THE
S'IS'UPÂLAVADHA
OF
MÂGHA.

CANTOS I-IV

with the Commentary of Mallinátha,

EDITED WITH

an Introduction, Notes and Translation

BY

M. S. BHANDARE, B. A., LL. B.

PUBLISHED BY

Messrs Gopal Narayan & Co.,

Booksellers, & Publishers.

Kalbadevi Road, BOMBAY.

1932.

Price: Rs. 2-12-0.

Printed by S. V. Parulekar at the Bombay Vaibhav Press,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road,
Girgaum, Bombay.

AND

Published by D. V. Mulgaonkar, Proprietor, Gopal Narayan & Co.,
Booksellers & Publishers, Kalbadevi Road, Bombay.

INTRODUCTION.

The Śiśupâlavadha, or as it is better known, the Mâgha-kávya, after the name of its author, is one of the master-pieces of Sanskrit literature. It is included among the five great classical poems in Sanskrit, known as the *पञ्चमहाकाव्यs, and thus takes its rank with the works of Kâlidâsa and Bhâravi. It has enjoyed a very high reputation as a Kâvya for over eleven centuries and has been so immensely popular with our Pandits as to be ranked by them even above the immortal productions of Kâlidâsa. As the saying current among them goes, 'the Mâgha (*i. e.*, the Śiśupâlavadha) is the best among Kâvyas, and Kâlidâsa is the best among poets ' (' काव्येषु माघः, राजसु रामः, नगरीषु लंका, पुरुषेषु विष्णुः, कविषु कालिदासः). That the Pandits assigned to Mâgha the highest place among poets is also seen from a verse that is frequently quoted, *viz.*, उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥. Though this lavish praise bestowed upon the poem may, to our modern taste, appear rather extravagant, still it must be admitted that the masterly execution of the design, the vast array of poetic beauties and striking thoughts, and the supreme command over the Sanskrit language evident in every stanza of the poem, entitle it to a very high place in the Sanskrit poetical literature.

I.

The Śiśupâlavadha has been, as said above, classed by Sanskrit rhetoricians as a *Mahákávya* (' an artificial epic '). The characteristics of a Mahâkâvya, as have been set forth by Daṇḍin in his Kâvyâdarśa, and by Viśvanâtha in his

* The five *Mahâkâvyas* are: the रघुवंश, the कुमारसंभव, the किरातार्जुनीय, the शिशुपालवध and the नैषधचरित.

Sâhityadarpaṇa, are as follows. Firstly,* the subject of a Mahâkâvya must be drawn from an epic (इतिहास), and the object of its composition must be the attainment of the four ends of human life, *viz* , धर्म, अर्थ, काम, and मोक्ष (*i. e.*, the poem ought to be written with a view to pointing out to the readers the means of realising these four ends of human life). 2ndly†, a Mahâkâvya must be either an account of the deeds of a single celestial or Kshatriya hero‡, or the history of a race of kings§. The hero must be possessed of the qualities of a *Dhîrodâtta Nâyaka*¶, *i. e.*, he must be strong-minded forbearing, not given to boasting, grave, of resolute will, self-respecting, and humble. 3rdly, a Mahâkâvya must be extensive (असंक्षिप्तं). It must consist of, at least, eight$ cantos, which must be neither very long nor very short (*i. e.*, containing not less than 30 and not more than 200 stanzas). Each canto must have a uniform metre×, which should change only at its close, though occasionally there may be a canto containing a variety of metres (*e. g.*, the 4th canto of the Śiśupâlavadha, and the 5th canto of the Kirâtârjunîya). Further, there should be, at the end of each canto, a suggestion of the subject-matter of the next

---

* इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् । चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥—Sâh. D. VI. 115.

† सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥ एकवंशभवा भूपा कुलजा बहवोपि वा ॥—Sâh. D VI. 115-16.

‡ *e. g.*, शिशुपालवध, किरातार्जुनीय, नैषध and कुमारसंभव, etc.

§ *e. g* , रघुवंश. ¶ अविकत्थनः क्षमावानतिगंभीरो महासत्वः । स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥—Sâh. D. III- 32.

$ According to the Is'. Samh , there should not be less than 8 and not more than 30 cantos in Mahâkâvya. अष्टसर्गा न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाश्च नाधिकम् । नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता ॥–Is'. Samh.

× एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥ नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥—Sâh. D. VI. 320-21.

canto. 4thly, * a Mahâkâvya ought to be embellished with descriptions of cities, seas, mountains, and seasons, of the rising and the setting of the sun and the moon, of sports and hunts, of amours and weddings, of births of princes, of state councils, of battles fought by the hero and so forth. 5thly, † the predominant sentiment (रस) of a Mahâkâvya should be the शृङ्गार (the sentiment of Love), or the वीर (the sentiment of Heroism), or the शान्त (the sentiment of Quietism); and all the other sentiments should be subsidiary to it. Lastly, the style of Mahâkâvya should be elevated and dignified, *i. e.*, it should be regulated by the elaborate laws about the various forms of alliteration, figures of speech, etc., laid down in the treatises on poetics.

The Śiśupâlavadha is written strictly in conformity with these rules. The subject of the poem is heroic, and is drawn from the Mahâbhârata. It is an important episode from the life of Krishṇa, the Divine Hero. The poem consists of twenty cantos, each containing not less than 50, and not more than 150, stanzas, written in a uniform metre, changed only at its close. Only one canto, the 4th, contains a variety of metres. The subject of the next canto is hinted at the close of every canto. The greater part of the poem is taken up with lengthy descriptions of cities, etc. In fact, description is the prevailing characteristic of the poem. The third canto is, for the most part, taken up with the descriptions of the city of Dwârakâ, and of the sea washing its shores. The

---

* नगरार्णवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः । उद्याननलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलंभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मंत्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥–Kâv. D. 1. 15–17.
संध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वांतवासराः । प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥
संभोगविप्रलंभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः ॥
वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह ।—Sâh. D. VI. 322–24.

† शृङ्गारवीरशान्तानामेकोङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेपि रसाः सर्वे नाटकसंधयः ॥
—Sâh. D. VI. 317.

whole of the fourth canto gives us a very glowing picture of Mount Raivataka. The fifth is mainly concerned with the description of Krishṇa's camp. The six seasons are described in the sixth, and the seventh and the eighth contain beautiful descriptions of the gathering of flowers and of the water-sports respectively. Graphic pictures of even-tide, of the rise of the moon, etc., take up the ninth. Carousals and sports at night are described in the tenth, and the glories of dawn are the theme of the eleventh. The twelfth describes the march of Krishṇa's army and the river Yamuná. The last three cantos are concerned only with the meeting of the hostile armies on the battle-field and with the terrific fight between Krishṇa and Śiśupâla. Thus the greater part of the poem consists of long descriptions. The narrative, therefore, moves very slowly. In fact, cantos, 3–12, though they are written in conformity with the laws of Sanskrit poetics, do not seem to be suitable to the design of the poem. It must, however, be admitted that the poet has well preserved the unity of action, and has sustained a uniformly elevated tone of style throughout this remarkable poem of his.

II

The poem, as its name denotes, describes how Śiśupála, king of Chedi and a cousin of Krishṇa, was slain in war by the latter. In the first canto, Nàrada commanded by Indra visits Krishṇa in his capital, Dwáraká, and incites him to war with his cousin but mortal enemy, Śiśupàla, king of Chedi. In the second, Krishṇa holds a council with his brother, Balarâma, and uncle Uddhava, and discusses whether hostilities should be immediately commenced or he should first attend the sacrifice which was soon to be performed by Yudhishthira and which had been appointed by himself. Balarâma, the impetuous fiery hero, is for immediate attack on Śiśupâla, setting forth, in support of his opinion, various considerations of policy.

Uddhava, the sage counsellor, however holds that time is not yet ripe for punishing the insolent king of Chedi, that an opportunity for attack would be given by Śiśupâla himself, and that therefore Krishṇa should give up, for the present, the thought of levying war on his inveterate foe. The opinion of Uddhava prevails, and Krishṇa, in the third canto, departs for Indraprastha, the capital of Yudhisthira. The greater part of this canto, and cantos 4–12, cansist only of long descriptions which have been noticed above. In the 13th, Krishṇa arrives at Indraprastha and is very cordially welcomed by the Pâṇḍavas. Then follow descriptions of the procession of Krishṇa and his army through the city and of the audience-hall of king Yudhishthira. In the 14th, the Râjasûya sacrifice is commenced. Description of the sacrifice. The honour of precedence in the offering of *Arghya* is accorded to Krishṇa, whom Bhîshma praises in highly eulogistic terms as being the right person to receive the honour. In the 15th, Śiśupâla, burning with jealousy at the highest honours being paid to Krishṇa, retires from the hall of sacrifice and prepares for battle. In the 16th, negotiations are carried on between Śiśupâla and the Pâṇḍavas, but they come to nothing. In the 17th, Krishṇa, incensed at the insolent conduct of Śis'upâla, marches with his army to meet him. In the 18th, both the armies meet in battle. A terrific fight ensues. The 19th describes the discomfiture and slaughter of Śiśupâla's army. In the last canto, S'is'upâla, grown desperate, challenges Krishṇa to single combat. They fight with missile weapons. Śiśupâla assails his foe with serpents, which Krishṇa destroys by means of gigantics cranes. Śiśupâla then launches the missile of Fire, which Krishṇa extinquishes by the missile of Shower. Thus the combat goes on, till at length, Krishṇa slays S'is'upâla with his *discus.*

Mágha follows, in the main, the story of the Mahâbhârata. But the simple story of the epic is by his poetic touch lifted into the region of true poetry and turned into a highly finished

poem. The descriptions and most of the situations are all Mâgha's own, and they owe very little to the original. The conversation between Krishṇa and Nârada in the 1st canto, the animated discussion of the various policies of state craft, between Krishṇa, Uddhava and Balarâma in the 2nd, are of the poet's introduction. The last portion of the poem departs a great deal from the original. In the Mahâbhârata, when the *Arghya* had been offered to Krishṇa, S'is'upâla taking umbrage goes out of the hall with some other kings, but Yudhishthira pacifies their anger and makes them desist. In this poem, however, as soon as the *Arghya* is offered to Krishṇa, S'is'upâla retires with his partizans from the hall and immediately afterwards prepares for battle. Again, in the original, after Sahadeva has offered the *Arghya* to Krishṇa, a war of words goes on between S'is'upâla and Bhîshma, till at last Śis'upâla challenges Kṛishṇa to fight. Krishṇa, at once, has his discus in his hands, and addressing the king, says that the number of faults of which pardon has been promised to S'is'upâlâ's mother is now full, and therefore, he would kill him in the presence of them all. In this poem, however, after S'is'upâla retires from the hall of secrifice, negotiations are set on foot between the two parties, messengers go between S'is'upâla and the Pâṇḍavas, but Śiśupâla rejects all offers of conciliation; thus there was no alternative left for Krishṇa but to fight. For all this, there is no counter-part in the original. It is purely an invention of the poet. So is also the subject-matter of cantos 17–20, which describe at great length the battle between the two armies and the combat between Krishṇa and Śiśupâla, ending in the death of the latter at the hands of the former.

III

It is a matter of some satisfaction that Mâgha, unlike most other Sanskrit poets, affords us a glimpse of his personal history,

The stanzas* with which our poem closes are autobiographical in character and give us one or two particulars about the poet and his family. Thus the poet tells us that he was the son of Dattaka and grandson of Suprabhadeva. The latter was the chief minister at the court of king Śrî Varmala. It is difficult to determine exactly what was really the name of this royal parton of letters, since different manuscripts of the Śiśupâlavadha give different names of the same king, as धर्मनाथ, धर्मनाभ, धर्मलाभ, धर्मनात, वर्मलात, वर्मनाभ, निर्मलांत, etc. The Prabhâvakacharita, a life of Mâgha's grand-father, written in the Samvat year 1334, gives the name of the king as Varmalâta. However, the work, based merely on tradition and hearsay, has very little historical value. Two other Sanskrit works that profess to furnish us with some information about Mâgha are the Bhojaprabandha of Ballâla Miśra and the Prabandha-Chintámaṇi (written in the Samwat year, 1361) of Jaina Merutungâchârya. These works, too, are of the same character as the Prabhâvakacharita. They seem to have been written solely for the entertainment of the people, without the least regard to facts and chronology, and as such, cannot be relied upon as sober history. However, there seems to be no reason why these works should be disbelieved as regards the native place of the poet. They state that Mâgha was native of a town called † Śrimâla or Bhinnamála in Gujerat. This statement is confirmed by tradition as well as by a

---

* "सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीवर्मलाख्यस्य बभूव राज्ञः । असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ काले मितं तथ्यमुदर्कपथ्यं तथागतस्येव जनस्य चेतः । विनानुरोधात्स्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचश्चकार ॥ तस्याभवद्दत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः । यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोर्वचो गुणग्राहि जनैः प्रतीषे ॥ सर्वेण सर्वाश्रय इत्यनिंद्यमानंदभाजा जनितं जनेन । यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु । तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ "

† Some identify this place with a village called भिनमाला situated on the border between Gujerat and Márwár.

manuscript of the Śiśupâlavadha, written in the Samvat year, 1827. This manuscript closes with the words, 'इति श्रीभिन्नमालववास्तव्यदत्तकसूनोर्महावैय्याकरणस्य माघस्य कृतौ शिशुपालवधे', ect. The words महावैय्याकरणस्य in the above extract show that Mâgha had earned the reputation of being erudite in the science of grammar. That Mâgha was a profound scholar and master of the science of grammar is evidenced by his work itself. The variety of grammatical forms and constructions which he uses, the illustrations and similitudes with which he embellishes or substantiates his ideas throughout the poem, the learned discussion on the morality and expediency of war in the second canto—all these bear ample testimony to his thorough acquaintance with the sciences of Grammar, Poetics, and Politics, with the systems of philosophy such as the Sâmkhya, the Yoga, and the Vedânta, with the Upanishads and the Smritis, and with the Purâṇas and the Epics. Thus in Mâgha, a great poetic genius was joined to deep learning and supreme literary attainments. The fame of Mâgha rests, like that of Bhâravi, only on his Śiśupalâvadha. No other production of his muse has come down to us. It is impossible to conceive that a poet like Mâgha should have written only one work. His other works either must have been lost or still remain undiscovered, as can be inferred from the few stray ślokas which we find quoted as Mâgha's by* Vallabhadeva in his Subhâshitâvali and by ‡ Kshemendra in his Auchitya-vichârā-charchâ. These ślokas are not found in the Śiśupâlavadha. They must have, therefore, been taken from other works of Mágha which, we hope, might some day be rescued from oblivion.

---

* "शीलं शैलात्पतत्वभिजनः संदह्यतां वन्हिना । माश्रौषं जगति श्रुतस्य विफलक्लेशस्य नामाप्यहम् । शौर्ये वारिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोस्तु मे सर्वदा । येनैकेन विना गुणास्तृणबुसप्रायाः समस्ता अमी ॥" "नारीनितम्बफलके प्रतिबध्यमाना हंसीव हेमरशना मधुरं ररास । तन्मोचनार्थमिव नूपुरराजहंसाश्चक्रन्दुरार्तमुखरं चरणावलग्नाः ॥"

‡ बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते । न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ॥

IV.

Now we turn to the question of the date of Mâgha. We have seen that the autobiographical stanzas at the end of the poem do not help us in settling the question, except beyond pointing to the fact that the poet lived in times when Buddhism was in a flourishing condition in India and counted among its followers such cultured men as the poet's grandfather and such kings as his royal patron. We have, therefore, to look to external data as well as to the other internal evidence afforded by the poem, to determine approximately, if not exactly, the times when Mâgha lived and flourished. Scholars of repute hold widely divergent views as to the date of our poet. *Jacobi, the eminent German scholar, places Mâgha in the middle of the 6th century, while Prof. Klatt, †another German scholar, holds that Mâgha must have lived in the beginning of the 10th century. R. C. Dutt‡ assigns the poet to the 12th century. But the last word on the date of Mâgha, to our mind, has been said by the late Prof. Pâthak, §who proves Magha to have lived in the latter part of the 8th century. On the other hand, the traditionary¶ stories set afloat by such works as the Bhojaprabandha and the Prabhávakacharita make Mâgha a contemporary of King Bhoja of Dhârâ, who ruled the Mâlava country in the latter half of the 11th century. That these stories have no historical value has been proved by the fact that they are mere medleys of anachronisms, written as they were solely for amusement without the slightest regard for facts and dates.

---

* "We cannot, therefore, place Mâgha later than about the middle of the sixth century"–Vienna Oriental Journal, vol. IV.d.61.

† Vien. Or. J. vol. IV, p. 236.

‡ History of Givilization in India, Bk. V, Chap. XII.

§ Prof. Pathak's art. 'On the Date of Mâgha', in J. B. B. R. A. S., vol. XX, pp. 303-6.

¶ These stories are quoted in the Introduction to the Nirnayasagar edition of the S'is'.

They are, therefore, to be wholly left out of account in determining the date of our poet. Other facts also go to show that these stories have absolutely no historical value. King Bhoja himself quotes† the 6th stanza of the 9th canto of the S'is'upála-vadha in his *Sarásvatîkaṇthâbharaṇa*. Further, Somadeva, who lived in the 10th century, refers to Mâgha in his *Yas'astilaka*,‡ which he finished in S'aka 881.§ Again, Anandavardhana, a Kashmirian writer on poetics, who lived in the latter half of the 9th century¶, quotes, in his Dhvanyâloka (a work on poetics)—Uddyota II, the 26th stanza of the 5th canto and the 53rd st. of the 3rd of the S'is'upâlavadha as illustrations. A still earlier reference to Mâgha occurs in the Kavirâjamârga of Nripatunga. × Nripatunga or Amoghavarsha I was the king of the Râshtrakûtas, who ascended the throne in A. D. 814; and composed the Kavirâjamârga sometime between A. D. 815 and 877. In this work, the royal author ranks Mâgha with Kâlidâsa, thus recognising him to be a poet of the first order. This clearly points to the fact that in Nripatunga's time, *i. e.*, in the first half of the 9th century, Mâgha had attained such celebrity as to be ranked among the greatest

---

† Aufrecht's catalogue (1891), 446.

‡ Dr. Peterson's Report of 1883–84, p. 45.

§ At this time, Krishnarâj III, the king of the Râshtra-kútas was reigning. "This last reference is ample to prove that Mâgha was not contemporary with king Bhoja, as the latter's uncle Munja was taken prisoner by Tailapa II, who defeated Kakkal, the last of the Râshtrakutas and revived the Chalukyan empire."—Prof. Pathak—'On the Date of Mâgha', in J. B. B. R. A. S., vol XX, p. 304.

¶ Anandavardhana lived under the king of Kashmir, Avantivarman (855–883 A. D.). See V. A. Smith's Early History of India, p. 344, and *Râja-Tarangiṇî*, VI. 34.

× See K. B. Pâthak's Introduction to his Edition of the Kavirâjamârga (in the Bibliotheca Carnatica series), and also, his article on "Nripatunga and the authorship of the Kavirâjamarga" in the J. B. B. R. A. S., Vol. XXII.

poets. Now taking into consideration the fact that the merits of even a great poet are rarely recognised in a few years, and that it took a long time, in that age, before even eminent poets could become known in the different parts of India, it is but reasonable to conclude that at least half a century must have elapsed before Mâgha could acquire such fame as to be ranked with Kâlidása by a southern king. The conclusion, therefore, is irresistibly forced upon us that Mâgha could not have lived later than the latter half of the 8th century.

The upper limit to the date of the poet is furnished by the internal evidence of the poem itself. The well-known verse 112 of the second canto must be taken to allude to the two grammatical treatises, the Kâśikâ Vritti of Jayâditya and Vâmana, and its commentary, the Nyâsa of Jinendrabuddhi. Both the commentators, Mallinátha and Vallabhadeva take the stanza to allude to the Vritti and the Nyâsa. This view is supported by other passages in the Śiśupâlavadha, which clearly show that Mágha, when he wrote them, had in his mind the celebrated commentary on the Kás'ikâ. For instance, in the following stanzas, Mâgha distinctly refers to the reason for the study of grammar enumerated by Patanjali and alluded to in the introduction to the Nyâsa. नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरामे । तत्र कर्मणि विपर्ययमिन्मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ संशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति । शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ Śiś. 14. 23–24. Again there can be no doubt that in the following stanza Mâgha adopts the definition of परिभाषा (परितो व्यापृता भाषा परिभाषा । परिभाषा त्वेकदेशस्यापि सर्वत्र शास्त्रे व्याप्रियते । *Nyása*, II. 1. 1). as given in the Nyása.—परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं विषयं प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् । न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित् परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥—Śis'. 16. 80.

It is, therefore, evident that Mâgha, in more places than one in his work, quotes with approval the views of the Nyâsakâra. Thus there can be no doubt that it is the Kas'ikâ-Vritti and the Nyâsa that the II. 112 of the

Śis'upâlavadha alludes to. Now it is a well known fact that the former* of these two grammatical treatises was the joint production of king Jayâditya and Vâmana. I-tsing† the famous Chinese traveller, who had come to India with the sole object of collecting literary and historical information, states in his record of travels that king Jayâditya was a follower of Buddha and that he died about the year 661-62 A. D. I-tsing is, however, silent about Jinendrabuddhi, the author of the Nyâsa. That a traveller like I-tsing should make no mention of such an eminent Buddhist author as Jinendrabuddhi points unmistakeably to the fact that the latter did not flourish during the interval between 661 A. D. and 695 A. D., the year of I-tsing's departure from India. Now Bhâmaha, a celebrated rhetorician, has, in his *Kavyálankára*, attacked certain opinions of Jinendrabuddhi‡. Bhâmaha therefore, lived later than the author of the Nyása whose opinions he condemns. Again, the *Kavyálankára* of Bhámaha has been explained and commented upon by Bhattodbhata in his work called §Bhâmaha-vivaraṇa. Bhattodbhata was a contemporary of Jayâpîda, king of Kashmir, who ruled from 779 to 813 A. D. Bhâmaha, therefore, must be assigned to the middle of 8th century, and consequently, Jinendra-buddhi must be placed at least a few decades earlier. We can, therefore, safely conclude that the author of the Nyása flourished in the first quarter of the 8th century. It follows then that Mágha, who mentions the Nyása and quotes the views of its author, must be placed some time later. Now we have proved above that Mágha could not have lived later than the latter half of

---

* Macedonell in his History ot Sanskrit Literature says that he Kâs'ikâ Vritti could not have been written later 650 A. D.

† Max-múller's 'India-what can it teach us' p. 346.

‡ See K. B. Pâthak's article on 'Bhâmaha's attacks on Jinendrabuddhi,' in the J. B. B. R. A. S, vol. XXII, pp. 18-31.

§ *Ibid*, p. 19.

the 8th century. Thus the two lines of enquiry that we have followed converge and point to the same conclusion, *viz.*, that the author of the Śiśupalavadha lived and flourished in the latter part of the 8th century. It thus seems that a short interval must have elapsed between the composition of the Nyása and that of the Śiśupâlavadha, and it is but in the fitness of things that Màgha, himself a grammarian and most probably a protege of a Buddhist king, should refer with approval to such an eminent Buddhist grammarian as Jinendrabuddhi, even though the latter might have been a comparatively recent author. It is highly probable that Mágha alludes to the work of the Buddhist Jayàditya and Jinendrabuddhi as a flattering compliment to the followers of the faith of the royal patron of his family.

V.

Mâgha, it will be seen, lived an age of artificial poetry, or as it has been styled, the Kâvya period. In fact, he was at least, in literature, an eminent representative of his age, and in order to understand and judge of his work, we must know the principal features of the period of Sanskrit literature in which he lived and flourished. The Kàvya period may roughly be taken to extend from 300 to 1100 A. D. It was a period when "an elaborate and artificial style of writing had supplanted the simple and more elegant models that had been furnished by the writers of the school of Kâlidâsa." , therefore, find in this period a distinct falling off from the simplicity, naturalness, and purity that characterised the poetry of the epics as also from the superb grace and chaste refinement of the earlier poets like Kâlidâsa. This decadence in Sanskrit poetry is to be traced to the exaltation of the form above the matter. "While in the epics and in the earlier Kávyas the form is subordinate to the matter, in the later Kâvyas the matter

becomes merely a means for the display of tricks of style. The later an author of a Kávya, the more he seeks to win the admiration of his audiences by the cleverness of his conceits and ingenuity of his diction, appealing rather to the head than the heart." The chief aim of the poet became merely to illustrate the powers of the Sanskrit language through such imagery as had come to be regarded the most tasteful, and such allusions to mythology and history as were highly held in esteem by the *literati* of his time. These latter formulated a body of rules to govern and regulate all kinds of poetic composition. Every composition was tested by the standard set up by the rhetoricians, and as even the great poets had to seek the admiration of the learned who laid down the laws of poetry, even the best Kávyas, like the Kirátarjuniya and the Śiśupâlavadha came to be written in strict conformity with the hard and-fast rules of poetics. These rules, governing as they did even the minutest details as regards subject-matter, style and diction, descriptions and illustrations, figures of speech and metres, narrowed down the sphere of poetry and left little scope for the free expression of the thoughts and sentiments of the poet. The later Kávyas, therefore, seem rather to be the illustrations of the laws of poetics than the originals from which those laws were deduced. Descriptions were to be given and sentiments were to be expressed in a particular style, incidents and situations were to be set forth in a set form; in short, poetic powers were to be employed as a vehicle for the purpose of illustrating the poetical laws. Poetry, therefore, lost all its naturalness and became highly artificial. Description became the prevailing characteristic of a poem, and incident played only a subordinate part. For description gave ample scope to the poet for the display of his ingenuity, learning, and command over the language. With the intent to describe the rising and the setting of the luminaries, the seasons, the dawn and the eventide, forests and mountains, sports and hunts, and so forth, the poet overloaded his poem

with a thousand quaint epithets, fanastic similes, elaborate figures of speech, strange conceits, curious turns of expression, and tricks of alliteration. These descriptions were more or less stereotyped, being modelled on the canons of poetics and the conventions of Sanskrit poetry. Metrical puzzles also played a conspicuous part in the poems of the Kâvya period. These, known as the *बंधs (such as the खड्गबंध, पद्मबंध, गोमूत्रिकाबंध, etc), were set in their works by the poets in order to show of their skill in the setting of words in a such an arrangement as would resemble the shape of some object as the sword (खड्ग), etc. The Kâvya age of Sanskrit literature was, therefore, an age when affectation and extravagance reigned supreme, and all naturalness had departed from poetry. The first signs of this decadence in Sanskrit poetry are discernible in Bhâravi, who was the first great poet who tried his hand at the art of writing a Mahâkâvya in strict comformity with the canons of poetics. Lengthy descriptions, elaborate conceits, fantastic imagery, ingenious turns of expression, verbal and metrical jugglery–all these are conspicuous in his Kirâtârjunîya. However, Bhâravi does not indulge very much in these tricks of style; for he was a poet who cared for matter much more than for form. In his poem, thought predominates over language. Hence it is that his language, moulded by the vigour of thought, is unequalled, at least in strength and nerve, by any other Sanskrit poet. Mâgha lived some four centuries after Bhâravi. † Hence there is a great difference between the poems of Bhâravi and Mâgha, though in the general plan and some details there are many points of resemblance. Mâgha, according to the tradition, wrote his poem with the ambition of eclipsing Bhâravi in the art of writing a Mahâkâvya and has, according to our

---

* The 19th canto of the Śiśupâlavadha and the 15th of the Kirâtârjunîya are full of such metrical puzzles.

† The date of Bhâravi has been approximately settled to be the latter part of the 4th century.

Pandits, eminently succeeded in his aim. There is no doubt that the Śiśupálavadha is a distant imitation of the Kirátárjunîya, and probably the name Mágha* was assumed by the poet to indicate that he takes away the glory of Bhâravi as Mágha (a winter month) takes away the splendour of the sun.

We have already referred to the extravagant praise bestowed upon Mágha's poem by the Pandits of the old school, who look upon him as the best among Sanskrit poets. Without subscribing to the view of the Sanskrit critics, we may, however, say that Mâgha, in spite of the affectation and extravagance in his poetry, is a poet of a very high order. He is a consummate artist and unequalled in the execution of his design. Every canto in the poem is written in a uniformly elevated style, and in every canto there are some stanzas that are unrivalled either for beauty of description, loftiness of sentiment, or vigour of thought. His descriptions of nature are many times fanciful and loaded with fantastic epithets and far-fetched conceits; still, in some places (esp. in some parts of the 3rd and the 4th canto), he is very realistic and vivid in his word-painting of natural scenes. His attitude towards Nature is more of less conventional, and this it is that makes many of his descriptions palling to our modern taste. In them, generally, he seems more to strive after effect by gaudy embellishment of words, by over-curious and artificial arrangement of figures, by strange conceits, than to bring the scenes vividly before the reader's eye by simple yet imaginative presentation or natural scenes. Therefore, his descriptions of natural scenery, which occupy the greater part of his poem, though sometimes graphic and impressive, are, on the whole, much inferior to those of Kâlidása, Bhavabhûti, or Báṇa, in point of beauty, grandeur or imaginativeness.

The style of Mâgha is very elaborate and pretentious. It is characterised by the use of words and expressions that have

---

* तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

double meaning, words that are sometimes even obscure, by numerous allusions to the Sanskrit lore, by frequent display of alliteration, and elaborate figures, by far-fetched, though ingenious conceits, and by fantastic imagery. In striving after effect, he sometimes sacrifices sense to external beauty of words. However, there are many stanzas in his poem where beautiful ideas and sentiments are couched in words so musically placed as to produce a highly pleasing effect. Mágha shows an undue fondness for similitudes and figures that are too curious, too subtle, and sometimes even too obscure to be comprehended by the ordinary reader. In these he seems to be addressing himself only to the learned. He thus lays himself open to the charge of pedantry. Gorgeous and dignified on the whole as his style is, it is often too studied and pedantic to be suited to convey his ideas in a lucid manner. Mâgha's command over the vocabulary of the Sanskrit language is simply marvellous. The sustained elevation of phraseology throughout the poem, the ingenious turns of expression, found almost in every other stanza, the use of words of double meaning, the verbal jugglery displayed in such artifices as alliteration—all those bear ample testimony to his supreme mastery over works. According to Sanskrit critics, Màgha has, in the first nine cantos of his poem, exhausted the vacabulary of the Sanskrit language (नवसर्गते माघे नवशब्दो न विद्यते). Even making allowance for the exaggeration contained in this estimate, we must say that Mágha has displayed in his poem a wealth of words that is unequalled in Sanskrit poetical literature.

It will thus be seen that Mágha, in the art of poetic composition, followed, in a marked degree, the tendencies and the approved methods of writing of his own time, and that he directed his attention more to the form than to the matter, more to description than to incident. His poetry, therefore, is far more artificial than that of Bhàravi.

List of the abbreviations employed in this book.

Amar.—Amarakośa.
Ary. S.—Aryâsaptaśatî.
Bg.—Bhagavadgîtá.
Bhâg.—Bhâgavata Purâṇa.
Bham. V.—Bhaminîvilâsa.
Bh. N.–Bharata's Nâtyaśâstra.
Bhatt. K.—Bhattikávya.
Das. K.—Daśakumâracharita.
Gît.—Gîtagovinda
Harsha.—Harshacharita.
Hv.—Harivanśa.
Iś. Samh.—Iśâna Samhita.
K.—Kádambarî.
Kâm. N.—Kámandakîya Nîtisára.
Kaut. Arth.—Kautilya's Arthaśâstra.
Kir.—Kirátârjunaîya.
Kâv. D.—Kávyádarśa.
K. P.—Kâvyaprakás'a.
Kumâr.—Kumárasambhava.
Málavik.—Mâlavikâgnimitra.
Málati.—Málatimâdhava.
Mall.—Mallinátha.
Mbh.—Mahábhârata.
Megh.—Meghadûta.
M. S.—Manusmriti.
Medinî.—Medinîkosha.
Mit.—Mitâksharâ.
Mudrá.—Mudràrâkshasa.
Páṇ.—Páṇini's Ashtádhyâyî.
Raghu.—Raghuvans'a.
Rám.—Râmâyaṇa.
Ṛtu.—Ṛtusaṃhâra.
Śák.—Śákuntala.
Sáh. D.—Sáhityadarpaṇa.
S. K.—Siddhànta Kaumudi.
Samkh. Kar.—Sâmkhya Kârikas.
Sarva. D.—Sarvadarśana-samgraha.
Taitt. Up.—Taittirîyopanishad.
Uṇádi.—Uṇâdi Sûtras.
Uttar.—Uttararámacharita.
Vair. S.—Vairágya Śataka.
Vás.—Vàsavadattá.
Váyu. P.—Vâyupurâna.
Viśva.—Viśvakesha.
Veṇî.—Veṇisaṃhâra.
Vikr.—Vikramorvaśîya.
Vish. P.—Vishnupurâna.
Y.—Yàjnavalkya-smriti.
Yogá. S.—Yoga Sûtras.

J. B. B. R. A. S.—Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीमाघप्रणीतं

शिशुपालवधम् ।

मल्लिनाथकृतया सर्वंकषा-व्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

दन्ताञ्चलेन धरणीतलमुन्नमय्य पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् ।
उल्लाघनोत्कणफणाधरगीयमानक्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥

मल्लिनाथः सुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक् ।
विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वंकषाभिधाम् ॥

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालंक्रिया-
शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनि ।

क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे निमज्जन्ति ये
तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वंकषाम् ॥

नेतास्मिन्यदुनन्दनः स भगवान्वीरः प्रधानो रसः
शृङ्गारादिभिरङ्गवान्विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।

इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं
धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

अथ तत्रभवान्माघकविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यञ्शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलशिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

श्रिय इति ॥ तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चयः । तदुक्तम्— 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । श्रियो लक्ष्म्याः पतिः । अनेन रुक्मिणीरूपया श्रिया समेत इति सूचितम् । 'राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणात् । जगन्निवासो जगतामाधारभूतः । कुक्षिस्थाखिलभुवन इति यावत् । तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहाशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसद्मनि वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि वसन्कृष्णरूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुरम्बरादवतरन्तमायान्तम् । इन्द्रसंदेशकथनार्थमिति भावः । हिरण्यस्य गर्भो हिर-

ण्यगर्भो ब्रह्मा। ब्रह्माण्डप्रभवत्वात्। तस्याङ्गभुवं तनूजम्। अथवा तस्याङ्गाद-वयवादुत्सङ्गाख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूस्तं मुनिम्। नारदमित्यर्थः। 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः' इति भागवतात्। ददर्श। कदाचिदिति शेषः। अत्राल्पी-यसि वसुदेवसद्मनि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थो-लंकारः। तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः' इति। जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च। तथा तकारसकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालंकारौ। एषां चान्योन्य-नैरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः। सर्गेऽस्मिन्वंशस्थं वृत्तम्। 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात्॥

तदानीं जनैर्विस्मयादीक्षितुं प्रवृत्तमित्याह—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः।
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥ २॥

गतमिति॥ अविद्यमानावूरू यस्य सोऽनूरुः स सारथिर्यस्य तस्यानूरुसारथेः सूर्यस्य गतं गतिः। भावे क्तः। तिरश्चीनं तिर्यग्भूतम्। 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे खप्रत्ययः। हविर्भुजोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनमूर्ध्व-स्फुरणं प्रसिद्धम्। इदं तु सर्वतो विसारि धामाधः पतति। किमेतदिति सूर्याग्निविल-क्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्याकुलं विस्मयात्संभ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षि-तमीक्षणं कृतम्। सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि भावे क्तः। 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात्। केचित्कर्मे क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति। अत्रोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मेणा-धिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति। 'धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति हेमचन्द्रः। दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां प्रथमपठितेन 'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः' इति चरणद्वयेन सहेममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाह। तत्राद्यचरण-द्वयेन संदेहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्युपरिष्टात्॥

अथ भगवान्निरणैषीदित्याह—

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

चय इति ॥ विभुर्वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः । स हरिः । पुरा प्रथमं त्विषां चय इत्यवधारितं तेजःपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितम् । ततः प्रत्यासन्ने विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तम् । अत एव शरीरी चेतन इत्यवधारितम् । ततो विभक्ता विविच्य गृहीता अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अतएव पुमानित्यवधारितम् । अमुमागच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं वास्तवाभिप्रायेणेति पुंलिङ्गनिर्वाहः । क्रमापूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्ट्येदमुक्तम् । हरिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । नारद इत्यबोधि । नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपातशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङामुपसंख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः—'निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् । 'दीपजन–' इत्यादिना चिण् । 'चिणो लुक्' इति तस्य लुक् । अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना ॥ ४ ॥

नवानित्यादिभिः । कीदृशममुम् । नवान्सद्यःसंभृतसलिलान् । अतिनीलानिति यावत् । बृहतो विपुलान्पयोधरान्मेघानधोऽधः । मेघानां समीपाधःप्रदेशे स्थितमिति शेषः । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्भावः । तद्योगे द्वितीया । 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इत्यादिवचनात् । समूढः पुञ्जीकृतः । 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने' इति विश्वः । कर्पूरस्य परागश्चूर्णं तद्वत्पाण्डुरम् । अतएव क्षणं मेघसमीपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षणेषु ताण्डवोत्सवेषु ।

'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्युभयत्राप्यमरः । उत्क्षिप्ता उपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । भूत्या भस्मना सितेन । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः । शंभुना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं स्फुटोपमम् । स्फुटशंभूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । सदृशपर्याययोस्तुलोपमाशब्दयोः 'अतुलोपमाभ्याम्–' इति निषेधात्सादृश्यवाचित्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदिमं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः प्राग्लिखित्वा व्याचक्षते तेषां पुंस्त्वावधारणात्प्राक्तेजःपिण्डमात्रस्य शंभूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

दधानमिति ॥ पुनः । अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिंजल्कप्रभापिशङ्गीरित्यर्थः । जटा दधानम्, स्वयं तु शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तम् । धवलमित्यर्थः । अतएव विपाकेन परिणामेन पिङ्गा पिङ्गलास्तुहिनस्थल्यां तुषारभूमौ रोहन्तीति तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीर्लताव्यूहान् । 'वल्ली तु व्रतती लता' इत्यमरः । दधानं धराधरेन्द्रो हिमवान् तुहिनस्थलीति लिङ्गान्नारदोपमानत्वाच्च तमिव स्थितम् ॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

पिशङ्गेति ॥ पुनः कीदृशम् । मुञ्जस्तृणविशेषः तन्मयी मेखला मौञ्जी । पिशङ्ग्या मौञ्ज्या युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम् । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इति पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । अर्जुनच्छविं धवलकान्तिम् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । अञ्जनद्युत्यञ्जनवर्णं एणाजिनं कृष्णमृगचर्म वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धमधराम्बरमन्तरीयकं यस्यास्तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडम्बयन्तम् । अनुकुर्वाणमित्यर्थः । आर्थीयमुपमा ॥

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।
कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडितां गणैरिव ॥ ७ ॥

विहंगेति ॥ पुनः विहंगराजाङ्गरुहैरिव गरुत्मल्लोमतुल्यैरायतैर्दीर्घैः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी । ‘ दाण्डिनायन– ’ इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः । तस्यामुर्व्यां रुहा रूढाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तासां वल्लीनां तन्तुभिस्तत्तुल्यैः सूक्ष्मावयवैः । उपादानगुणात् । हिरण्मयैः कृतोपवीतं शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं । स्वयं हिमशुभ्रम् । अतएव घनान्ते शरदि तडितां गणैरुपलक्षितम् । ‘ तडित्सौदामनी विद्युत् ’ इत्यमरः । उच्चैरेवोच्चैकेरुन्नतं घनं मेघमिव स्थितम् ॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

निसर्गेति ॥ पुनः निसर्गात्स्वभावादेव चित्राणि शबलान्युज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन लसन्यो बिसच्छेदो मृणालखण्डः । ‘ छेदः खण्डोऽस्त्रियाम् ’ इति त्रिकाण्डशेषः । तद्वत्सितेऽङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तेन चारुणा मनोहरेण चमूरुचर्मणा मृगत्वचा कुथेन पृष्ठास्तरणेन । ‘ प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ’ इत्यमरः । इन्द्रवाहनं नागेन्द्रमैरावतमिव चकासतं शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहनमिति स्वस्वामिभावमात्रस्य विवक्षितत्वात् ‘ वाहनमाहितात् ’ इति न णत्वम् । यथाह वामनः—‘ नेन्द्रवाहनशब्दे णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात् ’ इति । चकासतेः शतरि ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुमभावः । ‘ जक्षित्यादयः षट् ’ इत्यभ्यस्तसंज्ञा ॥

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ।
पुरः प्रवालैरिव पूरितार्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अजस्रमिति ॥ पुनरजस्रं प्राचुर्येणास्फालितास्ताडिताः । सौष्ठवपरीक्षार्थं न्युब्जाङ्गुष्ठेन तन्त्रीताडनं प्रसिद्धम् । तेषां वल्लकीगुणानां वीणातन्त्रीणां क्षतेन सङ्घर्षणेनोज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिर्भिन्नया मिश्रया । तद्रागरक्तयेत्यर्थः । अतएव पुरः पुरोभागे प्रवालैर्विद्रुमैः । ‘ अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ’ इत्यमरः । पूरितार्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया स्वच्छस्फटिकानां मालया । जपमालयेत्यर्थः । ‘ अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम् ’ इति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणादृषेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते । ‘ स्फटिको मोक्षदः परम् ’ इति

मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात्। विभान्तं भासमानम्। भातेः शतृप्रत्ययः। अत्र नखांशुभिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालंकार उक्तः। 'तद्गुणः स्वगुणत्यागात्' इति ॥

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः।
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणद्भिरिति ॥ पुनः। नभस्वतो वायोराघट्टनया आघातेन पृथगसंकीर्णं रणद्भिर्ध्वनद्भिः। अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः। 'श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः' इति लक्षणात्। तदुक्तं रत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः। स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते' ॥ इति। श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः। तदुक्तम्—'प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥' इति। विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा येषां तैर्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः। श्रुतिसंख्यानियमश्च दर्शितः—'चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ ॥' षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः। तदुक्तम्—'श्रुतिभ्यः स्युः स्वरः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः। पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते। तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ॥' इति। तैः स्वरैः स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वरसंघातभेदानां त्रयाणां मूर्छना स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां महतीं महतीनाम्नीं निजवीणाम्। 'विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती। महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥' इति वैजयन्ती। मुहुर्मुहुरवेक्षमाणम्। तन्त्रीयोजनाभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसंदधानमित्यर्थः। अथ ग्रामलक्षणम्—'यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि। तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥ षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च। गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥' इति। तथा 'नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः। षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः ॥ इति। मूर्छनालक्षणं च—'क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्। सा मूर्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च ॥' ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त

मूर्छना इत्येकविंशतिमूर्छना भवन्ति । तत्रेह नामानि तु नानपेक्षितमुच्यते इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न लिख्यन्त इति सर्वमवदातम् । अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्टवातिशयो वीणायाः प्रतीयते । तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात्तन्मूलातिशयोक्तिरलंकारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्छाद्यसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूपकारणं विनापि मूर्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद्विभावना व्यज्यत इत्यलंकारध्वनिरिति संक्षेपः ॥

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।
समासदत्सादितदैत्यसंपदः पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

निवर्त्येति ॥ अतीन्द्रिया इन्द्रियमतिक्रान्ता देशकालस्वरूपाद्विप्रकृष्टार्थाः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति विशेष्यलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य निधिः । सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । कृतानतीन्कृतप्रणामाननुव्रजतोऽनुगच्छतः । नभस्याकाशे सीदन्ति गच्छन्तीति नभःसदः सुरान् । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । निवर्त्य प्रतिषिध्य स मुनिः सादितदैत्यसंपदः सादिताः विध्वस्तीकृताः दैत्यानां संपदो येन तस्य चक्रिणः कृष्णस्य पदं स्थानं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभवनमिव भासमानं समासदत् । समाङ्पूर्वात्षद्लृधातोर्लुङ् । 'पुषादि–' इत्यङ् । अत्र नतीनती पदःपदमिति च द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः । अन्यत्र वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ॥

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।
गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

पतदिति ॥ पतन्यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमोपमानं यस्य सः । 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः । तपोनिधिर्मुनिरस्य हरेः पुरो भुवि पुरःप्रदेशे यावन्न व्यलीयत नातिष्ठत् । 'लीङ् गतौ' इति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । तावदच्युतो हरिर्गिरेः शैलात् । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति मतुपो मकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाया-

मेकसंज्ञाधिकोरणापदत्वान्न जस्त्वम् । उच्चैरुन्नतात्पीठादासनाज्जवेनोदतिष्ठत् । मुनिचरणस्य भूस्पर्शात्प्रागेव स्वयमुत्थितवान् । 'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥' इति शास्त्रमनुस्मरन्निति भावः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति नियमादिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदम् । पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतङ्गस्य पतनासंभवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः । अतएवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालंकारिकाः सर्वे वर्णयन्ति ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथंचित्फणिनां गणैरधः ।
न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथाच्युताभ्युत्थानानन्तरं धातुः सुतेन नारदेन । प्रयत्नोन्नमितास्तथापि मुनिपादन्यासभारादानमन्त्यः फणा येषां तैः फणिनां गणैरधोऽधःप्रदेशे कथंचिद्धृते स्थापिते भुवस्तले भूपृष्ठे । अभिदेवकीसुतं देवकीसुतमभि । लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । चरणौ पादौ 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । न्यधायिषातां निहितौ । दधातेः कर्मणि लुङ् । 'स्यसिच्सी—' इत्यादिना चिण्वदिटि युक् । अत्र फणानां नमनान्नमनासंबन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥

तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ।
गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

तमिति ॥ आदिपूरुषः पुराणपुरुषः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घः । स कृष्णः अर्घं पूजामर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यो यः' । तं नारदम् । अर्घार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः,' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामरः । अर्घ्यमादिर्यस्यास्तयार्घ्यादिकया । 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पेन कप्रत्ययः । सपर्यया पूजया । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । साधु यथा तथा पर्यपूपुजत्परिपूजितवान् । णौ चङन्तं कर्तव्यम् । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—गृहानिति । मनस ईषिणो मनीषिणः सन्तः । पृषोदरादित्वात्साधुः । अपुण्यकृतां पुण्यमकृतवताम् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः' इति भूते क्विप् । गृहान्प्रणयादुपैतुमभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः । आप्नोतेः सन्नन्तादु-

प्रत्ययः । ‘ आप्ज्ञप्यृधामीत् ’ इतीकारः । न भवन्ति किंतु पुण्यकृतामेव । अतः कृच्छ्रलभ्याः सन्तः पूज्या इत्यर्थः ॥

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरंतनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

न यावदिति ॥ उत्थितावेतौ मुनिकृष्णौ जनस्तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव यावन्नोदपश्यन्नोत्प्रेक्षितवान् । तावच्चिरंतनः पुराणो मुनिः कृष्णः । ‘ पुरा किल भगवान्बदरिकारण्ये नारायणावतारेण तपसि स्थितवान् ’ इति पुराणात् । ‘ सायंचिरम्–’इत्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । स्वहस्तेन दत्ते आसने मुनिं नारदमभिन्यवीविशत्स्वाभिमुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वाद्विदशतेर्ण्यन्ताल्लुङि ‘ णिश्रि–’ इति चङ् ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान्कंसकृषः स विष्टरे ।
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

महामहेति ॥ महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसंभवेन्द्रनीलोपलस्य रुगिव रुग्यस्य तस्येत्युपमालंकारः । ‘ सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः ’ इति भगवानगस्त्यः । कंसकृषो हरेः पुरोऽग्र उच्चकैरुन्नते विष्टर आसने । ‘ वृक्षासनयोर्विष्टरः ’ इति षत्वम् । निषेदिवानुपविष्टवान् । ‘ भाषायां सदवसश्रुवः ’ इति क्वसुः । स मुनिरभिसायं सायंकालाभिमुखम् । अव्ययीभावसमासः । सायंकालस्य कार्ष्ण्यात्कृष्णोपमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभामचूचुरच्चोरितवान् । प्राप्तवानित्यर्थः । ‘ चुर स्तेये ’ णिश्रि—इति चङ् । अन्यस्यान्यधर्मसंबन्धासंभवाच्चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामताम् । इत्यौपम्यपर्यवसानादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनाभेदः । स चोक्तोपमयाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।
ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

विधायेति ॥ यज्वानो विधिनेष्टवन्तः । ‘ यज्वा तु विधिनेष्टवान् ’ इत्यमरः । ‘ सुयजोः–’ इति यजिधातोर्ङ्वनिप् । तेषां प्रियो हरिः प्रसेदुषः प्रसन्नस्य । ‘ सदेः

क्वसुः ' इत्युक्तम् । तस्या मुनेरपचितिं । ' पूजा नमस्यापचितिः ' इत्यमरः । विधाय विशेषेण मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्परतया कृत्वा । प्रकाममत्यर्थमप्रीयत प्रीतोऽभूत् । प्रीयतेर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं न्यस्यति—महानुभावा महात्मान आर्यान्पूज्यान्परिचर्यया मुहुर्ग्रहीतुं वशीकर्तुम् । ' ग्रहोऽलिटि दीर्घः ' इतीटो दीर्घः । नितान्तमर्थिनोऽभिलाषवन्तो हि भवन्ति । अर्थोऽभिलाषः स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिर्न तु णिनिः । ' कृद्वृत्तेस्तद्धितवृत्तिर्बलीयसी ' इति भाष्यात् ॥

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।
अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

अशेषेति ॥ अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता आहृतास्तथा पाणौ निधाय । कमण्डलोरुदकपात्रादुद्धृत्य पाणौ निधायेत्यर्थः । क्रियान्तराक्षिप्तक्रियापेक्षया कमण्डलोरपादानत्वम् । ' अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी ' इत्यमरः । ऋषिणाभ्युदीरिता आक्षिप्ता अतएवाघौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे पटीयसीः समर्थतराः । पटुशब्दादीयसुनि ' उगितश्च ' इति ङीप् । अपो जलानि हरिर्नतेन मूर्ध्नाऽग्रहीत्स्वीकृतवान् । ग्रहेर्लुङ् ॥

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।
जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥

स काञ्चनेति ॥ नवाम्बुदश्यामतनुः स हरिर्मुनेरनुज्ञया काञ्चने काञ्चनविकारे । वैकारिकोऽण्प्रत्ययः । यत्रासने न्यविक्षतोपविष्टवान् । निपूर्वविशो लुङि ' नेर्विशः ' इत्यात्मनेपदे ' शल इगुपधादनिटः क्सः ' । तदासनं तदा हर्युपवेशनसमये जम्बूर्नीलफलविशेषः । ' जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला ' इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तया जनिता श्रीर्यस्य तत्तथोक्तस्य । भाषितपुंस्कत्वात्पक्षे पुंवद्भावान्नभावः । सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं जिगाय । अभिभावितवानित्यर्थः । ' सन्लिटोर्जेः ' इति कुत्वम् । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥

स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ।
विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

स तप्तेति ॥ तप्तं पुटपाकशोधितं कार्तस्वरं सुवर्णम् । 'रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः। तद्वद्भास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य सः। पीताम्बर इत्यर्थः । कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्य छविर्यस्य स इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । स हरिर्वाडवजातवेदसो वाडवाग्नेः शिखाभिर्ज्वालाभिराश्लिष्टो व्याप्तोऽम्भसां निधिरिव समुद्र इव विदिद्युते बभौ ॥

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥

रथाङ्गपाणेरिति ॥ रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य हरेः । ' प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः ' इति पाणेः परनिपातः। रोचिषां छवीनां पटलेन समूहेन संवलिता मिलिता ऋषित्विषो । नक्तं रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । तरोश्चलतां पलाशांना पत्राणामन्तराणि विवराणि गोचर आश्रयो येषां ते। तुषारा मूर्तिर्यस्य तस्येन्दोरंशव इव विरेजिरे चकाशिरे ॥

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

प्रफुल्लेति ॥ प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायाम् ' अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ' इति निपातनात्प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिच्छम् । ' फले लुक् ' इति तद्धितलुक् । ' द्विहीनं प्रसवे सर्वम् ' इति नपुंसकत्वम् । ' कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि ' इत्यमरः । तेन सदृशैः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अतएव ' स्युरुत्तरपदे त्वमी' इति, 'निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इत्यमरः । सप्त छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । ' सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः ' इत्यमरः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तं भाष्ये । शेषं तापिच्छवत् । तस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तेषां पांसुवत्पाण्डुभिः शुभ्रैरभीषुभिरन्योन्यरश्मिभिः ।' अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ ' इति शाश्वतः । परस्परेण छुरिते रूषितेऽमले छवी अन्योन्यकान्ती ययोस्तौ । छव्योरभीषूणामवयवावयविभावाद्भेदनिर्देशः । तौ हरिनारदौ तदैकवर्णाविव बभूवतुः । उभयप्रभामेलनादुभयोरपि

सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुनासंगम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेको वर्णः प्रादुर्बभूव तन्निमित्ता चेयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा ॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ २३ ॥

युगान्तेति ॥ युगान्तकाले प्रतिसंहृतात्मनः आत्मन्युपसंहृता आत्मानो जीवा येन तस्य कैटभद्विषो हरेर्यस्यां तनौ जगन्ति सविकासं सविस्तरमासतातिष्ठन् । 'आस उपवेशने' लङ् । तत्र तनौ देहे तपोधनाभ्यागमेन संभवन्तीति संभवाः संभूताः । पचाद्यच् । मुदः संतोषा न ममुः । अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दशभुवनभरणपर्याप्ते वपुषि अन्तर्न मान्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेन स्वतःसिद्धस्याभेदेनाध्यवसितातिशयोक्तिः । सा च मुदामन्तःसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्त्या संबन्धासंबन्धरूपा ॥

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी ।
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥

निदाघेति ॥ निदाघमुष्णं धाम किरणो यस्य तथोक्तम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । अर्कमिवाधिदीधितिमधिकतेजसं मुनिमभिलक्ष्य । 'अभिरभागे' इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । मुदा विकासमुपेयुषी उपगते । क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । अतएवाधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते । 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमागमः । विलोचने बिभ्रत् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभावः । स हरिः पुण्डरीकाक्ष इत्येवं स्फुटोऽभवत् । सूर्यसंनिधाने श्रीविकासभावादक्ष्णां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बिभ्रत्स्फुटोऽभूदिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवेत्युपमासापेक्षत्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥

सितमिति ॥ अथोभयोरुपवेशनानन्तरमच्युतो हेतुकर्ता । विसारिभिरभीक्ष्णं प्रसरद्भिः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । द्विजावलिर्दन्तपङ्क्तिः । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं यस्य सः । तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः सितं स्वभावशुभ्रं मुनेर्वपुः सौधं प्रासादमिव सुतरामत्यन्तम् । अव्ययाद्बादाम्प्रत्ययः । सितिम्ना धावल्येन प्रयोज्यकर्त्रा लम्भयन्व्यापारयन् । अतिधवलयन्नित्यर्थः । लभेरत्र गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनागत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणि कर्तुर्न कर्मत्वम् । तथाह वामनः—'लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे' इति । प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्वमेवेति रहस्यम् । 'लभेश्च' इति नुमागमः । शुचिस्मितां वाचमवोचदुक्तवान् । ब्रुवो वच्यादेशः लुङ् 'वच उम्' इत्यमागमे गुणः । अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सितिम्ना लम्भयन्नित्यसंबन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिव्याजनिशाकरेति छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः ।

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ १६ ॥

हरतीति ॥ भवदीयदर्शनं शरीरभाजाम् । द्रष्टृणामित्यर्थः । 'भजो ण्विः' । कालत्रितये भूतादिकालत्रितयेऽपि योग्यतां पवित्रतां व्यनक्ति गमयति । कुतः–संप्रति दर्शनकाले अघं पापं हरति । एष्यतो भाविनः शुभस्य श्रेयसो हेतुः । तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवायमवगमयते । अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यत्रयोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।
प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैरदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ १७ ॥

जगतीति ॥ जगत्यपर्याप्ता अपरिच्छिन्नाः सहस्रं भानवोंऽशवो यस्य तेन भानुनार्केण । 'भानवोऽर्कहरांशवः' इति वैजयन्ती । यत्तमो नियन्तुं निवारयितुं न समभावि न शेके । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं सर्वाधिकमदः

तमो मोहात्मकमसंख्यतां गतैस्तेजोभिः प्रसह्य बलात्त्वया नुन्नं छिन्नम् । अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । 'नुदविद–' इत्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वभावः । अत्रोपमानाद्भानोर्मुनेराधिक्यप्रतिपादनाद्व्यतिरेकालंकारः ॥

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।
सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसंपदामिव ॥ २८ ॥

कृत इति ॥ प्रजानां जनानामपत्यानां च क्षेमकृता कुशलकारिणा । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । प्रजासृजा ब्रह्मणा पुत्रिणा च । त्वं धनसंपदामिव श्रुतीनां वेदानां सदोपयोगे दानभोगाभ्यां व्ययेऽप्यक्षयः । एकत्राम्नानादन्यत्रानन्त्याच्चेति भावः । गुरुरुपदेष्टा । संप्रदायप्रवर्तक इति यावत् । अन्यत्र महान् । निधीयत इति निधिः निक्षेपःकृतः । 'उपसर्गे घोः किः' । श्रुतिसंप्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यमिति भावः । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निबर्हितांहसा ।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे मुने, निबर्हितांहसापहृतपाप्मना अतएवामुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोऽस्मि । तथाप्यहं गरीयसीरर्थवत्तराः । 'द्विवचन–' इत्यादिना ईयसुन्प्रत्ययः 'उगितश्च' इति ङीप् । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । गिरस्तव वाचेपि शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुरस्मि । शृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । न चैतद्यथेत्याह—अथवा । तथाहीत्यर्थः । अथवेति पक्षान्तरप्रसिद्धयोरिति गणव्याख्यानात् । श्रेयसि विषये केन तृप्यते । न केनापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताभावादिति भावः । भावे लिट् ॥

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।
तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

गतस्पृहोऽपीति ॥ गतस्पृहो विरक्तोऽपि त्वमागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं यया धृष्टतया व्यवसीयत उद्यम्यते । स्यतेर्भावे लट् । उदितमुत्पन्नमुक्तं वा आत्मनो मम

गौरवं येन स गुरुः श्लाध्य एष तवागम आगमनमेव नोऽस्माकं धृष्टतां तनोति विस्तारयति । 'तनु विस्तारे' लट् । भवतो निस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्त्या सावकाशः प्रश्न इति भावः ।

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम त्वया ।
त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥३१॥

इति ब्रुवन्तमिति ॥ इति ब्रुवन्तं तं हरिं स व्रती मुनिरुवाच । किमिति । हे पुरुषोत्तम पुरुषेषु श्रेष्ठ । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । त्वया इत्थं 'गतस्पृहोऽपि' इति न वाच्यम् । निःस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसंभवादिति भावः । तदेवाहयोगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकर्तव्य इत्यतोऽस्मादन्यद्गुरु कार्यं किमस्ति। न किंचिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रश्नावकाश इति भावः ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति तदेव द्रढयति—

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

उदीर्णरागेति ॥ उदीर्ण उद्रिक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटच्चरश्च यस्मिन् । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । अभीक्ष्णमक्षुण्णतयानभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च जनैरातिदुर्गमं मोक्षपथमपवर्गमार्गं, कान्तारं चोपेयुषः प्राप्तवतः । 'उपेयिवान्–' इत्यादिना क्वसन्तो निपातः । मनस्विनः सुमनसः, धीरस्य च । प्रशंसायां विनिः । त्वमेव निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः । अग्रभूमिः प्राप्यस्थानम्। 'अग्रमालम्बने प्राप्ये' इति विश्वः । 'सोहम्' इत्यादिश्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । यथा कस्यचित्कुतश्चित्संकटान्निर्गतस्य केनचित्कान्तारेण गतस्य किंचिन्निर्बाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्याशङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह—

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन।
बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः॥ ३३॥

उदासितारमिति॥ पुराविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयस्त्वां निगृहीतमानसैरन्तर्निबद्धचित्तैर्योगिभिः। आत्मनि अधि इत्यध्यात्मम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। 'अनश्च' इति समासान्तष्टच्। अध्यात्मं या दृक् ज्ञानं तयाध्यात्मदृशा प्रत्यग्दृष्ट्या कथंचन गृहीतं साक्षात्कृतम्। केन रूपेण गृहीतामित्यत आह—उदासितारमुदासीनम्। प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्तायामपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः। आसेस्तृच्। विकारेभ्यो बहिः बहिर्विकारम्। महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः। किंच प्रकृतेस्त्रैगुण्यात्मनो मूलकारणात्पृथग्भिन्नम्। 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे' इति यादवः। पुरा भवं पुरातनमनादिम्। 'सायंचिरम्—' इत्यादिना ट्युप्रत्ययः। पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुर्विदन्ति। 'विदो लटो वा' इति झेरुसादेशः। यथाहुः—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥' इति। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिश्रुतिश्च। सोऽपि त्वमेव 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यैरैक्यश्रवणात्। तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय इति सुष्ठूक्तमिति भावः॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुतोपयोगितया सगुणमाश्रित्य षड्भिः स्तौति—

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं फणाभृतां छादनमेकमोकसः।
जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम्॥ ३४॥

निवेशयामासिथेति॥ जगत्त्रयस्यैकस्थपतिरेकाधिपतिरेकशिल्पी च। 'स्थपतिरधिपतौ तक्षिण बृहस्पतिसचिवयोः' इति वैजयन्ती। त्वं हेलयोद्धृतम्। वराहावतारे इति भावः। फणाभृतामोकस आश्रयस्य, सद्मनश्च। 'ओकः सद्मनि चाश्रये' इति विश्वः। एकं छादनमावरणं भूतलमुच्चकैरुन्नतेषु च। अहीश्वरः शेष एव स्तम्भस्तस्य शिरःसु मूर्धसु, अग्रेषु च। फणासहस्रेष्विति भावः। निवेशयामासिथ निवेशितवानसि। विशतेर्ण्यन्ताल्लिटि थल्। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरनुप्रयोगः। अत्र श्लिष्टाश्लिष्टरूपकयोर्हेतुहेतुमद्भावाच्छ्लिष्टं परम्परितरूपकम्॥

अनन्यगुर्वास्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते।
मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैर्भवान्भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

अनन्येति ॥ न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या अनन्यगुर्वाः इत्यनीकारान्तः पाठः। समासात्प्राङ्ङीषि 'नद्यृतश्च' इति कप्पसङ्गः स्यात्। पश्चात्त्वनुपसर्जनाधिकारात् 'वोतो गुणवचनात्' इति प्राप्नोति। 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वा नदीसंज्ञात्वात् 'आण्नद्याः' इत्याडागमः। केचित्तु समासान्तविधिरनित्य इति कपं वारयन्ति। तस्याः सर्वोत्तमायास्तव पुराणमूर्तेरमानुषस्वरूपस्य। केवलः कृत्स्नः। 'केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलश्चावधारणे' इति विश्वः। महिमा केनावगम्यते। न केनापीत्यर्थः। कुतः। मनुष्याज्जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा भवान्। 'अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः। भवच्छेदकरैः संसारनिवर्तकैर्गुणैर्ज्ञानादिभिः सुरासुरान्। सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वात् 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः। अधः करोति। 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः। भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन शेषत्वादिति। मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः। अमानुषस्तु किमिति तात्पर्यार्थः। द्वितीयार्थेऽसकृद्व्यञ्जनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः।
उदूढलोकत्रितयेन सांप्रतं गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥

लघूकरिष्यन्निति ॥ त्वमतिभारेणोर्जेन स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भज्यमानाम्। 'भञ्जभासमिदो घुरच्'। "भङ्गुरः कर्मकर्तरि' इति बामनः। अमूम्। भुवमित्यर्थः। लघूकरिष्यन्निर्भारां करिष्यन् किल। 'कृभ्वस्ति—' इत्यादिनाभूततद्भावे च्विः। 'च्वौ च' इति दीर्घः। तृतीया द्यौस्त्रिदिवः स्वर्गस्तस्मात्। 'घनर्थे कविधनाम्' वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत्। अवातरः अवतीर्णोऽसि। सांप्रतं संप्रत्युदूढलोकत्रितयेन। कुक्षाविति शेषः। त्वया धरित्री गुरुः पूज्या भारवती च क्रियतेतरामतिशयेन क्रियते। 'तिङश्च' इति तरप्। 'किमेत्तिङव्ययघात्–' इत्यादिना आमुप्रत्ययः। लघुकर्ता गुरुकर्तेति विरोधाभासोऽलंकारः। 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥

---

१ 'अनन्यगुर्व्याः' इति पाठः २ 'भवोच्छेद' इति पाठः।

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि।
समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः कथमीश मादृशाम् ३७

निजेति॥ निजौजसा स्वतेजसा जगद्भ्यो द्रुह्यन्तीति जगद्द्रुहः कंसादयः। 'सत्सूद्विष-'इत्यादिना क्विप्। तेषां उज्जासयितुम्। तान्हिंसितुमित्यर्थः। 'जासिनिप्रहण-' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी। 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादिः। महीतलं नोपाजिहीथाः यदि नावतरेश्चेत्। 'ओहाङ् गतौ' लङि थासि रूपम्। ततस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि। सकर्मकादप्याशितादिवदविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। अथवा समाहितैः समाहिताचित्तैरित्यर्थः। विभक्तधनेषु 'विभक्ता भ्रातरः' इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः। अनिरूपितोऽगृहीतस्त्वमीश, मादृशाम्। चर्मचक्षुषामिति भावः। विनयोक्तिरियम्। दृशो दृष्टेः पदं गोचरः कथं स्याः। न कथंचिदित्यर्थः। यस्मात्त्वत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्कयानन्यसाध्यत्वमेवाह—

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिषे।
ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः॥ ३८॥

उपप्लुतमिति॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरस्तत्संबुद्धौ हे विश्वंभर विश्वत्रातः। 'संज्ञायां भृतॄवृजि-' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः। मदोद्धतैः कंसादिभिरुपप्लुतं पीडितं अदो विश्वं पातुं त्वमेव ईशिषे शक्तोऽसि। विश्वंभरत्वादिति भावः। 'ईश ऐश्वर्ये' लिटि थासि रूपम्। अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह—क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गैः। 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः। 'कस्कादिषु च' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्। मलीमसं मलिनम्। 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः। 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' इत्यादिना मत्वर्थीयो निपातः। नभः क्षालयितुं रवेः ऋते रविं विना। 'अन्यारादितरर्ते-' इति पञ्चमी। कः क्षमेत शक्नुयात। न कोऽपीत्यर्थः। अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्येशिषे क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्देशात्तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमालंकारः। तदुक्तम्—एकस्य वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा॥

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
हरे हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

करोतीति ॥ किंच जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद्धेतोः स्तवं स्तोत्रम् । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । करोतीति यत् । हे हरे हे कृष्ण, हे सिंहेति च गम्यते । सा स्तुतिक्रिया हिरण्याक्षपुरःसराः हिरण्याक्षप्रभृतयो येऽसुरास्त एव द्विपास्तेषां द्विषः । हन्तुरित्यर्थः । तस्य तव प्रत्युत वैपरीत्येन । 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये' इति गणव्याख्यानात् । तिरस्क्रियावमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सेति विधेयलिङ्गम् । गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिवमहासुर-हन्तुस्तव कंसादिक्षुद्रनृपवधवर्णनं तिरस्कार एवेत्यर्थः । अत्रासुरद्विपानामिति हरिवद्धीरिरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमयाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥

एवं स्तुत्या देवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातयति—

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ४०

प्रवृत्त इति ॥ त्वमुज्झितश्रमस्त्यक्तश्रमः सन् क्रमेण भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषो दुष्टास्तेषां पेष्टुम् । तान्हिंसितुमित्यर्थः । 'जासिनिप्रहण-' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्वयमपरप्रेरित एव प्रवृत्तोऽसि । एवं तर्हि पिष्टपेषणं किमिति चेत्तत्राह—तथापि स्वतः प्रवृत्तेऽपि मिथो रहसि त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम् । 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । मनो मां वाचालतया सह युनक्ति वाचालं करोतीत्यर्थः । वाचो बह्वयोऽस्य सन्तीति वाचालः । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' इत्यालच् । 'स्याज्जल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्' इत्यमरः ॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते—

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्र इन्द्रावरजः । अत एवेन्द्रसंदिष्टम् । श्रोतव्यमिति भावः । किंच विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजननीम् । 'आत्मन्विश्व-

---

१ 'यस्तव, इति पाठ । २ 'हरेर्हि 'इति पाठ

जनभोगोत्तरपदात्खः ' । यद्वचः क्षणं नतु चिरं मयोच्यते, तद्वचोऽहिद्विषो वृत्रघ्नः । ' सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ' इति वैजयन्ती । समस्तकार्येषु धुर्यतां धुरंधरत्वं गतेन । अतोऽपि भवता निशम्यताम् । प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः । ' धुरो यड्ढकौ ' इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्वज्ञापनौपयिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्घाटयति—

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।
यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

अभूदिति ॥ प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां भियामभूमिरविषयः । निर्भीक इत्यर्थः । तपनद्युतिः सूर्यतापो दितेस्तनूजो दैत्योऽभूत् । कोसावत आह—हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिसूदनं । इन्दतीति इन्द्रः । ' इदि परमैश्वर्ये ' । ' ऋज्रेन्द्र–' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्त औणादिकनिपातः । तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणस्तस्य निसूदनं निवर्तकम् । कर्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यनिहन्तारमित्यर्थः । यं दैत्यं हिरण्यशब्दपूर्वं कशिपुशब्दं प्रचक्षते । हिरण्यकशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव नतु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यार्थदोषमाहुः । ' यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत् ' इति समाधानम् । एवंविधविषये शब्दपरेणार्थलक्षणेति कथंचित्संपाद्यमित्युक्तमस्माभि'र्देवपूर्वं गिरिं ते' इति, ' धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ' इत्येतद्व्याख्यानावसरे संजीविन्यां घण्टापथे च । विशेषश्चात्र—यं दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपु प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुङ्क्त इति ॥

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

समत्सरेणेति ॥ समत्सरेणान्यशुभद्वेषसहितेन । ' मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे–' इत्यमरः । अस्यतीत्यसुरः असेरुरन् । असुर इति नाम्नः चिराय चिरकालेन । ' चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ' इत्यमरः । प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता । ' तरसी बलरंहसी ' इति विश्वः । येन हिरण्यकशिपुना दिवि सीदन्तीति द्युसदां देवानां मनस्सु भयस्य पूर्वावतारः प्रथम-

प्रवेशः । 'ऋदोरप्' । न्यधीयत निहितः । धाञः कर्मणि लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ।
अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

दिशामिति ॥ श्रियः संपदो यतः । यदेत्यर्थः । दिशामधीशान्दिक्पतीनपि चतुरः सुरानिन्द्रवरुणयमकुबेरानपास्य त्यक्त्वा तं हिरण्यकशिपुं रागहृताः रागकृष्टाः सत्यः । नतु बलादिति भावः । सिषेविरे । यतो वीरप्रियाः श्रिय इति भावः । तत आरभ्य तदाप्रभृति अयशः करोतीत्ययशस्करम् । दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः । 'अतः कृकमि-' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । उच्चैः प्रचुरं चला अस्थिरा इति प्रवादं जनापवादमवापुः । दिगीशानामपि सर्वस्वहारित्वात्तदौद्धत्यस्य प्राकट्यमिति भावः ॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।
स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनां गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥४५॥

पुराणीति ॥ किंच । नाकिनां सुराणां गणैः यं हिरण्यकशिपुमाशङ्क्य बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्यस्मिंस्तदादि तत्तदाप्रभृति स्वरूपशोभैवैकफलं मुख्यं प्रयोजनं येषां तेषां सुरादीनां तानि तथोक्तानि । प्रागीदृगसाध्यशत्रोरभावादिति भावः । 'नपुंसकमनपुंसकेन-' इत्यादिना नपुंसकशेषः । पुराणि दुर्गाणि प्रकारपरिखादिना अगम्यानि चक्रिरे । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः । आयुधं निशातं निशितं चक्रे इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । 'शो तनूकरणे' इति धातोः क्तः । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति त्वविकल्पात्पक्षे आत्वम् । बलानि सैन्यानि शूराणि शौर्यवन्ति चक्रिरे संपादितानि । कञ्चुका वारबाणाः । लोहवर्माणीत्यर्थः । 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । घना दुर्भेदाश्चक्रिरे । इत्थं नित्यसंनद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ॥

स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसंध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ४६

स इति ॥ अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु । 'सुप्सुपा' इति समासः । संचरिष्णुः संचरणशीलः । 'अलंकृञ्-' इत्यादिना चेररिष्णुच् । श्रियो लक्ष्म्या आश्रयः

१ 'गुणानि' इति पाठः । २ 'श्रियाम्' इति पाठः ।

स हिरण्यकशिपुः। यदृच्छया स्वैरवृत्त्या। 'यदृच्छा स्वैरवृत्तिः' इत्यमरः। यां दिशमाशिश्रियदगमत्। श्रयतेर्लुङ् 'णिश्रि—' इत्यादिना चङि द्विर्भावः इयङादेशः। मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्खलन्तः करा येषां तैः। शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः। 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः। तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैस्त्रिदशैर्देवैः। यद्वा त्रिर्दश परिमाणमेषामिति। 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' इति समासान्तः। तिस्रः संध्याः समाहृतास्त्रिसन्ध्यम्। 'तद्धितार्थोत्तरपद—' इत्यादिना समाहारे द्विगुः। 'द्विगुरेकवचनम्' वा टाबन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तस्यै दिशे करैर्हस्तैः। 'नमः स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी। नमः नमस्कारोऽकारि कृतम्। कृञः कर्मणि लुङ्। 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्। संध्यावन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात्तस्यै दिशे नमस्कारः कृत इति भावः॥

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह—

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः॥४७॥

सटाच्छटेति॥ हे नृसिंह, नरः सिंह इवेत्युपमितसमासः। ना चासौ सिंहश्चेति प्रस्तावात्। सिंहस्येमां सैंहीं तनुं कायं बिभ्रता नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः। किंभूतां। अतनुं विस्तीर्णाम्। अतएव सटाच्छटाभिः केसरसमूहैः भिन्ना घना मेघा येन। अभ्रंकषविग्रहत्वादिति भावः। 'सटा जटाकेसरयोः' इति 'तनुः काये कृशेऽल्पे च' इति च विश्वः। त्वया स दैत्यः मुग्धौ नवौ। 'मुग्धः सौम्ये नवे मूढे' इति वैजयन्ती। यौ कान्तास्तनौ तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरैः कुटिलैर्नखैरुरोविदारमुरो विदार्य। 'परिक्लिश्यमाने च' इति णमुल्प्रत्ययः। प्रतिचस्करे हतः। किरतेः कर्मणि लिट्। 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः। 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुडागमः। वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारित इति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्ते किमसाध्यमिति भावः॥

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचष्टे—

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः।
स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः॥४८॥

विनोदमिति॥ अथ स हिरण्यकशिपुः पुनर्भूयोऽपि त्रिदशैः समं सह। 'साकं सार्धं समं सह' इत्यमरः। रणेन दर्पादन्तःसाराज्जन्म यस्यास्तस्याः कण्ड्वाः

भुजकण्डूतेर्विनोदमपनोदमिच्छन् । प्राग्भवनखक्षतैस्तदपनोदाभावादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणं रक्षा येन तत् । क्षतद्युरक्षणमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । अनेन देवसर्वस्वापहारित्वमुक्तम् । भीषयत इति भीषणा । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । 'भियो हेतुभये षुक्' इति षुक् । निकामं भीषणम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो बभूव । राक्षसयोनौ जात इत्यर्थः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान्रावण इति विग्रहः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तरकाण्डे–'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोक्याचष्टे—

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्तिषुः ।
अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

प्रभुरिति ॥ यो रावणः भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी बुभूषुर्भवितुमिच्छुः । भुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अतिरागादुत्साहात्, नतु फलविलम्बननिर्वेदादिति भावः । दशमं शिरः चिकर्तिषुः कर्तितुं छेत्तुमिच्छुः । 'कृती छेदने' इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इष्टसाहसः प्रियसाहसः अतएवेच्छासदृशामिच्छानुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं विघ्नमिति वातर्कयदुत्प्रेक्षितवानिति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य स रावणो नाम रक्षो बभूवेति पूर्वेणान्वयः । रङ्गराजस्तु 'न चक्रमस्याक्रमताधिकंधरम्' इति उपरिष्टादन्वय इत्याह । तदसत् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायादारुण्यादिवत्प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां मिथः संबन्धायोगादित्यलं शाखाचङ्क्रमणेन । पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांस्यग्नौ हुत्वा दशमारम्भे संतुष्टात्तस्मात्त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे इति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

अथ कैलासोत्क्षेपणवृत्तान्तमाह—

समुत्क्षिपन्यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।
त्रसत्तुषाराद्रिसुताससंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥

समुत्क्षिपन्निति ॥ यो रावणः पृथिवीभृतां पर्वतानां वरं श्रेष्ठं कैलासं समुत्क्षिपन्। दर्पादिति शेषः। शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य। त्रसन्त्याः शैलचलनेन बिभ्यत्यास्तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससंभ्रमो यः स्वयंग्रहः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठग्रहणम्। 'सुप्सुपा-' इति समासः। तेन आश्लेषः संमेलनं तेन यत्सुखं तेन। त्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः। निष्क्रयं प्रत्युपकारनिर्गतिं चकार। निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपि' इति वैजयन्ती। यद्वा निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याच्ञादोषदैन्यं ममार्जेत्यर्थः। अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात्परिवृत्तिरलंकारः ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली[1] य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं[2] दिवः ॥५१॥

पुरीमिति ॥ यो बली बलवान्रावणो नमुचिद्विषा इन्द्रेण विगृह्य विरुध्य पुरीममरावतीमवस्कन्दावरुरोध। नन्दनमिन्द्रवनम्, 'नन्दनं वनम्' इत्यमरः। लुनीहि चिच्छेद। 'ई हल्यघोः' इतीकारः। रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा। 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः। मुषाण मुमोष। 'मुष स्तेये'। 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नः शानजादेशः। अमराङ्गनाः हर जहार। सर्वत्र पौनःपुन्येनेत्यर्थः। इत्थमनेन प्रकारेण। अहनि च दिवा चाहर्दिवम्। अहन्यहनीत्यर्थः। 'अचतुर-' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ द्वन्द्वे समासान्तो निपातः। दिवः स्वर्गस्यास्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे। अत्रावस्कंदेत्यादौ 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इत्यनुवृत्तौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट्। तस्य यथोपग्रहं सर्वतिङादेशौ हिस्वौ च। प्रकरणादिना त्वर्थविशेषावसानम्। अतो हेः' इति यथायोग्यं हिलुक्। पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः। अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः क्रियासमाभिहारः। तत्सामान्यस्य करोतेः 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यनुप्रयोगः चक्रे इति। अत्र तिङ्वैचित्र्यात्सौशब्दाख्यो गुणः। 'सुपां तिङां परावृत्तिः सौशब्दम्' इति लक्षणात् समुच्चयालंकारः ॥

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम्।
अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥५२॥

---

१ 'वशी' इति पाठः। २ 'महर्निशं' इति पाठः,

सलीलेति ॥ संयति युद्धे । ' समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याज्यभिसंयुगाः ' इत्यमरः । येन रावणेन अनुद्रुतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्रः अभ्रमोर्मेदुरैरावतस्य सलीलयातानि सभङ्गीकगमनानि न प्रशशंस । तथा उच्चैःश्रवसः स्वाश्वस्य चित्रं नानाविधं पदक्रमं पादविक्षेपम् । धौरितकावल्गितादिगतिविशेषमित्यर्थः । न प्रशशंस । किंतु केवलं शीघ्रतां शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामाक्रम्य ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः ॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ५३

अशक्नुवन्निति ॥ अधीरलोचनोऽस्थिरदृष्टिः कौशिको महेन्द्रः, उलूकश्च । ' महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ' इत्यमरः । सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशक्नुवन् । हेमाद्रेर्गुहैव गृहं तस्यान्तरं प्रविश्य बिभ्यत्तत्रापि वेपमान एव । बिभेतेः शतरि ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुमभावः । दिवसानि वासराणि निनाय । ' वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ' इत्यमरः । यथा पेचकः सूर्योदये भीतः संतिष्ठति तथा सोऽपीति भावः । कौशिक इत्यभिधायाः प्रस्तुतैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशेष्यश्लेषासंभवादुलूकार्थस्य शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवेत्युपमानानिर्वाहकत्वाद्वाच्यासिद्ध्यङ्गम् ॥

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः ।
जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकंधरम् ॥ ५४ ॥

बृहच्छिलेति ॥ बृहति शिलेव निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद्विकीर्णा विक्षिप्ताः लोलाश्चाग्निकणाः स्फुलिङ्गा यस्य तत् । अत एवाप्रसहिष्णु अनभिभावकम् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकारः । ' अलंकृञ्- ' इत्यादिना इष्णुच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं । जगत्प्रभोः सकललोकैकस्वामिनः । अस्य सुरद्विषो रावणस्य कंधरायामित्यधिकंधरमधिग्रीवम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ' अव्ययीभावश्च ' इति नपुंसकत्वात् ' ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' इति ह्रस्वत्वम् । ' कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ' इत्यमरः । नाक्रमताप्रतिहतं न क्रमते स्म न प्रवर्तते स्म । किंतु प्रतिहतमेवेत्यर्थः । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।
निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५

विभिन्नेति ॥ स रावणो मदेन दर्पेण, इभदानेन च । 'मदो दर्पमदानयोः' इति विश्वः । दन्तीव गज इव । विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधिभेदः, कम्बुश्च येन सः सन् । 'शङ्खो निध्यन्तरं कम्बुललाटास्थिनखेषु च' इति विश्वः । अकलुषं कलुषं क्षुब्धमाविलं च भवत्कलुषीभवत् । निरस्तं गाम्भीर्यमविकारित्वं अगाधत्वं च यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि, पुष्पकं विमानं च यस्मात्तत् । पुष्पपक्षे वैभाषिकः कप्रत्ययः । मनुष्यस्येव धर्मः श्मश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी । तस्य मनुष्यधर्मणः । 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच् । मानसं चित्तं, तदीयं सरश्च । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति विश्वः । मुहुर्न कम्पयामास न क्षोभयामासेति न । किंतु कम्पयामासैवेत्यर्थः । कुबेरस्य महामहिमतया संभाविताप्रकम्पित्वनिवारणाय नञ्द्वयम । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः ॥

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुंकारपराङ्मुखीकृताः ।
प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

रणेष्विति ॥ किंच रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ता उरगराजा महासर्पास्ते रज्जव इव उरगराजरज्जवः । नागपाशा इत्यर्थः । तस्य रावणस्य सरोषहुंकारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्तिताः अतएव सभयाः सत्यः जवेन वेगेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कण्ठं प्रपेदिरे प्राप्ताः । अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालंकारः । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्' इति लक्षणात् ॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभरादुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

परेतभर्तुरिति ॥ अमुना रावणेन धनुः शार्ङ्गं विधातुं निर्मातुमुत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं वलयं यस्य स परेतभर्तुर्यमस्य महिषः । वाहनभूत इति भावः । भारे विषाणरूपे । भृञो घञ् । हृतेऽपि महतस्त्रपैव भरस्तस्मात् । ततोऽपि दुर्भरादिति भावः । भृधातोः क्रैयादिकात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः ।

भृशमत्यर्थमानतं नम्रं शिरो दुःखेनोवाह वाहति स्म । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः । तदनुप्राणिता चेयमवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात्त्रपाभारत्वोत्प्रेक्षा ॥

स्पृशन्सशङ्कः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।
अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैरलंचकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

स्पृशन्निति ॥ अहः करोतीत्यहस्करः सूर्यः । 'दिवाविभानिशा–' इत्यादिना टप्रत्ययः । कस्कादित्वात्सत्वम् । शुचौ समये ग्रीष्मकाले अनुपहते आचारे च स्थितोऽपि । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । असमग्रपातिभिः । संकुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । कराणामंशूनां हस्तानां चाग्रैः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । सशङ्कः स्पृशन् । अविश्वासभयादिति भावः । अघर्मा अनुष्णा घर्मोदकबिन्दवः स्वेदोदबिन्दवः । 'मन्थौदन–' इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरेव मौक्तिकैरस्य वधूरलंचकार । ग्रीष्मे तद्भयान्नासह्यं तपतीत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसूर्यविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ५९

कलासमग्रेणेति ॥ कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण संपूर्णेन । 'काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला' इति वैजयन्ती । गृहानमुञ्चता सदा तद्गृहेष्वेव वसता । दण्डभयात्सेवाधर्मत्वाच्चेति भावः । मनस्विनीर्मानिनीरुत्का उत्सुकाः कर्तुम् उत्कयितुम् । 'उत्क उन्मनाः' इति निपातनादुत्कशब्दात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्तुमुन् । पटीयसा । मानभेदचतुरेणेत्यर्थः । कुतः । रतिं वितन्वता चन्द्रिकाभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्धयता इन्दुना । विलासिनो विलसनशीलस्य । 'वौ कषलस–' इत्यादिना घिनुण् प्रत्ययः । तस्य रावणस्य नर्मसाचिव्यं क्रीडासंबन्ध्यधिकारित्वे सचेष्टत्वम् । 'लीला क्रीडा च नर्म च' इत्यमरः । नाकारीति न, किं त्वकार्येवेत्यर्थः । अनौचित्यात्प्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम् । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्रेन्दोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन श्लेषः ॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया नूनमनेन मानिना ।
न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

विदग्धेति ॥ मानिनाहंकारिणा अनेन रावणेन विदग्धलीलाः । चतुरविलासिन्य इत्यर्थः । तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि । ' विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिका ' इति साधीयान्पाठः । अन्यथा विप्रकृष्टार्थप्रतीतिकत्वेन कष्टाख्यार्थदोषापत्तेः । ' कष्टं तदर्थावगमो दूरायत्तो भवेत् ' इति लक्षणात् । विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिका विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि । विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमासपर्यवसानात्तादर्थ्यलाभः । तासां विधित्सया विधातुमिच्छया । विपूर्वाद्धातेः ' सनि मीमा–' इत्यादिना अच इस् । ' सः सि ' इति तकारः । ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' इ यभ्यासलोपः । ततः ' स्त्रियाम् ' इत्यनुवृत्तौ ' अप्रत्ययात् ' इत्यकारप्रत्यये टाप् । नूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि । ' कदाचिज्जातु ' इत्यमरः । उद्धृतमुत्पाटितं विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकं एकं विषाणं दन्तः । 'विषाणं पशुशृङ्गे स्यात्क्रीडाद्विरददन्तयोः ' इति विश्वः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् ' रुह प्रादुर्भावे ' इत्यस्माल्लट् । किमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति ॥

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

निशान्तेति ॥ निशान्तं गृहम् । निशान्तं गृहशान्तयोः ' इति विश्वः । तत्र या नार्यः । शुद्धान्तस्त्रिय इत्यर्थः । तासां परिधानान्यन्तरीयाणि । ' अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके ' इत्यमरः । तेषां धूननं चालनम् । धूञो ण्यन्ताल्युट् । ' धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ' इति नुक् । तेन स्फुटागसा व्यक्तापराधेनापि । अन्तःपुरद्रोहस्य महापराधत्वादिति भावः । ऊरुषु तासां सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृष्टेः । ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः ' इति, ' लोलश्चलसतृष्णयोः ' इति चामरः । अतएव तस्य रावणस्य प्रियेण प्रमोदास्पदभूतेनाङ्गिकृतः । म्लानिर्न दोषायेति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन वायुना अनपराधेऽपराधाभावेऽपि बाधिताः । राजपुरुषैरिति शेषः । सुरा अनुचकम्पिरे । स्वयमुपायेनान्तःप्रविश्यानपराधबाधानिवेदनेन मोचयता वायुनानुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद्बहवो जीवन्तीति भावः ॥

**तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम्।
बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥**

तिरस्कृत इति ॥ किंच तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिरस्कारिणा महीयसामतिमहतां महसां तेजसां महिम्ना महत्त्वेन 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इतीमनिच् । मुहुस्तिरस्कृतः अतएव तनुः कृशः । तनुं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी । 'नभ्राट–' इत्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो नलोपाभावः । आधिजैर्दुःखोत्थैर्बाष्पैः निःश्वासोष्मभिः । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इति विश्वामरौ । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः । ततश्च्विः । द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तम् । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । धूमवितानं धूममण्डलं बभार । अग्निरपि तत्संनिधौ निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः । धूमद्वैगुण्यासंबन्धे संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥

**परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।
तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजंगता ॥६३॥**

परस्येति ॥ किंच इद्धं दीप्तम् । उग्रमित्यर्थः । 'इन्धी दीप्तौ' कर्तरि क्तः । तं रावणमाराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि, कुलाचारव्रतानि च विध्यति भिनत्तीति मर्मावित् । विध्यतेः क्विप् । 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् । 'नहिवृति–' इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । तं मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतायां सर्पत्वे यो दोषो दृष्टिविषत्वादिस्तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । 'द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ' इत्यमरः । सैव दोषस्तमुज्झतां त्यजतां फणिनां संबन्धिभिरजिह्मगामिभिः करचरणादिमद्विग्रहधारित्वादृजुगतिभिः, अकपटचारिभिश्च । तथा कर्णाभ्यां सह वर्तन्त इति सकर्णकाः । तश्चक्षुःश्रवस्त्वं विहाय आविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता । कर्णयतेर्ण्वुल् । ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः । सनियामकैरित्यर्थः । फणिनां सर्पाणां कुलैर्वर्गैर्भुजंगता सर्पता, विटत्वं च । 'भुजंगो विटसर्पयोः' इति हलायुधः । न भेजे त्यक्ता । भुजैर्गच्छन्तीति भुजंगाः । गमेः सुपि खच् च डिद्वा वाच्यः' । तस्मिन्नियन्तरि खलैः खलत्व-

मपि, सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेषभावक्रियाभिः सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ॥

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

तदीयेति ॥ तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः । 'गजानां घटना घटा' इत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दानवारीणि येषां तैः । गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैर्गृहीतदिक्कैः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अपुनर्निवर्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजा दिग्गजा इत्यनुगतार्थनामकत्वमलम्भि लब्धम् । लभेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति विकल्पान्नुमागमः ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।
सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥

अभीक्ष्णमिति ॥ ऊष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा तस्य सोष्मणस्तस्य रावणस्य वपुरभीक्ष्णं भृशमुष्णैरपि । शोकादिति भावः । सुरेन्द्रस्य बन्द्यः बन्दीकृताः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैर्निःश्वासमारुतैर्यथा निर्ववौ निर्वृतम् । 'निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे' इति वैजयन्ती । तथा सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकबिन्दुसहिताः ते च ते कोमला मृदुलाश्च तैर्जलार्द्राणां जलोक्षिततालवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ । 'धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च तत्' । 'जलेनार्द्रे जलार्द्रा स्यात्' इति वैजयन्ती । अत्र संतप्तस्योष्णोपचारान्निर्वृतिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालंकारः ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

तपेनेति ॥ सदा नित्यं नतु यथाकालं प्रसूनकॢप्तिं कुसुमसंपत्तिम् । 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । दधतो धारयन्तः ऋतवो, वर्षाः प्रावृट् तपेन ग्रीष्मेण । 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः इति, 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम्' इति चामरः । तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा, तथा शिशिरो वसन्तलक्ष्म्या च

---

१ तपेन ६५, अभीक्ष्ण–६६, एवं विलोमक्रमेणोपलभ्यते ।

समेत्य मिथुनीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे वसन्तीति वास्तव्या वस्तारः। 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति तव्यत्प्रत्ययः। ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावं तत्ताम्। प्रतिवासित्वमित्यर्थः। ययुः समेत्य ययुरिति समुदायसमुदायिनोरभेदविवक्षया समानकर्तृत्वम्। अत्र पुरे युगपत्सर्वर्तुसंबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः॥

स चायमासन्नविनाशस्तुभ्यमपि द्रुग्ध्वा पुनस्त्वयैव हत इति युग्मेनाह—

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः।
मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदाभिमानैकधना हि मानिनः ६७

अमानवमिति॥ मनोरयं मानवः। 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचनम्। अन्यथा मनोर्जातामित्येव स्यात्। अमानवममानुषम्। न जायत इत्यजम्। 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः। तथापि मनोः कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः स चाभासत्वादलंकार इत्याह—प्रभाविनमिति। महानुभावे तस्मिन्न कश्चिद्विरोध इति भावः। 'आभीक्ष्ण्ये णिनिः' इति णिनिः। इनिर्वा मत्वर्थीयः। भवन्तमिति शेषः। आत्मनः स्वस्यान्तमत्यन्तं करोतीत्यन्तम्। अन्तशब्दात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्पचाद्यच्। भाविनं भविष्यन्तम्। 'भविष्यति गम्यादयः'। जानन्नपि यो रावणः जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां न मुमोच नामुञ्चदित्यन्वयः। जानतोऽप्यमोचने कारणमाह—मानिनः सदा प्राणात्ययेऽप्यभिमान एवैकं मुख्यं धनं येषां ते। प्राणात्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः। कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम्।
पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ६८

स्मरतीति॥ भातीति भवान्। भातेर्डवतुः। दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः। 'अत इञ्' इतीञ्प्रत्ययः। भवन्। रामः सन्नित्यर्थः। भवतेर्लटः शत्रादेशः। वनान्ताद्दण्डकारण्याद्वनितापहारिणं सीतापहर्तारममुं रावणम्। आबद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्बद्धसेतुः अतएव चलन्ति जलानि यस्य स च। अतएव आविलश्च तं आबद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कासमीपे। 'समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतौ' इति हलायुधः। 'अभितःपरितःसमयानिक-

षाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया। हनिष्यति अवधीत्। 'अभिज्ञावचने लृट्' इति भूते लृट्। अदो हननं भवान्स्मरतीति काकुः। प्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः। शेषे प्रथमः॥

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्।
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः ६९

अथेति॥ अथ राक्षसदेहत्यागानन्तरं संप्रति छलनापरः परप्रतारणापरः एष रावणः शैलूषो नटः तस्य भूमिकां रूपान्तरमिव। 'शैलूषो नटभिल्लयोः'। 'भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' इति च विश्वः। अपरामुपपत्तिम्। जन्मान्तरमित्यर्थः। अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहितस्वरूपः सन् सोऽपि रावण एव सन्नपि परैरितरैः स न भवतीत्यसः तस्मादन्य एव। 'नञ्' इति नञ्समासः। अतएव 'एतत्तदोः सुलोपो–' इत्यादिना न सुलोपः। प्रतीयते ज्ञायत इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट्। यथैक एव शैलूषो रूपान्तरमास्थाय तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य इव भाति। दौर्जन्यं तु तदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः॥

अथैतद्दौर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं संप्रति तेजसा रविः॥ ७०॥

स बाल इति॥ स शिशुपालो बालः सन् वपुषा चतुर्भुजो भुजचतुष्टयवानासीत्। विष्णुरिति ध्वनिः। मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्तत्तुल्यः त्रिलोचनो लोचनत्रयवानासीत्। त्र्यम्बक इति ध्वनिः। बालविशेषणात्संप्रति तत्सर्वमन्तर्हितमिति भावः। संप्रति तु युवा सन्करेण बलिना आक्रान्तमहीभृदधिष्ठितराजकः सन्। अन्यत्रांशुव्याप्तशैलः। 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः। उच्चकैस्तेजसा रविरसंशयम्। संशयो नास्तीत्यर्थः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। वपुषा मुखेन चेति 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया। हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वात्। तथाच वामनः—'हानिवदाधिक्यमप्यङ्गविकारः' इति। तेजसेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया। कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा। रविरसंशयमिति तस्याः पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः। हरिहरादितुल्यमहिमत्वादतिदुर्धर्षः स इति भावः॥

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया ।
दशाननादीनभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान्हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

स्वयमिति ॥ यदृच्छया स्वेच्छया स्वयं सामर्थ्येन । नतु देवताप्रसादबलादिति भावः । सुरदैत्यरक्षसां देवदानवयातुधानानामनुग्रहावग्रहयोः प्रसादनिग्रहयोर्विधाता कर्ता असौ शिशुपालः अभिराद्धाभिराराधिताभिर्देवताभिरीश्वरादिभिर्वितीर्णो दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान्दशाननादीन्हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः ॥

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

बलेति ॥ जिगीषुणा । नित्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन शिशुपालेन बलावलेपाद्बलगर्वादधुनापि पूर्ववत्पूर्वजन्मनीव जगत्प्रबाध्यते । तथाहि—सती पतिव्रता योषिदिव सुनिश्चलातिस्थिरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेषु जन्मान्तरेष्वपि पुमांसमभ्येति । 'पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता । सा भर्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते' इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ।

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।
शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्विधेर्विधातुरप्युल्लङ्घितशासनम् । स्वयं विधातेत्याद्युक्तरीत्यातिक्रान्तदैवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनातिथिं कीनाशो यमस्तस्य निकेतनं गृहं तत्रातिथिं प्राघुणिकं विधेहि कुरु । यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । 'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः । न चैतत्प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृशामवश्यकर्तव्यत्वादित्याह—शुभेतराचारेण दुराचारेण विपक्त्रिमाः परिपाकेन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेन प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । 'ड्वितः क्त्रिः' इति पचेः क्त्रिप्रत्ययः । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति तद्धितो मम्प्रत्ययः । असाधवो दुष्टाः सतां भवादृशां जगन्नियन्तॄणां विपादनीयाः वध्या हि । नच नैर्घृण्यदोषः । स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

किं चैवं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह—

हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रढिम दधातु पुनः पुरंदरस्य ॥
घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

हृदयमिति ॥ अरिवधोदयाद्रिपुनाशलाभात् । उदूढद्रढिम नैश्चिन्त्याद्धृतदार्ढ्यम् । स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वीदित्वाद्दृढशब्दादिमनिच्प्रत्ययः । ‘ र ऋतो हलादेर्लघोः ’ इति ऋकारस्य रेफादेशः । पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरंदर इन्द्रः । ‘ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ’ इति खच्प्रत्ययः । ‘ खचि ह्रस्वः ’ इत्युपधाह्रस्वः ’ । ‘ वाचंयमपुरंदरौ च ’ इति निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च । तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि । पूर्ववदेवेति भावः । घनपुलकयोः सान्द्ररोमाञ्चयोः । पुलोम्नो जाता पुलोमजा शची तस्याः कुचाग्रयोर्द्रुतपरिरम्भ औत्सुक्याच्छीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं तस्य क्षमत्वं सहत्वं दधातु । प्राक्चित्तविक्षेपात्त्यक्तभोगेन शक्रेण संप्रति त्वत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः । अत्र दार्ढ्यपदार्थस्योदूढद्रढिमेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्त्या संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालंकारौ वृत्त्यनुप्रासश्च । तैरन्योन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । ‘ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ’ इति लक्षणात् ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ।
शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति
व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्र्यङ्के
कृष्णनारदसंभाषणं नाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ओमिति ॥ तस्मिन्सुरमुनौ नारदे इति इत्थंभूतां वाचं व्याहृत्योक्त्वा नभ उत्पतिते समुद्गते पुराऽग्रे इन्दोः श्रियं बिभ्रति सति । अथ मुनिवाक्यानन्तरमोमि-

---

१ ‘ दुपोढ ’, ‘ दवाप्त ’ इति वा पाठः २ ‘ कर्तुं मतिं संयति ’, ‘ कर्तुं मतिं संयुगे ’ इति च पाठौ. ३ ‘ नारदागमनविसर्जनो ’ इति पाठः.

त्युक्तवतस्तथास्त्वित्यङ्गीकृतवतः । 'ओम्प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः । चेदीनां जनपदामयं चैद्यः शिशुपालः । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्ययः । तं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीवानिशं सर्वदा । अव्यभिचारेणेत्यर्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः सूचकः । 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत्' इति शास्त्रादिति भावः । केतुरुत्पातविशेषः । 'केतुर्द्युतौ पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु' इत्यमरः । भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररसहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविना--भूतस्याङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युत्पन्नः एवेत्यनुसंधेयम् । इन्दोः श्रियं बिभ्रतीत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशीमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकारः । वदने व्योम्नीवेत्युपमा । भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तत्र शत्रुविनाशसूचके त्वपेक्षितेन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसंपादकत्वे निदर्शनोपमयोरपह्नवोपकारसत्त्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान्भाष्यकारः—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी—'सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसंधिभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ॥' इति ॥

अथ कविः कविकाव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति—इतीति ॥ इति शब्दः समाप्तौ । माघकृताविति कविनामकथनम् । महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसंपत्तिः सूचिता । शिशुपालवध इति काव्यनामकथनम् । प्रथमः सर्ग इति । समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः।

अस्मिन्सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति—

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

यियक्षमाणेनेति ॥ अथेन्द्रसंदेशश्रवणानन्तरं यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छता। यजतेः सन्नन्ताल्लटः शानच्। पार्थेन पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण। 'तस्येदम्' इत्यण्। अन्यथा 'स्त्रीभ्यो ढक्' स्यात्। ततः पार्थेय इति स्यात्। आहूत आकारितः। ह्वयतेः कर्मणि क्ते संप्रसारणदीर्घौ। तथा अभिचैद्यं शिशुपालं प्रति। 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा। प्रतिष्ठासुः प्रस्थातुमिच्छुः। तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। मुरम् द्विषन्मुरारिः। 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्यये 'न लोका–' इत्यत्र 'द्विषः शतुर्वा' इति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः। कार्यद्वयेन सुरकार्यसुहृत्कार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधादावश्यकत्वाच्च द्वयोः संदिहान आसीत्। अतो मन्त्रस्यायमवसर इति भावः ॥

एवं मन्त्रबीजसंदेहमुपन्यस्य मन्त्रोचितं देशमाह—

सार्धमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः।
गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

सार्धमिति ॥ अथ संदेहानन्तरमसौ हरिः अभिनभः। पूर्ववदव्ययीभावः। कर्मप्रवचनीयत्वे वा द्वितीया। गुरुकाव्यौ बृहस्पतिशुक्रावनुगावनुयायिनौ यस्यां ताम्। 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' इति, 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः' इति चामरः। चन्द्रस्येमां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत्। अत्र श्रीतुल्यां श्रियमिति निदर्शनाभेदः। उद्धवसीरिभ्यां सार्धमुद्धवरामाभ्यां सह सदः सभामासददगमत्। राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः। सदेर्लुङि 'पुषादि–' इति च्लेरङादेशः। अत्र मनुः—गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहो गतः। अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥' इति ॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।
व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

जाज्वल्यमानेति ॥ जगतः शान्तयेऽनुपद्रवाय समुपेयुषी मिलिता जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलन्ती । ' धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ' । ततो लटः शानजादेशे टाप् । असौ नराः पुरुषा एव शिखिनोऽग्नयस्तेषां त्रयी । ' द्वित्रिभ्याम् ' इत्यादिना तयस्यायजादेशे कृते ' टिड्ढाणञ्-' इत्यादीना ङीप् । सभा आस्थानी सैव वेदिः । ' वेदिः परिष्कृता भूमिः ' इत्यमरः । तस्यां व्यद्योतिष्ट दीप्यते स्म । ' द्युद्भ्यो लुङि ' इति वा तङ् । रूपकालंकारः ॥

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥

रत्नेति ॥ रत्नानां स्तम्भा इति षष्ठीसमासविशेषे पर्यवसानाद्विकारार्थत्वम् । तेषु संक्रान्तप्रतिमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बाः । ' प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा ' इत्यमरः । ते त्रय एकाकिनोऽसहाया अपि । ' एकादाकिनिच्च सहाये ' इत्याकिनिच्प्रत्ययः । परितोऽभितः सर्वतः । ' पर्यभिभ्यां च ' इति तसिल्प्रत्ययः । स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । पौरुषेयेण प्रतिबिम्बभूयस्त्वात्पुरुषसमूहेनावृता इवेत्युत्प्रेक्षा । चकाशिरे । ' सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ', ' पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ' इति समूहे ढञ्प्रत्ययः । एतेन विजनत्वमुक्तम् । यद्यपि ' निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये । प्रासादाग्रे त्वरण्ये वा मन्त्रयेद्भावभाविनौ ॥ ' इति कामन्दकीये मन्त्रभूमेः स्तम्भप्राचुर्यनिषेधो गम्यते, तथापि तस्यापि विजनोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केशरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

अध्यासामासुरिति ॥ अमी त्रयो यान्युत्तुङ्गहेमपीठान्यासनानि अध्यासामासुरधितष्ठुः । येषूपविष्टा इत्यर्थः । ' अधिशीङ्स्थासां कर्म ' इति कर्मत्वम् । ' आस उपवेशने ' लिट् । ' दयायासश्च ' इत्याम्प्रत्ययः । ' कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ' इत्यस्तेरनुप्रयोगः । ' आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ' इति कृञ एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् । तैः पीठैः केशरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखरा-

णामुपमा सादृश्यमूहे ऊढा । वहेः कर्मणि लिट् संप्रसारणम् । त्रीणि कूटान्यस्येत्यन्वर्थसंज्ञा । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । उपमालंकारः ॥

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।
हरिर्विप्रतिषेधं तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

गुर्वेति ॥ अथोपवेशनानन्तरं विचष्टे इति विचक्षणो वक्ता । कर्तरि ल्युडिति न्यासकारः । 'असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति चक्षिङः ख्याञादेशाभावः । हरिर्गुर्वोरुद्धवरामयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोर्द्वयाय । द्वाभ्यामित्यर्थः । गुरुणोर्महतोरुभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः तं विप्रतिषेधं विरोधमाचचक्षे आख्यातवान् । तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

द्योतितेति ॥ कुन्दं माघभवः पुष्पविशेषः । 'माध्यं कुन्दम्' इत्यमरः । कुन्दकुड्मलाग्राणीव दन्ता यस्य तस्य कुन्दकुड्मलाग्रदतः । 'अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च' इत्यग्रान्तपूर्वपदबहुव्रीहेः समासान्ते वैभाषिको दतादेशः । तस्य हरेः सरस्वती । अन्तःप्रधाना सभा अन्तःसभा । सभाभ्यन्तरमित्यर्थः । सा द्योतिता प्रकाशिता यैस्तैः स्मितैः स्नपितेव क्षालितेव । स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः । 'अर्तिह्री-' इत्यादिना पुगागमः । मितां ह्रस्वः । शुद्धवर्णा स्फुटाक्षरत्वात्स्वच्छकान्तिरभवत् । अत्र स्वाभाविकवर्णशुद्धेः स्नानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । स्मितपूर्वाभिभाषी हरिरिति भावः ।

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन्पण्डितमानित्वं तावत्परिहरति—

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।
पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

भवद्गिरामिति ॥ भवद्गिरां युष्मद्वाचामवसरप्रदानाय । प्रसञ्जनायेत्यर्थः । नोऽस्माकं वचांसि सिद्धान्तोन्नयनार्थमुच्यन्ते । न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथाहि—'पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गः नाट्यशाला, तत्स्थं कर्मापि पूर्वरङ्ग' इति दशरूपके । अतः पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानाख्यो रङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादित्राद्यनेकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तं वसन्तराजीये—'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥' इति ।

स पूर्वरङ्गः । नाटके भवं नाटकीयम् । तत्र वर्ण्यमित्यर्थः । वृद्धाच्छः । तस्य 'आयने–' इतीयादेशः । तस्य वस्तुनः प्रवृत्तस्य प्रसङ्गाय प्रसञ्जनाय । प्रवर्तनायेति यावत् । अतः प्रथमवादो न दोषायेति भावः । पूर्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराजः । तच्चिन्त्यम् । 'पूर्वरङ्गे विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः । प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥' इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्वरङ्गयोः प्रसञ्जकत्वस्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमालंकारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

संप्रति स्वमतमाह—

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

करदीकृतेति ॥ दिशां जित्वरैर्जयनशीलः । 'इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप्' । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । भ्रातृभिर्भीमादिभिर्हेतुभिः करदाः षष्ठभागप्रदाः 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । ततश्च्विः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादयः' इति नित्यसमासः । अकरदाः करदाः संपद्यमानाः कृताः करदीकृता भूपालाः यस्य सः वशीकृतराजमण्डलः । तपसः सुतो धर्मपुत्रः । 'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्वः । अस्मद्विना । अस्माभिर्विनापीत्यर्थः । 'पृथग्विनानाना–' इत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पञ्चमी । इज्यायै यागाय । यजेर्भावेऽपि क्यप् । 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'नमःस्वास्ति– इत्यादिना चतुर्थी । अलं समर्थो भूष्णुर्भवनशीलः । 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' इत्यमरः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति ग्स्नुप्रत्ययः । क्ङिति च' इत्यत्र गकारप्रश्लेषाद्गुणाभावः । तथा च जयादित्यः । 'तत्रैव गकारोऽपि च तत्त्वभूतो निर्दिश्यते ।' अतो जैत्रयात्रैव कार्या न यज्ञयात्रेति भावः ॥

ननु यज्ञान्ते जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्यात्तत्राह—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

उत्तिष्ठमान इति ॥ उत्तिष्ठमानो वर्धमानः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेप-

दम् । परः शत्रुः । पथोऽनपेतं पथ्यं हितमारोग्यं चेच्छता । पुंसेति शेष । नोपेक्ष्यः नौदासीन्येन द्रष्टव्यः । कुतः । हि यस्माद्वर्त्स्यन्तौ वर्धिष्यमाणौ । 'लृटः सद्वा' इति सदादेशे 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति विभाषया परस्मैपदम् । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इभावः । आमयो व्याधिः । 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । स शत्रुश्च शिष्टैर्नीतिज्ञैः समौ तुल्यवृत्ती आम्नातावाख्यातौ । 'अल्पीयसोऽप्यरेर्वृद्धिर्महानर्थाय रोगवत् । अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतिः कुतः' इति भावः । उपमालंकारः ॥

नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न । लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः प्रवृत्तेरित्याशयेनाह—

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।
यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

नेति ॥ सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती नाम हरेः पितृष्वसा । 'उत्सादिभ्योऽञ्' । तस्याः सूनुश्चैद्यः । बन्धुरपि खलो न मृष्यत इति भावः । यन्मह्यमपराध्यति द्रुह्यतीति यावत् । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना चतुर्थी । तत इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । न दूये न परितप्ये । दूङो दैवादिकात्कर्तरि लट् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । किंतु लोकं दन्दह्यते । गर्हितं यथा स्यादेवं दहतीति यावत् । 'लुपसदचरजप–' इत्यादिना गर्हायां यङ् । 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुमागमः । अदो लोकदहनं मां दुःखाकरोति । दुःखमनुभावयतीत्यर्थः । 'दुःखात्प्रातिलोम्ये' इति डाच्प्रत्ययः । अतश्चैद्य एवाभियातव्यः, पार्थस्तु प्रार्थनयापि पश्चात्समाधेय इत्यर्थः ॥

स्वमतं निगमयन्परमतं शुश्रूषुः पृच्छति—

मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि ।
ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

ममेति ॥ तावत् । भवन्मतश्रवणपर्यंतमित्यर्थः । मम मतामिदम् । अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । 'अथ संबोधनार्थकाः । स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः' इत्यमरः । वां युवयोः । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी' इत्यादिना वामादेशः । मतं श्रूयताम् । विधौ लोट् । तदिदं मया श्रोतव्यम् । अन्यथा संदेहानिवृत्तेरिति भावः । विदुषस्ते

कुतः संदेहस्तत्राह–ज्ञातसारः ज्ञाततत्त्वार्थोऽप्येकः एकाकी कार्ये वस्तुनि कर्तव्यार्थे संदिग्धे संशेते । खलु निश्चये । अतो मयापि संदिह्यत इत्यर्थः । 'दिह उपचये' कर्तरि लट् । घत्वधत्वे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

यावदिति ॥ माधवो हरिर्यावानर्थो यावदर्थम् । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । यावदर्थं पदानि यस्यास्ताम् । अभिधेयसंमिताक्षरामित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण वाचमादाय गृहीत्वा । उक्त्वेत्यर्थः । विरराम तूष्णीमास । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । तथाहि–महीयांसः उत्तमाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणः । भवन्तीति शेषः । वृथालापनिषेधादिति भावः । पूर्ववदलंकारः ॥

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयंस्तद्वाक्यमवतारयति—

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।
ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

तत इति ॥ ततो रामो जगादेत्युत्तरेणान्वयः । सपत्नो रिपुः । 'रिपौ वैरिसपत्नारि–' इत्यमरः । तस्यापनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः पश्चात्तापः । 'भवेदशनुयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । तेन स्फुरतीत्यनुशयस्फूः । तेन स्फुरा । ओष्ठो बिम्बमिवेत्युपमितसमासः । रामाया ओष्ठबिम्बस्य चुम्बनेन वित्तो रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुः । 'तेन वित्तचुञ्चुप्चणपौ' इति चुञ्चुप्प्रत्ययः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्' । तेनौष्ठेनोपलक्षितः । समरसुरतयोः समरस इति भावः । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम् ।
प्रापयन्पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

विवक्षितामिति ॥ विवक्षितां वृद्धत्वाभिमानादग्रे वक्तुमिष्टाम् । वचेर्ब्रूञो वा सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । तत्क्षणे विवक्षाक्षणे एव । इत्यविलम्बोक्तिः । प्रतिसंहृतां रामानुरोधानुरुद्धां । अर्थविदः कार्यज्ञस्य अतएव पवनव्याधेरुद्धवस्य गिरमुत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां प्रापयन् । स्वयमसत्पक्षावलम्बित्वादिति भावः । अनेन रामस्य व्यग्रतोक्ता ॥

घूर्णयन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

घूर्णयन्निति ॥ पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलिता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते । रेवत्या देव्याः वदने यदुच्छिष्टं मद्यलेपताम्बूलादि । अक्षिचुम्बनसंक्रांतमिति भावः । तेन परिपूते शुद्धे पुटे ययोस्ते दृशौ घूर्णयन् भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः । उच्छिष्टपरिपूतेत्यत्र 'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्' इति स्मरणात् । उच्छिष्टस्य पावित्र्यजनकत्वविरोधस्याभासत्वाद्विरोधाभासोऽलंकारः । । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

आश्लेषेति ॥ पुनः आश्लेषे लोलुपाया आलिङ्गनलुब्धाया वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणीमुपद्रष्ट्रीम् । नित्यं पीड्यमानामिति भावः । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । वनमालामभिमानोष्णैरहंकारतप्तैर्मुखानिलैः निश्वासमारुतैर्म्लापयन् ग्लापयन् । म्लायतेर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । 'आदेच–' इत्यात्वे पुगागमः । अम्लाने म्लानसंबन्धादतिशयोक्तिः ॥

दधत्संध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।
द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥

दधदिति ॥ पुनः संध्यायामरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीस्तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः । कुतः । द्विषतः शत्रोर्द्वेषेण क्रोधेनोपरक्तेऽङ्गे वपुषि सङ्गिनीः सक्ताः स्वेदविप्रुषः स्वेदबिन्दून् । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः । दधद्दधानः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । उपमालंकारः ॥

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।
कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चौतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

प्रोल्लसदिति ॥ पुनः । प्रकर्षेणोल्लसतां कुण्डलयोः प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषा कान्त्या । प्रोतेति प्रपूर्वाद्वेञः कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणम् । कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृह-

तिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं च ’ इत्यमरः । तस्य रुचं चूतपल्लवस्येमां चौतपल्लवीं विदधत् । कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववद्धूम्रां कुर्वन्नित्यर्थः । ‘ धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ’ इत्यमरवचनात् । अत्रान्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात्सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालंकारः ॥

ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥ २० ॥

ककुद्मीति ॥ पुनः । ककुद्मिकन्याया रेवत्या वक्त्रस्यान्तरभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासना यया तया । तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः । ‘ संस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते ’ । मदिरया कृतानुव्याधं कृतसंसर्गम् । प्रियागण्डूषगन्धिनमित्यर्थः । ‘ व्यधजपोरनुपसर्गे–’ इत्यनुपसृष्टादप्प्रत्ययविधानादुपसृष्टाद्व्यधेर्घञ्प्रत्ययः । मुखामोदं स्वमुखगन्धविशेषम् । ‘ आमोदः सोऽतिनिर्हारी ’ इत्यमरः । उद्वमन्नुद्गिरन् । अत्र मदिरारामसुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन रामामुखतद्गण्डूषमद्यगन्स्वीकारात्तद्गुणयोस्तत्रोत्तरस्यात्मविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः । ‘ तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः ’ इति लक्षणात् ॥

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

जगादेति ॥ वदनमेव छद्म कपटं यस्य तत्पद्मम् । वदनमेव पद्ममित्यर्थः । छद्मशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तस्य पर्यन्तपातिनः प्रान्तसचारिणः । मधु लिहन्तीति मधुलिहस्तान्मधुपान् । क्विप् । उदग्रैरुच्छ्रितैः दशनांशुभिः श्वैत्यं धावल्यं नयन्नेवं जगाद । तद्गुणालंकारः । तस्य मधुपसंनिधापकवदनापह्नवसापेक्षत्वात्तेन संकरः ।

कुलकम् ।

रामो जगादेत्युक्तम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह--

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।
वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

यदिति ॥ वासुदेवेन न दीनमित्यदीनमकातरं । नादीनवोऽस्येत्यनादीनवं निर्दोषम् । ‘ दोष आदीनवो मतः ’ इत्यमरः । यद्वच ईरितम् । ‘ उत्तिष्ठमानस्तु

परः ' इत्यादिपक्षमाश्रित्य यदुक्तमित्यर्थः । तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलं सद्योऽनुष्ठानमेवोत्तरम् । सिद्धान्तस्यैवोक्तत्वादिति भावः ॥

अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन्ननन्यातिशयतयोपस्करोति—

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते ।
इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

नैतदिति ॥ लघु संक्षिप्तमप्येतद्वचो भूयस्या बहुतरया । विस्तृतयापीत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना ईयसुनि 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीकारलोपो बहोश्च भूरादेशः । वाचा नातिशय्यते नातिरिच्यते । गुर्वर्थत्वादिति भावः । शीङः कर्मणि लटि यक् । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्ययङादेशः । तथाहि–इन्धनौघान्दहतीतीन्धनौघधक् काष्ठराशिदाहकः । भूयानपीत्यर्थः । क्विपि घत्वधत्वभष्भावाः । अग्निस्त्विषा प्रभया पूषणं सूर्यम् । अल्पीयांसमपीति भावः । नात्येति नातिक्रामति । तेजसः प्रभावत्त्वमिव वचसोऽर्थवत्त्वमलङ्घ्यत्वहेतुरित्यर्थः । अत्र समानधर्मबिम्बतया दृष्टान्तालंकारः ॥

यदि हरिवचो नातिशय्यते, अलं तर्हि तवापि वागारम्भैरत आह—

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।
सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २४ ॥

संक्षिप्तस्येति ॥ अतो हरिवचसोऽनतिशयनीयत्वादेव सुविस्तरतराः प्रपञ्चतराः । 'प्रथने वावशब्दे' इति घञः प्रतिषेधे 'ऋदोरप्' इत्यप् । मे वाचः संक्षिप्तस्याल्पाक्षरस्याप्यर्थेन गरीयसः । सूत्रकल्पस्येत्यर्थः । 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥' इति लक्षणात् । अस्यैव वाक्यस्य नान्यस्य भाष्यभूता भाष्यैः समाः । नित्यसमासः । 'क्ष्मादौ जन्तौ भूतं क्लीबं समेऽतीते त्रिषु' इति वैजयन्ती । व्याख्यानरूपा भवन्त्वित्यर्थः । सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यम् । 'सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥' इति । मया तु तदेव विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायते, नत्वतिशयाय प्रत्याख्यायत इत्यदोष इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥

इत्थं यानं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्धवप्रतिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे—

विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते।
जडानप्यनुलोमार्थान्प्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २५ ॥

विरोधीति ॥ कृतिनां कुशलानां गिरः कर्त्र्यः। विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान्वाक्पतीनपि। 'वागीशो वाक्पतिः समौ' इत्यमरः। मूकान्निर्वाचः कुर्वते। जडयन्तीत्यर्थः। अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयं येषां तेऽनुकूलार्था अनुकूलवादिनः। ताञ्जडान्मन्दानपि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते। अतोऽस्मद्गिरः प्रवाच्या इति भावः। अत्र वागीशानां मूकीकरणाज्जडानां प्रवाक्त्वकरणाच्च शक्यवस्तुकरणरूपो विशेषोऽलंकारः। असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापित इति संकरः ॥

नन्वात्मनीनेन स्वामिना 'बुद्धेः फलमनाग्रहः' इति न्यायेन शास्त्रज्ञवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशङ्क्याह—

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः।
ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २६ ॥

षडिति ॥ दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसः मन्दबुद्धयोऽपि। 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति समासान्तोऽसिच्प्रत्ययः। ग्रन्थानौशनसादीनधीत्य पठित्वा। गुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः षट्। शक्तयः प्रभुत्वमंत्रोत्साहाख्यास्तिस्रः। सिद्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभात्मिकाः। ताश्च तिस्रः प्रभुसिद्धिर्मन्त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति। उदया वृद्धिक्षयस्थानानि छत्रिन्यायेनोदया उच्यन्ते। तत्र वृद्धिक्षयौ स्वशक्तिसिद्धयोः पूर्वावस्थानादुपचयापचयौ स्थानं ते च त्रय इति व्याकर्तुं व्याख्यातुमलं समर्थाः। 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इति तुमुन्। पञ्चाङ्गनिर्णयशक्तिविकलानां संध्यादिरूपसंख्यामात्रपाठकानामशास्त्रज्ञत्वादयो न ग्राह्यवचना इत्यभिसंधिः। अत्रामरः 'संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणाः शक्तयास्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः। क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥' इति। तत्रारिविजिगीष्वोर्व्यवस्थाकरणमैक्यं संधिः। विरोधो विग्रहः। विजिगीषोररिं प्रति यात्रा यानम्। तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः कालप्रतीक्षया

तूष्णीमवस्थानमासनम् । दुर्बलप्रबलयोर्वाचिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः । अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः । कोशदण्डोत्थं तेजः प्रभावः । कर्तव्यार्थेषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साहः । षड्गुणचिन्तनं मन्त्रः । गतमन्यदिति संक्षेपः ॥

ननु शास्त्रोक्तार्थव्याख्यातैव शास्त्रज्ञः, स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशङ्क्याह

अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥ २७ ॥

अनिर्लोडितेति । अनिर्लोडितं कार्यं येन तस्य । कार्याकार्यमजानत इत्यर्थः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः । तस्य वाग्जालं वागाडम्बरो निमित्ताल्लक्ष्यात् । 'वेध्यं लक्ष्यं निमित्तं च शरव्यं च समं विदुः' इति वैजयन्ती । अपराद्धेषोः स्खलितबाणस्य । धनुः प्रहरणमस्येति धानुष्को धन्वी । 'प्रहरणम्' इति ठक् 'इसुसुक्तान्तात्कः' । 'अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः । धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । तस्य वल्गितमिव वृथा निष्फलम् । कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं न तु वाचालस्येति भावः ॥

इत्थं षाड्गुण्यादिपाठमात्रं न मंत्र इति सिद्धे संप्रति स्वयं मन्त्रस्वरूपमाह—

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥ २८ ॥

सर्वेति ॥ सर्वाणि कार्याणि संध्यादीनि तानि शरीराणीवेत्युपमितसमासः । व्यासे सौगतानामिवेति लिङ्गान्तेषु सर्वकार्यशरीरेषु सर्वेषु शरीरेष्विव । सर्वकार्येष्वित्यर्थः । अङ्गानि स्कन्धा इवेत्युपमितसमासः । तेषां पञ्चकं मुक्त्वा स्कन्धपञ्चकमिवाङ्गपञ्चकं हित्वेत्यर्थः । पञ्च परिमाणमस्येति पञ्चकम् । 'संख्यायाः संज्ञासाङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति कप्रत्ययः । सुगतो भक्तिर्भजनीय एषां सौगता बौद्धाः । 'भक्तिः' इत्यण्प्रत्ययः । तेषामन्य आत्मेव महीभृतामन्या मन्त्रो नास्ति । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—'सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥' इति । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः । तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः, तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आल-

यविज्ञानसंतानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः, वासनाप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः। एवं पञ्चधा परिवर्तमानो ज्ञानसंतान एवात्मा इति बौद्धाः ॥ एवं यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति, तथा राज्ञामङ्गपञ्चकातिरिक्तो मंत्रो नास्तीत्युपमालंकारः । तच्चास्माकं समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ।

अथ मंत्रितार्थक्रियाविलम्बे दोषमाह—

मंत्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ।
चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

मन्त्र इति ॥ संवृतैर्गुप्तैः सर्वाङ्गैः पूर्वोक्तैरुपायादिभिरुरःस्थलादिभिश्चोपलक्षितोऽपि । सर्वाङ्गसंवृतोऽपीत्यर्थः । मंत्रो विचारः । अधीरो भीरुः । युध्यत इति योधो, भट इव । पचाद्यच् । परेभ्योऽन्येभ्योऽरिभ्यश्च । 'परं दूरान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्ती । भेदो विदारणं तृतीयगामित्वं च तस्य शङ्कया चिरं स्थातुम्। विलम्बितुमित्यर्थः । न सहते न क्षमः । 'शकधृष-' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः अतो न विलम्बितव्यम, अन्यथा मंत्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥

किंच नीतिसर्वस्वपर्यालोचनयापि न विलम्बः कार्य इत्यभिप्रेत्याह—

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

आत्मोदय इति ॥ आत्मन उदयो वृद्धिः परस्य शत्रोर्ज्यानिर्हानि । 'वीज्याहाज्वरिभ्यो निः' इत्यौणादिको निः प्रत्ययः । इति द्वयम् । इदं परिमाणमस्या इति इयती एतावती । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुपो वश्च घश्च । 'उगितश्च' इति ङीप् । नीतिर्नीतिसंग्रहः । एतद्द्वयातिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः । यदन्यत्षाड्गुण्यादिवर्णनं तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्चः इत्याह--तदिति । तद्द्वयमूरीकृत्याङ्गीकृत्य । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति समासे क्त्वो ल्यप् । कृतिभिः कुशलैः वाचस्पत्यं वाग्मित्वम् । कस्कादित्वादलुक्सत्वे । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' इत्यादिना सत्वमिति स्वामी तन्न । तस्य छन्दोविषयत्वात् । ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ्प्रत्ययः । प्रतायते

---

१ 'ग्लानि इति पाठ'

विस्तार्यते । कर्मणि लट् । 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् । तस्मादात्मोदयार्थिभिरविलम्बाच्छत्रुरुच्छेत्तव्यः । तत्रान्तरीयत्वात्तस्येति भावः ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोच्छित्त्येत्यत्राह—

तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

तृप्तियोग इति ॥ महीयसां महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण तृप्तियोगः संतोषलाभो न । अत्र तृप्त्यभावे पूर्णः सन् चन्द्रोदयाकाङ्क्षी । वृद्ध्यर्थमिति भावः । महार्णवो दृष्टान्तः दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् । दृष्टान्तो निदर्शनम् । उपमानमिति यावत् । राज्ञा वृद्धावलंबुद्धिर्न कार्या । 'असंतुष्टा द्विजा नष्टाः संतुष्टाश्च महीभुजः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ॥' इति न्यायादिति भावः । नायं दृष्टान्तालंकारः । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात् । किंतु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमालंकारः । अतएव दृष्टान्तोदाहरणा । निदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावल्यलंकारः ॥

तथापि संतोषे दोषमाह—

संपदा सुस्थिरंमन्यो[1] भवति स्वल्पयापि यः ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

संपदेति ॥ यः स्वल्पयापि संपदा सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरंमन्यः स्वस्थमानी भवति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश्प्रत्यये मुमागमः । तस्याल्पसंतुष्टस्य तां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यस्तावतैव कृतार्थो विधिर्दैवमपि न वर्धयति । अहमिति मन्ये । पौरुषहीनाद्दैवमपि जुगुप्सते । तत्प्रवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः ॥

किंच पराक्रमलब्ध एवोदयो नान्यलब्ध इत्याह—

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

समूलेति ॥ मानिनोऽभिमानिनः परान्शत्रून् समूलं हत्वा समूलघातमघ्नन्तः । अनुन्मूलयन्त इत्यर्थः । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इति णमुल् प्रत्ययः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति हन्तेरनुप्रयोगः । नोद्यन्ति । किंतु हत्वैवोद्यन्ती-

---

1 'सुस्थितंमन्यो' इति पाठः ।

त्यर्थः । तत्र हत्वैवोदये । अन्धयतीत्यन्धं गाढं तमोऽन्धतमसम् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच्प्रत्ययः । प्रध्वंसितमन्धतमसं येन सः । उदयात्प्रागिति भावः । रविरुदाहरणं दृष्टान्तः । अत्रापि 'दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः' इतिवदुपमालंकारो न तु दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥

किंचानुच्छिन्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

विपक्षमिति ॥ विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य । खिलमुत्सन्नमकृत्वा । अनुन्मूल्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथाहि—उदकं कर्तृ धूलिम् । स्वपरिभाविनीमिति भावः । पङ्कतामनीत्वा । नाधःकृत्येत्यर्थः । नावतिष्ठते । किंतु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः । 'समवप्रविभ्यःस्थः' इत्यात्मनेपदम् । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बनापेक्षो दृष्टान्तालंकारः ।

नन्वयं शिशुपाल एकाकी नः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

ध्रियत इति ॥ एकोऽपि रिपुर्यावद्ध्रियतेऽवतिष्ठते । 'धृङ् अवस्थाने' इति धातोस्तौदादिकात्कर्तरि लट् । 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । तावत्तदवधि सुखं कुतः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ' इत्यमरः । तथाहि—सिंहिकाया अपत्यं पुमान्सैंहिकेयो राहुः । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः' इत्यमरः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । असुरद्रुहां देवानां पुरोऽग्रे सोमं क्लिश्नाति धावते । प्राचुर्यात्सोमग्रहणम् । सूर्यं चेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेत्तव्य इति भावः । 'अग्नेः शेषमृणाच्छेषं शत्रोः शेषं न शेषयेत्' इति तात्पर्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

ननु क्षुद्रोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत्करोति—

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

सखेति— ॥ क्रियया उपकारापकारान्यतररूपया निर्वृत्तः कृत्रिमः । 'ड्वितः क्त्रिः' । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' । सखा सुहृत् शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् । कुतः—हि यस्मात्तौ कृत्रिममित्रशत्रू कार्यत उपकारापकाररूपकार्यवशात् । निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्योपाधेर्यावज्जीवमनपायादनयोर्मित्रामित्रभावोऽप्यनपायीति गरीयांस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह—स्यातामिति । सहजातः सहजः एकशरीराव-यवत्वात् । तत्र सहजं मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादि । सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः । प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः । पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः । तदनन्तरः प्राकृतं मित्रम् । अपि त्वर्थे । तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तावात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे । कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ नतु सहजौ । नापि प्राकृताविस्यर्थः । अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् ॥

एवं चेदस्माकं पैतृष्वसेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधातव्यो न तु यातव्य इत्यत आह—

उपकर्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

उपकर्त्रेति ॥ उपकर्त्रोपकारकारिणा अरिणापि सहजेन । प्राकृतेन चेति शेषः । संधिः कार्यः । अरित्वापवादेन कृत्रिमामित्रताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्यास्तत्रो-त्पन्नत्वादिति भावः । एवमपकारिणा मित्रेणापि । सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः । संधिर्न कार्यः । मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्या यावज्जीवभाविन्या-स्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः । ननु साक्षादरिणा संदध्यात्, मित्रेण कथं विरुन्ध्यादि-त्याशङ्क्य क्रियया तयोर्वैपरीत्याददोष इत्याह—हि यस्मादुपकारापकारावेव तयो-र्मित्रामित्रयोर्लक्ष्मणं स्वरूपं लक्ष्यं द्रष्टव्यम् । उपकर्तैव मित्रम्, अपकर्तैव शत्रुरित्यर्थः । तस्मात्सहजमित्रत्वेऽपि चैद्यः क्रियया शत्रुत्वाद्यातव्य एवेति भावः ॥

अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह—

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।
बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्वयेति ॥ हे हरे, रुक्मिणीं हरता । बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्मेणोद्वह-

तेत्यर्थः । 'राक्षसो युद्धहरणात्' इति याज्ञवल्क्यः । 'गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ' इति मनुः । त्वया चैद्यो विप्रकृतः विप्रियं प्रापितः । तथा हि बद्धमूलस्य रूढमूलस्य वैरतरोः स्त्रियो महत्प्रधानं मूलम् । हि निश्चये । रूपकसंसृष्टोऽयं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह—

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।
प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

त्वयीति ॥ त्वयि भूमेरपत्यं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं गते सति । स चैद्य इमां पुरीं द्वारकाम् । प्रोषितोऽर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीं सानुमन्धकार इवारौत्सीद्रुद्धवान् । रुधेरनिटो लुङि सिचि वृद्धिः । उपमालंकारः ।

अपकारान्तरमाह—

आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् ।
कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

आलप्येति ॥ स चैद्यो बभ्रोर्यादवभेदस्य दारान्भार्याम् । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः । अपाहरदिति यदिदं दारापहरणं आलप्योच्चार्यालम् । नालपनीयमित्यर्थः । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः । यतः पापानां पाप्मनां कथनमुच्चारणमपि । 'चिन्तिपूजिकुथिकुम्बि–' इत्यप्रत्ययः । अश्रेयसेऽनर्थायालं समर्थं खलु । 'नमः–स्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपननिषेधनसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तरन्यासः ॥

फलितमाह—

विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।
निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

विराद्ध इति ॥ एवं भवता विराद्धो विप्रकृतः । राधेरनिटः कर्मणि क्तः । बहुधा नोऽस्माकं च विराद्धा विप्रकर्ता श्रुतश्रवा नाम हरेः पितृष्वसा तस्याः सुतः । पैतृष्वसेयत्वात्सहजामित्रमपीति भावः । स चैद्यः क्रियया पूर्वोक्तान्योन्यापक्रियया अरिर्निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः क्रियते । अतो बलीयस्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह-

विधार्य वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४२ ॥

विधायेति ॥ ये नरः पुमांसः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । सामर्षे प्रागेव सरोषेऽरौ वैरं विधाय । स्वयं चापकृत्येत्यर्थः । उदासते उपेक्षन्ते ते नरः । कक्षे गुल्मे । 'कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले पापे जीर्णवने तृणे' इति वैजयन्ती । उदर्चिषमधिकज्वालमग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । शेरते स्वपन्ति । तद्वन्नाशहेतुरित्यर्थः । 'शीङो रुट्' इति रुडागमः । अत्र ये उदासते ते शेरते इति विशिष्टौदासीन्यशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासंभवात्सादृश्यलक्षणाक्षाम-संभवद्वस्तुसंबन्धो वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति निदर्शनाभेदः । न चायं दृष्टान्तः । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकारणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवा-क्यतायां तदभाव इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥

तथापि बान्धवत्वात्सोढव्य इत्याशङ्क्याह—

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

मनागिति ॥ यः क्षमी सहनः । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति घिनुणप्रत्ययः । स सोढा मनागल्पम् । अभ्यावृत्तावपीति भावः । अनभ्यावृत्त्या सकृद्वा । अनल्प-त्वेऽपीति भावः । विराध्यन्तमपकुर्वाणं कामं भृशं क्षाम्यतु क्षमताम् । संभावनायां लोट् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' । क्रियासमभिहारेण भृशम् । पौनःपुन्येन चेत्यर्थः । न च पुंवाक्येष्वनेकार्थत्वं दोषाय । विराध्यन्तं कः क्षमेत सहेत साढुं शक्नुयात् । न कोऽपीत्यर्थः । 'शकि लिङ्–' इति शक्यार्थे लिङ् । 'क्षमू प्रसहने' दैवा-दिको भौवादिकश्च ॥

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणम्, अतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यमत आह—

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

१ इतः पूर्वमुत्तरश्लोकास्त्रयो दृश्यन्ते. २ 'सहेन' इति पाठः. ३ 'शमो' इति पाठः

अन्यदेति ॥ अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितो लज्जेव पुंसोऽन्यदा अपरिभवे क्षमा शमो भूषणम् । परिभवे तु योषितः सुरतेषु वैयात्यं धार्ष्ट्यमिव । 'धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च' इत्यमरः । पराक्रमः । पौरुषं भूष्यतेऽनेनेति भूषणमाभरणम् । एवं चाक्रियावचनत्वान्नियतलिङ्गत्वाद्विरोध इति वल्लभोक्तं प्रत्युक्तम् ॥

अथ परिभवेऽप्यपराक्रमे त्रिभिर्निन्दामाह—

माजीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

माजीवन्निति ॥ यः परस्यापकर्तुरवज्ञया अमानेन यद्दुःखं तेन दग्धस्तप्तोऽत एव माजीवन्गर्हितजीवी सन् । 'माङ्याक्रोशे' इति लटः शत्रादेशः । जीवति प्राणान्धारयति । जनन्याः क्लेशकारिणो गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः । तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः । तस्याजननमजननिरनुत्पत्तिरेवास्तु । जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति नञ्पूर्वाज्जनिधातोरनिप्रत्ययः ॥

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

पादेति ॥ यद्रजो धूलिः पादेनाहतं सदुत्थायोड्डीय मूर्धानमाहन्तुरेव शिरोऽधिरोहत्याक्रमति तद्रजः । अचेतनमपीति भावः । अवमाने सत्यपि स्वस्थात्संतुष्टाद्देहिनश्चेतनाद्वरं श्रेष्ठम् । व्यतिरेकालंकारः ॥

असंपादयतः कंचिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत्पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

असंपादयत इति ॥ किंच जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, क्रिया इज्याध्ययनादिः, गुणः शौर्यादिः, तैः साधनैः । करणे तृतीया । कंचिदर्थं सुकृतकीर्त्यादिपौरुषार्थम्, अन्यत्र गोत्वपाचकत्वशौक्ल्यादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः कंचिदर्थं व्यवहाररूपं प्रयोजनमसंपादयतः । उभयत्र तादृग्जात्याद्यसंभवादिति भावः । पुंसो जन्म सत्तालाभः । यदृच्छाशब्दवत् इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्थादिशब्दस्येव । 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । 'स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरता चेति ते समाः'। इति केशवः । संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव । एकत्र पारिभाषिकं किंचिन्नाममात्रमनुभावितुम्, अन्यत्र तादृक्तामनुभावितुमित्यर्थः ॥

एवमपौरुषं दूषयित्वा पौरुषं भूषयति—

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

तुङ्गत्वमिति ॥ अद्रौ पर्वते तुङ्गत्वम् । औन्नत्यमस्तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीत्यादिभाष्यात् । भवन्तीति पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा । इतरागाधता नास्ति । सिन्धौ समुद्रेऽगाधता गम्भीरतास्ति। इदं तुङ्गत्वं नास्ति । मनस्विनि धीरे त्वलङ्घनीयताहेतुरङ्घचत्वकारणं तदुभयं तुङ्गत्वमगाधता च । तस्मादद्रिसिन्धुभ्यामधिको मनस्वीति व्यतिरेकालंकारः ॥

संप्रति शत्रौ मार्दवमनर्थायेत्याह—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

तुल्य इति ॥ स्वर्भानू राहुरपराधे तुल्येऽपि भानुमन्तं सूर्यं चिरेण ग्रसते, हिमांशुं चन्द्रमाशु शीघ्रं ग्रसते । गिलतीति यत् । 'ग्रसिते गिलितं गीर्णम्' इत्यभिधानात् । तन्म्रदिम्नो मार्दवस्य फलं स्फुटम् । 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्' इतीमनिच्प्रत्ययः । तस्माद्विपक्ष तीव्रेण भवितव्यम् । अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यत इति भावः । एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्केन्दुकथनेन सारूप्यात्प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम् । 'अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्याद्विनियन्त्रिता ॥' इति लक्षणात् ॥

एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।
निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

स्वयमिति ॥ असारानां दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः । अत एव ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणम् । तृणकल्पमित्यर्थः । 'विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्–' इति बहुच्प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवति । 'स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच्प्रकृतिलिङ्गके' इति वचनात्प्रकृतिलिङ्गता । लघुर्निष्पौरुषो नरोऽल्पेऽपि परो वायुरिवेत्युपमितसमासः । बहुतृणमिति । स्पष्टोपमासाहचर्यात्कल्पब्देश्यदेश्यादीति दण्डिना कल्पबादीनामौपम्यवाचकेष्व

भिधानात् । तस्मिन्नुपेयुषि प्राप्ते सति स्वयं प्रणमते स्वयमेव प्रह्वीभवति । 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावात् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यक्प्रतिषेधः । वायुना तृणमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरक्लेशेन परिभूयत इत्यर्थः । उपमालंकारः ॥

पुनः पौरुषे गुणमाह—

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

तेजस्वीति ॥ दवीयानपि दूरस्थोऽपि । 'स्थूलदूर–' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये गण्यते संख्यायते । तथाहि—पञ्चाग्निसाध्यं तपो यस्य स तथा तस्य पञ्चतपसः पञ्चाग्निमध्ये तपस्यतः तपनोऽर्को जातवेदसामग्नीनां पञ्चमः पञ्चानां पूरणः । पञ्चमो जातवेदा भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

गुणान्तरं च व्यतिरेकेणाह—

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।
कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

अकृत्वेति ॥ उच्चैरुन्नतेषु विद्विषां मूर्धसु हेलया पादमकृत्वा अनिधाय । 'अनञ्पूर्वः' इति निषेधात्समासेऽपि न ल्यबादेशः । कीर्तिः कथंकारम् । कथमित्यर्थः । 'अन्यथैवं कथमित्थं सुसिद्धाप्रयोगश्चेत्' इत्यनर्थकादेव करोतेः कथंपूर्वाण्णमुल् । अनालम्बा निराधारा कीर्तिर्द्यां दिवमधिरोहति । न कथंचिदित्यर्थः । किंचिन्निःश्रेण्यादिकमनाक्रम्य उच्चसौधस्य दुरारोहत्वादिति भावः । तस्मात्कीर्तिमिच्छता पौरुषमेवाश्रयणीयमिति श्लोकतात्पर्यम् । कीर्तितद्वतोरभेदोपचारात्समानकर्तृतानिर्वाहः । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्तेर्विषयहिम्ना अप्रस्तुतप्रासादारोहणस्त्रीव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचष्टे—

अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

अङ्केति ॥ अङ्कमुत्सङ्गमधिरोपितो मृगो येन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृगा-

ङ्कः । । तथा निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन स केसरी सिंहो मृगाधिपः । उभयत्रापि ख्यात इति शेषः । तस्माच्छत्रौ मार्दवं दुष्कीर्तये, पौरुषं तु कीर्तये इति भावः । अत्राप्रस्तुकथनात्प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ॥

ननु सामादिसुकरोपायमपेक्ष्य किं पाक्षिकसिद्धिना दण्डेन । यथाह मनुः— 'साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥' इति । तस्मात्सान्त्वमेव युक्तमित्याशङ्क्य द्वाभ्यां निराचष्टे—

चातुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ ५४ ॥

चतुर्थोपायेति ॥ चतुर्थोपायसाध्ये दण्डसाध्ये रिपौ सान्त्वं साम । 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । अपक्रियापकारः । तथा हि—स्वेद्यं स्वेदार्हम् । स्वेदनकार्यमित्यर्थः । 'स्वेदस्तु स्वेदने धर्मे' इति विश्वः । आमज्वरमपक्वज्वरं प्राप्य । 'आमो रोगो रोगभेदे आमोऽपक्के तु वाच्यवत्' इति विश्वः । कः प्राज्ञः पण्डितोऽम्भसा जलेन परिषिञ्चति । न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरितस्याम्भस्सेकवत्क्रुद्धस्य सान्त्वमुद्दीपकं स्यात् । अतो दण्ड्य एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणापेक्षो दृष्टान्तालंकारः ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

सामेति ॥ सकोपस्य रूढवैरस्य तस्य चैद्यस्य सामवादाः प्रियोक्तयः सहसा प्रतप्तस्य क्वथितस्य सर्पिषो घृतस्य तोयबिन्दव इव प्रत्युत वैपरीत्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः । न तु शान्तिकरा इत्यर्थः । तस्माद्दण्ड्य एव सः । मनुवचनं त्वप्ररूढवैरविषयमिति भावः ॥

एवं स्थिते यदि केचिदुद्धवादयः प्रत्याचक्षीरंस्तान्प्रत्याह—

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

गुणानामिति ॥ संध्यादीनां गुणानामायथातथ्यात् । तथात्वमनतिक्रम्य यथातथम् । यथायोग्यमिति यावत् । 'यथार्थे तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थे-

ऽव्ययीभावः । ‘ स नपुंसकम् ’ इति नपुंसकत्वम् । ‘ ह्रस्वो नपुंसके–’ इति ह्रस्वत्वम् । ततो नञ्समासे अयथातथं, तस्य भाव आयथातथ्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्प्रत्ययः । ‘ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ’ इति विकल्पान्नञ्पूर्वपदवृद्धिः । तस्मादायथातथ्यादयथायोग्यत्वात् । अन्यकालेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । अर्थं प्रयोजनं ये विघ्नयन्ति निघ्नन्ति । कार्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अमात्यानां व्यञ्जनं चिह्नं येषां ते तथोक्ताः । तद्वेषधारिण इत्यर्थः । ‘ अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः’ इति वामनः । वस्तुतस्तु शत्रुरितिं संज्ञा संजाता एषां शत्रुसंज्ञिताः शत्रव एत ते कूटमन्त्रिणो राज्ञां दूषयितुमर्हाः दूष्या गर्ह्याः । त्याज्या इति यावत् । ‘ कृत्यानां कर्तरि वा ’ इति कर्तरि षष्ठी । अतः स्वोक्तं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्याशङ्कयायमेव काल इत्याह–

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।
यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

स्वेति ॥ केचिद्वृद्धाः स्वस्य शक्त्युपचये सामर्थ्यातिरेके यानं यानं यात्रामाहुः । यथाह कामन्दकः–‘ प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा[१] विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात् ॥ ’ इति । अपरे वृद्धाः परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि । ‘ व्यसनं विपदि भ्रंशे ’ इत्यमरः । यानमाहुः । अत्र मनुः—‘ तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ’ इति । तद्द्वयमुक्तपक्षद्वयं कर्तृ आसीनमनुद्युञ्जानम् । ‘ ईदासः ’ इति शानजाकारस्येकारादेशः । त्वामुत्थापयति प्रेरयति । तदुभयलाभादीदृक्कालो न कदापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावल्लक्षयति—

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।
यादवाम्भोनिधीन्रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

लिलङ्घयिषत इति ॥ लोकान्लङ्घयितुमिच्छतो लिलङ्घयिषतः । लङ्घयतेः सन्नन्ताल्लटः शतरि शस् । अलङ्घ्यान्स्वं दुर्लङ्घ्यान् । कुतः अलघीयसोऽतिगुरून् ।

---

१ ‘ तत्रैष पक्षो व्यसनं ह्यनिष्टे क्षमस्तु सन्नभ्युदितः प्रतीयात् इति पाठः ।

अत एव यादवा अम्भोनिधय इवेत्युपमितसमासः। वेलेवेति लिङ्गात्। तान्यादवाम्भोनिधीन्भवतः क्षमा तितिक्षा वेलेव कूलमिव। 'वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः। रुन्धे प्रतिबध्नाति। अन्यथा प्रागेव सर्वं संहरेयुरिति भावः॥

अभ्युच्चयश्चायमपरो यदक्लेशेनैव ते विजयलाभ इत्याह—

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि॥ ५९॥

विजय इति॥ सेनायाः कर्त्र्या विजयः साक्षिमात्रे उदासीने एव फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते सांख्योक्ते। 'सांख्यं समीक्ष्यम्' इति त्रिकाण्डः। आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य कर्त्र्याः भोगः सुखदुःखानुभव इवापदिश्यतां व्यवह्रियताम्। भृत्यजयपराजययोः स्वामिगम्यत्वादिति भावः। सांख्या अप्याहुः 'कर्तैव भवत्युदासीन' इति, 'सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः' इति च॥

अथ परस्य व्यसनमाह—

हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि।
चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥ ६०॥

हत इति॥ हिडिम्बरिपुणा भीमेन द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान्द्वैमातुरः। 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्यण्प्रत्ययः उकारश्चान्तादेशो रेफपरः। तस्मिन्राज्ञि जरासन्धे। सहिताभ्यां पत्नीभ्यामर्धशः प्रसूतो जरया नाम पिशाच्या संधितश्चेति कथयन्ति। युधि हते सति चिरस्य चिरकालेन। 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः। मित्रव्यसनी मित्रव्यसनवान्। मित्रभ्रंशवानिति यावत्। 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः। दमघोषाज्जातो दमघोषजश्चैद्यः सुखेन दम्यत इति सुदमः। एकाकित्वात्सुसाध्य इत्यर्थः॥

कष्टश्चायं पक्षोऽभ्युपेत्यवादेनोक्तः, वस्तुतस्तु शूराणामग्रिमपक्ष एवेष्टः शास्त्रसंवादी। यथाह कामन्दकः—'यदा समस्तं प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रम्। तदाभियायादहितानि कुर्वन्नपान्ततः कर्षणपीडनानि॥' इतीत्यभिप्रेत्याह—

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये।
विधुर्विधुंतुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः॥ ६१॥

नीतिरिति ॥ परः शत्रुरापदि गम्यो गमनार्हः नीतिरिति। यत्तदापदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनो ह्रियै। लज्जाकरमित्यर्थः। किंतु पूर्ण उपचितगात्रः स शत्रुस्तस्य मानिनः। विधुश्चन्द्रः विधुं तुदति हिनस्तीति विधुंतुदो राहुः। 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खश्प्रत्यये मुमागमः। तस्यैवोत्सवाय। अत एव बलिना बलवानेन यातव्यः। बलिनश्च वयमिति भावः ॥

तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

अन्यदिति ॥ अन्यदुच्छृङ्खलमनर्गलं। प्रसह्य पीडनक्षममिति भावः। सत्त्वं बलमन्यत्। शास्त्रेण मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितमुदाहृतं परव्यसनकाले निर्मितं सत्त्वमन्यत्। उत्कटानुत्कटलक्षणवैलक्षण्यमन्यशब्दार्थः। तयोः सापेक्षत्वानिरपेक्षत्वाभ्यां मिथो विरोधान्नैकशास्त्रत्वं संभवतीत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह—तेजस्तिमिरयोः समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः सामानाधिकरण्यमेकाश्रयत्वं कुतः। न कुतश्चित्। तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः। तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवद्भिन्नविषयत्वादितरेतरशास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः ॥

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह—

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारि मा सन्तु चेदयः।
आस्माकदन्तिसांनिध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

इन्द्रप्रस्थेति ॥ इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनम्। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप्रत्ययः। तावदिदानीम्। मा कारि तावत्। न क्रियतामेवेत्यर्थः। 'यावत्तावत्परिच्छेदे कार्त्स्न्ये मानावधारणे' इति विश्वः। कृञः कर्मणि लुङ्। 'माङि लुङ्' इत्याशीरर्थे। 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः। किंतु चेदयश्चेदिदेशाः। अस्माकमिमे आस्माकाः। 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च' इति विकल्पादण्प्रत्ययः। 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यस्माकादेशः। संनिधिरेव सांनिध्यम्। स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः। आस्माकानां दन्तिनां सांनिध्याद्वामनीभूताः शाखाभङ्गात्खर्वीभूता भूरुहो वृक्षा येषां ते तथोक्ताः सन्तु। चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः। सा च प्रस्तुतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तालंकार। 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन संबन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

निरुद्धेति ॥ किंच दाशार्हा यादवाः वीवधो धान्यादिप्राप्तिः, आसारः सुहृद्बलम्, प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः । 'धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तुः सुहृद्बलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः' इति वैजयन्ती । ते निरुद्धा यैस्ते तथोक्ताः, अन्यत्र निरुद्धो वीवधानां पर्याहारापरनाम्नां स्कन्धवाह्यक्षीराद्याहरणसाधनभारविशेषाणामासारप्रसारौ प्रवेशनिर्गमौ यैस्ते तथोक्ताः । 'विवधो वीवधो भारे पर्याहाराध्वनोरपि' इति हेमचन्द्रः । व्रजं गोष्ठम् । 'व्रजः स्याद्गोकुलं गोष्ठम्' इति वैजयन्ती । गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरीनुपरुन्धन्तु । व्रजे गा इव माहिष्मत्यामरीनावृण्वन्त्वित्यर्थः । 'दुहियाचिरुधि-' इति द्विकर्मकत्वम् । तत्र पुरीव्रजावकथितं कर्म, अन्यदीप्सितं कर्म ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह—

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।
वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

यजतामिति ॥ पाण्डवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु । इन्द्रः स्वर्गमवतु रक्षतु । इनोऽर्कः । 'इनः पत्यौ नृपार्कयोः इति मेदिनी । तपतु प्रकाशताम् । वयं द्विषोऽरीन्हनाम मारयाम । 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमः । सर्वत्र प्राप्तकाले लोट् । तथापि—सर्वो जनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहतेऽनुसंधत्ते । इन्द्रादिसमानयोगक्षेमो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥

प्राप्यतां विद्युतां संपत्संपर्कादर्करोचिषाम् ।
शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥

प्राप्यतामिति ॥ किं च द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलतोद्गच्छता शोणितेनोक्षितैः सिक्तैः शस्त्रैरर्करोचिषां संपर्कात्संबन्धाद्विद्युतां संपल्लक्ष्मीः प्राप्यतामिति । निदर्शनालंकारः ॥

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।
सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं संरम्भिणः क्षुभितस्य बलभद्रस्य वाणीरालेख्यदेवताश्चित्रालिखितदेवताः सभायाः सदोगृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः । प्रतिध्वनिव्याजेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन्नन्वमोदयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥

निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

निशम्येति ॥ अधः कृतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोक्षजो हरिः ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचः शेषगवीः । ' गोरतद्धितलुकि ' इति टच् । टित्वान्ङीप् । निशम्य श्रुत्वा । ' निशाम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि ' इति भट्टमल्लः । तत्र शाम्यतेरिदं रूपम् । अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अतएव वामनः । ' निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् ' इति । बृहतां वाचां पत्युर्बृहस्पतेस्तस्य शिष्यायोद्धवायाभिधातुं वक्तुं दृशा दृक्संज्ञया प्रस्तावमवसरमदिशदतिसृष्टवान् । ' प्रस्तावः स्यादवसरः ' इत्यमरः ॥

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।
तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥

भारतीमिति ॥ अथ कृष्णानुज्ञानन्तरमुद्धवः आहितो भरोऽर्थगौरवं यस्या सा तां तथ्यां यथार्थां भारतीं वाचम् । अनुद्धतमगर्वितं यथा तथा । गदस्याग्रजं कृष्णम् । अग्रे पुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । उतथ्यस्य महर्षेरनुजो बृहस्पतिः । ' उतथ्यावरजो जीवः ' इति विश्वः । तद्वत्तेन तुल्यं जगाद । ' तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ' इति वतिः । तद्धितगेयमुपमा ॥

किं जगादेत्याह—

संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।
निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

संप्रतीति ॥ संप्रति मुसलपाणिना बलभद्रेण केवलं शूरेणेति ध्वनिः । उक्ते सति वक्तुमसांप्रतमयुक्तम् । साधूक्तवादाभ्याससमानयोगक्षेमप्रसङ्गादिति ध्वनिः । सांप्रतशब्दस्यार्हार्थत्वात्तद्योगे ' शकधृष– ' इत्यादिना तुमुन् । तथाहि–लेख्येन पत्रेणार्थे वाच्ये निर्धारिते निर्णीते सति वाचिकं व्याहृतार्थां वाचम् ।

संदेशवचनमित्यर्थः । 'संदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति ठक् । उक्त्वा खलु । न वाच्यं खल्वित्यर्थः । खलुरायः प्रतिषेधे, अन्यो वाक्यालंकारे, 'निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु' इत्युभयत्राप्यमरः । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वाप्रत्ययः । इह न पापादौ खल्वादय इति निषेधस्योद्वेजकाभिप्रायत्वात् नञर्थखलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वात् नञ्वदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यतीत्यनुसंधेयम् । लिखितार्थे वाचिकमिव बलोक्ते मदुक्तिरनवकाशेति वाक्यार्थप्रतिबिम्बकरणात् । स्पष्टस्तावद्दृष्टान्तः । स्तुतिव्याजेन निन्दावगमाद्व्याजस्तुतिश्च । लक्षणं चाग्रे वक्ष्यते ॥

तर्हि किं तूष्णींभूतेन भाव्यं नेत्याह—

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।
तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

तथापीति ॥ तथापि बलेन निर्णीतेऽपि ते तव मय्यपि । बलभद्र इवेत्यपिशब्दार्थः । गुरुरित्येव यद्गौरवमादरः तद्गौरवं जल्पतः जल्पने प्रयोज्यकर्मणो मे प्रयोजककर्तृत्वं प्रेरकत्वमुपैति । अतो वक्ष्यामीत्यर्थः । नहि पण्डितैः सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्याज्ञवत्तूष्णींभावो युक्त इति भावः ॥

ननु रामेणैव सर्वं प्रपञ्चेनोक्तम्, संप्रति किं ते वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य वृथा प्रपञ्चोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवन्नाह—

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ७२ ॥

वर्णैरित्यादित्रयेण ॥ कतिपयैः परिमितैर्वर्णैः पञ्चाशतैव मातृकाक्षरैः, कतिपयैः सप्तभिरेव स्वरैर्निषादादिभिर्ग्रथितस्य गुम्फितस्य वाङ्मयस्य शब्दजालस्य । 'एकाचोऽपि नित्यं मयटमिच्छन्ति' इति स्वार्थे मयट् । गीयत इति गेयं तस्य गानस्येव विचित्रता रचनाभेदादनन्ता । अपरिमिता भवतीत्यर्थः । अहो अतस्तेन साध्वुक्तेऽपि विशेषानन्त्यान्ममापि वक्तव्यमस्तीत्येको भावः । तस्य दुरुक्तत्वान्ममैवास्तीत्यन्यः प्रत्ययत्रयवमिवोपादानादनेकैवेयमुपमा ॥

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।
अनुज्झितार्थसंबन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

बह्वपीति ॥ स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेण प्रकीर्णमसंगतं बह्वपि कामं यथेष्टमभिधीयते । किंतु, अनुज्झितोऽर्थसंबन्धः पदार्थसंगतिर्यस्मिन्स प्रबन्धः संदर्भः दुरुदाहरो दुर्वचः । हरतेः खल्प्रत्ययः । रामेण तु संगतमेवोक्तमिति स्तुतिः, असंगतमेवोक्तमिति निन्दा च गम्यते ॥

म्रदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।
प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

म्रदीयसीमिति ॥ कुशला वक्तारो म्रदीयसीमतिसुकुमाराक्षरां, श्लक्ष्णतरां च तथापि घनामर्थगुर्वीम्, अन्यत्र सान्द्राम् । कदलीदलकल्पामित्यर्थः । अनल्पैर्बहुभिर्गुणैः श्लेषादिभिः, तन्तुभिश्च कल्पितां रचितां, निर्मितां च । चित्रां शब्दादिविचित्रां, विचित्ररूपां च, वाचं पटीं शाटीमिव प्रसारयन्ति । रामवागप्येवंविधेति स्तुतिः, रामवाक्तु नैवंविधेति निन्दा च गम्यते । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयासंभवेन सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकारः । एवं च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥

अथोद्धवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन्स्तुत्या गर्वं परिहरन्हरिमभिमुखीकरोति—

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः ।
हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

विशेषेति ॥ विशेषानवान्तर्भेदान्वेत्ति विशेषविद्वान् तस्य विशेषविदुषो विशेषज्ञस्य । गतिगम्यादिपाठाद्द्वितीयासमासः । तव पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्ग्राह्यते उपन्यस्यत इति यत् । 'उद्ग्राहितमुपन्यस्तम्' इति वैजयन्ती । सा । तदुद्ग्रहणमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गत्वम् । वक्तुरुद्ग्राहयितुः परिचयस्थैर्येऽभ्यासदार्ढ्ये हेतुर्गुणनिका । आम्रेडितमेवेति यावत् । नतु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः । 'गुण आम्रेडने' चौरादिकात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् । ततः संज्ञायां कन् । कात्पूर्वस्येकारः ॥

संप्रति स्वगतमुपन्यस्यति—

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि ।
तौ हि मूलमुदष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥ ७६ ॥

प्रज्ञेति ॥ अतोऽस्मात्कारणात्स्वमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' इति निपातः । प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती आत्मनि स्वास्मिन्नाधातुं संपादयितुं यतेत । स्वयमुभयशक्तिमान्भवेदित्यर्थः । कुतः—हि यस्मात्तौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यन्त्या वर्त्स्यन्त्याः जिगीषोरात्मनः संपदः प्रभुशक्तेर्मूलं निदानम् । अत्रोत्साहग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथोत्साहस्तथा मन्त्रोऽपि ग्राह्यो, न तु केवलोत्साह इति बलभद्रापवादः ॥

उत्साहवत्प्रज्ञापि ग्राह्येत्युक्तं तस्याः प्रयोजनमाह—

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।
तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

सोपधानामिति ॥ ये धीरा धीमन्तः सोपधानां सविशेषाम् । युक्तियुक्तामित्यर्थः । अन्यत्र सगेन्दुकाम् । सोपबर्हामित्यर्थः । 'उपधानं विशेषे स्याद्गेन्दुके प्रणयेऽपि च' इति विश्वः । स्थेयसीं स्थिरतरामचपलां, दृढीयसीं च । स्थिरशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना स्थादेशः । धियं खट्वयन्ति खट्वां पर्यङ्कं कुर्वन्ति । आश्रयन्तीत्यर्थः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । ते धीरास्तत्र धीखट्वायामानिशमश्रान्तं निषण्णा विश्रान्ताः सन्तो जातु कदाचिदपि श्रमं खेदं न जानते न विदन्ति । श्रमः खेदे रत्यादेरिति लक्षणम् । धीपूर्वक एवोत्साहः सेव्यो न केवल इति सर्वथा धीराश्रयणीयेत्यर्थः । अत्र धिय आरोप्यमाणायाः प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारपर्यन्ततया परिणामालंकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् ॥

अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्वाभ्यां वैषम्यमाह—

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।
बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥ ७८ ॥

स्पृशन्तीति ॥ तीक्ष्णा निशितप्रज्ञाः शरवच्छरेण तुल्यं स्तोकमल्पमेव स्पृशन्ति । अन्तः कार्यस्य चान्तरं विशन्ति । अल्पायासेन बहु कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । बहुस्पृशा व्यापिना स्थूलेन मन्देन, बृहता चाश्मनोपलेन तुल्यमश्मवत् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' । बहिरेव । कार्यस्याकार्यस्य चेति भावः । स्थीयते स्थितिः

क्रियते । मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहु प्रयासं करोति । मूषकग्रहणाय शिखरिखननं परिहासास्पदं भवतीति भावः । तद्धितगतेयमुपमा ॥

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।
महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

आरभन्त इति ॥ किंचाज्ञा अल्पं तुच्छमेवारभन्ते प्रक्रमन्ते । काममत्यन्तं व्यग्राः, त्वरिताश्च भवन्ति । न च पारं गच्छन्तीति भावः । कृतधियः शिक्षितबुद्धयस्तु महारम्भा महोद्योगा भवन्ति । निराकुला अव्यग्राश्च भवन्ति । पारं गच्छन्तीति भावः ॥

अथ प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येदित्याह—

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

उपायमिति ॥ उपायमास्थितस्य प्राप्तस्यापि । उपायेनैव कार्यं साधयतोऽपीत्यर्थः । किमुत व्यग्रतयेति भावः । प्रमाद्यतोऽनवधानस्य । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । अर्थाः प्रयोजनानि नश्यन्ति । तथाहि—शयालुर्निद्रालुः । आलुचि शीङो वक्तव्यत्वादालुच् । मृगान्यातीति मृगयुर्व्याधः । 'मृगय्वादयश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । उपशेरतेऽस्मिन्नित्युपशयो मृगमार्गस्थायिनो व्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं गर्तविशेषः । 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्युपशयस्थोऽपि मृगान्न हन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तम्, तथोत्साहस्याप्याह—

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।
जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

उदेतुमिति ॥ जेतुमिच्छुर्जिगीषुरेक एव द्वादशस्वपि राजसु मध्ये द्वादशस्वादित्येषु दिनकृद्यो दिनकरणे व्याप्रियमाण आदित्यः स इवेहामुत्साहमत्यजन्प्रयुञ्जान एव । न तु निरुद्योग इति भावः । उदेतुं कल्पते उदयाय प्रभवति । उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः । 'नानालिङ्गत्वाद्धेतूनां नानासूर्यत्वम्' इति श्रुतेः । प्रतिमासमादित्यभेदाद्द्वादशत्वं तच्चैकस्यैव द्वादशात्मकत्वम् । 'द्वादशात्मा

दिवाकरः ' इत्याभिधानात् । ते चार्यमादयः पुराणोक्ता द्रष्टव्याः । राजानस्तु ' अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रामित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरस्सराः ॥ ' पञ्चेति शेषः । ' पार्ष्णिग्राहास्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । असारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ ' पार्ष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासारश्चेत्यर्थः । अत्र चत्वार इति शेषः । एवं नव भवन्ति । विजिगीषुर्दशमः । ' अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥ ' इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः । पूर्णोपमा ॥

उपायमास्थितस्येत्यत्र राजा न प्रमाद्येदित्युक्तम्, अप्रमादप्रकारमाह—

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८२ ॥

बुद्धिशस्त्र इति ॥ बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः । अमोघपातित्वात्तस्या इति भावः । प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि । ' राज्याङ्गानि प्रकृतयः ' इत्यमरः । ता एवाङ्गानि यस्य सः । तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः । घना दुर्भेदा संवृतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कञ्चुकः कवचो यस्य स तथोक्तः । मन्त्रभेदे राज्यभेदादिति भावः । चरतीति चरः । पचाद्यच् । स एव चारो गूढपुरुषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययः । ' चारश्च गूढपुरुषः ' इत्यमरः । स एवेक्षणं चक्षुर्यस्य स चारेक्षणः । अन्यथा स्वपरमण्डलवृत्तान्तादर्शनात् । ' अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे ' इति भावः । दूतः संदेशहरः । ' स्यात्संदेशहरो दूतः ' इत्यमरः । स एव मुखं वाग्यस्यासौ दूतमुखः । अन्यथा मूकस्येव वाग्व्यवहारासिद्धौ तत्साध्यासाध्यकार्यप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । एवंभूतः पार्थिवः कोऽपि पुरुषोऽन्य एवायम् । लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः । अतो राज्ञा बुद्ध्यादिसंपन्नेन भवितव्यम् । एतदेवाप्रमत्तत्वम् । अन्यथा स्वरूपहानिः स्यादिति भावः । अत्र कोऽपीति राज्ञो लोकसंबन्धेऽपि तदसंबन्धोक्त्या तद्रूपातिशयोक्तिः । सा च बुद्धिशस्त्र इत्यादिरूपकनिर्व्यूढेति तेन सहाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

चतुर्थोपायसाध्य इत्यादिना यत्क्षात्रमेव कर्तव्यमुक्तं तत्रोत्तरमाह—

तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः ।
नैकमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः ॥ ८३ ॥

तेज इति ॥ कालं जानातीति कालज्ञस्तस्य । अयं काल इति विदुष इत्यर्थः । 'आतोनुपसर्गे कः' न तु 'इगुपध-' इत्यादिना कविधिः । समासे कर्मोपपद-स्यैव बलवत्त्वभाषणात् । तस्य महीपतेस्तेजः क्षात्रमेवेति वा क्षमैव वा एकान्तं नियमो न नास्ति, किंतु यथाकालमुभयमप्याश्रयणीयमित्यर्थः । तथा हि— रसाञ्शृङ्गारादीन्भावान् निर्वेदादींश्च वेत्ति यस्तस्य रसभावविदः । भावग्रहणं संपातायातम् । कवेः काव्यकर्तुरेकं केवलमोजः प्रौढप्रबन्धत्वं वा एकः प्रसादः सुकुमार-प्रबन्धत्वं वा न । किंतु तत्र हि रसानुगुण्येन यथायोग्यमुभयमप्युपादेयम् । दृष्टान्ता-लंकारः ॥

यदुक्तं 'क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं सहेत कः' इति तत्रोत्तरमाह—

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।
असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८४ ॥

कृतापचार इति ॥ परैः शत्रुभिः कृतः अपचारोऽपकारः, अपथ्यं च यस्य सः, तथाप्यनाविष्कृतविक्रियोऽन्तर्गूढविकारः । अत एवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः सन् गदो यथा रोग इव । 'इववद्वा यथाशब्दः' इति दण्डी । काले बलक्षयावसरे प्राप्ते सति कोपं कुरुते । प्रकुप्यतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः । तमेव चागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मना ॥' इति ॥

इतश्च क्षन्तव्यमिदानीमित्याह—

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान्प्रकल्पते ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥ ८५ ॥

मृद्विति ॥ मृदुना मृदुवस्तुना व्यवहितमन्तर्हितं तेजः अर्थान्भोक्तुं प्रकल्पते प्रभवति । तथाहि—प्रदीपोऽभ्यन्तरस्थया मध्यस्थया दशया वर्त्या । 'दशा वर्तावि-वस्थायां स्नेहस्तैलादिके रसे' इति विश्वः । स्नेहं तैलादिकमर्थमादत्ते । अन्यथा स्वयमेव निर्वापयेदिति । ततः क्षान्तिपूर्वमेव क्षात्रं फलतीति सर्वथा प्रथमं क्षन्तव्यमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥

---

१ 'कृतापराधोऽपि' इति पाठः ।

तर्हि पौरुषं मा भून्नित्यं, क्षममाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशङ्क्याह--

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥

नालम्बत इति ॥ विद्वानभिज्ञः। दिष्टे मतिर्यस्येति दैष्टिकः। दैवप्रमाणक इत्यर्थः। 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः। 'अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः' इति ठक्। तद्भावं दैष्टिकतामेव नालम्बते। सर्वथा यद्भविष्यस्य विनाशादिति भावः। तथा पौरुषे केवलपुरुषकारेऽपि। युवादित्वादण्प्रत्ययः। न निषीदति न तिष्ठति। दैवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यादिति भावः। किंतु सत्कविः सत्कविता। शब्दार्थाविव तयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः। यथाह वामनः—'अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्' इति। द्वयं पौरुषं दैवं चापेक्षते। अतः पौरुषमप्यावश्यकम्, किंतु काले कर्तव्यमिति विशेषः। पौरुषादृष्टयोः परस्परसापेक्षत्वादिति भावः ॥

अथ क्षान्तेः फलमाह—

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा।
रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः[1] ॥ ८७ ॥

स्थायिन इति ॥ रस्यते स्वाद्यते इति रसः शृङ्गारादिः। रसतेः स्वादनार्थत्वाद्रस्यन्त इति ते रसा इति निर्वचनात्। तस्य रसस्य रसीभवतः स्थायिभावस्य रत्यादेः। 'रतिर्हासश्च क्रोधश्च शोकोत्साहभयानि च। जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः॥' इत्युक्तत्वात्। एकस्यैवार्थे स्वादुभावरूपे प्रयोजने भूयांसः संचारिणो व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयः। विभावादीनामुपलक्षणमेतत्। यथा प्रवर्तन्ते। तदुक्तम्—'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः॥' इति। तथा स्थायिनः स्थिरस्य। क्षान्त्या कालं प्रतीक्षमाणस्येत्यर्थः। एकस्यैव नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसो महीभृतो राजानः प्रवर्तन्ते। स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्तीत्यर्थः। ततः क्षन्तव्यमिति भावः। केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणः प्रसङ्गादागन्तुका अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य मुख्यस्यार्थे प्रवर्तन्ते, तथास्मिन्निव काव्ये वीरस्य शृङ्गारादय इति व्याचक्षते। उपमालंकारः ॥

---

१ 'महीभुजः' इति पाठः।

क्षान्तिपक्ष एव गुणान्तरमाह—

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता।
सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८८ ॥

तन्त्रेति ॥ तन्त्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तनम्, अन्यत्र तन्त्रावापं शास्त्रौषधप्रयोगे च वेत्ति यस्तेन तन्त्रावापविदा। 'तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने। शास्त्रौषधान्तमुख्येषु तन्त्रम्' इति वैजयन्ती। योगैः सामाद्युपायैः, अन्यत्र देवताध्यानैश्च। 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः। मण्डलानि स्वपरराष्ट्राणि, माहेन्द्रादिदेवतायतनानि च अधितिष्ठतातिक्रमता नरेन्द्रेण राज्ञा, विषवैद्येन च। 'नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः। शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन निग्राह्याः। एवं च प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेषः। उपमैवेति केचित् ॥

'प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी' इत्यत्रैव तावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं तदेव व्यनक्ति—

करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम्।
प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८९ ॥

करेति ॥ उत्तुङ्गो महोन्नतः। प्रज्ञाबलं मन्त्रशक्तिरेव बृहत्प्रधानं मूलं यस्य सः उत्साह एव पादपः। करेण बलिना प्रचेयां वर्धनीयां, हस्तग्राह्यां च। 'बलिहस्तांशवः करा' इत्यमरः। प्रथीयसीं पृथुतराम्। 'रऋतो हलादेः—' इति रेफादेशः। प्रभुशक्तिं तेजोविशेषम्। 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः। फलति। प्रसूते इत्यर्थः। 'फल निष्पत्तौ'। मन्त्रपूर्वक एवोत्साहः फलति। विपरीतस्तु छिन्नमूलो वृक्ष इव शुष्यतीति भावः। रूपकालंकारः ॥

विमृष्यकारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेणाह—

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्वंशस्येवेतरे स्वराः।
विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ९० ॥

अनल्पत्वादिति ॥ अनल्पत्वात्प्रज्ञोत्साहाधिकत्वादतएव प्रधानत्वान्मण्डलाभिज्ञत्वात्, अन्यत्रानल्पत्वादुच्चैस्तरत्वात् प्रधानत्वान्नायकस्वरत्वाच्च वंशस्य वंशवाद्यस्वरस्य इतरे स्वरा वीणागानादिशब्दा इव। अथवा आश्रयत्वाद्वंश इव वंशस्तत्कालविहितः स्वर उच्यते, तस्य स्वरस्येतराः षड्जादयः विजिगीषोर्नृपत-

ये त्वन्ये मध्यस्थपार्ष्णिनो राजानः परिवारतां पोष्यतां प्रयान्ति । तत्कार्यमेव साधयन्तीत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।
व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ११ ॥

अपीति ॥ किंच अनारभमाणस्य स्वयमकिंचित्कुर्वाणस्यापि विभोः प्रभोः, व्यापकस्य च परैरन्यैर्नृपतिभिः शङ्खभेर्यादिभिश्च उत्पादिताः संपादिताः, जनिताश्चार्थाः प्रयोजनानि विहायस आकाशस्य शब्दा इव गुणतां विशेषणतां कारणत्वाद्गुणत्वं व्रजन्ति । शक्तो हि राजा स्वयमुदासीन एवाकाशवत्स्वमहिम्नैव कार्यदेशं व्याप्नुवञ्शब्दानिव सर्वार्थानपि स्वकीयतां नयतीत्यर्थः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती ॥

यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।
एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ १२ ॥

यातव्येति ॥ किंच एकार्थं एकप्रयोजनं स एव तन्तुः सूत्रं तत्र प्रोतायाम् एकार्थाबद्धायामित्यर्थः । प्रपूर्वाद्वेञः कर्मणि क्तः । 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । यातव्योऽभिषेणयितव्योऽरिः । पार्ष्णिं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः पृष्ठानुधावी । कर्मण्यण् । तावादी येषां ते पूर्वोक्ताः पङ्क्तिशः स्थितास्त एव माला रत्नमालिका तस्यामधिकद्युतिर्महातेजा नायकः शक्तिसंपन्नो जिगीषुर्नायकायते मध्यमणिरिवाचरति । स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमिति भावः । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । 'उपमानादाचारे' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुक–' इति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा । अन्यथानुशासनविरोधात् । एकार्थतन्त्वित्यत्र तु रूपकमधिष्ठानतिरोधानेनारोप्यमाणतन्तुत्वस्यैवोद्भटत्वात्प्रोतत्वासिद्धेस्तदेव युक्तम् । तद्बलात्पार्ष्णिग्राहादिमालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनुप्राणिता चेयमुपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः संकरः ॥

अथ विमृश्यकरणप्रकारमाह––

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षो रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥ १३ ॥

---

१ 'शक्त्यपक्षः' इति पाठः

षाड्गुण्यमिति ॥ शक्तिं प्रभावादित्रयं, बलं चापेक्षत इति शक्त्यपेक्षः सन् । पचाद्यच् । 'शक्तिर्बले प्रभावादौ' इति विश्वः । षड्गुणा एव षाड्गुण्यं संधिविग्रहादिषट्कम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तदेव रसायनमौषधविशेषमुपयुञ्जीत सेवेत । 'रसायनं विहंगेऽपि जराव्याधिभिदौषधे' इति विश्वः । एवं सत्यस्य प्रयोकुरङ्गानि स्वाम्यादीनि । 'स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गबलं सुहृत् । राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः संप्रचक्षते ॥' इति । गात्राणि च स्थास्नूनि स्थिराणि । कालान्तरक्षमाणीत्यर्थः । 'ग्लाजिस्थश्च–' इति ग्स्नुः । बलवन्ति च परपीडाक्षमाणि च भवन्ति ॥ श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।
अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः ॥ ९४ ॥

स्थाने इति ॥ किंच स्थाने शक्यविषये शमवतां क्षमावतामङ्गिनां सप्ताङ्गिनां राज्ञां, शरीरिणां च शक्त्या प्रभावाद्यनुसारेण, बलेन च व्यायामे व्यापारे । षाड्गुण्यप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः । वृद्धिरुपचयः । राज्यस्य, शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह–अयथाबलं शक्त्यतिक्रमेण । 'यथा सादृश्ये' इत्यव्ययीभावे नञ्समासः । आरम्भो व्यायामः । क्षयसंपदोऽत्यन्तहानेर्निदानमादिकारणम् । अङ्गानामिति भावः । तस्मादस्माकमकस्माच्चैद्यास्कन्दनमश्रेयस्करमिति भावः । अत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । अतो द्वयानामङ्गिनामौपम्यं च गम्यते इति संक्षेपः ॥

फलितमाह—

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मादशक्यार्थस्याकार्यत्वात्तं चेदीनामीशितारं शिशुपालं भवान्मावमंस्त नावमन्यस्व । मन्यतेर्माङि लुङ् । अनुदात्तत्वान्नेडागमः । कुतो यश्चैद्यः उदात्तः स्वराननुदात्तानिवारीनेकपदे एकस्मिन्पदन्यासे, सुप्तिङन्तलक्षणे च निहन्ति हिनन्ति नीचैः करोति च । अतिशूरत्वात् । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति परिभाषाबलाच्चेति भावः ॥

न चायमेकाकी किं नः करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह--

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।
राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ९६ ॥

मा वेदीति ॥ असौ चेदिराट् एकः एकाकी अतो जेतव्यः सुजय इति मा वेदि मा ज्ञायि । वेत्तेः कर्मणि माङि लुङ् । यद्यस्मात्स चेदिराट् राज्ञश्चन्द्रस्य यक्ष्मा, राजा चासौ यक्ष्मेति वा राजयक्ष्मा क्षयरोगो रोगाणामिव महीभृतां समूहः समष्टिरूपः । यथाह वाग्भटः--'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः' ॥ इति । अतो दुर्जेय इति भावः । एतेन 'चिरस्य मित्र-व्यसनी सुदमो दमघोषजः' ॥ इति निरस्तम् ॥

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे—

संपादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।
कार्मुकेणेव गुणिना बाणः संधानमेष्यति ॥ ९७ ॥

संपादितेति ॥ संपादितं फलं लाभो, बाणाग्रं च यस्य सः । 'फलं लाभश-राग्रयोः' इति शाश्वतः । सपक्षः ससुहृत्, कङ्कादिपत्रयुक्तश्च । परेषां भेदकः शत्रुविदा-रणः बाणो बाणासुरः, शरश्च । गुणिना शौर्यादिगुणवता, अधिज्येन च तेन चैद्येन । कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । 'कर्मण उकञ्' । तेनैव संधानं संधिमेष्यति । अतो नैकाकीति भावः । अत्राप्युपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥

ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।
तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ९८ ॥

येचेति ॥ ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमःस्वभावास्तमो-गुणात्मका अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । 'प्रदोषो दुष्टरात्र्यंशौ' इति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनोऽनुयास्यन्ति । सादृश्यादिति भावः । 'भविष्यति गम्या-दयः' इति णिनिर्भविष्यदर्थे । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वि-तीया । यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुयाति तद्वदिति वस्तुनालंकारध्वनिः ॥

ननु बाणादयोऽस्मादिभिः कृतसंधाना इदानीं न विराध्यन्तीत्यत आह--

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।
आशु दीपयिताल्पोऽपि साग्नीनेधानिवानिलः ॥ ९९ ॥

उपेति ॥ तेन चैद्येन कृतोऽल्पोऽप्युपजापो भेदः । 'भेदोपजापौ' इत्यमरः । त्वय्याकोपवतस्तान्बाणादीन् अनिलः साग्नीनेधानिन्धनानीव । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेव इध्ममेधः समित्स्त्रियाम्' इत्यमरः । आशु दीपयिता सद्यः प्रज्वलयिष्यति । दीपेर्ण्यन्ताल्लुट् । अन्तर्वैराः संहिताः आपदि सति रन्ध्रे सद्यो विश्लिष्यन्तीति भावः ॥

ततः किमत आह—

बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

बृहदिति ॥ बृहत्सहायो महासहायवान्क्षोदीयान्क्षुद्रतरोऽपि--'स्थूलदूर--' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । कार्यस्यान्तं पारं गच्छति । तथाहि—अपां समूह आपम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । तेन गच्छतीत्यापगा । नगापगा गिरिनदी महानद्या गङ्गादिकया संभूय मिलित्वाम्भोधिमभ्येति । क्षुद्रोऽप्येवं तादृक् । महावीरश्चेद्यस्तु किमु वक्तव्य इत्यपिशब्दार्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

किंच न केवलं शत्रोरसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थकर इत्याह—

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये[1] चोभये नृपाः ।
अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

तस्येत्यादिद्वयेन ॥ ये च तस्य चैद्यस्य मित्राणि नृपाः, ये च ते तवामित्रा नृपास्त उभये त्वयाभियुक्तमभियातमेनं चैद्यं गन्तारो गमिष्यन्ति । गमेः कर्तरि लुट् । अतः परे उक्तोभयव्यतिरिक्ताः तव मित्राणि तस्यामित्राश्चेत्यर्थः । त्वां गन्तारः ॥

ततः किमत आह—

मखविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।
हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

---

१ 'ये चान्ये चो°' इति पाठः ।

मखेति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण। 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः। मखविघ्नाय मखविघाताय सकलं राजकं राजसमूहम्। 'गोत्रोक्ष–' इत्यादिना वुञ्। उत्थाप्य क्षोभयित्वा। हन्त इति खेदे। अजातारेरजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जातमजनि। नपुंसके भावे क्तः॥

अस्तु सोऽपि शत्रुः को दोषस्तत्राह—

संभाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स[1] बान्धवः।
सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

संभाव्येति ॥ बन्धुरेव बान्धवः स धर्मराजः। अतिभरस्य क्षमः स्कन्धो यस्य स तम्। समानस्कन्धमित्यर्थः। त्वां सहायं संभाव्याभिसंधाय। अध्वरस्य धुरमध्वरधुराम्। 'ऋक्पूर–' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः। समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात्तत्पुरुषे परवल्लिङ्गत्वे टाप्। विवक्षते वोढुमिच्छति। वहतेः स्वरितेतः सन्नन्ताल्लट्। तथा हि—विरोधे विश्वासघातो बन्धुद्रोहश्च [तौ] स्यातामिति भावः। विशेषणसाम्यादप्रस्तुतयागधर्मप्रतीतेः समासोक्तिः॥

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोषः प्रागेव, परिहारे तु को दोष इत्यत आह—

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि।
सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

महात्मान इति ॥ महात्मानो निग्रहानुग्रहसमर्था भजमानाञ्शरणागतान्रिपूनप्यनुगृह्णन्ति। किमुत बन्धूनिति भावः। अर्थान्तरं न्यस्यति—सिन्धवो महानद्यः समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः। 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति ङीप् नकारश्च। नगनिम्नगा गिरिनिर्झरिणीरब्धिं प्रापयन्ति। स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः। अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति भावः॥

तर्हि संप्रत्युपेक्षायामपि पश्चात्प्रार्थनया पार्थमार्जवयेयामित्यत आह—

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्ध्येऽरिषु।
छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

---

[1] 'सुबान्धवः' इति पाठः।

चिरादिति ॥ बलिनः स्वयं बलवतोऽप्यरिषु विषये बलात्कारो दण्डश्चिराच्चिरकालेनापि । सद्यो मा भूदिति भावः । सिद्धये । वशंवदत्वसिद्धये भवतीति शेषः । अविमनसो विमनसः संपद्यमानाः कृता विमनीकृताः । वैमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः । 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च' इति च्विप्रत्ययलोपौ । 'अस्य च्वौ' इतीकारः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि तु । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । छन्दस्याभिप्रायस्यानुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्याः । आर्जवयितुमशक्या इत्यर्थः । 'अभिप्रायश्छन्द आशयः' इत्यमरः । शनैः शत्रुर्दण्डेनापि वशो भवति, मित्रं वैमनस्येन साम्नापीति भावः ॥

ननु सुहृत्कार्यात्सुरकार्यं बलीय इत्यत्राह—

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान्प्रीतये नाकिनामिति ।
पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम् ॥ १०६ ॥

मन्यस इति ॥ नाकिनां देवानां प्रीतयेऽरिवधः श्रेयान्प्रशस्ततरः । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । इति मन्यसे चेत्तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनाम् । अतएव नाकिनामिष्टमभीप्सितं कर्तुम् । इषेः कर्मणि क्तः । इष्टं इष्टिः । याग इति यावत् । यजेर्भावे क्तः । 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । अलंतरामतिपर्याप्तम् । अव्ययादामुप्रत्ययः । शत्रुवधादतिप्रियकरो याग एव । नाकिनां भुक्त्वापि शत्रुवधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥

तथाप्यमृताशिनां तेषां देवानां किमेभिः पिष्टभक्षणप्रलोभनैरत आह—

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।
शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना ॥ १०७ ॥

अमृतमिति ॥ अमृतं नाम सन्तो विद्वांसः । मन्त्रा एव जिह्वा येषां तेषु मन्त्रजिह्वेष्वग्निषु । 'मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वो सुजिह्वो हव्यवाहनः' इति वैजयन्ती । यत्पुरोडाशादिकं जुह्वति । तदेवेति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । मन्दर एव क्षुब्धो मन्थनदण्डः । 'क्षुब्धस्वान्त–' इत्यादिनास्मिन्नर्थे निपातनात्सिद्धम् । तेन क्षुभितस्य मथितस्याम्भोधेर्वर्णना शोभैवालंकार एव । अब्धिमन्थनेनामृतमुत्पादितामिति यतः

'नाकिनामपि' इति पाठः

कीर्तिमात्रम्। अतो हुतमेवामृतमिति भावः। वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः॥

यात्रायाः प्रतिबन्धः कश्चिद्दुस्तरस्तवास्तीत्याह—

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया।
प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम्॥ १०८॥

सहिष्य इति॥ प्रतीक्ष्यायै पूज्यायै। 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः। पितृष्वस्त्रे पितृभगिन्यै। 'विभाषा स्वसृपत्योः' इति विकल्पादलुगभावः। 'मातृपितृभ्य स्वसा' इति षत्वम्। ते तव सूनोः शतमागांस्यपराधान्। 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः। सहिष्ये सोढाहे इति यत्त्वया प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं तत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनीयम्। अन्यथा महादोषस्मरणादिति भावः॥

सत्यमस्ति प्रतिश्रुतं, किंत्वस्योन्मत्तत्वादौद्धत्यादपि जिहासितमत आह—

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्।
नोपतापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनः सतः॥ १०९॥

तीक्ष्णेति॥ सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिस्तीक्ष्णा निशिता स्यादिति विद्धीत्यध्याहारः। एवमुत्तरत्रापि। तथाप्यरुस्तुदतीत्यरुंतुदा शस्त्रवन्मर्मच्छेदिनी न भवेत्। अहिंसयैव परं पीडयेदित्यर्थः। कर्म व्यापारः प्रतापवत्तेजस्वि भयदं स्यात्, तथापि शान्तं स्यात्। नतु सिंहादिवद्धिंस्रं भवेदित्यर्थः। मनश्चित्तं सोष्म अभिमानोष्णं स्यात्तथापि उपतापयतीत्युपतापि। अग्न्यादिवत्परसन्तापि न स्यात्। वाग्मिनो वक्तुर्वागेका एकरूपा स्यात्। वाग्मी सत्यमेव वदेदित्यर्थः। अतः। सत्यसंधस्य प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हेति भावः। अत्र प्रकृताया वाचोऽप्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां च तुल्यधर्मादौपम्यापगमाद्दीपकालंकारः। 'प्रकृताप्रकृतानां च साम्ये तु तुल्यधर्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते॥' इति लक्षणात्। बुद्ध्यादीनां शस्त्रादिव्यतिरेको व्यज्यते॥

अशक्यश्च काले चैद्यवध इत्याह—

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याह्नो भानुमानिव।
समयावधिमप्राप्य नान्तायालं भवानपि॥ ११०॥

स्वयमिति ॥ किंच अहो भानुमानिव स्वयं कृतः प्रसादोऽनुग्रहः, प्रकाशश्च यस्य तस्य चैद्यस्यान्ताय समयावधिं नियतकालावसानमप्राप्य भवानपि नालं शक्तो न। तथा च वृथापकीर्तिरेव ; अन्यत्र किंचित्फलं स्यादिति भावः ॥

तर्हि किमयमुपेक्ष्य एव नेत्याह—

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम्।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ १११ ॥

कृत्वेति ॥ किंतु कृत्यविदः कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च प्रणिधीयन्त इति प्रणिधयः गूढचारिणः। 'प्रणिधिर्गूढपुरुषः' इति हलायुधः। तरन्त्येभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यष्टादश स्थानानि, जलावताराश्च। 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्' इति हलायुधः। तेष्वन्तःपदं स्थानं, पादप्रक्षेपं च कृत्वा महतो दुरवगाहस्य, पूज्यस्य च विद्विषन् शत्रुरेवाम्भस्तस्य तलं स्वरूपम्। प्रमाणमिति यावत्। 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः। विदांकुर्वन्तु विदन्तु 'विद ज्ञाने' लोट्। 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पादाम्प्रत्ययनिपातः। अभ्यास इव शत्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात्प्रागन्तः प्रविश्य परीक्षेत्यर्थः। श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

आवश्यकं चैतदित्याह—

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

अनुदिति ॥ उत्सूत्र उच्छास्त्री नीतिशास्त्रविरुद्धः पदन्यासः एकपदप्रक्षेपोऽपि। स्वल्पव्यवहारोऽपीति यावत्। स नास्ति यस्यां सानुत्सूत्रपदन्यासा। नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारेत्यर्थः। अन्यत्रानुत्सूत्रपदन्यासा अनुत्सृष्टसूत्राक्षरः इष्ट्युपसंख्यानैनैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरैरेव सर्वार्थप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता। तथा सती यथार्थकल्पनया शोभना वृत्तिर्भृत्यामात्यादीनामाजीविका यस्यां सा सद्वृत्तिः, अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्यसूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा। 'वृत्तिर्ग्रन्थजीवनयोः' इति वैजयन्ती। सन्ति निबन्धनान्यनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि गोहिरण्यादि-

---

१ 'तीर्थैरन्तः' इति पाठः,

शाश्वतपारितोषिकदानानि यस्यां सा । एतच्च दत्त्वा भूमिनिबन्धं चेत्यतद्वचनव्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्यम् । अन्यत्र सन्निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा । एवंभूतापि राजनीती राजवृत्तिः । अपगतः स्पशः चारो यस्याः सापस्पशा चेत् । 'यथार्थवर्णो मर्मज्ञः स्पशो हरक उच्यते' इति हलायुधः । अन्यत्र अविद्यमानः पस्पशः शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसंदर्भग्रन्थो यस्याः सा । अपस्पशा शब्दविद्या व्याकरणविद्येव नो भाति न शोभते । तस्माच्चरप्रेषणमावश्यकम्, तद्रहितस्य राज्ञोऽन्धप्रायत्वादिति भावः । अत्रापस्पशेत्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदर्थश्लेषः । अनुत्सूत्रपदन्यासेत्यत्र तूभयसंभवादुभयश्लेषः । शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा व्यक्तैव । तयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥

न केवलं चारमुखेन वृत्तान्तज्ञानम्, अपि तूपजापश्च कर्तव्य इत्याह—

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः ।
भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

अज्ञातेति ॥ किंचाज्ञातदोषैः परैरज्ञातस्वकर्मभिर्दोषज्ञैः स्वयं परमर्मज्ञैरभिव्यक्तानि भेद्यस्याग्रे प्रकटितानि शासनानि तदमात्याद्यविश्वासकराणि कूटलिखितानि येषां तैः । उभयवेतनैरुभयत्र भेद्ये स्वामिनि च वेतनं भृतिर्येषां तैरुभयजीविकाग्राहिभिः । भेद्यनगरवास्तव्यैश्चरैरित्यर्थः । 'भृतयो भर्म वेतनम्' इत्यमरः । शत्रोः संबन्धिनः समवायं समवयन्तीति सामवायिकाः सङ्घमुख्याः सचिवादयः । 'समवायान्समवैति' इति ठक् । उद्दूष्य द्विषामेते दत्तहस्ता अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीतानीत्युच्चैर्दूषयित्वा भेद्याः विघट्टनीयाः ॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।
राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥

उपेयिवांसीति ॥ किंच उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैस्तव चरन्तीति चरैर्गूढचारिभिः । पचाद्यच् । एकार्थानि त्वया सहैकप्रयोजनानि । राजन्यानां समूहा राजन्यकानि । 'गोत्रोक्ष–' इत्यादिना वुञ् । अजातशत्रोरिमामाजातशात्रवीं पुरीमिन्द्रप्रस्थमुपेयिवांसि प्राप्तवन्ति । 'उपेयिवान्–' इत्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । कर्तारः करिष्यन्ते । कृञः कर्मणि लुट् । इन्द्रप्रस्थेऽस्माकं महत्कार्यं भविष्यति तदध्वरयात्राव्याजेन सन्नद्धैरागन्तव्यमिति गूढं संदिश्य तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥

ननु तत्राध्वरकर्मणि को युद्धावकाश इत्याशङ्क्य तत्रैव महत्कलहबीजं संपादयति —

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।
वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥

सविशेषमिति ॥ पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्ये त्वयि सविशेषं यथा तथा भक्तिं तन्वति सति तरलाश्चपला मत्सरिणो द्वेषवन्तः परे शत्रवः स्वयमेव वैरायितारो वैरं कर्तारः । 'शब्दवैरकलह–' इत्यादिना क्यङ् । ततः कर्तरि लुट् ॥

किं तेऽपि सर्वे वैरायिष्यन्ते नेत्याह—

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये
सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।
बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः
पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

य इति ॥ ये इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सह संवृद्धियुजोपि चैद्येन सहैश्वर्यं गता अपि । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । ये भूभुजो राजान आत्मविदः स्वाभिजनवेदिनः स्युः, यद्वा स्वात्मरूपवेदिनः स्युस्तैर्भूभुग्भिः बलिपुष्टकुलात्काककुलात् । 'काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः' इत्यमरः । अन्यपुष्टैः परभृतैरिवाचिरेण सद्योऽस्माद्विपक्षमध्यात् । 'अन्यारात्–' इत्यत्रान्यशब्दस्यार्थपरत्वात्पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी । पृथग्भाविता पृथग्भविष्यते । भावे लुट् । चिण्वदिटि वृद्धिः । तेष्वपि केचिदस्माभिः संगच्छन्त इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

अथ फलितं निगमयन्नाशिषं प्रयुङ्क्ते—

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।
तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

सहजेति ॥ सहजं स्वाभाविकं चापलं दुर्विनीतत्वम् अनवस्थितत्वं च । 'चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनवस्थिते' इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण समुद्धतो दृप्तः पक्षः सहायो गरुच्च । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । चलितोऽस्थिरो दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः असुहृद्गणः शत्रुवर्गस्तव दुरासदवीर्यविभावसौ दुःसहतेजोवह्नौ । 'वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि', 'सूर्यवह्नी

विभावसुः ' इति विश्वामरौ । शलभतां पतङ्गत्वम् । ' समौ पतङ्गशलभौ ' इत्यमरः । भावे तल् । लभतां गच्छतु । रूपकालंकारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

इति विशकलितार्थामौद्धवीं वाचमेना-
मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।
जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः-
स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान्सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्र्यङ्के
मन्त्रवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इतीति ॥ स हरिरित्थं विशकलितार्थां विवेचितार्थामनुगतनयमार्गां नीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य । बलभद्राद्युक्तस्येत्यर्थः । अर्गलां निवारयित्रीमिति वैधर्म्येण रूपकालंकारः । ' तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ' इत्यमरः । अतएव जनितमुदं हरेः कृतानन्दाम् । उच्छ्रित उन्नते उरःस्थले नियतं निषण्णया अविश्रान्तमाश्रितया श्रिया श्रुतां नान्ययेति मन्त्रगुप्तिः । उद्धवस्येमामौद्धवीमेनां पूर्वोक्तां वाचं शुश्रुवाञ्श्रुतवान् । ' भाषायां सदवसश्रुवः ' इति क्वसुः । उच्चैरेवोच्चकैरुन्नतः सन् । ' अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ' इत्यकच् प्रत्ययः । उदस्थादासनादुत्थितवान् । ' उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । रूपकानुप्रासालंकारौ । मालिनी वृत्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते
शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥

कौबेरेति ॥ अथोद्धववाक्यश्रवणानन्तरम् । अपेतो युद्धेऽभिनिवेश आग्रहो

---

१ ' नरकारिपुरुदस्थादु ' इति पाठः.

यस्य सः। शान्तक्रोध इत्यर्थः। अतएव सौम्यः प्रसन्नः। अतएव कौबेर्या दिशो भागम्। उत्तरायणमित्यर्थः। 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावः। तमपास्य त्यक्त्वागस्त्यस्येममागस्त्यं मार्गमवतीर्णः। दक्षिणायनं गत इत्यर्थः। उष्णांशुरिव स्थितः। अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमन्तः स्तम्भितो, न त्वेकान्ततो निवृत्त इति सूचितम्। हरिः कृष्णो हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं प्रतस्थे प्रचचाल। 'इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः' इति हलायुधः। 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम्। 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति गन्तव्यस्य कर्मत्वम्। उपमालंकारः। सर्गेऽस्मिन्निन्द्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम्। 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति लक्षणात्॥

अथास्य प्रस्थानसंनाहं वर्णयन्नादौ छत्रधारणमाह—

जगत्पवित्रैरपि तं न पादैः स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः।
यतो बृहत्पार्वणचन्द्रचारु तस्यातपत्रं बिभरांबभूवे॥ २॥

जगदिति॥ अर्को जगत्पूज्यं तं हरिं अतएव जगत्पवित्रैरपि पादैश्चरणैः किरणैश्च स्प्रष्टुं नायुज्यत नार्हत। युजेर्दैवादिकात्कर्तरि लङ्। कुतः—यतस्तस्य हरेर्बृहद्विपुलं पार्वणचन्द्रचारु पूर्णेन्दुसुन्दरमित्युपमालंकारः। आतपात्त्रायत इत्यातपत्रं छत्रम्। 'सुपि' इति योगविभागात्कः। बिभरांबभूवे दध्रे। भृञः कर्मणि लिट्। 'भीह्रीभृहुवाम्–' इति विकल्पादाम्प्रत्ययः। आतपत्रान्तर्हितस्य द्युभैरपि पादैः स्प्रष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः। जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्शनिषेधादिति भावः॥

अथ चामरधारणमाह—

मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः।
भेजेऽभितःपातुकसिद्धसिन्धोरभूतपूर्वां रुचमम्बुराशेः॥ ३॥

मृणालेति॥ मृणालसूत्रामलं बिसतन्तुविशदमित्युपमा। चलन्ती च ते चामरे च चलच्चामरे। वीजनादिति भावः। तयोर्द्वयमन्तरेण स्थितः। द्वयस्य मध्ये स्थित इत्यर्थः। 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया। स हरिरभितः पातुका उभयतः पातिनी सिद्धसिन्धुराकाशगङ्गा यस्य स तथोक्तः। 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल्प्रत्ययः। 'सर्वोभयार्थवर्तमानाभ्यामिष्यते' इत्युभयार्थत्वम्। सुप्सुपेति समासः। पातुकेति 'लषपत–' इत्यादिनोकञ् प्रत्ययः। तस्याम्बुराशेः समुद्र-

स्याभूतपूर्वां पूर्वमभूताम् । सुप्सुपेति समासः । रुचं कान्तिं भेजे । अतएव निदर्शना । सा चाम्बुराशेः संभावनामात्रोक्त्या अभितःपातुकसिद्धसिन्धुसंचन्धमूलया असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्या सोपजीविकसंयोगेन संकीर्यत इति संक्षेपः ॥

अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन्मुकुटधारणमाह--

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः
अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

चित्राभिरिति ॥ अस्य हरेरुपर्यूर्ध्वदेशे मौलिभाजां मुकुटगतानां मणीनामनणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिर्भाभिः प्रभाभिः कर्त्रीभिः । 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । सान्तपक्षे 'भोभगो-' इत्यादिना रोर्यकारे तस्य 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपः । अनेकैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्छुरितानां रूषितानामश्मनां मणीनां राशिः समूहो यस्य तस्य गोवर्धनाख्यपर्वतस्याकृतिरन्वकार्यनुकृता । तत्सादृश्यमभाजीत्यर्थः । पूर्णोपमेयम् ॥

कुण्डले च धृते इत्याह--

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।
अवाप बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥५॥

तस्येति ॥ तस्य हरेरुरः उरःस्थलमुल्लसन्त्या काञ्चनकुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां खचितानां गारुत्मतरत्नानां मकरतमणीनां भासा दीप्त्या । उरसि प्रसरन्त्येति भावः । बाल्यं शैशवम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । तत्रोचितमभ्यस्तं यन्नीलकण्ठपिच्छं मयूरबर्हम् । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्ये' इति यादवः । 'पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यमरः । तेन निर्मितावचूडा मालिका तस्याः कलनामामोचनमवमोचनं वा अवापेवेत्युत्प्रेक्षा । 'यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यदेवोपतर्कितम् । प्रकृते हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।
बंहीयसा दीप्तिवितानकेन चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥

तमङ्गदे इति ॥ तं हरिं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनं मन्दराचलशिखराग्रसंघर्षणं सैवोत्तेजना शाणोल्लेखना तया । बंहीयसा बहुतरेण । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना बहुलशब्दस्येयसुनि बंहादेशः । मणीनां दीप्तिवितानकेन प्रभापटलेनोल्लसन्ती दीप्य-

माने। ‘ आच्छीनद्योर्नुम् ’ इति नुमागमः। अङ्गदे केयूरे। ‘ केयूरमङ्गदं तुल्ये ’ इत्यमरः। चकासयामासतुः शोभयांचक्रतुः। अङ्गदे धृतवानित्यर्थः। चकास्तेर्ण्यन्ताल्लिटि आम्प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः। अत्राङ्गदयोः प्राग्भवीयाङ्गदभेदेऽप्यभेदोक्तिमुत्प्रेक्ष्य तयोर्मन्दरकूटकोव्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्त्या द्वयोरतिशयोक्त्योः संकरः॥

निसर्गरक्तैर्वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः।
व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैरिवासौ॥७॥

निसर्गेति॥ असौ हरिर्निसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः। किंच वलये कटके। ‘कटकं वलयोऽस्त्रियाम् ’ इत्यमरः। तयोरवनद्धानां प्रत्युप्तानां ताम्राश्मनां पद्मरागाणां रश्मिभिः छुरितैः अतएवाद्यापि सुरारेर्हिरण्यकशिपोर्वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जातं यदसृक् तेन स्नपितैः सिक्तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। स्नातेर्ण्यन्तात् क्तः‘अर्तिह्री-’ इत्यादिना पुगागमः। मितां ह्रस्वः। नखाग्रैर्व्यद्योतत। कटके च धृतवानित्यर्थः॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥८॥

उभाविति॥ तमालवन्नीलं आमुक्ते आसञ्जिते मुक्तालते लतादीर्घत्वसाम्येन मौक्तिकहारौ यस्मिंस्तस्य हरेर्वक्ष आकाशगङ्गायाः पयस उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक्पतेतां प्रवहेतां चेत्। संभावनायां लिङ्। तेन व्योम्नोपमीयेत समीक्रियेत। नास्योपमानं किंचित्पश्याम इति भावः। मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः। अत्र व्योम्नो गङ्गाप्रवाहद्वयासंबन्धेऽपि संभावनायां संबन्धकथनादातिशयोक्तिः। तदेत ‘ त्पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यादि ’ त्याद्युदाहृत्यालंकारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः।
अन्तर्वसन्बिम्बगतस्तदङ्गे साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः॥९॥

तेनेति॥ तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिता आशा येन सः दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः। पयोधेरम्भसां सारस्य विकारः सारमयो मणिः। समुद्रमन्थनोत्थः कौस्तुभाख्य इत्यर्थः। दध्रे धृतः। धृञ् धारणे। कर्मणि लिट्। यत्र मणौ बिम्बगतः प्रतिबिम्बगतो लोको बाह्यप्रपञ्चस्तदङ्गे तस्य हरेः शरीरे साक्षात्। बहिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः। अन्तर्वसन्नन्तर्गतो लोक इवालक्ष्यत। यत्र मणौ प्रतिबिम्बितो बाह्यलोकस्तदङ्ग एव नैर्मल्याद्बहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवालक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।
अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोर्ध्वमुच्चैस्त्रिस्रोतसः संततधारमम्भः ॥ १० ॥

मुक्तेति ॥ अस्य हरेर्मुक्तामयं मुक्ताप्रचुरम् । 'तत्प्रकृतवचने मयट् ।' सारसने कटिसूत्रेऽवलम्बते इति सारसनावलम्बि । 'क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु' इत्यमरः । आप्रपदीनम् । आ समन्तात्प्रपदं प्राप्नोतीति खञ् प्रत्ययः । 'पादाग्रं प्रपदं पादः' इत्यमरः । दाम मुक्तासरः अङ्गुष्ठेन निष्ठ्यूतम् । विसृष्टमित्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राम्यत्वम् । यथाह दण्डी— 'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥' इति । ऊर्ध्वमूर्ध्वप्रवाहमुच्चैरुन्नतं त्रिस्रोतसो मन्दाकिन्याः संततधारमविच्छिन्नसंयातमम्भ इव भाति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्ती रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।
विसृत्वरैरम्बुरुहां रजोभिर्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥

स इति ॥ इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां 'रोरि' इति रेफलोपः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य–' इति दीर्घः । कर्चूरं हरितालमिव पिशङ्गं वासो यस्य सः पीताम्बरो हरिः । 'हरितालं तु कर्चूरम्' इति वैजयन्ती । स हरिर्विसृत्वरैर्विसृमरैः । 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' । अम्बुरुहामम्बुजानाम् । रुहेः क्विप् । रजोभिः परागैश्चित्रश्चित्रवर्णो यमस्वसुर्यमुनाया उदकस्य भारः पूर उदभारः स इव रराज । 'मन्थौदन–' इत्यादिनोदकस्योदादेशः ॥

प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥ १२ ॥

प्रसाधितस्येति ॥ प्रसाधितस्यालङ्कृतस्यास्य मधुद्विषो हरेः अन्यैवासदृशी विभिन्ना च । 'अन्यौ विभिन्नासदृशौ' इति वैजयन्ती । लक्ष्मीः शोभा पद्मा च । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यते' इति विश्वः । अभूदित्येतद्युक्तम् । कुतः । हि यस्मात्सा प्रसाधनरूपा लक्ष्मीरशेषे वपुषि । वसतीति शेषः । किंचाखिललोकस्य कान्ता प्रिया । इतरा नित्या त्वन्यस्य कान्ता प्रिया न भवतीत्यनन्यकान्ता । किंतु तस्यैवेत्यर्थः । उरसि । उरस्येव वसतीत्यर्थः । अत्र हरेः प्रसाधना-

दसाधारणी शोभा जातेति पारमार्थिको वाक्यार्थः । अत्र लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः प्रतीयमानायाः श्रीदेव्या सहाभेदाध्यवसायादियमन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे भेदरूपातिशयोक्तिरलंकारः ॥

अथैनमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आनन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः॥ १३ ॥

कपाटेति ॥ कपाटवद्विस्तीर्णे मनोरमे चोरःस्थले स्थिता श्रीरिति ललना कान्ता यस्य तस्य हरेरानन्दिताशेषजना सर्वाङ्गसङ्गिनी सकलदेहव्यापिनी अत एवापरैवासाधारण्येव श्रीदेव्या अन्यैव लक्ष्मीः शोभा रमा च बभूव । स एवालंकारः । प्रायेणैकार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाल्लिखन्ति कवयः । यथाहि नैषधे—आदावेव निपीयेत्यादि श्लोकद्वयं, तथा स्वकेलिलेशेत्यादि श्लोकद्वयं चेति ॥

अथ देवीसहचरस्यैवास्य यात्रेति सूचयन्प्रसाधनविधेः फलमाह—

[1]प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखानामुपेयुषां भूषणतां क्षतेन ।
प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः परिवव्रुरेनम् ॥ १४ ॥

प्राणेति ॥ भूषणतामुपेयुषाम् नतु प्रहरणतामिति भावः । दैत्यपतेः हिरण्यकशिपोः प्राणच्छिदां प्राणमुषां प्राणापहारिणाम् । वज्रादपि कठोराणामित्यर्थः । नखानां क्षतेन व्रणेन प्रकाशो व्यक्तः कार्कश्यमेव गुणो ययोस्तौ स्तनौ । स्तनानित्यर्थः । जातावेकवचने प्राप्ते जातिभूयस्सु स्तनादिषु जातेर्द्वित्वविशिष्टत्वाद्द्विवचनम् । यथाह वामनः—'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण' इति । दधानास्तरुण्यो युवतयः । 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् । एनं हरिं परिवव्रुः । अत्र हरिनखानां नरहरिनखभेदेऽप्यभेदोक्त्या स्तनयोश्च तादृक्काठिन्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्त्यतिशयोक्ती तयोश्च सापेक्षत्वात्संकरः ॥

आकर्षतेवोर्ध्वमतिकृशीयानत्युन्नतत्वात्कुचमण्डलेन ।
ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥१५॥

आकर्षतेति ॥ अत्युन्नतत्वाद्धेतोः ऊर्ध्वमाकर्षतेव नमन्तम् । मध्यमुन्नमयतेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । अतिगुरुत्वमतिभारत्वम्, अतिप्रवृद्धत्वं च भजतीति भाक् ।

---

१ 'दैत्याधिपप्राणमुषां नखानाम्' इति पाठः ।

'भजो ण्विः'। तेनाङ्गनानां कुचमण्डलेनातिकृशीयानत्यन्तकृशतरः तनीयान्, क्षीणश्च। 'रुकृतो हलादेर्लघोः' इति रेफादेशः। मध्यो नितान्तमाक्रान्तः पीडित इव ननाम नतः प्रणतश्च। अत्र मध्यकुचमण्डलयोर्विशेषणसाम्यादरिविजिगीषुराजप्रतीतेः समासोक्तिः। तथा वाच्ययोः प्रतीयमानाभेदेनाक्रमणाक्रियाकर्मकर्तृभावसंभावितेयं नमनस्याक्रमणहेतुकत्वोत्प्रेक्षा इत्यनयोः संकरः। उत्प्रेक्षयोस्तु नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिरेवेति विवेकः॥

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव।
निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः॥ १६॥

यां यामिति॥ प्रियो हरिर्यां यामङ्गनाम्। 'नित्यं वीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भावः एकपदम्। प्रैक्षतालोकयत सा सा। पूर्ववद्विर्भावः। कातराक्षी साध्वसाच्चकितलोचना सती ह्रिया नम्रमुखी बभूव। एतेन कार्यद्वारा लज्जासाध्वसभावोदय उक्तः। अन्यासामीर्ष्याभावोदयमाह—अन्या अप्रेक्षिताङ्गना आहितेर्ष्याः कृताक्षमाः सत्यः। 'परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्यात्' इति लक्षणात्। तत्रान्तरे तस्मिन्नीक्षणावसरे। 'क्लीबेऽन्तरं चावकाशे तादर्थ्येऽवसरेऽवधौ' इति वैजयन्ती। निःशङ्कं तदनीक्षणादेव विस्रब्धं यथा समं युगपत्कटाक्षैरमुं हरिं जघ्नुः प्रजघ्नुः सरोषमद्राक्षुः॥

अथास्य पञ्चभिर्दिव्यास्त्रसंनिधानमाह—

तस्यातसीसूनसमानभासो भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन।
चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः स्फुरन्महावर्त इवैकबाहुः॥ १७॥

तस्येत्यादि॥ अतसीसूनेन क्षुमाकुसुमेन समानभासस्तुल्यकान्तेः। स्निग्धश्यामस्येत्यर्थः। 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः। तस्य हरेरेकबाहुः भ्राम्यदावर्तमानं मयूखावलीनां मण्डलं चक्रवालं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शनेन स्फुरन्महानावर्तो भ्रमो यस्य सः। 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः। यमुनाजलानामोघः पूर इव रेजे। चक्रं दधावित्यर्थः॥

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा मूर्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलन्ती।
नित्यं हरेः संनिहिता निकामं कौमोदकी मोदयति स्म चेतः॥ १८॥

विरोधिनामिति॥ विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा। 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। क्वचित्क्वाप्यस्खलन्ती। सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरित्यर्थः। नित्यं संनिहिता अनपायिनी। अतएव मूर्ता मूर्तिमती शक्तिः सामर्थ्यमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा। कौमोदकी गदा हरेश्चेतो निकामं मोदयति स्म। स्वसंनिधानेनेति भावः॥

न केवलं यः स्वतया मुरारेरनन्यसाधारणतां दधानः।
अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नापि तस्यैव स नन्दकोऽभूत्॥ १९॥

न केवलमिति॥ अन्यस्य साधारणो न भवतीत्यनन्यसाधारणस्तस्य भावस्तत्ता तां दधानः, तथापि यो नन्दकः स्वतया केवलं गजाश्वादिवत्स्वत्वेनैव मुरारेर्नन्दको न किंतु परेषां शत्रूणामत्यर्थमुद्वेजयिता भीषयिता सन् अतएव नाम्नापि चन्द्रादिवन्नन्दयतीति नन्दक इत्यन्वर्थसंज्ञाबलेनापि। नन्दयितृत्वेनापीति यावत्। तस्यैव तदीय एव योऽनन्यसाधारणत्वात्परोद्वेजकत्वाच्च तस्यैव नन्दको, नन्दयिता चेत्यर्थः। स नन्दको नन्दकाख्यः खड्गोऽभवत्। संनिहितोऽभूदित्यर्थः। संबन्धानुवादेन संनिधानमेवात्र विधेयं प्रकरणात्। अत्रानन्यसाधारणत्वपरोद्वेजकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नन्दकस्य तदीयतासमर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः॥

न नीतमन्येन नतिं कदाचित्कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु।
विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिव द्रढीयः॥ २०॥

न नीतमिति॥ अन्येन पुरुषान्तरेण नतिमाकर्षणं भेदेन स्वानुकूल्यं च न नीतं न प्रापितम्। क्रियासु रणकर्मसु हिताहितकृत्येषु च कर्णान्तिकं कर्णगोचरं प्राप्तो गुणो मौर्वी आप्तताधर्मश्चयस्य तद्विधेयं क्रियासु वश्यं। द्रढीयः दृढतरम्। पीडासहतरमिति यावत्। शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं नाम धनुः। मित्रमिवास्य हरेरन्तिकस्थं संनिहितमभवत्॥

प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः।
मन्दानिलापूरकृतं दधानो निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः॥ २१॥

प्रवृद्धेति॥ धियं रातीति धीरो मनोहरः। मन्द्रो गम्भीरोऽम्बुदस्य मेघस्येव धीरश्च नादः प्रवृद्धो येन सः प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनाद इत्युपमा। कृष्ण एवार्णवः

समुद्रस्तस्याभ्यर्णचरोऽन्तिकचरः । ' उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा ' इत्यमरः । स चासावेक-हंसश्चेति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । मन्दानिलस्यापूर आपूरणं तेन कृतं जनितं निस्वानं दधानः । अनाध्मातोऽपि मन्दमारुतप्रवेशादेव ध्वनतीति पाटवादतिशयोक्तिः । ध्वन्यसंबन्धेऽपि संबन्धकथनात् । पञ्चजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः पाञ्चजन्यो-ऽस्य शङ्खः । ' बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च वक्तव्यम् ' इति ञ्यप्रत्ययः । अश्रूयत श्रूयते स्म । पाञ्चजन्योऽपि संनिहितोऽभूदित्यर्थः । वीणा श्रूयते, पुष्पाण्याघ्रायन्ते इत्यादि-वद्धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्पाञ्चजन्यस्य श्रवणोक्तिः ॥

रराज संपादकमिष्टसिद्धेः सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् ।
महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

रराजेति ॥ महान्रथो यस्य स महारथो रथिकविशेषः । ' आत्मानं सारथिं चाश्वान्रक्षन्युद्ध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥ ' इति । रथाङ्गं चक्रमस्यास्तीति रथाङ्गी हरिः । इष्टसिद्धेः संपादकं लक्षणवत्त्वात् । ' पुष्यः सर्वार्थसाधकः ' इति शास्त्रादिति भावः । सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम् । अनिषिद्ध-गमनमित्यर्थः । अधिष्ठानशक्तेर्निरङ्कुशत्वात् । ' पुष्यो यस्तो मैत्रमप्याश्विनं च चत्वा-र्याहुः सर्वदिग्द्वारकाणि ' इति शास्त्रादिति भावः । क्षिप्रं क्षिप्रगामिनं, अन्यत्र क्षिप्र-नामकम् । ' क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यम् ' इति शास्त्रात् । पुष्यरथं क्रीडारथम् । ' असौ पुष्यरथमधिरूढः पुष्यनक्षत्रगतः क्षपानाथश्चन्द्र इव रराज ॥

ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरेः संक्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु ।
फणावतस्त्रासयितुं रसायास्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

ध्वजेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं शौरेः कृष्णस्य ध्वजाग्रं धाम स्थानं यस्य सः । मणिमेदिनीषु मणिमयकुट्टिमेषु संक्रान्तमूर्तिः प्रतिबिम्बिताङ्गः सन् पन्नगारि-र्गरुत्मान्फणावतः सर्पांस्त्रासयितुं द्रावयितुं रसायास्तलं पातालं विविक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन्नित्युत्प्रेक्षा । विशतेः सन्नन्ताल्लटः । शत्रादेशः । ददृशे दृष्टः । सोऽपि संनिहितोऽभुदित्यर्थः ॥

यियासतस्तस्य महीध्ररन्ध्रभिदापटीयान्पटहप्रणादः ।
जलान्तराणीव महार्णवौघः शब्दान्तराण्यन्तरयांचकार ॥ २४ ॥

यियासत इति ॥ यातुमिच्छतो यियासतः । यातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य हरेः संबन्धी महीं धरन्तीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्क-प्रत्ययः । यदाह वामनः—'महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात्' इति । तेषां रन्ध्राणि बिलानि तेषां भिदा भेदनम् । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।' तस्यां पटीयान्समर्थतरः । पटहप्रणाद आनकघोषः । महार्णवरयौघः समुद्रस्य प्रवाहः । अन्यानि जलानि जलान्तराणीव । सुप्सुपेति समासः । अन्याच्छब्दान् शब्दान्तराणि । पूर्ववत्समासः । अन्तरयांचकारान्तर्हितानि चकार । छादयामासेत्यर्थः । अन्तर-शब्दादन्तर्धानार्थात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लिट् । 'अन्तरमवकाशावधिपरि-धानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

यतः स भर्ता जगतां जगाम धर्त्र्या धरित्र्याः फणिना ततोऽधः ।
महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रसस्रे ॥ २५ ॥

यत इति ॥ जगतां भर्ता धारयिता । कुक्षिस्थाखिललोक इत्यर्थः । 'कर्तृक-र्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । स हरिर्यतो येन भूमार्गेण जगाम ततस्तस्मि-न्भूभागे अधः पाताले धरित्र्या धरण्याः धर्त्र्या धारयित्र्या । पूर्ववत्षष्ठी । फणिना शेषेण महता भरेण आसमन्ताद्भुग्नस्य कुब्जीभूतस्य शिरःसहस्रस्य साहायके सहायकर्मणि । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । व्यग्रास्त्वरमाणा भुजा यस्मिंस्तद्यथा तथा प्रसस्रे प्रसृतम् । भावे लिट् । हरिश्चचालेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसर-णासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि ।
क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् २६

अथेति ॥ अथ हरिचलनानन्तरमुच्चकैरुन्नततोरणे द्वारदारुणि सङ्गेन भङ्गस्त-स्माद्भयेनावनम्रीकृतानि केतनानि यैस्तानि सैन्यानि । सोमस्यान्वयः संतानः तं सोमान्वयं हरिं । सुनीतिभाजं सुष्ठु नीतिमन्तं क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूमित्रादिलाभा इवान्वयुरन्वगच्छन् । यातेर्लङ् । 'लङः शाकटायनस्य' इति झेर्जुस् ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयैरालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ॥
आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपक्षक्षोदद्युतश्चुक्षुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

श्यामेति ॥ श्यामानि चारुणानि च तैः श्यामारुणैः कृष्णलोहितैः । वर्णो वर्णेन इति समासः । वारणदानतोयैर्गजमदोदकैरालोडिताः संमिलिता अतएव शितिकण्ठ-पिच्छक्षोदा मयूरबर्हचूर्णा इव द्योतन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । उपमालंकारः । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः परागाः पांशवः । आनेमि नेमिमभिव्याप्य । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री' इत्यमरः । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यभिविधावव्ययी-भावः । मग्नै रथौघैः चुक्षुदिरे । पिष्टा इत्यर्थः । परागाणां विशिष्टपेषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च महती गजरथसंपत्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

न लङ्घयामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।
अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः पदाहतो[1] यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥

नेति ॥ अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा अस्येत्यष्टापदं सुवर्णम् । 'रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । तस्य भूमिस्तस्या रेणुः काञ्चनभूरजः । पदाहतः रथाश्वादिचरणताडितोऽपि सन्नित्यर्थः । महाजनानां बहु-जनानां पूज्यानां च शिरांसि न लङ्घयामास नाक्रामति स्म । किं बहुना, उद्धतिमुत्पवनं दर्पं च नैवाजगाम । कुतः—यद्यस्माद्गरिम्णो गुरुत्वगुणस्य माहात्म्यस्य । च 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । सदृशमनुरूपं यथा तथाचेष्टत । अलङ्घनव्यवहारे गुरुत्वस्यौद्धत्य-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्रानौद्धत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपरागविशेषणसाम्यादप्रस्तुत-सुजनप्रतीतेः समासोक्तिलंकारः ॥

निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिन्मुहुर्यदुच्चिक्षिपुरग्रपादान् ।
ध्रुवं गुरून्मार्गरुधः करीन्द्रानुल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥ २९ ॥

निरुध्यमाना इति ॥ तुरगा यदुभिः आरूढैरिति भावः । कथंचिदतिप्रयत्नेन निरुध्यमाना वल्गाकर्षणेन वार्यमाणा अपि यद्यस्मादग्राश्च ते पादाश्च तानग्रपादान् । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोरभेदभेदयोगात्' इति वामनः । सामानाधिकरण्येन समासः । मुहुरुच्चिक्षिपुरुत्क्षिप्तवन्तः । तत्तस्मान्मार्गं रुन्धतीति मार्गरुधो मन्दगमनेन मार्गरोधिनः । क्विप् । गुरून्महन्तः पूज्यांश्च । अलङ्घ्यानपीति भावः । करीन्द्रानुल्लङ्घ्य

---

१ 'खुराहतो' इति पाठः ।

गन्तुमीषुरिच्छन्ति स्म। ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम्। गुरवोऽपि सन्मार्गरोधका परैरुल्लङ्घ्यन्त इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥

अवेक्षितानायतवल्गमग्रे तुरंगिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः।
प्रक्रीडितान्रेणुभिरेत्य तूर्णं निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः॥३०॥

अवेक्षितानिति॥ आयता आकृष्टा वल्गा मुखरज्जुर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा यत्नेन दुर्वारवेगत्वादतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा वाजिनो यैस्तैः। 'वाजिवाहार्वगन्धर्व' इत्यमरः। तुरंगिभिरश्वसादिभिरग्रे पुरोदेशेऽवेक्षितानालोकितान्। रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति प्रक्रीडितान्पांशुक्रीडाकरान्। कर्तरि क्तः। पृथुकाञ्शिशून्। 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः। जनन्यस्तूर्णमेत्य पथिभ्यो निन्युः अपसारयाञ्चक्रुरिति स्वभावोक्तिः॥

दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघः।
अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतिरहो करोति॥३१॥

दिदृक्षमाणा इति॥ अनघमकलङ्कं मुरारिं दिदृक्षमाणा द्रष्टुमिच्छन्तः। दृशेः सन्नन्ताल्लटः शानजादेशः। 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम्। 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः। ईयुर्जग्मुः। इणो लिट्। 'दीर्घ इणः किति' इत्यभ्यासदीर्घः। ननु नित्यपरिचिते का दिदृक्षेत्यत्राह--अनेकश इति। अनेकशो बहुवारमित्यर्थः। 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः। संस्तुतं परिचितमपि वस्तु। जनेनेति शेषः। 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः। अनल्पाधिका प्रीतिः प्रेम कर्त्री। नवं नवम्। आभीक्ष्ण्येन नवं करोति। 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावः। अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्ये। यथा परप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमप्यदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते भगवानपि तथैवेति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥

उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभिरसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः।
रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुर्विद्वान्विदामास शनैर्न यातम्॥३२॥

उपेयुष इति॥ विद्वानभिज्ञः अतएव तस्यां पुरि नगर्यां दत्तचक्षुर्निसृष्टदृष्टिरसौ हरिर्निरन्तराभिर्नीरन्ध्राभिरनीकिनीभिः सेनाभिर्निरुच्छ्वासमतिसङ्कटं वर्त्मोपेयुषः प्राप्तस्य

रथस्य शनैर्यातं संबन्धनिबन्धनं मन्दगमनं न विदामास न विवेद। 'उषविद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्यम्प्रत्ययः। व्यासङ्गादसंवेदनं न तु तत्त्वाज्ञानादिति भावः। व्यासङ्गस्य पदार्थत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्॥

अथैकत्रिंशच्छ्लोकैर्द्वारकां वर्णयति--

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीर्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा।
तुरंगकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास॥३३॥

मध्य इति॥ समुद्रस्य मध्ये मध्येसमुद्रम्। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति विकल्पादव्ययीभावः। मध्यशब्दस्य तत्संनियोगादेकारान्तत्वम्। काञ्चनवप्रभासा हेमप्राकारप्रभया ककुभो दिशः पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः। गौरादित्वान्ङीष्। कुर्वती या पूः जलं समुद्रोदकं भित्त्वा। उत्थितेति शेषः। तुरंगकान्ताया वडवाया मुखे हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः। कर्मण्यण्प्रत्ययः। तस्य वाडवाग्नेर्ज्वालेवोल्ललास उद्बभासे। अत्र समुद्रान्तर्लीनायां वडवानलज्वालायां कदाचित्संभाव्यमानस्य मध्योल्लसनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्यवसायेनास्या ज्वालात्वमुत्प्रेक्ष्यते। इवशब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नोपमायाः। ईदृग्ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात्। 'मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥' इत्याचार्यदण्डी॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः।
अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव॥३४॥

कृतास्पदेति॥ भूमिभृतां राज्ञां, गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधिष्ठाना। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः। उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः। 'उदन्वानुदधिः सिन्धु' इत्यमरः। 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः। तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः सा। पृथ्वी पृथुः। 'वोतो गुणवचनात्' ङीप्। एवंभूता या पूः। न निर्विद्यते न खिद्यते इत्यनिर्वित्। विदेर्ज्ञानार्थत्वान्निःपूर्वात् 'सत्सूद्विष'-इत्यादिना क्विप्। तेनानिर्विदा अखिन्नेन। अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः। विधात्रा। प्रथत इति पृथिवीः भूः। प्रथेरौणादिकः षिवुन्। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता। 'प्रतियातना प्रतिच्छाया। प्रतिकृतिः' इत्यमरः। भूप्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्यविस्तारादिवस्तु व्यज्यते॥

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा ।
अदृश्यतादर्शतलामलेषु च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥

त्वष्टुरिति ॥ त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यो शिल्पविज्ञानसंपदः प्रसरः प्रकर्षस्तस्य सीमावधिः । अप्रतिमेति यावत् । या पुरादर्शतलामलेषु दर्पणपृष्ठस्वच्छेषु । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । जलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक–' इत्यमरः । छाया प्रतिबिम्बमिवादृश्यतेत्युत्प्रेक्षा । 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती ॥

रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।
प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध ॥ ३६ ॥

रथाङ्गेति ॥ अम्बुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय, जामात्रे च । वरो 'जामातरि श्रेष्ठे' इति विश्वः । रथाङ्गभर्त्रे चक्रधराय हरयेऽभिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः । अङ्कः समीपं, उत्सङ्गश्च तद्भाजः । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिन्हे स्थानापराधयोः' इति केशवः । यस्याः पुर उपकण्ठमन्तिके । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अन्यत्र कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीराबबन्ध आसमन्ताद्बबन्ध । श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति संकरः ॥

यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।
वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३७ ॥

यस्या इति ॥ चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटासु परम्परासूच्छलद्भिरुत्पतद्भिः शङ्खानां कुलैराकुलेन संकीर्णेन यस्याः पुरो वप्रेण प्राकारेण पर्यन्ते चरतीति तत्तादृशमुडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं यस्य सः सुमेरोर्वप्रः सानुः । 'सानुप्राकारयोर्वप्रम्' इत्युभयत्रापि सज्जनः । अहन्यहनीत्यन्वहम् । 'अव्ययं विभक्ति–' इत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः । 'अनश्च' 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तोऽच् । अन्वकार्यनुकृतः । तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः । मेरूपमानाद्वप्रस्य तत्तुल्यमौन्नत्यं व्यज्यते ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥

वणिक्पथ इति ॥ यत्र यस्यां पुरि वणिजां पथि वणिक्पथे आपणे अपूगाः पूगाः संपद्यमानानि कृतानि पूगकृतानि । पुञ्जीकृतानि । 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः'

इति समासः । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमिति च्व्यर्थता । अलोलद्युतिभाञ्जि स्थिरप्रभावन्ति रत्नानि लोलैश्चलैः । अत एव भ्रमागतैर्जलनिर्गममार्गादागतैः । 'भ्रमाश्च जलनिर्गमाः' इत्यमरः । अम्बुभिर्मुष्णन्नपहरन्नम्बुराशिरर्णवः । जलमात्रसारोऽपीति भावः । रत्नाकरतामवाप प्राप । न तु प्रागिति भावः । अम्बुराशेः प्राग्रत्नसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तथा च पुर्याः समुद्रातिशायिनी रत्नसमृद्धिर्वस्तु व्यज्यते ॥

अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशीनपांनिधिः फेनपिनद्धभासः ।
यत्रातपे दातुमिवाधितल्पं विस्तारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३९ ॥

अम्भ इति ॥ यत्र पुरि अपांनिधिः समुद्रः । अम्भश्च्योतन्ति क्षरन्तीत्यम्भश्च्युतो जलस्राविणः । अत एव फेनैः पिनद्धभासः पिहितकान्तीन् । अपिपूर्वान्नह्यतेः कर्मणि क्तः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । कोमलानुत्कृष्टान्रत्नराशीनातपे दातुं शोषणार्थं निधातुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । तल्पेष्वट्टेषु अधितल्पम् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' इत्यमरः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तरङ्गैरेव हस्तैर्विस्तारयामास प्रसारितवान् । अत्रातपदानस्य तरङ्गहस्तसाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः संकरः ॥

यच्छालमुत्तुङ्गतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।
महोर्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थैर्व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये ॥४०॥

यच्छालमिति ॥ सागरस्य महोर्मिभिः कर्तृभिर्यच्छालं यस्याः प्राकारम् । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । उत्तुङ्गतया औन्नत्यगुणेन । जेतुमिवेत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षेयं व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । दूरादुदस्थीयतोत्थितम् । भावे लङ् । अभ्यासगतैः समीपगतैः । 'समीपे निकटाभ्याससंनिकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । व्याहतो वाञ्छितार्थः शालविजयरूपो येषां तैः विजयाक्षमैरित्यर्थः । अत एव व्रीडादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । ऊर्मिभिर्विलिल्ये विलीनम् । लीयतेर्भावे लिट् । अत्र शक्तस्याप्यविजिगीषोर्व्रीडानुदयात्सापेक्षत्वेनोत्प्रेक्षयोः संकरः ।

कुतूहलेनेव जवादुपेत्य प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः ।
रसन्नरोदीद्भृशमम्बुवर्षव्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः ॥ ४१ ॥

कुतूहलेनेति ॥ अम्बु वहतीत्यम्बुवाहो मेघः । कर्मण्यण् । कुतूहलेनान्तःप्रवेशकौतुकेनेवेति हेतूत्प्रेक्षा । जवादुपेत्य यस्याः प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धो निवारितः अत एव बहिरेव रसन्गर्जन् । दुःखात्क्रन्दंश्चेति श्लेषः । अम्बुवर्षव्याजेन

भृशमरोदीदश्रूणि मुक्तवान्। 'रुदिर् अश्रुविमोचने' लङ्, 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इतीडागमः। अत्राम्बुवर्षव्याजेनोत्पादकस्योक्तश्लेषोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात्संकरः॥

यदङ्गनारूपसरूपतायाः कंचिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः।
आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः॥४२॥

यदङ्गनेति॥ यस्यां पुर्यामङ्गनानां रूपं सौन्दर्यमाकारो वा। 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये आकारश्लेषयोरपि' इति विश्वः। तस्य सरूपतायाः सारूप्याद्भेदकं व्यावर्तकं कंचिद्गुणं धर्ममिच्छतीभिरपेक्षमाणाभिः। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः। अप्सरोभिराराधितः प्रार्थितो मनुर्मानुषसृष्टिकर्ता स्वाः स्वकीयाः प्रजाः। निमेषः पक्ष्मपात एव चिह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्तन्त इति सनिमेषचिह्नाः। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। चक्रे अद्धा तत्त्वमित्युत्प्रेक्षा। 'तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयोः' इत्यमरः। अत्र स्वाभाविकनिमेषस्याप्सरसःप्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षया द्वारकाङ्गनानां निमेषमात्रभिन्नममानुषं सौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते॥

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैर्विनिह्नुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः।
आरुह्य नार्यः क्षणदासु यत्र नभोगता देव्य इव व्यराजन्॥४३॥

स्फुरदिति॥ यस्या पुरि क्षणदासु रात्रिषु नार्यः स्फुरद्भिस्तुषारांशोश्चन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिः विनिह्नुता अपह्नुताः। तदेकरूपतापत्तेरगृह्यमाणा इत्यर्थः। अत एव सामान्यालंकारः। 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात्। स्फाटिकानां स्फटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्तीरारुह्य नभोगता देव्यो देवाङ्गना इव। देवशब्दस्य पचादिषु देवेडिति पाठात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्। व्यराजन्[1] सौधानामग्रहणादभ्रंकषत्वात् तत्र लक्ष्यमाणाः स्त्रियः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः। अत्र नभोगतत्वोत्प्रेक्षायाः पूर्वोक्तसामान्यसापेक्षत्वात्संकरः॥

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र।
उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः॥४४॥

कान्तेति॥ यत्र पुरि क्षपासु रात्रिषु प्रतिक्षपम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कान्तानि रम्याणीन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमयो येषु तेषु। 'कुट्टिमं बद्धभूमिः स्यात्' इति हलायुधः। हर्म्यतलेषूच्चैरुन्नताः प्रणाल्यो जलमार्गाः। 'द्वयोः प्रणालिपयसः पदव्याम्' इत्यमरः। अधःपातिनोऽधश्चराः

---

१ 'यस्या' इति पाठः।

पयोमुचो मेघा यासां ताः । अधःकृतमेघमण्डलत्वात् । अज्ञातवृष्टिपाता अपीत्यर्थः । विरोधालंकारः । पयसां समूहं पयःपूरं मुहुर्वहन्ति स्म । चन्द्रकान्तनिष्यन्दैरिति भावः । वहेर्लिट् 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । अत्र सौधानां प्रणालीनां च तादृग्गौन्नत्यपयःपूरासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्त्यातिशयोक्तिः ॥

रतौ ह्रिया यत्र निशाम्य[1] दीपाञ्जालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः ।
बिभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः ॥ ४५ ॥

रताविति ॥ यत्र पुरि गृहेष्वधिगृहम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गृहिण्यः कुलाङ्गनाः अत एव रतौ रतिकाले ह्रिया दीपान्निशाम्य निर्वाप्य । शमेर्मित्वाद्धृस्वादेशाभावश्चिन्त्यः । जालागताभ्यो गवाक्षमार्गप्रविष्टाभ्यः । 'जालं गवाक्ष आनायः' इति विश्वः । विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि बालवायजानि मणयः 'वैदूर्यं बालवायजम्' इति विश्वः । 'विदूराञ्ञ्यः' इति ञ्यप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्यायो वा तत्रोपचरितो वा । तेन बालवायाद्रिरसौ प्रभवति न विदूरान्नगरात् । तत्र तु संस्क्रियत इत्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यदुक्तम्–'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥' इति ॥ तेषां कुड्येषु भित्तिषु । संक्रान्ताभ्य इति शेषः । अत एव तच्छायापत्त्या पैङ्गल्याद्बिडालेक्षणवद्भीषयन्त इति भीषणाभ्यो भयंकराभ्यः । नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युप्रत्यये टाप् । शशिद्युतिभ्यो बिभ्युर्भीताः । मौग्ध्यादिति भावः । बिभेतेर्लिट् । अत्र लज्जावारणाय दीपनिर्वापणे न केवलं तदासिद्धिः प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पत्तिरूपो विषमभेदः । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना या स्याद्विषमालंकृतिर्मता ॥' इति लक्षणात् ॥

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः ।
चक्रुर्युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः सजीवचित्रा इव रत्नभित्तीः ॥

यस्यामिति ॥ यस्यां पुरि गृहेष्वतिश्लक्ष्णतया रत्नभित्तीनामतिस्निग्धतया आलेख्यं चित्रं विधातुं निर्मातुमशक्नुवन्तो युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः स्वयं तासु संक्रान्तमूर्तयः सन्तो रत्नभित्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा ॥

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।
यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥

---

१ 'निशम्य' इति पाठः ।

:: **सावर्ण्येति** ॥ यस्यां पुरि कलधौतधामस्तम्भेषु हेमागारस्तम्भेषु । 'कलधौतं रौप्यहेम्नोः' इति विश्वः । प्रतिमागतानां प्रतिबिम्बगतानां सावर्ण्यभाजाम् । तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदानामित्यर्थः । अत एव सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैर्विभिन्नवर्णत्वाद्भेदेन गृह्यमाणैरित्यर्थः । कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता इति निदर्शना । सा चोक्तसामान्यप्रसादलब्धेति तेनास्याः संकरः

शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥

शुकाङ्गेति ॥ यस्यां पुरि मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गवन्नीलोपला नीलमणयः । मरकतानीत्यर्थः । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । तैर्निर्मितानां गृहाणां देहल्यो गृहद्वारशाखाधारदारूणि । 'गृहावग्रणी देहली' इत्यमरः । तासां भासा लिप्तेष्वलिन्देषु द्वारबहिर्भागेषु । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः । गोः पुरीषं गोमयम् । 'गोश्च पुरीषे' इति मयट् । तस्य गोमुखानि विलेपनानि । गोमुखं कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे विलेपने' इति विश्वः । न चक्रुरेव । मरकतप्रभायां विलेपनभ्रान्त्येति भावः । अतएव भ्रान्तिमदलंकारः । 'कविसंमतसादृश्याद्वस्त्वन्तरमतिर्हि यत् । स भ्रान्तिमान्' इत्यलंकारसर्वस्वकारलक्षणात् ॥

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥

गोपानसीष्विति ॥ यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु वलभीषु । छादनाधारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः । अत एव 'गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि' इत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी । क्षणमीषत्कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आस्थितानामासीनानां चन्द्रकाः । 'समौ चन्द्रकमेचकौ' इत्यमरः । तद्वतां चन्द्रकिणां मयूराणामालम्बिभिर्लम्बमानैः कलापैर्बर्हैः । 'कलापो भूषणे बर्हे' इत्यमरः । हरिन्मणयो मरकतानि । 'गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः' इत्यमरः । तद्वच्छ्यामैस्तृणैरभिरामाणि । हरिततृणमयानीत्यर्थः । तैर्नीध्रैः पटलप्रान्तैरिव रेजुः । 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः' इत्यमरः । छादनपर्यायौ पटलच्छदी ।

"छद्यत्रलवाचिनी वलीकनीध्रे । छदेराधारो वंशपञ्जरो गोपानसी'ति विवेकः। अत एव हरितत्वालम्बनादिगुणक्रियानिमित्तत्वान्नीध्रैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिनद्धैरपि चावितानैः।
रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः॥ ५० ॥

बृहदिति ॥ या पूः बृहत्यस्तुला उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूतानि स्तम्भाग्रपीठानि येषु तैः बृहत्तुलैस्तथाप्यतुलैस्तद्रहितैरिति विरोधः। अनुपमैरित्यविरोधः । 'तुला माने पलशते सादृश्ये राशिभाण्डयोः। गृहाणां दारुबन्धाय पीठ्याम्' इति हैमः। वितानानामुल्लोचानां मालाभिः पङ्क्तिभिः पिनद्धैराच्छादितैः तथाप्यवितानैस्तद्रहितैरिति विरोधः। अशून्यैरित्यविरोधः । समस्तवस्तुसमृद्धैरित्यर्थः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' 'वितानं त्रिषु तुच्छकम्' इत्युभयत्राप्यमरः । विचित्रैरालेख्यरहितैरपि सचित्रैः तत्सहितैरिति विरोधः। विचित्रैरद्भुतैरिति परिहारः। 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः। विगताः शाला गृहैकदेशा येषां तानि । 'शाला गृहे तरुस्कन्धे शाखागारैकदेशयोः' इति विश्वः । तैः विशालैरपि भूरिशालैः प्रचुरगृहैकदेशविशिष्टैरिति विरोधः। विशालैः पृथुलैरित्याविरोधः। 'विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः। 'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्प्रत्ययः। गृहे रेजे। अपिरयं सर्वत्र विरोधे । विरुद्धवदाभासाद्विरोधालंकारः। 'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः' इति काव्यप्रकाशलक्षणात् ॥

चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्।
मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने॥ ५१ ॥

चिक्रंसयेति ॥ यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनाम् । 'वेश्म सद्म निकेतनम्' इत्यमरः। कपोतान्पक्षिणः पालयन्तीति कपोतपाल्यो विटङ्कापरनामानः स्तम्भाग्रप्रसारिता दारुविशेषाः! 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः। कर्मण्यणि ङीप् । तासु कृत्रिमपत्रिणां दारुमयपक्षिणां पङ्क्तेः । कर्माणि षष्ठी। चिक्रंसया क्रमितुमिच्छया । जिघृक्षयेत्यर्थः। क्रमेः सन्नन्तात् 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप्। 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इतीडागमो न भवति। अत्र क्रमेर्वृत्त्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽपि 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वैवक्षिकस्य संभवात्। आयतमानतं वा निश्चलमङ्गं यस्य तं मार्जारं बिडालमपि। 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः। जनः कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तमेव मेने

न तु वास्तवमित्यर्थः । 'ड्वितः क्त्रिः', 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप्प्रत्ययः । अनेन कृत्रिमाकृत्रिमभेदो दुर्ग्रह इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः । अत्र कविकल्पितसादृश्यान्मार्जाररजनयोः कृत्रिमाकृत्रिमेषु विपरीतमतिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलंकारः ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।
अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि वृथाध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥

क्षितीति ॥ तस्यां पुरि वधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य स भूमिस्थितोऽपि चन्द्रम् । दिवि स्थितमिति भावः । तत्रापि मुखैरेवारविन्दैरधश्चकारेति विरोधः । स्वलावण्यमहिम्नाधरीचकारेति परिहाराद्विरोधालंकारः । अतीतानि नक्षत्रपथमतीतनक्षत्रपथानि । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'द्विगुप्राप्तापन्न' इत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः । प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्यरुक्षदधिरोहति स्म । अनधिरुह्यैवाधःकरणादिति भावः । रोहतेर्लुङ् । 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशः । अत्राधःकरणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधोपजीव्यवैयर्थ्ये हेतुत्वात्संकीर्णः काव्यलिङ्गभेदः ॥

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।
यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

रम्या इति ॥ यस्यां पुरि युवानो रम्या रमणीया इति हेतोः पताकाः प्राप्तवतीः । उत्क्षिप्तध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र रम्या इत्येवं पताकाः प्राप्तवतीः । प्रसिद्धिं गता इत्यर्थः । 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽर्कध्वजेऽपि च', 'इति हेतौ प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिषु' इत्युभयत्रापि विश्वः । विविक्ता विजना विमलाश्च इति हेतो रागं वर्धयन्तीः । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्युभयत्राप्यमरः । नमद्वलीका नम्रनीध्राः । 'वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । अन्यत्र नमन्त्यो वल्यास्त्रिवल्याख्या मध्यरेखा यासां ता नमद्वलीकाः । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । 'वली मध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वग्गृहदारुषु' इति वैजयन्ती । वलभीः कूटागाराणि । 'कूटागारं तु वलभी' इत्यमरः । वधूभिः सममसेवन्त । वधूसहिता असेवन्तेत्यर्थः । अत्र वधूनां वलभीनां च प्रकृतानामेव धर्मसाधर्म्येणौपम्यावगमात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता न श्लेषः । तत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वनियमात् । यथाहुः—'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥'

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वां बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्।
मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

सुगन्धितामिति ॥ यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्तामप्रतियत्नपूर्वामकृत्रिमाम् । स्वाभाविकीमित्यर्थः । 'प्रतियत्नस्तु संस्कारः' इति वैजयन्ती । शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सुगन्धितां सौरभ्यम् । 'गन्धस्येत्–' इतीकारः । बिभ्रन्ति बिभ्राणानि । 'वा नपुंसकस्य' इति नुमागमः । मधूनि मद्यानि कामिनीनां वक्त्राणि च यूनां प्रमदाय प्रीत्यै आमोदकर्मणो वासनाधानस्य व्यतिहारं परस्परकरणमीयुः । अन्योन्यगन्धेनान्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः । इणो लिट् । अत्रापि मधूनां वक्त्राणां च प्रकृतत्वात्तत्पूर्वक एव तुल्ययोगिताभेदः । तेन यूनां मधुवासितवधूवदनपानं वदनवासितगण्डूषपानं च वस्तु व्यज्यते । तेन च निरातङ्कभोगाः पौरा इति गम्यते ॥

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः।
रुतानि शृण्वन्वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥५५॥

रतान्तर इति ॥ यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्दयो विहारवेदिकाः । 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । तासां निर्यूहा मत्तवारणाख्या अपाश्रयाः । 'निर्यूहो मत्तवारणः' इति वैजयन्ती । तेषां विटङ्का उपरितन्यः कपोतपालिकाः त एव नीडाः कुलाया यस्य सः । 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः । वयसां शुकसारिकादिपत्रिणां गणः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ' इति विश्वः । अङ्गनानाम् । वितर्दिषु रममाणानामिति भावः । रतान्तरे रुतानि रतिकूजितानि शृण्वन् । अन्ते समीपे वसन्त इत्यन्तेवासिनः शिष्याः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । शयवासवासिष्वकालात्' इत्युलुक् । तेषां भावस्तत्त्वमाप । समीपे प्रतिशब्दं यथाश्रुतमुच्चारणादेवमुत्प्रेक्ष्यते । अत एव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु।
आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥

छन्नेष्विति ॥ यत्र पुरि छन्नेष्वाच्छादितेषु । 'वा दान्त–' इत्यादिना वैकल्पिको निपातः स्पष्टतरेषु । स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि स्फटिकादिवदतिरोधायकान्यम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतोऽम्बरमिति नाम्नैवाकाश

साम्यं न दधुः । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इति विश्वः । किं त्वर्थतोऽप्यर्थक्रिययापि तत्साम्यं दधुः । स्वयमतिसूक्ष्मत्वादव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादेर्मूर्तान्तरङ्गत्वाविघातित्वं चेत्यादिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः । उपमालंकारः ॥

यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

यस्यामिति ॥ यस्यां पुरि अजिह्मा अवक्राः, अन्यत्राकपटाः । दम्भादिरहिता इत्यर्थः । 'आचरेत्सदृशी वृत्तिमजिह्मामशठां तथा' इति स्मरणादिति भावः । 'जिह्मः कपटवक्रयोः' इति विश्वः । अपङ्काः कर्दमरहिताः, निष्पापाश्च । 'पंकोऽघे कर्दमे' इति हैमः । महतीं सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमानमर्यादां, कुलागतानुष्ठानास्थितिं चात्यजन्तः । अत्यक्तमहामर्यादा इत्यर्थः । अतिमात्रा आयतिरायामः, उत्तरकालश्च येषां ते अत्यायतयः । 'आयतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपि' इति विश्वः । द्वये द्विरूपा अपि । 'प्रथमचरमतया–' इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । विनीतमार्गाः सुरचितपुरवीथयः, सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च । न जातं स्खलनं पाषाणादि-प्रतिघातो, विरुद्धाचरणं च येषां तैर्जनैर्जातु कदाचिदपि नामुच्यन्त न त्यक्ताः । न कदाचित्खिलीकृता इत्यर्थः । अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादेकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदेक-शब्देनार्थद्वयप्रतीतेः, द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः । विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वान्न तुल्ययोगिता ॥

परस्परस्पर्धिपरार्ध्यरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।
श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज ॥ ५८ ॥

परस्परेति ॥ यत्र पुरि परस्परस्पर्धीन्यहमहमिकयान्योन्यसामर्षाणि परार्ध्यानि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्याणि यासां ताः । 'रूपं स्वरूपे सौन्दर्ये' इति विश्वः । पुरे भवाः पौरास्ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः । 'स्त्रियाः पुंवत्–'इत्यादिना पुंवद्भावः । विधाय निर्माय वेधाः स्रष्टा श्रियो लक्ष्मीदेव्याः निर्मित्या निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्योपमया साम्येन वाच्यमपवादः तदलमत्यन्तम् । तदेव मलमिति केचित् । ममार्ज । घुणाक्षरवद्यादृच्छिकमिदं श्रीदेवतासौन्दर्यशिल्पं न कौशलमित्ययशः क्षालितवानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमासमानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥

क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
अध्यूषुषो यामभवज्जनस्य याः संपदस्ता मनसोऽप्यगम्याः॥५९॥

क्षुण्णमिति ॥ यदन्तःकरणेन क्षुण्णमभ्यस्तम् । ममेदं भूयादिति भूयोभूय-संकल्पितमित्यर्थः । कल्पयन्ति संकल्पितार्थानिति कल्पाः । कल्पा इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पोपपदा वृक्षाः कल्पवृक्षाः तदेव फलन्ति निष्पादयन्ति 'फल निष्पत्तौ' इति धातोर्लट् । कुतः यां पुरमध्यूषुषो यस्यामुषितवतः ।–'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । जनस्य याः संपदोऽभवन् ता मनसोऽप्यगम्याः । वाचामभूमय[2] इति किमु वक्तव्यमिति भावः । गृहेगृहे कल्पवृक्षसंबन्धातिशयोक्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते । इह कल्प इत्युपपदं स्वसंज्ञैकदेशो येषामिति व्याख्याने हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यादिवदवाच्यवचनदोषात्रकाशः ॥

कला दधानः सकलाः स्वभाभिरुद्भासयन्सौधसिताभिराशाः ।
यां रेवतीजानिरियेष हातुं न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥

कला इति ॥ सकलाः समग्राः कलाश्चतुःषष्टिविद्याः, षोडशभागांश्च दधानः । 'कला शिल्पे कालभेदे' इति, 'कला तु षोडशो भागः' इति चामरः । सुधयावलिप्तं सौधं तद्वत्सिताभिः स्वभाभिराशा दिश उद्भासयन् । रेवती ककुद्मिकन्या, पूषर्क्षं भं च जाया यस्य स रेवतीजानिः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपः । रोहिण्या अपत्यं पुमान्रौहिणेयो बलभद्रः 'स्त्रीभ्यो ढक्' । यां पुरीं हातुं त्यक्तुं न इयेष नेच्छति स्म । लिट् । रोहिणीशश्चन्द्रश्च हातुं न इयेष । अत्र रौहिणेयरोहिणीशयोः परोत्कर्षावहत्वेन द्वयोः प्रकृतत्वाद्विशेष्यस्याश्लिष्टत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । गतमन्यत् ॥

बाणाहवव्याहतशंभुशक्तेरासत्तिमासाद्य जनार्दनस्य ।
शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

बाणेति ॥ यत्र पुरि बाणाहवे बाणासुरयुद्धे व्याहता क्षयं नीता शंभुशक्तिर्येन तस्य हरविजयिनो जनार्दनस्य कृष्णस्यासत्तिं प्रत्यासत्तिमासाद्य । पुत्रत्वं

---

१ 'ऽप्यभूमिः' इति पाठः, २ 'ऽप्यभूमिः' इति पाठः ।

प्राप्यत्यर्थः । शरीरिणा विग्रहवता । न त्वनङ्गेनेति भावः । जेतार एव जैत्रा जयशीलाः । तृन्नन्तात्प्रज्ञादित्वादण्प्रत्ययः । ते शरा यस्य तेन मकरध्वजेन कामेन । प्रद्युम्नरूपेणेति भावः । निःशङ्कं निर्भीकमूषे उषितम् । 'वस निवासे' भावे लिट् । 'वचिस्वपि–' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति विश्वः । अत्र शंभुशक्तिव्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्या निःशङ्कनिवासहेतुत्वोक्तेः काव्यलिङ्गभेदः । पुरा किल भगवान्भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणप्रेम्णा बाणाभियोधिनं हरिमभियुज्य निर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति ॥

निषेव्यमाणेव शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
उदग्रशिमरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धावाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६२ ॥

निषेव्यमाणेवेति ॥ शिवैर्मरुद्भिर्मन्दमारुतैः। अन्यत्र शिवै रुद्रैः, मरुद्भिः मरुद्गणैश्च चिराय निषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन, शक्रेण चाध्यास्यमाना अधिष्ठीयमाना उदग्रश्मिनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने । एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वाचेति भावः । सिन्धौ स्थितेति शेषः । या पूर्मेरौ स्थिताम् । अमरा यस्यां सन्तीत्यमरावतीमिन्द्रनगरीम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरा–' इति दीर्घः । संज्ञायाम् 'मादुपधायाश्च–' इति वत्वम् । आह्वास्त स्पर्धयाहूतवती । अमरावतीमनुचकारेत्यर्थः । ह्वयतेर्लुङ् 'स्पर्धायामाङः' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपि सिचि ह्वश्च' इति 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेरङभावपक्षे सिजादेशः । अत्र प्रथमार्धे श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बाभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति संक्षेपः । आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः । स्पर्धते ह्वयते द्वेष्टीत्यनुशासनात् ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः ।
विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥

स्निग्धेति ॥ स्निग्धं यदञ्जनं तद्वत्तेन च श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्वृत्तिः वर्तुलश्च । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । 'तद्धितार्थ–' इत्यादिना समासः 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति ङीप् । तस्यास्तिलको भूषणभूतः स हरिरेव, विशेषको वा । तिलक इवेत्यर्थः । 'इववद्वा यथाशब्दा' इत्यनुशासनात् । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौज्ज्वल्यं यस्यास्तस्याः पुरः अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिः,कान्तिर्लावण्यं च यस्यास्तस्याः । 'वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ' इत्युभयत्राप्यमरः । वध्वा इव श्रियं विशिशेष विशेषितवान् । अनेकशब्देयमुपमेत्येके । शब्दमात्रसादृश्याच्छ्लेष इत्यन्ये । श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥

तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।
वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीर्या देवसेनेव परैरलङ्घ्या ॥ ६४ ॥

तामिति ॥ अतुलप्रतापः स हरिस्तां पूर्वोक्तां पुरमीक्षमाणः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि । सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः । प्रतोलीं रथ्याम् । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । प्रापत्प्राप्तवान् । लुङि 'पुषादि—' इत्यादिना च्लेरङादेशः । वज्राणां तोरणप्रासादादिगतहीरकादिमणीनां प्रभाभिरुद्भासिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यां सा । इह वज्रग्रहणं मणिमात्रोपलक्षणम् । अन्यथेन्द्रायुधासाम्यादिति भावः । अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुद्भासिनी सुरायुधानामितरदेवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' इत्यमरः । या प्रतोली देवसेना सुरचमूरिव परैः शत्रुभिरलङ्घ्या दुष्प्रधर्षा ॥

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः शंभोर्जटाजूटतटादिवापः ।
मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः पुरान्निरीयुर्मुरजिध्द्वजिन्यः ॥ ६५ ॥

प्रजा इति ॥ अरविन्दनाभेर्विष्णोरङ्गात्प्रजा इव । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेरिति भावः । शंभोर्जटाजूटतटादाप इव गङ्गाजलानीव विधातुर्मुखाच्छ्रुतय इव मुरजितो हरेर्ध्वजिन्यः सेनाः पुरान्निरीयुर्निर्गताः । मालोपमेयम् ॥

श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।
परस्परोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः ॥ ६६ ॥

श्लिष्यद्भिरिति ॥ अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलन्तः खलीनाः कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । श्लिष्यद्भिः संघृष्यद्भिर्विलोलैः मुहुरुच्चलद्भिर्हरिभिस्तुरंगैः करणैः । अश्वान्वारयन्ति ये तेऽश्ववारा अश्वारोहाः परस्परेणोत्पीडितजानुभागाः सन्तो दुःखेन निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः । अत्र स्वभावोक्त्यतिशयोक्तेः संकरः ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।
तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपैर्द्विपैरसंबाधमयांबभूवे ॥ ६७ ॥

निरन्तराल इति ॥ तमसा तिमिरेणेव प्राणभृतां गणेन प्राणिवर्गेण कर्त्रा निरन्तरालेऽपि पूर्वं स्वेनैवातिसंकटेऽपि पथि संप्रति दूरं दूरत एव विमुच्यमाने सति । एकत्र दीपभयादन्यत्र द्विपभयाच्चेत्यर्थः । तेजोमहद्भिर्बलाधिकैः, प्रभासंपन्नैश्च । 'तेजोबलं प्रभा तेजः' इति विश्वः । द्विपैर्दीपैरिवासंबाधमसंकीर्णमयांबभूवे जग्मे । न त्वश्वैरिव कृच्छ्रादिति भावः । 'अय गतौ' भावे लिट् 'दयायासश्च' इत्याम्प्रत्ययः । स्वतेजसैव दूरोत्सारिततमस्के दीपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि निरर्गलं द्विपाः प्रययुरित्यर्थः तमसीति सप्तम्यन्तपाठे तु तमसः पथ्युपमानत्वे द्विपागमनात्पथ इव तमसो दीपागमनात्प्राक्तनप्राणिवर्गेण निरन्तरालत्वं पश्चान्मुच्यमानत्वं च न संभवतीत्युपमानोपमेययोर्वैरूप्यं स्यात् । तृतीयान्तपाठे तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वे तत्सारूप्यसाकल्यात्स एव साधीयानित्यालंकारिकाणां पन्थाः ॥

शनैरनीयन्त रयात्पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ॥
सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरंगैः ॥ ६८ ॥

शनैरिति ॥ रयात्पतन्तो धावन्तो रथाः सयत्नैः सूतैः सारथिभिः । 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । आयता आकृष्टाः ये रश्मयः प्रग्रहाः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । तैर्भुग्नेषु प्रह्वेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ता युगा युग्याः स्कन्धवाह्या दारुविशेषा येषां तैरत एवाखेदैरश्रमैस्तुरंगैः । हास्तिनखात् । हस्तिनखः पूर्द्वारि मृत्कूटः । 'कूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्' इत्यमरः । तस्माच्छनैः क्षितिमनीयन्त नीता इति स्वभावोक्तिः । यथावद्वस्तुवर्णनात् ॥

बलोर्मिभिस्तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजाया वलयैरिवास्याः ।
प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥६९॥

बालोर्मिभिरिति ॥ बलान्यूर्मय इव तैर्बलोर्मिभिर्वलयैः कङ्कणैरिव तत्क्षणे हरिनिष्क्रमणक्षण एव हीयमाना अपरिच्यमाना रथ्या भुजेव यस्यास्तस्याः अत एवास्याः पुरो द्वारवत्याश्चक्रपाणौ कृष्णे निष्क्रामति निर्गच्छति सति प्रायेण भूम्ना द्वारवतीत्वं द्वारकात्वम् । स्वस्वरूपमिति यावत् । इष्टं नासीत् । हरिविरहे तद्वैकल्यादिति भावः । द्वारवतीशब्दस्य संज्ञात्वात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति न पुंवद्भावः । अन्यत्र द्वार-

वतीत्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं तस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वादित्युभयथाप्युपमितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासंकीर्णयमनिष्टत्वोत्प्रेक्षा प्रायेणेत्यनेन व्यज्यते ॥

अथासर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति—

पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः।
वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥

पार इति ॥ मुरारिर्नीरनिधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारेजलम् । 'पारावारे परार्वाची तीरे' इत्यमरः। 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः। तत्संयोगादेकारांतत्वं च पारेशब्दस्य । आ समन्तान्नीलाः पलाशानां पत्राणां राशयो यासां ताः। हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः । 'पत्रं पलाशं छदनम्' इत्यमरः। अत एवोत्कलिकानां ऊर्मयः। 'ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलकल्लोललहरिस्तथा' इति हलायुधः। तासां सहस्रैः प्रतिक्षणमुत्कूलिताः । कूलमुद्गताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः। उत्कूलशब्दात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। तेषां शैवलानामाभेवाभा यासां ताः। तत्सदृशीरित्यर्थः। वनावलीरपश्यत्। अत्रोत्कूलितशैवलस्य स्वतःसिद्धसंदेहादुपमोत्प्रेक्षयोः संदेहसंकरः ॥

लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान्द्रुमानसौ नीरदनीलभासः।
लतावधूसंप्रयुजोऽधिवेलं बहूकृतान्स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥

लक्ष्मीभृत इति ॥ असौ हरिर्लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीं च बिभ्रतीति लक्ष्मीभृतस्तान् अम्भोधितटेऽधिवासो येषां तान्नीरदवन्नीलभासो नीलवर्णान् लतावध्व इवेत्युपमितसमासः । अन्यत्र लता इव वध्व इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ताभिः संप्रयुज्यन्त इति संप्रयुजः संगतान् । क्विप्। अधिवेलं वेलायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । द्रुमान्बहूकृताननेकीकृतान्स्वान् स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः । एवं च पुंलिङ्गतानिर्वाहः आत्मपरत्वे नपुंसकत्वापातः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः। पश्यति स्म। श्लेषसंकीर्णेयमुत्प्रेक्षा ॥

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम्।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

आश्लिष्टेति ॥ आश्लिष्टभूमिमालिङ्गितभूतलमुच्चैस्तारं रसितारं क्रन्दितारं लोलतां चञ्चलतामितस्ततः पततां भुजानामाकार इवाकारो येषां ते बृहत्तरङ्गा यस्य तं तथोक्तं फेनायमानं फेनमुद्वमन्तम्। 'फेनाच्चेति वक्तव्यम्' इति क्यङ्। अपां समूह आपम्। 'तस्य समूहः' इत्यण्। तेन गच्छन्तीत्यापगास्तासां पतिं समुद्रम्। असौ हरिरपस्मारिणमपस्माररोगिणमाशशङ्के। तत्कर्मयोगात्तथोत्प्रेक्षांचक्रे इत्यर्थः। यथाहुर्नैदानिकाः—'क्रुद्धैर्धातुभिरारतेऽथ मनसि प्राणी मनः संदिशन्दन्तान्खादति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः। पश्यन्रूपमसत्क्षितौ निपतति व्यर्थीकरोति क्रियां बिभ्यत्सः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक्' ॥

पीत्वा जलानां निधिनातिगार्ध्याद्वृद्धिंगतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः।
क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं मुक्तावलीराकलयांचकार ॥ ७३ ॥

पीत्वेति ॥ जलानां निधिना समुद्रेण। गर्ध एव गार्ध्यम्। औपम्यादिवच्चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। तदतिमात्रमतिगार्ध्यं तस्मात्। तृष्णाभरादित्यर्थः। गृधोः पुनरोर्गुणः। 'वान्तो यि प्रत्यये' इति गार्ध्रव्यमिति स्यात्। पीत्वा क्षेपणक्रियापेक्षया पूर्वकालता। अथ वृद्धिं गते आत्मनि देहे। चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिरित्यागमः। नैव मान्तीरमातीः। अतिरिच्यमाना इत्यर्थः। मातेः शतरि ङीप्। 'आच्छीनद्योर्नुम्'। क्षिप्ता उद्गीर्णा अतितृष्णयोत्कटं पीत्वा अन्तरमानाद्बहिरुद्वान्ता इत्यर्थः। इन्दो रुचो मरीचिरिवेत्युत्प्रेक्षा। स हरिरधिवेलमधितीरम्। 'वेला कूलविकारयोः' इति विश्वः॥ मुक्तावलीराकलयांचकाराकलयामास ॥

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी।
तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः सोऽम्भांसि मेघान्पिबतो ददर्श ॥७४॥

साटोपमिति ॥ अमी मेघाः साटोपं ससंभ्रमम्। 'संभ्रमाटोपसंरम्भाः' इति यादवः। अनिशं नदन्तो गर्जन्तो यैस्तोयैरम्भोभिरुर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति तान्यम्भांसि पयोधेरेकदेशादेककोणान्निभृतं निश्चलं यथा तथा पिबतो मेघान्स हरिर्ददर्श। समुद्रस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते ॥

उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः।
आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥

उद्धृत्येति ॥ मुनीन्द्रैस्ततो वेदाद्वेदार्थमिव मथैस्ततोऽम्बुराशेरेव तोयमुद्धृत्य संप्रणीताः कृता अम्बुराशिं पतन्तीः प्रविशन्तीर्नदीर्वेदं पतन्तीः स्मृतीर्मन्वादिसंहिता इव हरिरालोकयामास । श्रुतिमूलत्वेनैव प्रामाण्यात्स्मृतीनाम् । तत्संवाद एव तत्संप्रवेशः । अनेकैवेयमुपमा ॥

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥७६॥

विक्रीयेति ॥ दिक्षु भवानि दिश्यानि । दिगन्तरानीतानीत्यर्थः । 'दिगादिभ्यो यत् ।' उरूणि महान्ति धनानि नानाद्रव्याणि विक्रीय मूल्येन दत्त्वोत्तमलाभं द्वैगुण्यादिकं भजन्तीति तानुत्तमलाभभाजः । तत्रत्यं द्वैप्यमित्यर्थः । 'अव्ययात्त्यप् ।' अफल्गु सारवत् । 'फल्गु तुच्छमसारं च' इति यादवः । भाण्डं मूलधनम् । पण्यद्रव्यमित्यर्थः । 'वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डं भूषाश्वभूषयोः' इति वैजयन्ती । तरीषु नौषु । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । 'अविस्तरिस्तन्त्रिः'—इत्यौणादिक इकारप्रत्ययः । आवपत आधदतः । वपतेः शतृप्रत्ययः । द्वैप्यान्समुद्रद्वीपवासिनः 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति यञ्प्रत्ययः । संयात्रा संभूय यात्रा सा प्रयोजनमेषां तान्सांयात्रिकान्पोतवणिजः । 'सांयात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । असौ हरिरभ्यनन्दत् ॥

उत्पित्सवोऽन्तर्नदभर्तुरुच्चैर्गरीयसा निःश्वसितानिलेन ।
पयांसि भक्त्या गरुडध्वजस्य ध्वजानिवोच्चिक्षिपिरे फणीन्द्राः ॥७७॥

उत्पित्सव इति ॥ नदभर्तुः समुद्रस्यान्तरभ्यन्तरादुत्पित्सव उत्पतितुमिच्छवः । पततेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा—' इत्यादिना इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः फणीन्द्राः सर्पा भक्त्या गरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानिव गरीयसातिमहता निःश्वसितानिलेन मुखमारुतेन पयांस्युच्चैरुच्चिक्षिपिरे उत्क्षिप्तवन्तः । उत्प्रेक्षा । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धुमुत्सङ्गशय्याशयमम्बुराशिः ।
प्रत्युज्जगामेव गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ अम्बुराशिर्युगान्तबन्धुम् । आपद्बन्धुमित्यर्थः । उत्सङ्ग एव शय्या तस्यां शेत इति तथोक्तम् । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्प्रत्ययः । आगतमभ्यागतं

तं हरिं वीक्ष्य गुरुणा प्रमोदेन प्रसारिता उत्तुङ्गास्तरङ्गा एव बाहवो यस्य सः सन्प्रत्युज्जगाम संमेलनार्थमागतवानिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

उत्सङ्गिताम्भःकणको नभस्वानुदन्वतः स्वेदलवान्ममार्ज ।
तस्यानुवेलं व्रजतोऽधिवेलमेलालतास्फालनलब्धगन्धः ॥ ७९ ॥

तत्सङ्गेति ॥ उत्सङ्गिनः संसर्गिणः कृता उत्सङ्गिताः । 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । उत्सङ्गिता अम्भःकणा येनेति । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । एलालतानामास्फालनेन संघर्षणेन लब्धगन्धः एवं शिशिरसुरभिरुदन्वतो नभस्वान्समुद्रस्य वायुरधिवेलं वेलायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्रजतस्तस्य हरेः स्वेदलवाननुवेलं प्रतिक्षणम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । ममार्ज जहार । 'वेला कूले च जलधेर्वेला तीरविकारयोः' इति विश्वः । काव्यलिङ्गम् ॥

उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः ।
आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूचरैः कच्छभुवां प्रदेशाः ॥ ८० ॥

उत्तालेति ॥ चमूषु चरन्तीति चमूचराः सैनिकाः । 'चरेष्टः ।' इति टप्रत्ययः । तैरुत्तालेषून्नतेषु तालीवनेषु संप्रवृत्तेन समीरणेन मारुतेन सीमन्तिताः सीमन्तिन्यः कृताः । सीमन्तशब्दान्मत्वन्तात् 'तत्करोति–' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्टवद्भावे विन्मतोर्लुक् । ताः केतक्यो येषु ते तथोक्ताः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । लवणासिन्धोरिमा लावणसैन्धव्यः । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य–' इत्युभयपदवृद्धिः । तासां कच्छभुवामनूपभूमीनाम् । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । प्रदेशा देशा आसेदिरे प्राप्ताः । सीदतेः कर्मणि लिट् । अत्र स्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालंकारौ । ओजःश्लेषसोशब्दसौकुमार्याद्यनेकगुणसंपत्तिः स्पष्टा॥

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पिबन्तः ।
आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥

लवङ्गेति ॥ लवङ्गमालाभिर्लवङ्गकुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतभूषणा नारिकेलान्तरित्यव्ययम् । नारिकेलाभ्यन्तर इत्यर्थः । अप इति पृथक्पदम् । समासे 'ऋक्पूर–' इत्यादिना समासान्तप्रसङ्गात् । पिबन्तः । आस्वादिता भक्षिता आर्द्रक्रमुका आर्द्रपूगीफलानि यैस्ते । 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इत्यमरः । ते चमू-

चराः समुद्रादभ्यागतस्यातिथेः प्रतिपत्तिं गौरवं सत्कारमीयुः । 'प्रतिपत्तिः पद-प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च' इति विश्वः । अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या अवतंसकलनादिपदार्थहेतुत्वात्काव्यालिङ्गमलंकारः । तेन समुद्रचमूचराणां गृह-स्थाभ्यागतौपम्यप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरंगजन्मनः
प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।
परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय-
श्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदा भवदन्तरं महत् ॥८२॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्र्यङ्के पुरीप्रस्थानो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तुरगेति ॥ परितस्तुरगशतैराकुलस्य । अपरिमिताश्वस्येत्यर्थः । प्रतिपथं प्रति-मार्गम् । यथार्थेऽव्ययीभावे समासान्तः । प्रमथिताः क्षुण्णा भूभृतो राजानो, गिरयश्च येन तस्य । न तु स्वयं केनापि मथितस्येति भावः । सततं धृता श्रीः शोभा, रमा च येन तस्य धृताश्रियः पुरोऽग्रे, नगराद्वा परिचलतः परिगच्छतः बलो रामस्तस्यानुजस्य हरेर्बलस्य सैन्यस्य । 'बलं सैन्ये बलो रामे' इत्युभयत्रापि शाश्वतः । परं केवलमेकस्यैव तुरंगस्य जन्म जन्ममात्रं यस्मात्तस्यैकतुरंगजन्मनः । एकोऽपि जात एव न त्वस्तीति भावः । महीभृता मन्दराद्रिणा, राज्ञा च मथि-तस्य । न तु स्वयं कस्यापि मन्थिता । सततं विगतश्रियः उत्पत्त्यनन्तरमेवास्या हरिस्वीकरणादिति भावः । जलनिधेश्च तदा प्रस्थानसमये महदन्तरं दूरनमनादि-व्यवधानं, उक्तरीत्या महत्तारतम्यं चाभवत् । अत्रोपमेयस्य हरिबलस्योपमानाज्ज-लधेराधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालंकारः । पञ्चकावली वृत्तम् । 'नभजजजा जरौ नरपते कथिता भुवि पञ्चकावली' इति लक्षणात् । धृतश्रीवृत्तमिति कश्चित् । 'नभज पुरस्कृता जजजरा रचिता भुवि रुद्रदिक्पतिः' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवध-काव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

निःश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।
नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥

निःश्वासेति ॥ नीलोपलैरिन्द्रनीलमणिभिः स्यूताः प्रोता विचित्रा नानावर्णा धातवो गैरिकादयो यस्य तम् । अत एव रत्नभाभिर्मणिप्रभाभिः सह भूमिं भित्त्वोत्थितमूर्ध्वं निर्गतं उरगाणां निःश्वासधूमं फूत्कारबाष्पमिव स्थितं रैवतकाख्यं गिरिमसौ हरिर्ददर्श । स्यूतेति सीव्यतेः कर्मणि क्तः । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्युडादेशो यणादेशः । अत्र गिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन । विशिष्टधूमत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । सर्गेऽस्मिन्नानावृत्तानि । तत्रादावष्टादशोपजातयः । तल्लक्षणं तूक्तमतीतानन्तरसर्गादौ । अत्रासर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव ॥

गिरिं ददर्शेत्युक्तम्, कीदृगित्याकाङ्क्षायामेकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि--

गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।
विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तुर्मार्गं पुना रोद्धुमिवोन्नमद्भिः ॥२॥

गुर्वीरिति ॥ गुर्वीर्महतीर्दृषदः । शिलातटीरित्यर्थः । 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः । उपर्युपरि दृषदां समीपे । उपरिप्रदेश इत्यर्थः । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्भावे तद्योगाद्द्वितीयेति । यथाह वामनः--'उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया' इति । समन्तादजस्रमुन्नमद्भिः । देशकालाविच्छेदेनोत्पतद्भिरित्यर्थः अत एव तैरम्बुमुचां वितानैर्मेघवृन्दैर्निमित्तैर्दिवसस्य भर्तुः सूर्यस्य मार्गं पुना रोद्धुम् । संहितायां 'रोरि' इति रलोपः 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः । विन्ध्यायमानमिव विन्ध्यवदाचरन्तम् । तद्वद्वर्धमानमिव स्थितमित्यर्थः आचारे क्यङन्ताल्लटः शानजादेशः । अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।
श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं लताभिरामन्त्रितषट्पदाभिः ॥ ३ ॥

क्रान्तमिति ॥ पुनर्नवानि प्रभाजालानि बिभ्रतीति नवप्रभाजालभृतस्तेषां मणीनां संबन्धिन्या काञ्चनवप्रभाजा स्वर्णसानुप्रसृतया रुचा दीप्त्या क्रान्तं व्याप्तम् । पुनः शिलानां मेचकोपलानां, इन्द्रनीलानां वा श्यामलतया श्यामलिम्ना आभिरामम् । तथा आमंत्रितषट्पदाभिर्मकरन्दपूरितत्वादाहूतभृङ्गाभिर्लताभिः श्रितं व्याप्तम् । इतः परं द्व्यन्तरमेकं यमकं वक्ष्यति । तत्र तदेवालंकारः । अर्थालंकारस्त्वभ्युच्चेय इति यथासंभवमूह्यम् । यमकलक्षणं त्वचार्यदण्डिनोक्तम्--' अव्यपेतव्यपेतात्मा या वृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां प्रकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः । सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥ ' इति ॥

सहस्रसंख्यैर्गगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।
विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

सहस्रेति ॥ सहस्रमिति संख्या येषां तैः सहस्रसंख्यैः शिरोभिः शिखरैः, शीर्षैश्च गगनं तथा तत्संख्यैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैश्चरणैश्च भुवं च व्याप्य वितिष्ठमानमवतिष्ठमानम् । ' समवप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मनेपदम् । विलोचनयोर्यत्स्थानं योग्यदेशस्तद्गतावुष्णरश्मिनिशाकरौ यस्य तम् । अन्यत्र नेत्रीकृतार्केन्दुमित्यर्थः । अतः साधु सत्यं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमिवेत्युत्प्रेक्षा । ' सहस्रशीर्षा ' इत्यादि श्रुतेरिति भावः । हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च ॥

क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।
अभ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

क्वचिदिति ॥ पुनः क्वचिदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपाण्डुराणि शुभ्राणि अत एव धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्समा छविर्येषां तान्यभ्राणि मेघान्बिभ्राणं दधानम् । भृञः कर्तरि शानच् । अत एवोमायाः पार्वत्या अङ्गसङ्गेनार्धभागेन विभक्तं एकभागस्थापितं भस्म यस्य तं स्मरारिं हरमिव स्थितमित्युपमालंकारः ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किंचिच्चटुलालसानाम् ।
कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्विहंगमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥

छायामिति ॥ पुनः निजस्त्रीणां चटुषु प्रियवचनेषु लालसा लोलुपाः । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि च' इति यादवः । तेषां निजस्त्रीचटुलालसानां । मदेन किंचिदीषच्चटुलाश्चपलास्तेऽलसाश्च । विशेषणयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः । तेषां चटुलालसानां विहंगमानां हंसादीनामुत्पिञ्जलानि जातान्युत्पिञ्जलजातानि । पूर्ववत्समासः । तानि पत्राणि येषां तैरुत्पिञ्जलजातपत्रैः । उत्पिञ्जरीभूतदलैरित्यर्थः । रलयोरभेदः । जलजातपत्रैर्जलजैरेवातपत्रैश्छायां कुर्वाणम् । एतेन महती कमलाकरसमृद्धिर्व्यज्यते । यमकरूपकयोः संकरः ॥

स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।
प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान्रुद्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

स्कन्धेति ॥ पुनः स्कन्धं प्रकाण्डमधिरूढा उज्ज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषां तान्, अन्यत्र स्कंधाधिरूढा अंसस्थिता नीलाः कण्ठा येषां तान् । 'अंसप्रकाण्डयोः स्कन्धः' इति विश्वः । अहीन्द्रैः श्लिष्टतनून्व्याप्तदेहान् । एकत्र तदावासत्वादन्यत्र तद्भूषणत्वाच्चेति भावः । प्रनर्तितान्यनेकलतानामेव भुजानां लतानामिव च भुजानामग्राणि येषां तानत एवानन्तानसंख्यान्रुद्रानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । उर्वीरुहो वृक्षान्धारयन्तमुद्वहन्तम् ॥

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूरा कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः ।
नवोलपालंकृतसैकताभाः शुचीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥

विलम्बीति ॥ विलम्बिनो नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ताः । लोध्रेण लोध्ररजसा गौरीरवदाताः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । कपोलभित्तीः स्त्रीणां गण्डस्थलीरिव स्थिताः । उपमान्तरमाह—नवा उलपा बल्वजतृणानि । 'उलपा बल्वजाः प्रोक्ताः' इति विश्वः । तैरलंकृतानां सैकतानामाभेवाभा यासां ताः । कुतः—शुचीः शुद्धाः शैवलिनीः शैवलवतीरपो दधानम् । शुचित्वशैवलत्वाभ्यां बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमाद्वयम् ।

राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ९

राजीवेति ॥ पुनः राजीवराजीनां पद्मपङ्क्तीनां वशा अधीना लोलाश्चला भृङ्गा यस्मिंस्तं राजीवराजीवशलोलभृङ्गं । तरूणां ततिभिः संघैरुष्णमातपं मुष्णन्तं हरन्तं । कान्ता रम्या अलकान्ताश्चूर्णकुन्तलाग्राणि यासां ताः कान्तालकान्ताः । 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । सुराणां ललनाः स्त्रियोऽप्सरसो रक्षोभी राक्षसैरक्षोभितमनभिभूतं यथा तथोद्वहन्तम् ।

नन्वल्पीयानयं कश्चिद्रैवतको नाम शिलोच्चयः कथमियद्वर्ण्यत इति शङ्कां निरस्यति—

मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥१०॥

मुद इति ॥ मुरारेर्मुदे संतोषायामरैः कर्तृभिः सुमेरोः शृङ्गैः करणैरानीयोपचितस्य वर्धितस्य । आनीतैः शृङ्गैरुपचितस्येत्यर्थः । उपचये करणानां शृङ्गाणामर्थादानयनकर्मत्वम् । यस्य शैलस्योच्छ्राय औनत्यं, सौदर्यं च तयोर्गुणा उत्कर्षा उद्दामगिरां प्रगल्भवाचां कवीनां मृषा उद्यन्त इति मृषोद्याः मिथ्यावाच्या न भवन्ति । मेरुशृङ्गेषु सर्वगुणसंभवादिति भावः । 'राजसूयसूर्यमृषोद्य–' इत्यादिना वदेः क्यबन्तो निपातः । उत्कृष्टः श्राय उच्छ्राय इति घञन्तेनोपसर्गस्य समासः, न तूपसृष्टाद्धञ्प्रत्ययः । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति नियमात् । मुद इत्यादिश्लोकसप्तके यच्छब्दस्य दृष्टोऽयं शैलः स इत्यनेनान्वयः । मेरुशृङ्गासंबन्धेऽपि संबन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ।

यतः परार्ध्यानि भृतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥११॥

यत इति ॥ लोकः परार्ध्यानि श्रेष्ठान्यनूनैर्महद्भिर्भूरिभिः प्रभूतैः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं भूरि' इत्यमरः । प्रस्थैः सानुभिर्मानविशेषैश्च । 'प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः । भृतानि संभृतानि मितानि च उच्छिखान्युद्रश्मीनि अमितान्यपरिमितानि रत्नानि यतः शैलादाढ्याद्धनिकात् । 'इभ्य आढ्यो धनी' इत्यमरः । प्रपणो व्यवहारः प्रयोजनमस्य प्रापणिको वणिक् । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । 'पण्याजीवाः प्रापणिका वैदेहा नैगमाश्च ते वणिजः' इति वैजयन्ती । तस्मादिवाजस्रं मुहुर्जग्राह । उपमालंकारः ॥

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने ।
भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

अखिद्यतेति ॥ आसन्नमौन्नत्यात्संनिहितमत एवोदग्रतापं दुःसहतापं रविं दधानेऽपि, अरविन्दधान इति विरोधः । अरविन्दानां धाने निधाने इति परिहारः । धीयतेऽस्मिन्निति धानम् । अधिकरणे ल्युट् । शब्दश्लेषमूलो विरोधालंकारः । यस्य गिरेस्तटे निपीतरसा नितरां पीतमकरन्दा । नमन्ति तामरसानि पङ्केरुहाणि भारभूतया यया सा नमत्तामरसा । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः । अत एव मत्ता भृङ्गावलिर्नाखिद्यत न खिन्ना । खिदेर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । अत्यन्तसूर्यसंनिधानेऽप्यरविन्दाकरविहारान्मधुकरास्तापं नापुरित्यर्थः ॥

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।
सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

यत्रेति ॥ यत्र शैले रजतस्य विकारो राजतः । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः । स चासौ गण्डशैलश्च । 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः' इत्यमरः । उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाण्यक्षीणीवेत्युपमितसमासः । तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा । अधिरूढेनोच्चैर्महीरुहा वृक्षेण । सुराधिपेन देवेन्द्रेणाधिष्ठितो यो हस्ती मल्ल इव तस्यैरावतस्य लीलां शोभां दधौ । ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः । 'हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्गे हस्तिमल्लो विनायके' इति विश्वः । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालंकारः ॥

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

विभिन्नेति ॥ गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णाः । अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य संबन्धिनो रथं वहन्तीति रथ्या रथाश्वाः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैर्वंशाङ्कुरश्यामै रत्नैः । मरकतैरित्यर्थः । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः । वंशशब्दस्याम्लानताहेतोरल्लूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत एवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः । न विशेषश्चेदिति । स्फुरन्त्या रुचा स्वप्रभया करणेन, पुनः स्वां रुचं निजहारितवर्णमेवानिन्यिरे

आनीताः। नयतेर्द्विकर्मकात्प्रधाने कर्मणि लिट्। 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात्। अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्गुणः। रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात्पुनस्तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजातीययोः संकरः। तेन गिरेः सूर्यमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते। 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः' इति॥

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः।
वनं बबाधे विषपावकोत्था विपन्नगानामविपन्नगानाम्॥ १५॥

यत्रेति॥ यत्र शैले समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिरम्बुवाहैरुज्झिताभिस्त्यक्ताभिरद्भिर्मुहुः समुन्नं सम्यगुन्नं क्लिन्नम्। सिक्तमित्यर्थः। 'उन्दी क्लेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः। 'नुदविद–' इत्यादिना निष्ठानत्वम्। विपन्नगा विगतसर्पा न भवन्तीत्यविपन्नगाः। सपन्नगा इत्यर्थः। तेषामविपन्नगानां नगानां वृक्षाणां वनविषपावकोत्था विषाग्निसमुत्था विपदापत् न बबाधे। नित्यं वर्षानुषङ्गाद्विषाग्निक्षोभो वृक्षाणामकिंचित्कर इति भावः॥

फलद्भिरुष्णांशुकराभिमर्शात्कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तैः।
शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् १६

फलद्भिरिति॥ यः शैल उष्णांशुकराभिमर्शादर्ककरसंपर्कात्। कृशानोरिदं कार्शानवमाग्नेयं धाम तेजः फलद्भिरुद्गिरद्भिः। अग्निकरसामर्थ्याभिव्यञ्जकैरिति भावः। पतङ्गकान्तैः सूर्यकान्तैः। दृष्टान्तभूतैरिति भावः। गुणानां संक्रान्तिमन्यत्र संक्रमणम्। संक्रान्तगुणानित्यर्थः। पात्रगुणादाधारगुणसहकारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशेषाधानरूपो गुणोत्कर्षो यस्यास्तां शशंस प्रतिपादयामास। अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात्सर्वत्रापि संक्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात्कार्यविशेषाधायकत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जायत इत्यर्थः। ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः। वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः।

दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारेरपूर्ववद्विस्मयमाततान।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः॥ १७॥

दृष्टोऽपीति॥ मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेरपूर्वेणादृष्टपूर्वेण तुल्यमपूर्ववत्।

'तेन तुल्यं क्रिया चेत्' इति वतिः । विस्मयमाततान । अतिरमणीयत्वादिति भावः । तथाहि-क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम् । वीप्सायां द्विर्भावः । नवतामपूर्ववद्भावमुपैतीति यत् । तन्नवत्वोपगमनमेव रमणीयताया रूपं स्वरूपम् । लक्षणमित्यर्थः । अत्र रमणीयत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

उच्चारणज्ञोऽथ गिरा दधानमुच्चा रणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।
उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कंधरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

उच्चारणज्ञ इति ॥ अथ हरिविस्मयान्तरं गिरां वाक्यानामुच्चारणं जानातीत्युच्चारणज्ञ उक्तिकुशलः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । इगुपधेत्यादिना । 'आकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' इति वचनात् । दारुकः कृष्णसारथिरुच्चा उन्नता रणन्तः शब्दायमानाः पक्षिगणा यासु ता रणत्पक्षिगणास्तटीर्दधानं तं पूर्वोक्तं धरतीति धरं पर्वतम् । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । द्रष्टुमुत्कमुत्सुकम् । 'उत्क उन्मनाः' इति निपातः । उत्कंधरमौत्सुक्यादुन्नमितकंधरं शौरिमवेक्ष्य इति वक्ष्यमाणक्रमेण वाचमुवाच । नहीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥

इतःप्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह—

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-
माक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
मुद्वीक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ॥ १९ ॥

आच्छादितेति ॥ आच्छादितान्यावृतानि आयतानि दीर्घाणि दिशोऽम्बरं खं च दिगम्बराणि येन तम्, अन्यत्राच्छादितं वसितमायतं दिगेवाम्बरं वासो येन त यथोक्तम् । उच्चकैरुन्नतां गां भुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थितम् । तथोदग्राण्युन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तम् । अन्यत्रोदग्रे विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तं उच्चकैरुन्नतं गां वृषभमाक्रम्य आधिष्ठाय संस्थितमित्यर्थः । 'शृङ्गं विषाणे शिखरे' इति, 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता ॥' इति च विश्वः । मूर्ध्नि शिखरे । अन्यत्र शिरसि स्फुरन्ती तुहिनदीधितेरिन्दोः कोटिः रश्मिः, कला च यस्य तमेनं नगेशं नगश्रेष्ठं

रैवतकं, कैलासनायकमीश्वरं चोद्वीक्ष्य को न विस्मयते । सर्वेऽपि विस्मयत इत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता । प्रकृताप्रकृतविषये तदनुत्थानात् । नापि समासोक्तिः । तस्या विशेषणसाम्यजीवितत्वात् । नापि श्लेषः । उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् । तस्मात्प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिनाभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृद्ध्वनिरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—' अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ' ॥ इति । वृत्तलक्षणं तु—' उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ' इति ॥

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् २०

उदयतीति ॥ वितता ऊर्ध्वाश्च रश्मिरज्जवो रश्मयो रज्जव इव यस्य तस्मिन्विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ अहिमरुचौ सूर्ये उदयत्युदयमाने । ' अय गतौ ' इति स्वरितेतं केचिदिच्छन्ति । ततः शतरि सप्तमी । तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमधाम्नि चन्द्रे चास्तं यात्यस्तमयमाने । यातेः शतरि सप्तमी । अयं गिरिर्विलम्बिना विशेषं लंबमानेन घण्टाद्वयेन परिवारितस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां वहति । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना । तथा सूर्याचन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां बिभ्रत इति महदौन्नत्यं व्यज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । ' अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ' ॥

वहति यः परितः कनकस्थलीः सहरिता लसमाननवांशुकः ।
अचल एष भवानिव राजते स हरितालसमाननवांशुकः ॥२१॥

वहतीति ॥ लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य स लसमाननवांशुकः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । योऽचलः सहरिताः सदूर्वाः । ' हरितेति च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत् ' इति विश्वः । कनकस्य स्थलीः स्वर्णभूमीः । ' जानपद–' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । परितो वहति स एषोऽचलः हरितालेन कर्चूरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य स हरितालसमाननवांशुकः पीताम्बरो भवानिव राजते । द्रुतविलंबितं वृत्तम् । ' द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ ' इति लक्षणात् ॥

---

१ अनेनैव श्लोकेन कविना ' घण्टामाघः ' इति नाम लब्धमिति वल्लभदेवः ।

पाश्चात्यभागमिह सानुषु संनिषण्णाः
पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।
संपूर्णलब्धललनालपनोपमान-
मुत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य मृगाङ्कमूर्तेः ॥ २२ ॥

पाश्चात्येति ॥ इहाद्रौ सानुषु संनिषण्णाः स्थिता जनाः । शान्तमलं कलङ्कस्य पुरोवर्तित्वान्निष्कलङ्कमत एव सान्द्रतरमंशुजालं यस्य तं संपूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललनालपनोपमानं स्त्रीमुखसादृश्यं येन तम् । 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । कुतः । उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्याङ्कस्थमृगस्य मृगाङ्का मृगचिन्हा मूर्तिर्यस्य तस्य मृगाङ्कमूर्तेश्चन्द्रस्य पश्चाद्भवः पाश्चात्यः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' । स चासौ भागश्च तं पाश्चात्यभागं पृष्ठभागं पश्यन्ति । पाश्चात्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगौन्नत्यध्वनिः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः ।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

कृत्वेति ॥ अत्राद्रौ निर्झरौघा गिरिनदप्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । चूतवृक्ष इत्यादिवत्सामान्यविशेषभावादपुनरुक्तिः । पुंवत्पुंभिस्तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्—' इति वतिः । उच्चैर्भृगुभ्योऽतटेभ्यः । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः । ग्राव्णां शिलानां मूर्ध्नि पातं कृत्वा पतित्वा जर्जराः शकलीभूता द्यामाकाशं प्रत्युत्पतन्तः स्मरार्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणामप्सरसां गात्रनिर्वाणमङ्गनिर्वृतिं कुर्वन्ति । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति विहितभृगुपातिनां पुंसां स्वर्लोकगामिनामिहोपमानता । शालिनी वृत्तम् । 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गौऽब्धिलोकैः' इति ॥

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा
जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ।
जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः
सवितुः क्वचित्कपिशयन्ति चामी [illegible]राः ॥ २४ ॥

स्थगयन्तीति ॥ इहाद्रौ क्वचिदमूर्जगतीर्भूमीः । 'जगती भुवने भूमौ' इति विश्वः । शमिताश्चातकानामार्तस्वरा यैस्ते शमितचातकार्तस्वराः । 'सर्वसह्यपति-

तमम्बु न चातकानाम्' इति भूमिगतस्य तेषां विषाभत्वाद्भौमाम्बुदानेनोज्जी-वयन्तीत्यर्थः। किंच तडिद्भिस्तुलितान्युपमितानि कान्तानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि यैस्ते तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः। तडित्स्फुरणे तेषामपि तद्वत्स्फुरणादिति भावः। ते जलदाः स्थगयन्त्याच्छादयन्ति। 'स्थग आच्छादने' इति चौरादिकः। क्वचित्तु स्फुरितान्युल्लसितानि चारूणि चामीकराणि सुवर्णानि यैस्ते स्फुरितचारुचामीकरा अमी सवितुः कराः, आतपाश्च कपिशयन्ति कपिशिताः कुर्वते। क्वचिद्वृष्टिः क्वचिदातपश्चेति महादाश्चर्यमिति भावः। पथ्या वृत्तम्। 'सजसायलौ च सह गेन पथ्या मता' इति॥

> उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बै-
> रुत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः।
> श्रद्धेयनिर्झरजलव्यपदेशमस्य
> विष्वक्तटेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम्॥ २५॥

उत्क्षिप्तमिति॥ उच्छ्रिता उत्क्षिप्ताः सितांशोश्चन्द्रस्य करा अंशवो हस्ताश्चावलम्बो येषां तैः। उत्तम्भितान्युडूनि यैस्तैः। उडूनि चावष्टभ्येत्यर्थः। शिरोभिः, शिखरैर्मस्तकैश्चातीवतरां भृशतरम्। अतीवशब्दादव्ययादामुप्रत्ययः। उत्क्षिप्तमुद्यम्य धृतं अन्तरिक्षं। श्रद्धेयः सादृश्याद्विश्वसनीयो निर्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य तत्। दृढतरां निर्झरजलधियं कुर्वदित्यर्थः। अस्याद्रेस्तटेषु विष्वक्समन्तात्पतति स्फुटं सत्यम्। इन्दुकरानुडूनि चावष्टभ्य शिरोभिर्ध्रियमाणमपि दुरुद्धरत्वाद्भ्रश्यदन्तरिक्षमेवेदं न तु जलम्। सादृश्यात्तु व्यपदेशो दुर्वार इति सर्वतः पातिता, निर्झरजलं चोत्प्रेक्ष्यते। तेनोत्सेधविस्तारावस्य व्यज्येते॥

> एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र।
> कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः॥

एकत्रेति॥ एकत्र एकस्मिन्भागे स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभिर्विभिन्ननीरा मिश्रोदकाः। शुभ्रजला इत्यर्थः। अपरत्रापरस्मिन्भागे नीलाश्मनामिन्द्रनीलानां द्युतिभिर्भिदुराणि मिश्राण्यम्भांसि यासां ताः। नीलसलिला इत्यर्थः। इहाद्रौ सरितः कलिन्दस्याद्रेरपत्यं स्त्री कालिन्दी यमुना। 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः। तस्या जलैर्जनिता श्रीः शोभा यस्यास्तस्याः। तत्संग-

ताया इत्यर्थः। सुरापगाया गङ्गाया वैदग्धीं शोभां श्रयन्ते भजन्ति। विदग्धस्य भावो वैदग्धी। ब्राह्मणादित्वात् 'गुणवचन–' इत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। सोऽपि त्वस्य बाहुलकत्वादिह वैकल्पिकः। अत एव 'ष्यञः षित्करणादिकारो बहुलम्' इति वामनः। अत्र सितासितमणिगुणग्रहणान्सरितां यमुनासंगतगङ्गाशोभासादृश्याक्षेपात्तद्गुणोत्थापिना निदर्शना। प्रहर्षिणी वृत्तम्। 'म्नौज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति॥

इतस्ततोऽस्मिन्विलसन्ति मेरोः समानवप्रे मणिसानुरागाः।
स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः समा नवप्रेमणि सानुरागाः॥ २७॥

इत इति॥ मेरोः समानवप्रे तुल्यप्रस्थे अत एवास्मिन्नद्राावितस्ततो मणिसानुरागा रत्नतटकान्तयो विलसन्ति प्रसरन्ति। किंच नवं प्रेम यस्य तस्मिन्नवप्रेमणि पत्यौ अनुरागेण सह वर्तन्त इति सानुरागाः। सुरसुन्दरीभिः समाः सरूपाः स्त्रियश्चेतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति। अन्योन्यमनुरागिणोऽनुरूपाश्चेह विलासिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानि सन्तीति भावः॥

उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा।
अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे-
रुद्वह्निलोचनललामललाटलीलाम्॥ २८॥

उच्चैरिति॥ इहाद्रौ सान्द्रया सुधया लेपविशेषेणामृतेन वा सवर्णा समानवर्णा। 'ज्योतिर्जनपद–' इत्यादिना समानस्य सादेशः। 'लेपभेदेऽमृते सुधा' इति वैजयन्ती। महारजतराजिविराजिता काञ्चनरेखाशोभिता असौ पुरोवर्तिनी उच्चैरुन्नता दुर्वर्णभित्ती रजतभित्तिः। 'महारजतकाञ्चने' इति, 'दुर्वर्णं रजतं रूप्यम्' इति चामरः। भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेरुद्वह्नि उद्गतार्चिर्लोचनमेव ललामं भूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभामभ्येति भजतीति निदर्शनालंकारः। 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः॥

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः।
सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति॥ २९॥

अयमिति॥ अयं गिरिरतिजरठा अतिकठिनाः, अतिजरतीश्च। 'जरठः

कठिने जीर्णे ' इति वैजयन्ती । प्रकामं गुर्व्यः श्रेष्ठाः, स्थौल्याद्दुर्भराश्च प्रकामगुर्व्यः । ' गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे ' इति शब्दार्णवः । विस्पष्टपटुवत् ' मयूरव्यंसकादयश्च ' इति समासः । अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्मेघैः, स्तनैश्च । ' स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ' इत्यमरः । उपरुद्धा आवृताः निबद्धाः । सततं सर्वदासुमतां प्राणभृतामगम्यरूपा अत्युन्नतत्वाद्दुरारोहस्वरूपाः, अन्यत्र वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । ' त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं कन्यकां तथां ' इति गमननिषेधादिति भावः । परिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजा यासु ताः परिणतदिक्करिकाः । ' तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः' इति हलायुधः । ' इनः स्त्रियाम् ' इति समासान्तः कप्रत्ययः । अन्यत्र परिणताः किणीभूता दिशो दन्तक्षतविशेषाः करिका नखव्रणाश्च यासां ताः । ' दिग्दष्टे वर्तुलाकारे करिका नखरेखिका ' इति वैजयन्ती । तटीर्बिभर्ति । अत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः समासोक्तिः । पुष्पिताग्रा वृत्तमुक्तम् ॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।
श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां लीनामालीमिह तरवो बिभ्राणाः ॥

धूमेति ॥ इहाद्रौ पुरोऽग्रे वर्णेनाग्नेः सदृशि समाने । अग्निसमानवर्ण इत्यर्थः । सौवर्णे सुवर्णविकारे तटे कुसुमसमूहे लीनां स्थिताम् । ' ल्वादिभ्यश्च ' इति निष्ठानत्वम् । अलीनां भृङ्गाणामालीमावलीं बिभ्राणा अत एव श्यामीभूता अमी तरवो धूमाकारं धूमसाम्यं दधति त्वं पश्य । स्वर्णतटमग्निवद्भाति, श्यामास्तरवो धूमवद्भान्तीत्युपमा । जलधरमाला वृत्तम् । ' अब्ध्यङ्गैः स्याज्जलधरमाला म्भौ स्मौ ' इति लक्षणात् ॥

व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्ती-
रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन नितम्बशोभा-
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

व्योमेति ॥ व्योमस्पृशोऽभ्रंकषाः उन्निद्रैर्विकासितैः पुष्पैर्वित्ता उन्निद्रपुष्पचणाः । 'तेन वित्तः–' इति चणप्प्रत्ययः । ते च ते चम्पकाश्च तद्वत्पिङ्गभासः पिङ्गवर्णाः कलधौतभित्तीः कनकतटीः । ' कलधौतं रौप्यहेम्नोः ' इति विश्वः । प्रथयता

प्रकटयता अत एव सौमेरवीं सुमेरुसंबन्धिनीं नितम्बशोभां कटकलक्ष्मीमधिगतेन प्राप्तवता । ‘ गत्यर्थाकर्मक–’ इत्यादिना गमेः कर्तरि क्तः । एतेन रैवतकाद्रिणा भारतं भरतस्य राज्ञ इदं भारताख्यं वर्षं भूखण्डम् । ‘ स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशवत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ’ इत्यमरः । इलावृतवदिलावृतवर्षमिव विभातीत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य हिमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्सौमेरवापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षम् । अत एव ‘ नाम्नेदं भारतं वर्षं हिमाद्रेस्तच्च दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परेष्वप्येवमुन्नयेत् । इलावृतं सौमेरवं सुमेरोः परितो हि तत् ॥ ’ इति वैजयन्ती ॥

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिर्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।
विविधरत्नमयैरभिभात्यसाववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥३२॥

रुचिरेति ॥ असौ गिरिः रुचिरैरुज्ज्वलैश्चित्रैर्नानावर्णैस्तनूरुहैर्लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः । परितः प्रचलितैः प्रसरद्भिः । प्रियकाः कम्बलप्रकृतयो मृगविशेषाः । ‘ प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैः ’ इति वैजयन्ती । तेषां व्रजैः समूहैर्जङ्गमतां चरिष्णुतां गतैर्विविधरत्नमयैरवयवैः स्वाङ्गैरिव प्रतिभातीत्युत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।
प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषितामुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥३३॥

कुशेशयैरिति ॥ अत्राद्रौ जलाशयोषिता जलाशयेषु ह्रदेषु उषिता वसन्तः । ‘ गत्यर्थाकर्मक–’ इत्यादिना वसतेः कर्तरि क्तः संप्रसारणम् । ‘ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ’ इति चकाराद्वर्तमानार्थता । कलभास्त्रिंशद्वर्षकरिणः । ‘ त्रिंशद्वर्षस्तु कलभः ’ इति वैजयन्ती । विकस्वरैर्विकसनशीलैः । ‘ स्थेशभासपिसकसो वरच् ’ । कुशेशयैः शतपत्रैः । ‘ शतपत्रं कुशेशयम् ’ इत्यमरः । मुदा प्रीत्या रमन्ते क्रीडन्ति । करिविहाराणां कमलाकराणामप्ययमाकर इति भावः । किंच कला अव्यक्तमधुराः । विकारो मानसो भावः स प्रयोजनमेषां भाविकाः । उद्दीपका इत्यर्थः । कला भाविकाश्च स्वराः षड्जादयो येषां तैः कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः सुरसङ्घैर्योषितां स्वस्त्रीणामन्ते समीपे उदारमुच्चैः प्रगीयते च । भूस्वर्गोऽयमिति भावः ॥

आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।
पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलत्र-
स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति[1] ॥ ३४ ॥

आसादितस्येति ॥ इहाद्रौ अमूर्महौषधयो नियतेर्नियोगादस्मिन्काले इदं भावीति दैवशासनात् । तमसान्धकारेण, तत्प्रायेण व्यसनेन वा आसादितस्याक्रान्तस्य पुनरपक्रमणेन पुनरावृत्त्या कालं समागमकालमाकाङ्क्षतः । पुनरागत्य संगन्तुमिच्छत इत्यर्थः । त्विषां पत्युः सूर्यस्य संबन्धि परैस्तेजोन्तरैः, पुरुषान्तरैश्चानभिभूतमतिरस्कृतमनुपहतं च कलत्रस्थानं कलत्रभूतानां त्विषां स्थानं स्थितिं वहन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापदि न्यासीकृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे साधवस्तस्मै प्रयच्छन्ति तद्वदोषधयोऽपि त्विषस्त्विषां पत्युरर्पयन्तीत्यर्थः । एतच्च तासां सूर्यास्तमये प्रज्वलनादुदये विपर्ययाच्चोपचर्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कादीनामापन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

वनस्पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।
पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा मधुव्रतव्रातवृतैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

वनस्पतीति ॥ अत्राद्रौ वनस्पतयो वृक्षाः । 'वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पफलद्रुमे ' इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु, अंसेषु च निषण्णाः सक्ता बालप्रवाला बालपल्लवा हस्ता इव यासां तास्तथोक्ताः । मधूनि व्रतयन्ति भुञ्जते इति मधुव्रता मधुपास्तेषां व्रातेन वृन्देन वृतैश्छन्नैः । अत एव लम्भिताः प्रापिता लोचकास्तारकाणि, कज्जलानि च यैस्तैर्वा । तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा इवार्थे वाशब्दः तद्वदुत्प्रेक्षायां चोक्तः । ' लोचको मांसपिण्डे स्यादक्षितारे च कज्जले ' इति विश्वः । पुष्पैरीक्षणैरिव पुष्पेक्षणैरुपलक्षिता व्रतत्यो लताः । प्रमदा इव लक्ष्यन्त इति शेषः । ' न प्रसिद्धे क्रियाध्याहारदोषः ' इत्याह वामनः लिङ्गाध्याहारवदिति ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।
भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

---

१ ' भजन्ति ' इति पाठः ।

विहगा इति ॥ कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन्कदम्बसुरभावद्रौ विहगाः पक्षिणोऽनुक्षणं अनेके बहुविधा लया विच्छेदा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । गाः वाचः । शब्दानित्यर्थः । कलयन्त्युच्चारयन्ति । ' अर्जुनीनेत्रतिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता ' इति विश्वः । किंच धूतानि कंपितानि नवानि नीपवनानि कदम्बकाननानि येन स धूतनवनीपवनः । ' नीपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिये ' इत्यमरः । अयं पवनो मुहुरभ्रं मेघं भ्रमयन्नुपैति । प्रमिताक्षरावृत्तम् । ' प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ' इति लक्षणात् ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथंचि-
च्छ्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।
श्रेयान्द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं
गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं बिभर्ति ॥ ३७ ॥

विद्वद्भिरिति ॥ एषोऽद्रिः श्रेयान् श्रेष्ठः द्विजातिर्ब्राह्मण इव । आगमो निधिकल्पो मन्त्रशास्त्रं च स एव परं प्रधानं येषां तैरागमपरैर्विद्वद्भिर्निधीनां मन्त्राणां च साधनविधानज्ञैः कथंचिद्विवृतं स्वरूपतः प्रकाशितम् । नास्ति निश्चिता इदमित्थमिति निश्चयात्मिका धीर्येषां तैरनिश्चितधीभिरन्यैरशास्त्रज्ञैः । श्रुत्वापि इह निधिरस्ति, ईदृङ्महिमा असौ मन्त्र इति चाप्तमुखादाकर्ण्यापि दुर्ग्रहं दुःसाधनम् । अघानि दुःखान्येनांसि च हन्तुं दक्षं समर्थम् । ' दुःखैनोव्यसनेष्वघम् ' इति वैजयन्ती । गूढः संवृतोऽर्थो धनं, अभिधेयं च यस्मिंस्तं गूढार्थम् । निधयो मन्त्रा इव, अन्यत्र निधय इव मन्त्रास्तेषां गणं बिभर्ति । द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिगणमेष बिभर्तीत्युपमार्थः ॥

बिम्बोष्ठं बहु मनुते तुरंगवक्त्र-
श्चुम्बन्तं मुखमिह किंनरं प्रियायाः ।
श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्री-
मुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥ ३८ ॥

बिम्बोष्ठमिति ॥ इहाद्रौ तुरंगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य स तुरंगवक्त्रो देवयोनिविशेषः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः । बिम्बकल्प ओष्ठो यस्य तं बिम्बोष्ठमित्युपमालंकारः । ' ओत्वोष्ठयोः समासे वा

पररूपं वक्तव्यम् ' इत्योकारः । प्रियाया मुखं चुम्बन्तं किंनरं मानुषमुखमश्वाङ्गं देवयोनिविशेषं बहु गुरु यथा तथा मनुतेऽवबुध्यते । तुरंगवक्त्रस्य चुम्बनासंभवादिति भावः । इतरः किंनरोऽप्युत्तुङ्गस्तनभरेण यो भङ्गस्तस्माद्भीरुर्मध्यो यस्यास्तां निजस्त्रीं स्वस्त्रियम् । ' वाम्शसोः ' इति विकल्पादियङादेशाभावः । मुहुः श्लिष्यन्तं मानुषाङ्गत्वादालिङ्गन्तं तुरंगवक्त्रं बहु यथा तथा मनुते । तुरंगवपुषः किंनरस्याश्लेषासंभवादिति भावः । दुर्लभं प्रियं भवतीति रहस्यम् । मध्यस्याभङ्गेऽपि भङ्गोक्तेरतिशयोक्तिरुपमया संसृज्यते । प्रहर्षिणीवृत्तमुक्तम् ॥

यदेतदस्यानुतटं विभाति वनं ततानेकतमालतालम् ।
न पुष्पितात्र स्थगितार्करश्मावनन्तताने कतमा लतालम् ॥ ३९ ॥

यदिति ॥ अस्याद्रेरनुतटं तटेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तता विस्तृता अनेके बहवस्तमालास्तालाश्च यस्मिंस्तत्ततानेकतमालतालं यदेतत्पुरोवर्ति वनं विभाति । स्थगितार्करश्मौ तिरोहितातपे अनन्तताने‍ऽपारविस्तारेऽत्र वने कतमा लता का वा लता अलमत्यन्तं न पुष्पिता । संजातपुष्पा न भवतीति शेषः । सर्वापि पुष्पितेत्यर्थः ॥

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः
सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ।
अस्मिन्भजन्ति घनकोमलगण्डशैला
नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

दन्तोज्ज्वलास्विति ॥ अस्मिन्नद्रौ दन्ता निकुञ्जा दशनाश्च । ' दन्तो निकुञ्जे दशने ' इति विश्वः । तैरुज्ज्वलासु रुचिरासु सद्रत्नैश्चित्राणि कटकानि सानूनि, वलयानि च यासां तासु । ' कटकं वलये सानौ ' इति विश्वः । अधित्यकासूर्ध्वभूमिषु । ' भूमिरूर्ध्वमधित्यका ' इत्यमरः । ' उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ' इत्यधिशब्दात्त्यकन्प्रत्ययः । विमलोपला उज्ज्वलशिला, उज्ज्वलमणयो वा मेखलाः काञ्च्यो, नितम्बभूमयश्च । 'मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति विश्वः । ताभिरन्ता रम्याः । ' मृतावशिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते ' इति शब्दार्णवे । बृहन्तो नितम्बाः कटिपश्चाद्भागाः, शिखराणि च यासां ताः । ' नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि कटेरधः ' इति विश्वः । घना विपुलाः कोमलाः श्लक्ष्णा गण्ड-

शैला गण्डस्थलानि, स्थूलोपलाश्च यासां ताः नार्योऽनुरूपमिच्छासदृशं, आत्मसदृशं वाधिवासं भजन्ति । अत्र नारीणामाधित्यकानां च प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरा श्लेषोपस्थापिता तुल्ययोगिता । अत एवोभयविशेषणान्युभयत्र विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि ॥

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-
स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् ।
विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-
मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥

अनतिचिरेति ॥ इहाद्रौ विरलं यथा तथा विकीर्णाः प्रसरणशीला वज्रशकलाः श्वेतहीरकखण्डानि यस्यां सा । धौता शुभ्रा कलधौतमही रजतभूमिः । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इति विश्वः । जलदेनानतिचिरोज्झितस्य तत्कालमुक्तस्य । शुभ्रस्येति भावः । चिरस्थिताश्चिरस्थायिनो, बहवश्च बुद्बुदा जलस्फोटा यस्मिंस्तस्य पयसोऽम्भसः सकलामनुकृतिं समग्रसादृश्यं विदधाति । अत्र मेघोज्झितजलस्य स्थिरबुद्बुदासंबन्धेऽपि संभावनया संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीरुता वृत्तम् । 'कुररीरुता नजभजैर्लगयुक्' इति लक्षणात् ॥

वर्जयन्त्या जनैः संगमेकान्तत-
स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमेकान्ततः ।
योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
सेव्यतेऽनेकया संनतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

वर्जयन्त्येति ॥ एकान्तत एकान्ते । रहसीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन । प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । संगमे सति सुखं तर्कयन्त्या उत्प्रेक्षमाणया । विस्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्येत्यर्थः । अत एव जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या । कुतः । स्मरेणासन्नतापानि प्राप्तज्वराण्यंगानि यस्यास्तया स्मरासन्नतापाङ्गया । 'अङ्गमात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति विकल्पादिह पक्षे टाप् । संनतौ नम्रावपाङ्गौ यस्यास्तया संनतापांगया स्मरतापात्कूणितनेत्रया अनेकया योषया । अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । 'स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । एषोऽद्रिः सेव्यते । इच्छाविहारस्थानानीह सन्तीति भावः । स्रग्विणी वृत्तम् । 'रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणीसंमता' इति लक्षणात् ॥

संकीर्णकीचकवनस्खलितैकवाल-
विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्यः ।
अस्मिन्मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र-
निर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥

संकीर्णेति ॥ अस्मिन्नद्रौ संकीर्णा मिथः संदष्टाः कीचका वेणुविशेषाः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । तेषां वने स्खलितस्यैकवालस्यैकरोम्णो विच्छेदात्कातरा त्रस्ता धीर्यासां ताश्चमर्यो मृदुश्वसनो मन्दमारुतो गर्भे येषां तेभ्यस्तदीयरन्ध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यो निर्यतो निर्गच्छतः स्वनस्य श्रुत्या श्रवणेन यत्सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । चलितुं नोत्सहन्ते । वस्तुतस्तु वालप्रियत्वादिति भावः । 'शकधृष–' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रै-
र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-
श्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मुक्तमिति ॥ इहाद्रावन्तर्लीनानि महानीलदलानीन्द्रनीलविशेषखण्डानि यासु तासु । 'सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते मताः' इति भगवानगस्त्यः । वापीषु दीर्घिकास्वभ्रैर्मेघैर्मुक्तं वृष्टं मुक्तागौरं मौक्तिकशुभ्रं अत एव क्षीरमिव स्थितम् । शस्त्री छुरिका । 'स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च च्छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । शस्त्रीवच्छ्यामैरंशुभिरन्तर्गतेन्द्रनीलमरीचिभिराशु तत्क्षणमेव द्रुतं लोलितं सत् । छुरितमित्यर्थः । नीलीसलिलस्य नीलाख्यौषधिपत्ररसस्य । 'नीली काला क्लीतकिका' इत्यमरः । अच्छां छाया कान्तिमृच्छति । तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः । अतो निदर्शनालंकारः । स च मुक्तागौरं, क्षीरमिव, शस्त्रीश्यामैरिति चोपमात्रयेणान्तर्लीनमहानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेनोत्थापितेनांशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन संकरः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां सौष्ठवं सूचितम् । 'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम्' इति लक्षणसंभवात् । तेनात्र नीलीरसोपमानेन तद्गुणा एवेति सूचितम् । 'नीलीरसनिभाः केचिच्छंभुकण्ठनिभाः परे' इत्यादिनागस्त्यन

रत्नशास्त्र एषामेकादशविधच्छायाभिधानादिति । मत्तमयूरं वृत्तम् । 'वेदै रन्ध्रैम्तौ यसगा मत्तमयूरम्' इति लक्षणात् ॥

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः सारतरागमना यतमानम् ।
तेन सहेत बिभर्ति रसः स्त्री सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

या नेति ॥ इहाद्रावन्यवधूभ्यः स्त्र्यन्तरेभ्यः । 'पञ्चमीविभक्ते:' इति पञ्चमी । सारतरं श्रेष्ठमागमनं यस्याः सा सारतरागमना । श्लाघ्यसंगमेत्यर्थः । या स्त्री यतमानं स्वप्राप्त्यै प्रयतमानम् । प्रार्थयमानमित्यर्थः । 'यती प्रयत्ने' शानच् । प्रियं न ययौ । सा तथा प्रतिकूलापि स्त्री रहस्तेन प्रियेण सह अनायतमानमदीर्घरोषं यथा तथा रतरागं सुरताभिलाषं बिभर्ति । अयमतिमानवतीरपि सद्य एवोद्दीपयतीति भावः । दोधकवृत्तम् । 'दोधकवृत्तमिदं भभभागौ' इति लक्षणात् ॥

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।
दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

भिन्नेष्विति ॥ इहाद्राविन्दोः किरणेषु उदञ्चश्चावाञ्चश्च तैरुच्चावचैः । अनेकविधैरित्यर्थः । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । मयूरव्यंसकादिषूच्चनीचाच्पराचोच्चवर्चाकिंचनाकुतोभयानीति तत्पुरुषे निपातनात्साधुः । रत्नाकिरणैर्भिन्नेषु मिश्रेषु अत एव सहस्रसंख्यामुपगतेषु सत्सु । नलिन्यः पद्मिन्यः । 'नलं पद्मे नलं तृणम्' इति शाश्वतः । असौ प्रकाशमानोऽहिमांशुः । किलेति । सहस्रकिरणत्वात्सूर्य एवेति संभावनाबुद्धेरित्यर्थः । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । दोषापि रात्रावपि । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । 'दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनौ' इत्यमरः । व्याकोशकोकनदतां विकचपद्मतां दधते स्वीकुर्वन्ति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । 'अथ रक्तसरोरुहम् । रक्तोत्पलं कोकनदम्' इति 'व्याकोशविकचस्फुटाः' इति चामरः । इह देवभूमित्वान्नित्यपद्मा नलिन्य इति भावः । इह नलिनीनां दोषातनविकासासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपयातिशयोक्त्या तस्येन्दावर्कभ्रान्तिनिमित्तोत्प्रेक्षया भ्रांतिमदलंकारो व्यज्यते ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।
अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ४७

अपशङ्कमिति ॥ अपशङ्कं निःशङ्कमङ्कपरिवर्तनेषूत्सङ्गलुण्ठनेषूचिताः परिचिताः पतिं भर्तारमुपेतुं पुरोऽग्रे चलिताः प्रयाता आत्मजाः, स्वसंभवा दुहितृश्च निम्नगा नदीः करुणेन दीनेन पत्रिणा पक्षिणां विरुतेन क्रोशनेन निमित्तेनैषोऽद्रिर्वत्सलतया वात्सल्येन । स्नेहेनेत्यर्थः 'श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । अनुरोदितीवानुक्रोशतीवेत्युत्प्रेक्षा 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति गुणः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् ॥

मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।
परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकास्ति कपिशं गलता ॥ ४८ ॥

मधुकरेति ॥ मधुकरा एव विटास्तेषां पानं चुम्बनमिताः प्राप्ताः । इणः कर्तरि क्तः । विटपैः शाखाविस्तारैरानमिताः विटपानमिताः 'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तरुपंक्तीर्बिभ्रतोऽस्याद्रेः रोधो नितम्बो गलता पतता परिपाकेण पिशङ्गीनां लतानां रजः पुष्परेणुस्तेन परिपाकपिशङ्गलतारजसा कपिशं पिशंगं चकास्ति । मात्रावृत्तेष्वियमार्यागीतिरष्टगणा । 'अर्धे वसुगण आर्यागीतिः' इति पिंगलनागः ।

प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासु
शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।
संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध-
मूर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

प्राग्भागत इति ॥ इहाद्रौ प्राग्भागत ऊर्ध्वप्रदेशादुपत्यकास्वधःप्रदेशेषु । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना' इत्यमरः । 'उपाधिभ्याम्–' इत्यादिनोपशब्दात्त्यकन्प्रत्ययः । पतत शृङ्गारः सिन्दूरादिमण्डनमस्य संजातः शृङ्गारितः।'शृंगारः सुरते नाट्ये रसे दिग्गजमण्डने' इति विश्वः । आयतो दीर्घस्तस्य महेभकरस्याभेवाभा यस्य तत् विविधरत्नानां करैरंशुभिरनुविद्धमनुरञ्जितमिदमम्भ ऊर्ध्वप्रसारितं यत्सुराधिपचापमिन्द्रधनुस्तद्वच्चारु संलक्ष्यते । अत्रेन्द्रचापस्योर्ध्वत्वासंबन्धेऽपि संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः । अभूतोपमेति मतान्तरम् । तिरोहितविवक्षायां तूपमानस्य प्रसिद्धत्वादुपमैवेयम् ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्प-
द्रुमकुसुमैरगुम्फितानिवैताः।
क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः
शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

दधतीति ॥ किंचेति चार्थः । अमुष्याद्रेरेताः शिखराणि शृङ्गाण्येव शिखाः केशपाश्यः । 'शिखा चूडा केशपाशी' इत्यमरः । विकसद्भिर्विचित्रैर्नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान्ग्रथितानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । अलघूनि विलम्बीनि, लम्बमानानि च पिच्छान्येव दामानि स्रजो येषु तान् शिखिनः केकिन एव शेखरानापीडान्क्षणं दधतीव । 'शिखावलः शिखी केकी' इति, 'शिखास्वापीडशेखरौ' इति चामरः । अत्र कुसुमगुम्फेनोत्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादीनां दामादिरूपकसिद्धिस्तदुत्थापिता चोत्प्रेक्षेति संकरः । पुष्पिताग्रा वृत्तमुक्तम् ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।
नासेवन्ते रसवन्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

सवधूका इति ॥ अस्मिन्नद्राववरे न भवन्तीत्यनवराः श्रेष्ठा अनवरतमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागतैरमरैः सदृशः, सरूपाश्च अनवरतममन्दरागतामरसदृशः अमन्दरागाण्यतिरक्तानि तामरसानि पङ्केरुहाणीव दृशो येषां तेऽमन्दरागतामरसदृशो रक्तनेत्राः । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः । सुखिनो भोगिनः सह वधूभिः सवधूकाः सन्तः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । रसवत्सानुरागम् । 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । नवरतं नूतनसुरतं नासेवन्त इति न । किंत्वासेवन्त इवेत्यर्थः । 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः । विशिष्टसुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रसक्तेः । उपमालंकारः । गतेयमार्यागीतिः ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त-
रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः ।
स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै-
र्धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ५२ ॥

आच्छाद्येति ॥ एषोऽद्रिर्महान्तं । पुष्पाण्येव पट इति रूपकं । तमाच्छाद्य अन्तः पटाभ्यन्तर आवर्तिभिरभीक्ष्णं भ्रमद्भिः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । गृह-

कपोतशिरोधराभा गृहपारावतकण्ठस्याभेवाभा येषां तैरित्युपमा। 'पारावते कपोतः स्यात्' इति विश्वः। अगुरोः कालागुरोरिमामागुरवीम्। 'कालागुर्वगुरुः स्यात' इत्यमरः। धूमरुचिं धूमकान्तिम्। तत्सदृशीमित्यर्थः। अत एव निदर्शना। दधानैर्नवनीरदानां पटलैः स्वांगानि धूपायतीव धूपैरिवाधिवासयतीवेत्युत्प्रेक्षा रूपकोपमानिदर्शनाभिरंगैः संकीर्यते। 'धूप संतापे' इति धातोः 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इत्यायप्रत्ययः॥

अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः।
विस्मेरान्गगनसदः करोत्यमुष्मि-
न्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म॥ ५३॥

अन्योन्येति॥ अमुष्मिन्नद्रावन्योन्येषां व्यतिकरेण मिश्रणेन चारुभिः अत एव विचित्रैर्नानावर्णैरत्रस्यन्तस्त्रासदोषेणादुष्यन्तः। 'त्रासो भीमणिदोषयोः' इति विश्वः। 'वा भ्राश-' इत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः। तेभ्यो नवमणिभ्यो जन्म येषां तैर्मयूखैराकाशे रचितमभित्ति अकुड्यम्। अनाधारमित्यर्थः। चित्रकर्म कर्तृ। गगनसदः खेचरान्विस्मेरान्विस्मयशीलान्करोति। 'नमिकम्पि-' इत्यादिना रप्रत्ययः। अत्र मणिमयूखेषु खे चित्रकर्मभ्रान्तिमतानेवाभित्तिचित्रकर्मेत्यकारणकार्योत्पत्तिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलंकारोत्थापिता विभावनेति संकरः। 'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना' इति। प्रहर्षिणी वृत्तम्॥

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां
सतां जवनिका निकामसुखिनाम्।
बिभर्ति जनयन्नयं मुदमपा-
मपायधवला बलाहकततीः॥ ५४॥

समीरेति॥ समीरेण मारुतेन शिशिरः शीतलः शिरःसु शिखरेषु वसतां निकामसुखिनामत्यन्तसुखिनां सतां पुण्यवतां मुदं जनयन्नयमद्रिरपामम्भसामपायेनापगमेन धवला बलाहकततीर्मेघपङ्क्तीरेव जवनिकास्तिरस्करिणीर्बिभर्ति। अनावृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडने मेघैरेवावरणतां संपाद्य मुदं जनयतीत्यर्थः। अत्र बलाहकततिष्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जयनन्निति प्रकृतोपयोगिवर्णनात्परिणामालंकारः।

'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् । रूपके तूपरञ्जनमात्रमिति भेदः । जलोद्धतगतिर्वृत्तम् । 'रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः' इति लक्षणात् ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

मैत्रीति ॥ इहाद्रौ समाधिं योगं बिभ्रतीति समाधिभृतो योगिनः । मैत्री-करुणा-मुदिता-उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्र पुण्यकृत्सु मैत्री । दुःखिषु करुणा । सुखिषु मुदिता अनुमोदनम् । पापिषु उपेक्षा । मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाधकानि । शोधकानीत्यर्थः । तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदस्तद्वाजः तैः । क्षीणान्तःकरणमला इत्यर्थः । अत एव क्लेशप्रहाणं विधाय । 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादावात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहंकारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषोऽनाभिमतेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्याकार्येष्वाग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्यन्तीति क्लेशाः क्लेशहेतवः । पचाद्यच् । तेषां प्रहाणं क्षयः । 'कृत्यचः' इति णत्वम् । तद्विधाय । क्लेशान्हित्वेत्यर्थः । अतो लब्धः सबीजः सावलम्बनो योगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः । आलम्बनमेव व्यनक्ति । सत्त्वेति । सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतयान्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य । प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः, विवेकग्रहणान्मुक्तिरिति सांख्याः । अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्तयितुं वाञ्छन्ति । वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वयंप्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः । 'प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिः' इति सांख्यसिद्धान्तः । न केवलं भोगभूरियं, किंतु मोक्षक्षेत्रमपीति भावः ॥

मरकतमयमेदिनीषु भानो-
स्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः ।
अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मी-
मिह दधति स्फुरिताणुरेणुजालाः ॥ ५६ ॥

मरकतेति ॥ इहाद्रौ मरकतानां विकारा मरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावः । तरूणां विटपाः पल्लवास्तेषामन्तरैरवकाशैः पतन्तीति तथोक्ताः । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः । स्फुरिताणुरेणूनां सूक्ष्मरजसां जालानि येषु ते भानोर्मयूखाः अवनतस्य शितिकण्ठकण्ठस्य मयूरकंधराया लक्ष्मीं दधतीति निदर्शनालंकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

या बिभर्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमाऽलया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमति काऽलिमालया ॥ ५७ ॥

येति ॥ अत्राद्रावत्यन्तः कालिमा कार्ष्ण्यं यस्याः सातिकालिमा । अतिश्यामेत्यर्थः । न विद्यते लयो लयनं क्वचिदवस्थानं यस्याः सा अलया । भ्रमन्तीत्यर्थः । अत एव सस्वनेति भावः । या अलिमाला । कलोऽव्यक्तमधुरः वल्लकीगुणस्वानस्य वीणातन्त्रीशब्दस्य मानमुपमानं बिभर्ति । तन्त्रीवद्ध्वनतीत्यर्थः । उपमालंकारः । उपगीतया समीपे गातुं प्रवृत्तयैव, न तु पूर्वं गायन्त्यैवेति भावः । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तः । तयालिमालया भृङ्गावल्या स्वानं आ सुखेनानमयितुमाक्रष्टुं शक्या । 'ईषद्दुः' इत्यादिना खल्प्रत्ययः । का वा स्त्री कान्तं प्रियं न नमति । सर्वोऽपि मानं विहाय कान्तं सद्यः प्रणमत्येव । तथोद्दीपकत्वाद्गानस्येत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तम् । 'रो नराविति रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त-
निस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः ।
अर्कोपलोल्लसितवह्निभिरह्नि तप्ता-
स्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥

सायमिति ॥ इहाद्रौ वप्राः सानवः । 'वप्रोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः । सायं रात्रौ शशाङ्ककिरणैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना प्रस्राविणा नीरनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नानाः । अह्नि अर्कोपलेभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उल्लसितैरुत्थितैर्वह्निभिस्तप्ताः सन्तस्तीव्रमुग्रं दुश्चरं महाव्रतं महातपश्चरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः
संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेररहितरामहलक्ष्मणानां
साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥

एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नद्रावधिकपयःश्रियमाधिकां जलसमृद्धिं वहन्त्यः, अन्यत्र तु अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो वर्ण्यत्वेन यासु ताः अधिकपयः श्रियं गुणालंकारादिशोभां वहन्त्यः। पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन पवनभुवा वायुजन्येन जवेन वेगेन संक्षोभं चलनं नीताः, अन्यत्र तु जवेन जविना। 'जवो जविनि वेगे स्यात्' इति विश्वः। पवनभुवा हनुमता संक्षोभमौद्धत्यं नीताः। हनुमद्वेगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीता इत्यर्थः। वाक्पक्षे सर्वत्र षष्ठ्या विपरिणामः कार्यः। महासरस्यो महासरांसि अरहिताववर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासाम्, अन्यत्र तु रामो रमणः अरहितरामा अवियुक्तरामाः लक्ष्मणाः सारसयोषितो यासु ताः। केचित्त्वरहितरामा अवियुक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति पुंपक्षिपरत्वेन व्याचक्षते। तेषां 'हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा'। 'लक्ष्मणौषधिसारस्योः' इत्याद्यमरविश्वप्रकाशादिवाक्यगतनियतस्त्र्यर्थताविरोधः। तासां वाल्मीकेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति। अत्र पवनभुवा जवेनेत्यत्रैकवृन्तावलम्बिफलद्वयवदभङ्गैकपादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः। अन्यत्र पदभङ्गेनार्थद्वयप्रतीतेर्जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेष इत्युभयसाहित्यादुभयश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः। उपमा स्वङ्गमिति संकरः ॥

इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः
प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः।
स्फुरति चानुवनं चमरीचयः
कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

इहेति ॥ इहाद्रौ मुदितैरिच्छाविहारसंतुष्टैः कलभैः करिपोतैः। 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः। प्रतिदिशं दिशि दिशि। यथार्थेऽव्ययीभावः। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। कलश्चासौ भैरवश्च कलभैरवो मधुरभीषणः। विशेषणयोरपि कुपाणिखञ्जवदैच्छिकोपसर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः। रवो बृंहणध्वानिर्मुहुः क्रियते। अनुवनं वने वने चमरीचयः चमरीमृगसङ्घः स्फुरति। किंच कनकरत्नानां या भुवस्तासां मरीचयः किरणाश्च स्फुरन्ति। समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालंकारे यमकस्याभ्युच्चयः ॥

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-
रस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः।
कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति
रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः॥ ६१॥

त्वगिति॥ अस्मिन्नद्रौ त्वचि सारो येषां ते त्वक्सारा वंशाः। 'वंशे त्वक्सा-रकर्मारत्वाचिसारतृणध्वजाः' इत्यमरः। तेषां रन्ध्राणि तेषां परिपूरणेन ध्मापनेन लब्धा गीतिर्गानसुखं येन सः। मृदितानि संमृष्टानि पक्ष्मलानि लोमशानि रल्लकानां कम्बलमृगाणां कम्बलानां वाङ्गानि शरीराणि येन सः। 'रल्लकः कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्तितः' इति वैजयन्ती। एतेन स्पर्शसुखमुक्तम्। कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन संघर्षेण सुगन्धिः शोभनगन्धः। यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्, तथापि निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्यनुयोगः। असावेवंभूतो वायू रागीव कामीव। विष-येषु प्रदेशेषु च। 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः। अधिकां सक्तिं व्यासक्तिमेति गच्छति॥

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः।
दोषामन्यं विदधति सुरत-
क्रीडायासश्रमशमपटवः॥ ६२॥

प्रीत्यै इति॥ इहाद्रौ युवतयश्च युवानश्च तेषां यूनाम्। 'पुमान्स्त्रिया' इत्ये-कशेषः। प्रीत्यै व्यवहिततपनास्तिरोहितार्काः। अत एव सुरतान्येव क्रीडास्ता-भिर्य आयासो व्यायामस्तेन यः श्रमः खेदः। 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः' इति लक्ष णात्। तस्य शमे वारणे पटवः समर्था जलदाः प्रौढध्वान्तं मेघावरणाद्गाढान्ध-कारं दिनं दिवसं दोषां रात्रिमात्मानं मन्यत इति दोषामन्यं रात्रिमानिनं विद-धति। मेघावरणमहिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते किमुतान्य इत्यर्थः। दोषेत्यव्ययं तदुपपदान्मन्यतेर्धातोः 'आत्ममाने खश् च' इति खश् प्रत्ययः। इह यूनां दोषावद्दिवापि विस्रम्भं विहाराः संभवन्तीति भावः। भ्रमरविलसितं वृत्तम्। 'म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम्' इति लक्षणात्॥

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन विषाणिनागः।
तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ सदानतोयेन विषाणि नागः॥

भग्न इति ॥ इहाद्रावस्य नागस्य निवास आश्रयः सदा पुष्पैरानतो नम्रोऽयं । न गच्छतीत्यगो वृक्षः । दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्तते यस्तेन सदानतोयेन । मत्तेनेत्यर्थः । येन विषाणिना दन्तिना भग्नस्तेन विषाणिना कोपितः कोपं प्रापितोऽसौ नागः सर्पस्तीव्राणि विषाणि गरलान्युज्झति वमति । परप्रतीकाराक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहंतीति भावः ॥

प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि
सान्द्रेभचर्मवसनावरणोऽधिशेते ।
सर्वर्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किंचिदकिंचनोऽपि ॥ ६४ ॥

प्रालेयेति ॥ ईश्वरः शिवोऽपि । किमुतान्य इति भावः । सान्द्रं यदिभचर्म तदेव वसनं तदेवावरणं छादनं यस्य सः । तथा सन् । न त्वनावरणो नापि शिथिलावरण इति भावः । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् । 'तत आगतः' इत्याणि 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्येयादेशः । तेन शीतं शीतलमचलेश्वरं हिमवन्तमधिशेते । तस्मिञ्शेत इत्यर्थः । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । सर्वर्तुभिर्निर्वृतिकरे सदासुखकर इहाद्रौ निवसन् पुनर्नास्ति किंचनास्येत्यकिंचनो निःस्वोऽपि । उच्चावचेत्यादिना मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्तत्पुरुषः । किंचिदल्पमपि द्वन्द्वदुःखं शीतोष्णदुःखं नोपैति । नित्यं संनिहितानामृतूनामन्योन्यदोषनिवारकत्वादिति भावः । 'द्वन्द्वं युग्महिमोष्णादि मिथुनं कलहो रहः' इति वैजयन्ती । अत्रोपमानाद्धिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः
स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येष शैलः ।
अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-
रधिगतधवलिम्नः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

नवेति ॥ एष शैलो रैवतको नवया नगवनलेखया तरुवनपङ्क्त्या श्यामो मध्यो मध्यभागो यासां ताभिराभिः स्फटिकानां कटकभूभिस्तटप्रदेशैः करणैरहिरेव परिकरो गात्रिकाबन्धस्तं भजतीति तस्याहिपरिकरभाजः । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढे गात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'भजो ण्विः' । भास्मनैर्भस्ममयैः । वैकारिकोऽण् प्रत्ययः । अनिति प्रकृतिभावात् 'नस्त-

द्धिते' इति टिलोपो न। अङ्गरागैरनुलेपनैराधिगतधवलिम्नः प्राप्तधावल्यस्य। शूलं पाणौ यस्य तस्य शूलपाणेरीश्वरस्य। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः'। अभिख्यां शोभाम्। 'आभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययः। नाटयत्यनुकरोति। निदर्शनालंकारः। मालिनी वृत्तमेतत्॥

दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै-
र्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः।
निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं
हरन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्ककादम्बरम्॥ ४६॥

दधद्भिरिति॥ अत्रादौ माधवस्य इमे माधवा यादवाः। विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ विचकवारिजाम्बू। अभित उभयतस्तटौ दधद्भिर्नदैरम्बुप्रवाहैः। प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः। विनोदितो दिनक्लमो येषां ते। विहारापनीताह्निकसंतापा इत्यर्थः। किंच जाम्बूनदस्य विकारैर्जाम्बूनदैः कनकभूषणैः कृतरुचो जनितशोभाः सन्तः। रसवत्स्वादवत्। 'रसो गन्धरसे स्वादे' इति विश्वः। कादम्ब इक्षुः। 'कादम्बः कलहंसेक्ष्वोः' इति विश्वः। कादम्बं राति रलयोरभेदाल्लाति प्रकृतित्वेनादत्त इति कादम्बरमैक्षवम्। 'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्' इति स्मरणात्। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। मधु मद्यम्। एवं च मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम्। निषेव्य पीत्वा। क्षत्रियाणां पैष्ट्या एव निषेधादिति भावः। रतये सुरतार्थं रहः प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्कादेवाङ्कात्क्रोडात्त्रादम्बरं वस्त्रं हरन्ति। यादवाश्चेह मधुपानरतोत्सवैर्विस्रब्धं विहरन्तीति भावः। पृथ्वीवृत्तम्। 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात्॥

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः।
व्रीडमसंमुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकंदरासु तरुणीरिह नयति रविः॥ ६७॥

दर्पणेति॥ इहाद्रौ रविर्दर्पणनिर्मलासु पुरः रौप्यभित्तिषु। काञ्चनकंदराप्रवर्तिरजतसानुषु पतिते संक्रान्ते घनं सान्द्रं यत्तिमिरं तन्मुष्णाति हरतीति तन्मुट्।

क्विप् । तस्मिञ्ज्योतिषि स्वतेजसि काञ्चनकंदरासु मुहुः प्रतिफलति संमूर्छति सति रमणैरपहृतवसनास्तरुणीरसंमुखोऽपि कंदरानभिमुखोऽपि व्रीडं त्रपम् । यद्यपि 'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियामप्रत्ययः, अत एव 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा' इत्यमरः, तथापि तत्र स्त्रीत्वाविवक्षायां बाहुलकत्वान्नपुंसकत्वं च, अत एव 'अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलविवक्षा' इति वामनः । नयति । प्रापयति । 'नीवह्योर्हरतेश्चैव' इति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुवर्णकंदरासु क्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोऽन्धकार इति कृत्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सत्यः । पुरःस्थितरौप्यभित्तितेजसामन्तः प्रतिबिम्बवत्प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः । अत्र काञ्चनकंदराणामसंमुखार्कज्योतिःप्रतिफलनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । वंशपत्रपतितं वृत्तम् । 'दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः' इति लक्षणात् ॥

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।
द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं
हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये रैवतकवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अनुकृतेति ॥ असावुच्चैरुन्नतोऽद्रिः रैवतकः त्वयि अभ्यागते सति अनुकृता शिखरौघाणां श्रीर्यैस्तैस्तथोक्तैः । शिखरौघभ्रमकारिभिरिति भावः । अत एवात्र श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव सहेलं सलीलमुन्नमद्भिरुत्पतद्भिः । धरतीति धरः । पचाद्यच् । हलस्य धरो हलधरो बलभद्रः तस्य परिधानान्यम्बराणि तद्वच्छ्यामलैः श्यामैरम्बुवाहैर्निमित्तेन सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । विशिष्टमेघोन्नमनक्रियया प्रत्युत्थानक्रियोत्प्रेक्षणात्सा चोक्तनिदर्शनानुप्राणितेति संकरः । शाब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः ॥ मालिनी वृत्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

TRANSLATION.

Canto I.

1. Hari (in the incarnation of Krishṇa), the lord of Śrî, in whom dwell all the worlds, while dwelling in the beautiful palace of Vasudeva for restoring order into this world, once saw the son of Hiraṇyagarbha (Nârada) descending from the sky.

2. "The movement of him who has the thighless one for his charioteer (*i. e.*, of the Sun) is sideways, and he who consumes the oblations (*i. e.*, Fire), it is well-known, flames in an upward direction; but this mass of light is falling downwards, spreading on all sides. What, indeed, can it be?"—wondering thus, the people looked on in bewilderment.

3. At first, the Omniscient one made it out to be a mass of splendours; a little later, the outlines of a form being clearly perceived, he determined it to be a corporeal being, and subsequently, when its limbs were severally distinguished, he decided it to be a man; thus, by degrees He recognised him to be Nârada,

4. Him, white like heaped-up camphor-powder, when, for the moment, just below fresh, large clouds, clearly comparable to S'ambhu, white with ashes and with his (black) elphant-hide tossed up in the revelry (of the *Tâṇḍava* dance).

5. Him, who, having the (white) refulgence (like that) of the autumnal moon and wearing matted locks of the hue of lotus-filaments, was, as it were, the lord of

mountains, bearing on its snowy regions thickets of creepers, embrowned by ripening.

6. Him, imitating (as it were) the (fair) person of the Dark-vested one (*i. e.*, Balarâma), with his (dark) under-garment fastened with a golden girdle.

7. Him, snow-white, wearing the sacred thread made of the fibres of creepers growing on a soil of gold and woven of the down on the body of the king of birds (*i. e.* Garuḍa), and (therefore), looking, as it were, to be a cloud on high with lightnings constantly flashing in it at the close of the rainy season.

8. Him, looking splendid in the beautiful *Chamûru*–skin, having naturally spotted, bright, fine hair, closely fitting his body, white like a shining fragment of a lotus–stalk, and therefore, looking, as it were, to be the (white) elephant of Indra, in his housings (painted in various colours).

9. Him, holding in his hand a rosary of clear crystal beads, which seemed to be, as it were, to be strung with coral leads in the upper half in front, being tinged with the rays of his thumb–nail that was polished bright by friction with the lute strings that were ceaselessly struck with it.

10. Him, looking now and again (admiringly) at his lute *Mahatî*, in which were becoming manifest duly regulated melodies of the particular gamuts, made up of notes, arranged in groups of fixed quantity, sounding at the touch of wind.

11. Having dismissed the gods who were following him and who bowed to him (as they retired), he, the store of transcendantal knowledge, came to the abode of the wielder of the discus (*i. e.*, Krishṇa), who had

destroyed the glory of the Daityas,—abode that was as beautiful as the palace of Indra.

12. Scarcely had the repository of austerities, resembling a falling sun, descended on the ground in front of him, when Achyuta quickly rose from his high seat, looking like a cloud rising from a mountain.

13. Then the son of Brahmâ (*i. e.*, Nârada) set his feet in front of the son of Devakî (*i. e.*, Krishṇa) on the earth which was somehow held up by the assemblages of serpents in the nether world on their bending hoods, raised up with great effort.

14. He, the Primeval Soul (Krishṇa), duly worshipped him, the adorable, with *Arghya* and other materials of worship. Sages are never desirous of visiting, through love, the houses of those who have not performed meritorious actions.

15. The people had not yet seen these two standing up (and looking) like the mountain of snow (Himâlaya) and mountain of collyrium (Nîlagiri), when the Ancient Sage (Krishṇa) made the sage sit on a seat placed by him with his own hands.

16. Seated on the high seat in front of the slayer of Kamsa (Krishṇa) having the lustre of a big slab of sapphire, he stole (assumed) the beauty of the moon resting on the rising mountain at the approach of evening.

17. He, beloved of sacrificers, was highly gratified, having worshipped him who was quite pleased. The noble-minded are always exceedingly anxious to win over the venerable by worship.

18. Hari took on his head, bent low, the waters poured on his hand from his gourd—waters that had been

collected at all the holy places and that were potent enough to destroy multitudes of sins.

19. The golden seat, on which he, with a body dark like a fresh cloud, sat with the permission of the sage, surpassed in the beauty the (golden) peak of *Sumeru*, rendered lovely with *Jambul*-fruit.

20. He, with a garment glowing like molten gold, and of a complexion dark like the spot on the full moon, shone like the repository of waters (the ocean) clasped by the flames of the *Vâdava* (submarine) fire.

21. The radiance of the sage, tinged with the mass of the discus–wielder's lustre, looked as lovely as the beams of the moon appearing in the interstices of the moving leaves of a tree.

22. At that time, both appeared to be of the same colour, their clear complexions being tinged with each other, on account of the bright beams, that were dark like full-blown *Tamâla* flowers, of the one, mingling with those, that were white like the pollen of the *Saptachchhada* flowers, of the other.

23. The great joy that the enemy of Kaitabha (*i. e.*, Krishṇa) felt at the visit of the ascetic, could not be contained in his body, in which all the worlds rest in their full development, when he withdraws the creation into himself at end of a cycle.

24. That he was *Puṇḍarîkâksha* ('one having eyes like white lotuses') was clearly evident when, at the sight of the sage, resplendent like the sun, his eyes were dilated in joy and were invested with fresh charm.

25. Achyuta spoke with a pure smile (on his lips) making the white body of the sage still whiter with the

beams of the moon in the guise of his row of teeth, just as a (white) mansion is made whiter with whitewash.

26. " A sight of thee reveals the worthiness of the embodied beings at all three times,—it removes their sin in the present, it is the source of the blessings to come, and it is the outcome of meritorious actions performed in the past.

27. " That deepest gloom (of ignorance), which could not be quelled by the sun with his thousand yet insufficient rays, has been forcibly dispelled by thee with thy countless splendours.

28. " Thou hast been made a spiritual head and an inexhaustible repository of the Vedas,—inexhaustible though constantly drawn upon,–by the creator who looks after the well-being of the created beings, and whose mind was thus set at ease by entrusting it to a fit person (like thee), just as a great store of wealth, inexhaustible though expended, is laid up by a father as a provision for his children and is deposited in a secure receptacle, with his heart relieved of all anxiety on their account.

29. " By a mere sight of thee, O sage, I feel blessed–sight of thee that has removed all my sin. Yet, I am anxious to listen to thy weighty words; for who rests satisfied with blessedness (however great it may be) ?

30. " It is this momentous visit of thine, giving rise to a sense of importance in me, that makes me bold enough to say to thee, 'Tell me the object of thy visit, though thou art free from all desire'.

31. " Thou art the final goal, affording permanent shelter, of the steady–minded man, who has reached the path of absolution, which is beset with obstacles in the form of impetuous passions (*also*, infested with violent

robbers), and which is exceedingly difficult to traverse, not being frequently trodden by men.

32. "The sages, conversant with the past, know thee to be the *Purusha* (Primeval Spirit), who takes no part in the creation of the universe, who is beyond all *Vikâras* (transformations), who is quite distinct from the *Prakriti*, and who is realised with great difficulty by the self-controlled by means of spiritual insight.

33. "Thou, the sole architect of the three worlds, didst place, on the high branching tops of the pillar in the form of the king of serpents, the earth, raised up with ease, to serve as the one single roof for the abode of the serpents.

34. "By whom can be understood the greatness of thy primeval self, than whom there is nothing greater? For thou, though born as man, dost surpass the gods and the demons in thy powers that cut off the bonds of worldly life (or prevent recurrence of birth).

35. "Thou camest down from heaven to the earth, with the object of lightening the earth, ready to break under a heavy burden; but she is now weighted down by thy person that carries within it all the three worlds.

36. "Hadst thou not come down to the surface of the earth to extirpate the enemies of the world, how, O Lord, wouldst thou, that art not seen even by the meditative, have been an object of sight to persons like me?

37. "Thou alone, O sustainer of the universe, art powerful enough to protect this universe, that is harrassed by those that are swollen with overweening pride. Who but the sun is able to clear the sky, that is darkened by the pitchy darkness of the night?

38. "That the people praise thee, O Hari, (*also*, O lion) for killing Kamsa and other kings who were like so many deer, is but a disparagement of thee, that hast slain Hiraṇyâksha and other demons, (who were) like so many elephants.

39. "Thou, ever tireless, art always engaged in crushing the enemies of the worlds, one by one. Still, my mind, extremely eager to converse with you, makes me loquacious.

40, "Therefore, O Upendra (younger brother of Indra), thou, who hast taken the lead in all the undertakings of Indra, should listen to the message sent by Indra–message that concerns the welfare of the universe.

41. "There once lived a son of Diti, of sun-like splendour, who was never a subject of fear arising from enemies and whom, the destroyer of the meaning of the epithet Indra, they call Hiraṇyakaśipu,

42. "By whom, possessed of might and filled with jealousy, the very first to receive the epithet *Asura*, were laid, after a long time, the first beginnings of fear in the minds of the denizens of heaven.

43. "It is from that time, when the four lords of the quarters served him, having left the gods, being drawn by love for him, that Fortune has received the depreciatory epithet 'fickle'.

44. "Dreading him, the hosts of gods, for the first time, made their cities impregnable, their weapons sharp, their armies valiant, and their armours invulnerable, all these that had hitherto only served as mere embellishments.

45. "At all the three *Saṃdhyas* (*i. e.*, at morn, noon, and eve), the gods made obeisance, with their

hands slipping from the gems in their crowns, to that quarter to which he, the abode of glory and always going from one world to another, happened to repair at his own sweet will.

46. "By thee, O lion among men (*also* Man-lion), was he killed, his breast being torn open with thy nails crooked by contact with the lovely breasts of thy beloved,—by thee that hadst then assumed the huge body of a lion, scattering the clouds with his streaming mane.

47. "Wishing to satisfy his prurient ambition, born of pride, by warring with the gods, he was again born as a most terrible demon named Râvaṇa, who redued heaven to a defenceless condition,

48, "Who, wishing to become the master of the three worlds, when about to cut off his tenth head in excessive zeal, considered, reckless that he was, S'iva's favour, answering his desire, as an obstacle,

49. "Who, by heaving up the best of mountains (Kailasa), requited the Trident-holder for his gift of a boon by (affording him) the pleasure of a voluntary embrace by the frightened Pârvatî (*lit.*, the daughter of the mountain of snow),

50. "Who, mighty, besieged the capital, cut down Nandana, carried off the choicest treasures, and abducted the celestial damsels. Thus warring with the enemy of Namuchi (*i. e.*, Indra), he caused unrest day and night in heaven.

51. "Pursued by whom in fight, the enemy of Bala (*i. e.*, Indra) appreciated only the swiftness, and not the graceful movements, of Airâvata nor the varied stepping of Uchchaiśravas.

52. "Unable to bear the sight of whom, as of the sun, Indra (*also* the owl), with eyes restless, passed his days in fright in the inner apartments of his palace, as in the caves of the Golden mountain (Meru).

53. "The resistless discus of Vishṇu, the lord of the worlds, failed against the neck of that enemy of the gods, only throwing out flying sparks of fire by impact with it, as hard as a big rock.

54. "He, in his overweening pride, bursting open the *Samkha* treasure, very violently shook the mind of Kubera, which had (thus) lost its equanimity, being greatly perturbed, and had given up the *Pushpaka* (aerial car), just as an elephant in rut violently agitates the *Mânasa* lake to its very depths, breaking to pieces the conches in it, making it turbid with his ichor, and scattering about the lotuses (growing in it).

55. "The chords twisted of mighty serpents (*i. e.*, the serpent-noose), cast at him by Varuṇa in fights, hastily retreated in fright to the neck of the hurler, being turned back by his angry growl.

56. "The buffalo of the lord of the dead (Yama), with the coil of his horns plucked out by him for making a bow, carried his head with great difficulty, bent very low on account of the heavy weight of shame, relieved though it had been of its burden.

57. "The sun, even in summer, touching hesitatingly his (Râvaṇa's) wives with the tips of his rays falling not in their entirety, decked them with pearls in the form of cool drops of perspiration.

58. "The moon, possessed of all arts (*also*, with all his digits) and skilled in making haughty women long for their lovers, became the voluptuary's confidant in

love-affairs, never leaving his palace and ever giving zest to his pleasures.

59. "That one tusk of Vinâyaka (Ganeśa), once plucked out by him to make ear-ornaments of, fit for his sprightly, graceful damsels, does not yet grow out again.

60. "Evidently guilty though he was of blowing off the garments of the ladies of the harem, Vâyu (the Wind-god) became a favourite of him, whose eyes were ever eager to see the exposed thighs, and could, therefore, make him take pity on the gods who were being harrassed, though quite innocent.

61. "Agni (the Fire-god), constantly overpowered, and therefore, dimmed, by the greatness of his mighty splendour, overwhelming all men, bore a canopy (cloud) of smoke, doubled by the vapours of his sighs born of anguish.

62. "To propitiate him, blazing in glory, the multitudes of serpents no longer followed the bent of their nature (*also*, crafty nature), in as much as they gave up their natural defect of having two tongues (*also*, wickedness), *viz*:, that of striking at the vitals of others (*also*, that of scandal-mongering), no longer moved crookedly (*also*, no longer practised deceit,) and provided themselves with ears (*also*, had him for their ruler).

63. "Being broken by the arrays of his elephants, the elephants of the quarters, with their ichor disappearing from their broad temples, resorted to the quarters, not to return again for a long time, and thus proved true to their name.

64. "The body of him, hot with passion, was cooled, not so much by the winds of the wetted fans, agreeable on account of sprays of water mixed with sandal, as with

the extremely hot sighs of the captive damsels belonging to Indra.

65. "In his capital, the seasons took up (permanent) residence as householders,–the Rains uniting with Summer, Hemanta with Autumn, and Winter with Vernal Glory, and bearing at all times a profusion of flowers.

66. "Who did not give up Jânakî, although he knew thee, no man and never born, yet born in the family of Manu, to be his destined slayer. For to the proud, their pride is their sole wealth.

67. "Do you remember that, born as the son of Daśaratha, you killed him, the abductor of your beloved wife from the forest region, near Lamkâ, having crossed the ocean, with its rolling waters made turbid by being bridged over?

68. "And this same deceitful demon, taking another birth like an actor taking a new part, and concealing his identity under the name S'iśupâla, is now taken by others as not-he, though it is he (himself).

69. "While yet a boy, he was, in body, four-armed (like Vishṇu); in face, like the full moon, and three-eyed (like the three-eyed god, S'iva). Now he, being a youth, who has made kings subject to tributes, is, to be sure, pre-eminently like the sun who covers the mountains with his rays.

70. "Disposing at will favour or dis-favour to gods, Daityas and Râkshasas, he laughs at Râvaṇa and others on whom extra-ordinary power had been conferred by deities propitiated by them.

71. "Even now, as formerly, the world is being oppressed, through pride of power, by him, ambitious of conquest.

72. "Therefore, make him, who has violated the ordinance of Brahmâ, a guest at the house of Yama. For the wicked, whose misfortunes are the consequences of their unrighteous deeds, should be overthrown by the good.

73. "Let the heart of Indra, made firm at the death of the enemy, regain its capacity to bear the pressure of the eager embrace of the pointed breasts of S′achî, horripilated with joy".

74. When the divine sage, having addressed these words (to Krishṇa), flew up into the sky, wearing the beauty of the moon, in front of the S′ârnga-bearer (Krishṇa) who had uttered '*Om* (expressing his assent), a comet, ever foreboding the destruction of enemies, appeared in the guise of a frown on the face of Krishṇa, as in the sky—Krishṇa, who was now enraged against the king of Chedi (S′isupâla).

Canto II.

1. Soon after, the enemy of Mura (Krishṇa), being invited by Pârtha (Yudhishthira) who was going to celebrate a sacrifice, was perplexed between too duties, desirous as he was of marching against the king of Chedi.

2. He, therefore, accompanied by Uddhava and Balarâma, betook himself to the council-chamber, bearing the beauty of the Moon, attended by Venus and Jupiter, shining in the sky.

3. Blazing on the altar in the form of the council-hall, shone in all splendour this triad of fires in the form of the trio of men that had met together for restoring peace to the world.

4. Reflected in the gem-pillars (of the hall), they, though unattended, appeared as if surrounded by a number of attendants.

5. The high seats of gold on which they sat bore resemblance to the (three) peaks of Trikuta, occupied by (three) lions.

6. Then the astute Hari explained to his two elders the conflict of the two duties, both of which were equally important.

7. Saraswatî (speech) of him with teeth like the tips of *Kunda* buds, was bathed, as it were, so clean as to have a clear complexion (*also*, so pure as to have all its letters quite correct), in his smiles that lit up the interior of the council-hall.

8. " My speech is intended to serve as an introduction to yours, just as the prologue is to the plot of a drama.

9. " The son of Dharma (Yudhishthira), with all the kings made his tributaries by his brothers, the conquerors of quarters, is puissant enough to perform the sacrifice successfully.

10. " But an enemy that is rising (growing in power) should not be ignored by one wishing one's own good. For he (an enemy) and a disease are regarded by the wise as the same (in their fatal effects).

11. " It pains me not that the son of Sâtvatî (S'iśupâla) inflicts wrongs on me. But what grieves me is that he harasses the world.

12. " This, for the present, is my view; let me hear yours too. Verily, even he, that has got at the essence of a matter, does hesitate to give, by himself, a decision on it ".

13. Having made this succint speech, Mâdhava stopped. The great are by nature measured in this speach.

14. Thereupon spoke Balarâma, his lower lip throbbing (quivering) in indignation at the memory of the enemy's wrongs–lip that was clever at kissing the *bimba*–like lower lip of his wife,

15. Giving the character of the refuting argument to the speech of Pavanavyâdhi (Uddhava), learned in politics, that was held back the very moment it was about to be delivered,

16. Rolling his eyes reddened by inebriation and purified by the leavings from the mouth of Revatî,

17. Withering, by the exhalations from his mouth, hot through excitement, the garland of sylvan flowers and leaves, that bore testimony to the hardness of the breasts of his wife, always eager for his embrace,

18. Bearing drops of perspiration that stood on his body reddened by his wrath against the enemy,

19. Turning to dark-red, like the tender mango–leaves, the (dark) hue of his upper garment by the (red) lustre of the flashing rubies set in his ear–ornaments,

20. Emitting the sweet odour of his mouth, blended with the smell of the wine that had been scented by dwelling (for a time) in the mouth of the danghter of Kakudmin (*i. e.*, Revati),

21. Spoke, imparting whiteness, with the exceedingly bright rays from his teeth, to the black bees hovering round the lotus in the guise of his face,

22. " Immediate execution of what Vâsudeva has spoken so fearlessly and faultlessly is the only decision on it.

23. "This speech, though short, cannot be surpassed by a longer one. Fire, though burning piles of fuel, can never outshine the sun.

24. "Let, therefore, my words, more prolix as they are, serve as a commentary on his very brief yet pregnant speech.

25. "Words of the wise strike dumb even the eloquent and make their supporters, dull though they be, very verbose speakers.

26. "Even dull-witted men, after having studied the works on polities, are able to expound that (in polities) there are six expedients, three powers, three ends, and three aspects of position.

27. "The verbose talk of a speaker, who has not fully deliberated over the question, is as vain as the bragging of an archer whose arrow has missed its mark.

28. "Kings, in all their works, have no counsel (council-deliberation) other than the five *Aṅgas* (constituent elements of policy), just as the Saugatas (Buddhists), have (recognise), in all embodiad beings, no soul apart from the five *Skandhas* (forms of mundane consciousness).

29. "Like a warrior, wanting in courage, Counsel, though all its constituent elements (*also*, limbs) are well guarded (*also*, covered with armour), cannot remain secret (*also*, stand on the battlefield), on account of the danger of being betrayed to the enemies (*also*, through fear of being wounded by others).

30. Aggrandisement of self and downfall of the foe,–this much is polity (*i.e.*, this is what polity consists in). Holding this principle, the wise write diffuse learned disquisitions on political questions.

31. "The great are not satisfied with even the highest greatness. An instance of this is the ocean, which though full, is eager for the rise of the moon.

32. "Fate, thinking that its has done it work, does not increase the fortune of a man, who fancies himself secure, even though that forune be very small.

33. "Men of proud spirit do not rise without having first extirpated their enemies. An instance thereof is the sun (who rises only after he has) completely destroyed the pitchy darkness.

34. "Stability is, indeed, difficult to attain, until the enemy is first extirpated. Water does not come to a stand-still, until it has reduced dust to mud.

35. "Whence (can there be) happiness, as long as even single enemy lives? Râhu (*lit.*, the son of Simhikâ) toiments the moon in the very presence of the gods.

36. "An acquired friend and a factitious foe deserve serious consideration, for they may be turned by deeds (*or* by service or disservice) into enemy and friend respectively; so may also natural friends or foes viz: those by blood-relationship and those by the position of the territories.

37. "Peace can be made with an enemy that has done you a service, but never with a friend that has injured you. Obligation and injury are respectively their distinguishing marks.

38. "You have, O Hari, wronged the king of Chedi by carrying off Rukminî. For women are the great root of the tree of enmity, that takes very firm root.

39. "When you went to conquer Bhauma (Naraka), he besieged this city, just as darkness envelops the slope of Meru, when the sun has left it.

40. "It should not even be mentioned that he abducted the wife of Babhru, since even a mention of sinners is enough to lead to evil.

41. "The son of Śrutaśravas is turned into our enemy, as he has been wronged by you and has (in his turn) wronged us in many ways.

42. "Those men who remain supine, having made enmity with an irate foe, do, in fact, lie facing the wind, having thrown fire into a dried up thicket.

43. "A man who is forgiving may, indeed, put up with wrongs, either slight or not often repeated. But who would remain patient, when subjected to grave and repeated wrongs?

44. "At other times, forbearance is an ornament to men as bashfulness is to women; but when insulted, spirited action (is an ornament to men) as boldness is to women on occasions of sexual intercourse.

45. "Better that person had not been living, who continues to live though burnt by insults from others. He has only caused throes of labour to his mother and may very well cease to exist.

46. "Even the dust, that rises and settles on the head when trodden by feet, is better than the embodied beings who remain calm, even when insulted.

47. "The birth of that man, who does not achieve some end by means of his caste, actions, ond qualities, is only for receiving a proper name that does not signify any class, action or quality (*i.e.*, serves the purpose of only naming a person).

48. "Loftiness (*also*, nobility) is to be found in a mountain, but not the other. Unfathomability (*also*, depth) there is in the ocean, but not this one. Both

these which make one formidable (*lit.*, not exposed to insults) are to be found in men of high spirit.

49. "That Rahu swallows the sun after a long time (*i. e.*, at long intervals), but the moon quickly (*i. e.*, a short intervals), is clearly the consequence (*lit.*, fruit) of mildness (of the latter).

50. "As light grass before the wind, a mean person bends, of himself, before even an insignificant enemy. He is thus a type of those that are utterly worthless (*also*, that have no stuff or substance).

51. " A man of fiery spirit, though far away, is counted among the spirited. So to one doing penance with fires, the sun (though far away) is the fifth fire.

52. " How can fame, without any foot-hold, ascend to heaven without having planted, with ease, her foot on the high heads of enemies?

53. " The moon, who holds a deer in his lap, is (branded as) *deer-stained*; while the lion who ruthlessly kills herds of deer is (glorified as) the *king of deer* (or beasts).

54. " Towards an enemy who ought to be reduced by the fourth expedient, adoption of pacific policy is injurious to one's interests. Who that is wise would give a cold-water bath to a person suffering from an acute fever that requires sweating?

55. " Negotiations for peace would, on the contrary, inflame him, bitterly hostile as he is already, just as drops of water make the ghee, that is exceedingly heated, blaze up in flames.

56. " They, who in the garb of ministers, imperil the kings' cause by employing the wrong means (or expedients), are to be condemned as enemies by them.

57. " Some advise expedition when one has grown in power, while others, when the enemy is in sore straits. Both these (circumstances) rouse you (*i. e.*, ought to rouse you) to action, unconcerned as you are.

58. " Your forbearance holds back (*lit.*, obstructs) the invincible hosts of Yâdavas who are eager to conquer the worlds, just as the shore keeps back the mighty, formidable sea, which is eager to (would otherwise) overflow the worlds.

59. " Let victory come to you, yourself remaining a mere looker-on and enjoying the fruits (of the victory), just as, according to the *Sâmkhya* view, all experience that belongs to the *Buddhi* is to be assigned to the soul, who is merely a witness and enjoyer of fruits (of actions, due to *Prakriti*).

60. " King Jarâsandha (*lit.*, one born of two mothers) having been killed in a combat by Bhîma (*lit.*, the enemy of Hiḍimba), Śiśupâla (*lit.*, son of Damaghosha) can now be easy subdued, bereft of a friend as he is after a long time.

61. " The policy, *viz*: that an enemy should be attacked, when in distress, is regarded as ignominious by a proud (*or* high-spirited) king. To him, an enemy that is in his plenitude of power is a source of joy, as is the moon, when full, to Râhu (*lit.*, the tormenter of the moon),

62. " Energy that knows no restraint is one thing, and energy to which limits have been set is another. How can there be co-existence of light and darkness in one and the same place ?

63. " Let not, therefore, journey to Indraprastha be undertaken. Let the land of the Chedis have its trees dwarfed in the presence of our elephants.

64. "Let Dâśârhas (Yâdavas) hem in the foes in the city of Mâhishmatî, cutting off supplies and re-inforcements, just as cattle are shut up in a cow-pen, with the ingress and egress of the yokes of milk–pails completely stopped.

65. "Let the son of Pâṇḍu (Yudhishthira) celebrate the sacrifice; let Indra protect heaven; let the sun shine; let us, likewise, slay our foes. For every one is interested in his own affairs.

66. "Let our weapons, bathed in the blood gushing out at the severence of enemies' heads, attain the glory of lightnings, by contact with the rays of the sun".

67. The deities in the paintings (on the walls), as it were, re iterated through fear these words of the excited Balarâma, by (means of) echoes from the walls of the council-hall.

68. Having heard these words of Śesha (Balarâma), Adhokshaja (Krishṇa) called upon, by a sign of the eye, the son of Brihaspati (*i. e.*, Uddhava) to commence his speech.

69. Thereupon, Uddhava, addressing himself to Krishna (*lit.*, the elder brother of Gada), delivered a speech, true and wrighty, in a manner free from presumption and quite becoming a disciple of Utathya.

70. "It is now needless to speak, after what has been said by the Pestle-holder (Balarâma). When a matter has been determined (decided) by a letter, do not indeed, add a verbal message (a verbal message is unnecessary).

71. "Still it is the regard you have for me as an elder that urges me to speak.

72. " Infinite is the variety cf language (or rhetoric), made up as it is of but a few letters, like that of vocal music, composed as it is of but a few notes.

73. " One can easily deliver a speech that irrelevant, diffuse though it may be. But a well-knit speech, which is quite pertinent to the subject–matter, is hard to cite.

74. " Skilled speakers deliver a speech characterised by striking beauties, couched in a highly polished style but full of solid matter, and possessed of no few merits, even as skilled weavers display an embroidered cloth, ornamented with diverse patterns, soft to touch yet firm its texture, and woven of numerous threads.

75. " That I quote from the works on political science before your deeply learned self, is only to confirm by repetition the knowledge that I, a speaker, have acquired by study.

76. " A sovereign should endeavour to acquire *Intellect* and *Enthusiasm* (*i. e.*, the powers of *Counsel* and *Energy*). For it is these two that are the basis of the personal power of a king who is ambitious of conquests.

77. " Those, who constantly lie on the bed-stead of a firm will, upholstered with sound reasoning, never know what fatigue is.

78. " Men of keen intellect, like an arrow, touch but lightly, but penetrate deep (with little effort accomplish much). The dull-witted man (on the other hand), like a stone, though covering much, remains outside (*i. e.*, though expending great labour, accomplishes but little).

79. "The ignorant undertake only little, but get much confounded. The wise, on the other hand, undertake great works, but remain quite unperturbed.

80. "One who is careless, though he may adopt the right means, fails in his objects. A hunter, who is sleepy, though he may lie in a covert, never kills any deer.

81. "Of the twelve kings, the ambitious king alone, who does not desist from energetic action, is able to rise, like the Sun (*lit.*, maker of the day) among the twelve Âdityas.

82. "An uncommon personage, indeed, is a king who has his intellect for weapon, the (seven) constituent elements of his government for limbs, the impenetrable secrecy of his counsels for armour, his spies for eyes, and his messengers for mouth.

83. "Neither martial (aggressive) spirit nor forbearance is the exclusive rule that guides a king who knows what is expedient at a particular time (*or* who knows how to bide his time). Neither the grand style nor perspicuity of diction is exclusively employed by a poet who is skilled in depicting the *Rasas* (sentiments) and the *Bhâvas* (emotions).

84. "Though wronged by enemies, never betraying his perturbation of mind, he, growing irresistible, strikes a blow when the proper time comes, even as a disease, that does not show any outward symptoms of aggravation, though treated with improper regimen, becomes incurable and proves fatal, when the crisis has a rrived.

85. "High spirit veiled under mildness is capable of achieving its ends. The lamp draws up oil through the wick that lies within.

86. " A wise man does not rely on fatalism alone, nor does he solely depend upon manly exertrion. He, possessed of knowledge as he is, looks to both (for help), just as a good poet, possessed of learning, pays attention, both to words and their sense.

87. " Many other kings, of themselves, endeavour to achieve the ends of that one patient and persevering leader, just as many *Sanchâribhâvas* (evanescen temotions) work for (the development of) the one predominant *Rasa* (emotion).

88. Enemies, like great serpents, are easily subdued by a king (*also*, a snake-charmer) who is conversent with the home as well as foreign affairs (*also*, who is skilled in the employment of charms and drugs), and who establishes his suzerainty over the circles of kings by employing the four expedients of policy, [*also*, who occupies the *maṇdalas* (mystical diagrams)] by means of meditation (on the deities invoked).

89. " The tall tree of energy, having the big root of the power of counsel, bears the fruit of the power of sovereignty, that can be plucked by the hand (*also*, that is augmented by tributes).

90. " Other kings become the attendants of the conqueror, owing to his greatness and pre-eminence, just as the other notes (of the musical scale) accompany the *Vamsha* note, on account of the height of its pitch and its being the leading note.

91. " The ends achieved by others are attributed to the overlord, though he may not exert himself, just as sounds, which are generated by other agencies, become the property of the sky (which itself is quite inactive).

92. "In the necklace strung with the gems, *viz*: the enemy to be attacked, the rear-ward enemy and others, on the thread, *viz*: one common aim, the leader, superior in lustre, becomes the central gem.

93. "A king, ambitious of extending his power, should take the elixir, *viz*: the six expedients. Thus would his limbs (in the form of the constituents of government) grow firm and strong.

94. "Those having limbs (*i. e.*, kings who have the *Prakritis* for their limbs), prosper (*also*, become strong), if they employ the expedients (*also*, if they take exercise) in the right direction (*also*, in a proper place), in accordance with the strength of their (three) powers (*also*, according to their bodily strength). An undertaking (*also*, exercise) beyond one's strength leads to utter ruin (*also*, complete break down).

95. "Do not, therefore, despise the ruler of the Chedis, who kills his enemies in one step, (*i.e.*, instantly), just as the *Udâtta* tone effaces all other tones in the same word (*i. e.*, reduces them to *Anudâtta* or low tone).

96. "Do not think that the king of Chedi is alone, and can, therefore, be easily vanquished. He is an assemblage of kings, as pthisis is of so many diseases.

97. "Bâna (*also*, an arrow), who has received benefits from him (*also*, which is fitted with a point), who has many partizans (*also*, which is furnished with feathers), and who is capable of rending his enemies (*also*, piercing others), will enter into an alliance with him (*also*, will be fitted to a bow), possessed as he is of excellences (*also*, strung).

98. " And those others, too, such as Kâlayavana, Sâlva, Rukmin and Druma, who are of dark (*i. e.* evil) nature, will follow him, who is so full of evil (just as darkness follows twilight).

99. " Even a slight intrigue (*or* secret overtures to them) made by him would soon inflame them, already hostile as they are to you, as the wind sets ablaze smouldering fire.

100. " Even an insignificant person, who has powerful friends, attains the end of his work (*i. e.*, accomplishes his end). A mountain-stream, by joining with a big river, reaches the ocean.

101. " When he is attacked by you, those (kings) who are his friends and those who are your enemies,—both these groups will go over to him, and the rest will join you.

102. " Having thus raised up the whole host of kings only to abstruct the sacrifice, you will have, alas! become the first enemy of him who has known no enemy (*i. e.*, Yudhishthira).

103. " Counting upon you as a friend, with shoulders capable of bearing a great burden, Dharmarâja, your kinsman as he is, hopes to sustain the responsibility of the sacrifice.

104. " Noble-minded men oblige even enemies who seek their favour. Great rivers lead to the ocean even their co-wives, the mountain-rivulets.

105. " Use of force towards enemies may succeed in course of time (sooner or later); but friends, once alienated, are difficult to be won back even by humouring.

106. " If you think that slaying the enemy would please the gods, then (I say that) the sacrifice itself is

far better calculated to gratify the gods who feed upon the *Purodâśa* offering.

107. "That (offering) alone, which those, who are conversant with rites, cast into the sacrificial fires (*lit.*, those that have *Mantras* for tongues), is really the nectar. The description of the churning of the ocean with mount *Mandara* as the churning-rod, is only a poetic beauty (*or* a beautiful poetic conceit).

108. "You should respect your promise to your father's sister, worthy of respect, viz:, that you would put up with a hundred wrongs perpetrated by her son.

109. "The intellect of a righteous man is keen, yet it never cuts the vitals of others; his activity is highly energetic, yet never influenced by passion; his heart is full of warmth (*or* zeal), yet never causes pain (to others); he has the gift of speech, yet he has but one speech (*i. e.*, he keeps his word).

110. "You cannot, without reaching the limit of the promised period, slay him whom you yourself have shown favour, just as the sun, who gives, of himself, light to the day, cannot bring it to a close, before he has reached the end of the due period (of twelve hours).

111. "Let spies, skilled in their work, obtain a footing among (insinuate themselves into the hearts of) the principal officers of the enemy (*also*, place their feet in the sacred waters), and thus sound the depths of the water in the form of the enemy.

112. That state-craft in which no spies are employed would never succeed, though no step is taken in it that is not in accordance with the maxims of politics, though it may give good salaries and grants of property (to the king's servants), just as the science of Grammar,

with the *Paspaśa* removed from it, would lose its importance, even though it may have the *Nyâsa* bringing all words under the Sûtras, the excellent *Vritti*, and the learned *Bhâshya*.

113. "Let spies, concealing their own insidious character, yet discovering the weak points of others, and receiving pay from both, alienate the counsellors of the enemy from him, by producing forged letters (*or* orders in writing).

114. "Let all the kings be made, by your resourceful spies, to go, with one and the same object, to the capital of Ajâtas'atru.

115. "When Pâṇḍu's son (Yudhishthira) would pay special respect to you, your jealous and fickle enemies would, of themselves, assume a hostile attitude.

116. "Here, among the enemies, those kings who know themselves would, even though they have risen with him, secede from their alliance with him, like cuckoos separating themselves from a flock of crows.

117. "May the assemblage of enemies, arrogant in their natural wickedness (*also*, raised up by their natural restlessness), and with their inconstant and weak partisans (*also*, with their wings constantly moving and therefore, weakened), become a flight of locusts in the fire of your resistless prowess".

118. Having heard this speech of Uddhava, Hari rose from his high seat,–speech that had analysed the whole question, that was in strict accordance with the principles of politics, that was (as it were) a bar against bad policy, that filled him with joy, and that was heard by *S'rî* (Lakshmî), who is ever present on his broad and high bosom.

Canto III.

1. Then Krishna who was (now) mollified, his resolution of fighting having given way, started for Indraprastha, like the sun that has entered upon the winter solstice having left the summer one.

2. The Sun was not fit to touch him, the revered of the world, with his rays, holy though they be to the world, and hence was held over him his large umbrella, beautiful like the full moon.

3. Standing between the two waving chowris of a pure, white colour like that of lotus-filaments, he had the unsurpassed (unprecedented) loveliness of the ocean with the celestial Ganges falling on both its sides.

4. The effulgence of the big jewels of diverse colours set in his diadem imitated the form (appearance) of mount Govardhana with its heaps (masses) of (precious) stones tinted with various minerals.

5. His breast, (overspread) with the flashing radiance of the emeralds set at the ends of his golden earrings, had, as it were, the necklace of pea-cock feathers that he used to wear in his childhood, fastened about it.

6. Him illuminated (the two) armlets refulgent with the mass of radiance of their jewels–radiance all the greater on account of their being polished by friction with the points of the crests of mount Mandara.

7. He shone with the tips of his nails naturally red and (also) overspread with the rays of the rubies set in his bracelet, which were, as it were, (still) stained with the blood that had come out of Hiranyakas'ipu's breast when torn open (by Him in the *Nârsihâvatâra.*)

8. If, in the sky, the celestial Ganges were to flow in two separate streams, then would his chest, dark as the Tamâla (tree), with the pearl-necklace fastened about it, be compared to it (*i. e.*, the sky).

9. By him was worn the (Kaustubha) jewel which illuminated the quarters with its radiance, and which was formed of the essence of the ocean, and reflected in which the world was seen as if actually dwelling in his body.

10. His pearl-necklace, hanging down from his girdle to the toes of his feet, appeared like the water of the Mandâkini sent forth from his toe and flowing, without break, high upwards.

11. He, with his body as blue as a sapphire-field and wearing a garment as yellow as the orpiment, shone like the rolling waters (*lit.*, flood of the waters) of Yamunâ (*lit.*, the sister of Yama) tinted by the lotus-pollen flying about (in the air).

12. It is right (to say) that, when adorned, the enemy of Madhu (Krishna) had quite another Lakshmî (*viz:*, beauty); for the one, pleasing to the whole world, dwells in his person, while the other, his own beloved wife, has her place on his bosom.

13. He, who had for his wife Lakshmi resting on his lovely bosom as broad as a door-leaf, had quite another Lakshmî (*i. e.*, beauty) delighting all people and pervading his whole body.

14. Young women surrounded him—young women having breasts which had evidently the quality of hardness, as they bore the marks of those nails, which had taken away the life of Hiraṇyakas'ipu, but which had now attained the position of ornaments.

15. The extremely slender waists of the young women bent down, as if quite overwhelmed by their exceedingly large and heavy breasts which, being exceedingly plump, were, as it were, raising (drawing)them (waists) up.

16. Every one (young woman), at whom the lover (husband) looked, hung down, out of bashfulness, her head, with her eyes tremulous through fear and shame. In the meanwhile, the others, filled with jealousy, fearlessly struck him with their glances, all at one and the same time.

17. One hand of him, whose lustre was like that of the blossom of the indigo flax, holding the disc with its throbbing assemblage of the lines of rays, shone like the stream of (the) Yamunâ with its great eddying whirlpool.

18. The mace, Kaumodakî, clever in rending the bodies of enemies, never-failing, always at hand, and (thus) Śakti incarnate, as it were, greatly delighted the heart of Krishṇa.

19. The Nandaka (sword), which was his own, was there (with him),–the sword which was Nandaka (giving delight) indeed, not only on account its being owned by him, exclusively as it belonged to him, but also by reason of its name, (which was significant) as it exceedingly terrified the enemies.

20. The bow Śârnga, which had never been bent by any one else, the string of which reached (was drawn as far as) the ear in battles, which was obedient (to his will) and very difficult to draw, was near him like a friend who has never been led to crookedness (*i. e.*, could never be won over *or* alienated) by any one else, whose confidence finds its way to the ears (of his friend) in all actions,

who is pliant (to his friend's will) and very firm (in his friendship).

21. The (conch) Pâñchajanya, from which swelled forth a sound which was deep and pleasing like that of a cloud, and which was (as it were) the one swan dwelling in the vicinity of the ocean in the form of Krishṇa, could be heard, as it gave forth a sound produced on account of its being filled with gentle wind.

22. The great warrior, armed with (carrying) the discus and seated in a pleasure chariot, which (always) brought about the fulfilment of the desired object, the path of which was unobstructed in all directions, and which was fast (in speed), shone like the Lord of the Night (the Moon) when he is in the Pushya constellation.

23. There was seen the enemy of the serpents, (*i.e.*, Garuda) who had his seat on the top of the banner-staff of Krishṇa (son of Śûrasena) and who, being reflected in the jewelled floors, appeared, as it were, about to enter the nether regions to terrify the serpents.

24. As he was about to start, the loud sound of the drums, powerful enough to split open the cavities of mountains, drowned all other sounds, just as the roll of the great ocean swallows up all other waters.

25. Beneath the way by which he, the supporter of (all) worlds, travelled, S'esha, the supporter of the earth, spread himself, in doing which (all) his coils were occupied in helping (supporting) his thousand heads bowed down under the great weight (of this earth).

26. His armies, with their banners lowered for fear of breaking by striking against the high gateway, followed him, a descendent of the Moon, just as the fruits of one's actions (measures) follow one who adopts a good policy.

27. The dust of the ground of gold, mingled with the dark streams of the ichor of elephants and thus shining like the powder of peacock-feathers, was pulverised by the multitudes of chariots which had sunk into it (the dust) up to the felly.

28. The (gold) dust of the ground of gold, trodden by (so many) feet, did not ascend to (*also*, disrespect) the heads of the populace (*also*, of great man) nor did it rise (*also*, become insolent), but only acted in a way in keeping with its heaviness (*also*, greatness).

29. That the horses, though with great difficulty restrained by the Yadus, did now and again throw up their fore-legs, was certainly because they desired to go ahead of the best elephants who, great and worthy of respect as they were, had obstructed their way.

30. Mothers hastily took away from the roads their children which were playing in the dust and which were seen in their front by the horsemen, who with difficulty curbed their horses by drawing up the reins.

31. Crowds of people came from every street, desirous of having a sight of the sinless Murâri. Oh, new and ever new does great love make a thing that (though it) has become familiar on many occasions (in various ways)!

32. He (Krishṇa) who knew everything, having fixed his gaze on that city, was not aware of the slow progress of his chariot when it had come to a road, too narrow for his compactly-formed armies.

33. (The city) which, in the midst of the sea, making the quarters tawny by the splendour of its golden rampart, had sprung up in splendour having broken upon the water, as if it were the flame of the fire in mouth of Vadavâ (*i. e.*, the submarine fire)

34. That extensive (city), which was made their site by thousands of mountains, and which had its form (*i. e.*, extent) surrounded by the waters of the ocean, had been made by the creator, as it were, as an image of the earth, while yet he had not been fatigued (in the work of creation),

35. Which (city), the highest limit to which excellence of skill in architecture acquired by close study by Viśvakarman could go, looked as if it were the reflection of Heaven in the waters of the ocean, as clear as the surface of a mirror,

36. Close to her, who was situated near him and had been recently given to the noble Krishṇa out of love for him, the sea formed multitudes of jewels, just as the father of a bride, who has been just given to a husband, fastens round her neck, while she sits in his lap, necklaces of jewels.

37. By whose rampart, filled with multitudes of conches tossed by the series of rolling waves of the sea, was daily imitated the summit of Sumeru with the constellations of stars moving round it,

38. On account of which the ocean attained the position of रत्नाकर (treasure of jewels) by carrying off with its rolling waters, jewels of steady lustre, piled in the market, ceaselessly entering the city through the flood-gates,

39. Where the sea spread on the turrets with his hands in the form of waves heaps of excellent jewels dripping with water and having their lustre concealed in foam (as it were) to expose them to the sun,

40. To surpass the rampart of the city in height, the high billows of the sea rose at a great distance, but

having been foiled in gaining their desired object when they got near, melted away as if through shame.

41. Outside of which (*i. e.*, the city), the cloud, who, having come with speed as if out of curiosity but being suddenly obstructed by the rampart-wall, shed tears in the form of (showers of) rain, roáring out loudly,

42. Wishing for some characteristic which would distinguish them from the women of the city, who bore perfect likeness to them in beauty, the celestial nymphs propitiated Manu who undoubtedly, for this reason, made all his offspring (*i. e.*, human beigs) have the twinkling of the eye as their distinguishing characterstic,

43. In that city, at night, women, who, having ascended the rows of crystal terraces, were concealed by the flashing masses of the rays of the moon, shone like goddesses in the sky.

44. In which (city), at night the water-courses on the terraces having floors of lovely moonstones carried their flood of waters on high, though the clouds were moving below them,

45. Where, in the houses, the ladies, having, out of bashfulness, extinguished their lamps at the time of coition, were frightened by the rays of the moon which streamed through lattice-windows and looked, being reflected in the walls of Vaidûrya, frightful like the eyes of the cat,

46. Where, in the houses, the youths, unable to draw pictures (on the walls) on account of their being exceedingly smooth, made the jewelled walls, in which their forms were reflected, as it were, painted with living pictures,

47. Where, the cheeks of women, conspicuous by their pallor of love-sickness, attained the beauty of crystal mirrors (set) in the pillars of the golden mansions, in which the women were reflected and which had the same (bright yellowish) colour as they,

48. Where, simple-minded women did not at all besmear the open spaces before the thresholds of their houses with cow-dung, besmeared (covered) as they were with the lustre of (springing from) the emeralds, green like the bodies of parrots,

49. Where the houses looked beautiful, as it were, with edges of thatches lovely with emerald-green moss, on account of the tails of peacocks hanging down, as they perched for a while on the curved beams of the thatches,

50. (The city) which shone with houses which, though having large तुलाs (beams) were without तुलाs (incomparable), which, though covered with series of वितानs (=canopies), were without वितानs (=not empty *i. e.*, furnished with all sorts of things), which, though विचित्र, [(1) without pictures, (2) *wonderful*], were सचित्र (furnished with pictures), and which, though विशाल [(1) without apartments; (2) spacious; extensive], were भूरिशाल (=having many apartments),

51. In which (city), men mistook even a real cat for an artificial one, as it lay with its body stretched and still in order to seize the row of artificial birds on the aviaries of houses,

52. Where, women, though living on the earth, brought down (*i. e.*, surpassed in loveliness) the moon by the lotuses in the form of their faces, and (therefore)

ascended, to no purpose, the spires of their palaces which towered above the path of the stars,

53. Where, the youths betook themselves along with their wives, who were celebrated for their beauty, who augmented passion by their purity, and the folds on whose bellies were curved, to apartments in the topmost parts of houses, which had flags as they were delightful, which augmented passion as they were solitary, and which had curved edges at the ends of the roof,

54. Where, to the great joy of youths, wines and mouths of women, (both) having natural fragrance, used to interchange (between themselves) the work of perfuming,

55. Where, in the inner apartments, the multitudes of birds, which had for their nests the aviaries on the turrets of the balconies, evidently became the pupils (as it were) of the women, hearing as they did their lascivious murmur during sexual intercourse,

56. Where, the transparent अम्बरs (garments) on the round breasts of women which, though covered (by them), could be clearly seen, bore resemblance to the sky, not only in name but also in actuality.

57. In which, both the kinds of विनीतमार्गs [(1) well laid-out paths; (2) refined ccourses of conduct] were never left by the people, thus never (1) deviating from them; [(2) stumbling on them]—ways, which were अजिह्म [(1) not crooked; (2) free from deceit], which never strayed from the great सीमा [(1) boundary-mark; (2) bounds of morality or propriety], which were अपङ्क [(1) free from mud; (2) free from sin], and which were अत्यायति [(1) very long; (2) having a long (prosperous) future].

58. Having fashioned the women of which city—women whose most superb charms vied with one another, the creator could wipe off the stain of the censure ex pressed in the comparison with the letter incised by an insect in wood (mere chance) that had been incurred (by him) in the creation of Lakshmî—(*i. e.*, censure that the creation of a peerless beauty like Lakshmî was only a fortuitous, lucky circumstance),

59. The trees having for their prefix the word कल्प (*i e.*, desire-yielding trees) produce only that which has been dwelt upon by the mind. But the blessings, which were enjoyed by the people dwelling in the city, were even beyond the reach of imagination,

60. Which (city) neither the husband of Revatî (Balarama) and son of Rohiṇî, who knew (was versed in) all the arts, and who illumined the quarters by his lustre white like silver (or opal), nor the husband of Revatî (a constellation of stars) and lord of Rohiṇi [a constellation of stars (*i. e.*, the Moon)] who assumes all phases, and who illumines the quarters with his rays white on account of nectar, wished to leave,

62. Where Kâma (*lit.*, the fish-bannered God of love) of victorious shafts lived fearlessly in a physical form, having obtained (*i. e.*, as he had) the close contact of Janârdana (Krishṇa) who had repelled (struck at) the might of Śambhu in the fight with Bâṇa,

62. Occupied for a long time by Hari (=Krishṇa) who was waited upon by pleasant breezes, and situated in (the midst of) the ocean, the abode of radiant jewels, she (*i. e.* the city), as it were, challenged (the city of) Amarâvati which has been occupied for a long time by Hari (Indra) attended by S'ivas (=Rûdras) and Maruts

(=gods), and which is situated on mount Meru, the abode of radiant jewels,

63. He himself, the (ornamental) *Tilaka*-mark of the three worlds, who was स्निग्धाञ्जनश्यामरुचि (=of a dark lustre like that of the unctious collyrium), and who was सुवृत्त (=virtuous), heightened the beauty of the city which was अध्वंसितवर्णकान्ति (=the purity of the castes in which was not destroyed), just as the सुवृत्त (=well-rounded) *tilaka*-mark, which is स्निग्धाञ्जनश्यामरुचि (=of dark lustre on account of the unctious collyrium), sets off the beauty of a young woman who is अध्वंसितवर्णकान्ति (whose colour and loveliness are unimpaired).

64. Gazing at that city, he, of unsurpassed valour, reached, (travelling) towards the east, the main street which, वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्री (=whose beauty was like that of the rainbow, it being refulgent with the lustre of daimonds in the *Toraṇas* etc.) as it was, was unassailable by the enemies like the army of the gods which is वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्री (=in which splendour of the weapons of the golds is illuminated, *i. e*, heightened by the refulgence of the thunderbolt].

65. The armies of the vanquisher of Mûra (Krishna) issued out of the city, just as all beings sprang from the body of Vishnu (*lit.* One who has a lotus in his navel), or just as the waters (of the Ganges) arose from the mass of the matted hair of S'iva, or just as the Vedas came forth from the mouth of the Creator.

66. The horsemen, who had their thighs rubbed against those of others, went out with great difficulty, on account of their restive horses who pressed so much against one another that their bits slipped off on account

of their mouths coming into close contact with one another.

67. As the road, narrow though it was, was being left, as if by darkness, by the multitude of beasts (even) from afar, the elephants of great might could go on without confusion, as if they were lamps of very powerful light.

68. The chariots, which were (before) running with (great) speed, were taken down from the हास्तिनख (a turret guarding the entrance to the gate of the city) to the ground by the horses without being fatigued, as the yokes rested (only) on the extremities of their necks which were curved by reason of the reins being pulled up by the careful charioteers.

69. When, at the time of the departure of Krishṇa, (*lit.* disc-bearer), the hands of the city in the from of her streets were shorn of the bracelets in the form of the waves (ranks) of armies, probably the city did like her being द्वारवती [(1) having gates; (2) द्वारका].

70. Murâri (Krishṇa) beheld, beyond the waters of the ocean, long stretches (*lit.* rows) of forests which, with their masses of bluish leaves, had the appearance of moss thrown up every moment by a thousand waves.

71. He beheld on the shore the trees, as it were, his own forms multiplied,–trees which were possessed of लक्ष्मी [(1) beauty; (2) Lakshmî, wife of Krishṇa], which had their abode on the shore of the ocean, and which were dark-coloured like clouds, and united with लतावधूः [(1) creepers as their wives; (2) creeper-like wives].

72. He suspected the husband of rivers (the ocean) who touched the land, who roared loudly, whose high

waves had the appearance of trembling hands, and who threw out foam, to be a person suffering from epilepsy, who lies on the ground, who cries out loudly, who throws up his hands, and who gives out froth his mouth.

73. On the shore, he observed rows of pearls which were, as it were, the rays of the moon thrown out by the ocean, as they, swelled as he was, could not be contained within himself after having been drunk through exceeding greediness.

74. He saw clouds quietly drinking the waters of the ocean from one part thereof,—clouds, who would moisten (flood) the earth on all sides, continually roaring in haughtiness.

75. He saw rivers, which had been made of the water taken from (the ocean) itself, falling into the ocean, as if they were the *Smritis* which enter the Veda, laid down as they have been after their import is taken up from (Veda) itself.

76. He hailed with joy the sea-faring merchants of the island who were putting the indigenous valuable merchandise into vessels—merchants who made the best profits by selling the valuable articles of various quarters (of the globe).

77. The serpents, who were desirous of leaping out of the ocean (*lit.* lord of rivers), threw, out of devotion, the waters high up (into the air) by means of the winds of their breaths, as if they were the banners of Garuḍa-bannered God (*i. e.*, Vishṇu).

78. The ocean, seeing him come–him who was his friend in adversity, and who used to lie on the bed of his lap,–as it were, went forward to meet him, with his arms in the form of high waves, spread out in great joy.

79. The sea-breeze, wafting sprays of water and fragrant by contact with the cardamum creepers, wiped off (removed) the drops of perspiration of Krishṇa, as he was going along the shore.

80. The soldiers (then) reached the regions of morasses of the briny ocean, the Ketakî plants in which were parted (like hair) by the wind arising in the groves of high palm-trees.

81. They (*i.e.*, the soldiers), who had decked themselves with garlands of clove-blossoms, who drank the water in the cocoanuts, and who ate green batel-nuts, received thus from the sea a hospitable entertainment.

82. At that time, great was the distance (*also*, difference) between the army of Krishṇa (*lit.* the younger brother of Balarâma) that was marching on,–army, which was full of hundreds of horses on all sides, which, on every way, trampled down भूभृत्s [(1) kings, as well as (2) mountains], and which always had श्री (Lakshmî as well as beauty) with it, and the ocean who gave birth only to one horse, who was (himself) very much churned by the महीभृत् (*i. e.* Mount *Mandara*), and who was for a long time deprived of श्री (Lakshmî, who sprang from the ocean as one of the fourteen jewels churned out of it).

Canto IV.

1. He beheld the *Raivataka* mountain, the many-hued minerals of which were imbedded with sapphires, and which, therefore, was, as it were, the vapour of the hissing of serpents, bursting from the ground and rising along with the radiance of jewels, after having broken open the ground,

2. Which was, as it were, playing the part of Vindhya, by reason of the assemblages, just above the high rocks, of clouds which were rising perpetually on all sides, as it were, to obstruct the path of the sun,

3. Which was covered with the refulgence of jewels having fresh collections of rays—refulgence, spreading over the golden peak (of the mountain), which was lovely on account of the dark-blue hue of the stones, and which was overspread with creepers that invited bees,

4. Which, standing as it did, having filled the sky with its thousand शिरस्s (peaks) and the earth, with its thousand पाद्s (hills at its foot), and having the sun and the moon विलोचनस्थानगत (in that part of it, which would serve for its eyes), was, as it were, Hiraṇyagarbha (Brahmâ), who stands pervading the sky with his thousands शिरस्s (heads) and the earth, with his thousand पाद्s (feet), and having the sun and the moon विलोचनस्थानगत (for his eyes),

5. Which, bearing as it did the clouds, which were white on account of the absence of water, and (thus) having the colour like that of a washed upper-garment, appeared like S'iva (*lit.* the enemy of Cupid), having the *Bhasman* (ashes on his body) divided by the union of the body of Umâ (Pârvatî),

6. Which cast a (great) shade with umbrellas in the form of lotuses with the petals spread out, which were, as it were, the ruffled feathers of birds who were absorbed in the endearing words of their wives, and who were a little unsteady and languid on account of ardent passion,

7. Which bore many trees which, with splendid peacocks perched on their branches, with their bodies covered with big serpents, and with their hands in the form of the numerous creepers dancing (in the air), were, as it were, (so) many Rudras, with their bright blue necks lying on their shoulders, with their bodies covered with big serpents, and with their creeper-like hands dancing (*i. e.*, tossing in the air),

8. Which had pellucid and moss-grown waters, which resembled the excellent cheeks (of a woman), white as they were with the pollen of *Lodhra* flowers, the hanging blue lotuses as they had for their ear-ornaments, and wearing as they did the beauty of sands adorned with new soft grass,

9. On which, the fickle bees were fascinated by beds of lotuses, which took away heat with its groves of trees, and which bore the celestial damsels with lovely ringlets of hair, without their being thrown into consternation by demons (*i. e.*, on the mountain, celestial damsels with lovely ringlets were never thrown into constenation by demons).

10. The glories of height and beauty of the mountain,—the mountain, which had been enlarged by the gods for the delight of Krishṇa with the peaks of Sumeru brought by them,–will never be regarded as false descrip-

tions by poets unrestrained in language (*i. e.*, indulging in poetical exaggeration),

11. From which (mountain), as from a wealthy merchant, people constantly took immeuse quantities of the most costly and radiant jewels hoarded up in the great and numerous peaks (*also* in full and many *Prasthas*),

12. On the slope of which, the swarm (*lit.*, line, row) of bees, which drank to the full flower-juice (honey), with the lotuses bending under them, and which (therefore) were intoxicated, did not feel fatigued, for it (the slope) was, as it were, a receptacle of lotuses, though it was exposed to (*lit.* bore) terrible heat,

13. On which, the huge, dislodged rock of silver, with a high tree growing on it—tree which had its thousand fully-opened flowers looking like so many eyes—, displayed the beauty of (or had the appearance of) *Airâvata* with the Thousand-Eyed One (Indra) seated on it,

14. Where, the horses of the sun, whose colour was changed by Aruṇa (*lit.* the elder brother of Garuda) into ruddy (the colour of Aruṇa), were restored to their own colour by the jewels (of the mountain), dark-green like the sprouts of the bamboo, by means of their lustre flashing all around,

15. Where, the calamity arising from the fire of poison did not befall the forest of trees which were not free from serpents, inasmuch as it was well moistened with waters constantly poured down by the rising clouds,

16. Which substantiated, by means of (the illustration, *viz:*) its sunstones emitting fiery lustre at the touch of the sun's rays, the truth that it is from the excellence

of the material that the good qualities, that are imparted to it, acquire higher excellence (are sublimated).

17. The mountain, though vieweda gain and again by Krishṇa, filled him with (fresh) wonder. That alone is the essence of beauty that it should appear new every moment (*i. e.*, that alone is real beauty which appears new every moment).

18. The charioteer, who knew well how to speak (*lit.* to utter words), observing Krishṇa (*lit.* the descendent of S'ûra) with his neck uplifted, eager to view that mountain having its high slopes full of birds that were crying aloud, spoke thus,

19. " Who, on this earth, will not be filled with wonder to see this नगेश [(1) the best of mountains, *i.e.* रैवतक; (2) the lord of mount *Kailâȃsa i. e* , शिव], who is आच्छादितायतदिगम्बर [(1) who has covered the vast quarters and the sky, *i. e.*, रैवतक; (2) who is clad in an extensive garment in the form of space *i. e.*, शिव], who (*i. e.*, रैवतक) stands occupying on high the earth and whose peaks are lofty and extensive [*also*, who (*i. e.*, शिव) is seated on a tall bullock, having pointed and large horns], and who has on his summit the bright rays of the moon [*also*, who, *i. e.*, शिव, has on his head the shining digit of the moon].

20 " With the sun with his string-like rays spread upwards rising (on one side), and the moon setting (on the other), this mountain resembles (*lit.* displays the beauty of) a stately elephant begirt by a pair of bells hanging (on either side of his body).

21. " This mountain, who, with his beaming rays, has grassy plots of gold all around, appears beautiful

like your honour, (*i. e.* resembles you), who wears a new garment as yellow as the orpiment.

22. "Those that sit here on the summits see the hinder part of the moon (*lit.*, having the deer in her lap) which is spotless (and therefore) has its collection of rays all the more compact, and which has completely (in every respect) attained resemblance to the face of a woman.

23. "Here, mountain–torrents, having, like men (in the वानप्रस्थ stage of life), thrown themselves from the lofty cliffs down on the tops of rocks (below) and split (or broken) into thin particles, rise to the sky (ascend to heaven) and give supreme pleasure to the bodies of the love-smitten celestial damsels.

24. " Here, in some places, the clouds who have silenced the piteous cries of the *châtakas*, and who have likened brilliant gold to (their) lightnings, cover those yonder spots, while in others, these rays of the sun, flashing out beautiful gold, make them reddish-brown.

25. " Evidently, the sky (itself) held up mostly by the heads (*i. e.*, peaks of this mountain) which have for their support the raised hands (*i. e.*, the rays) of the moon, and which have propped themselves on the stars, is falling all around on the slopes of this (mountain) under the credible title of the water of the mountain-torrents.

26. " Here, rivers, that have their waters, in one place, mingled with the rays of the crystal bank (*i. e*, white), and in another, blended with the radiance of sapphires, assume the beauty of the Ganges (*lit.*, the river of the gods), heightened by the waters of Yamunâ (*lit.*, the daughter of Kalinda) flowing into her.

27. "On this (mountain), whose peaks are like those of Meru, there gleam here and there the brilliant hues of jewelled ridges, while damsels, as lovely as (*lit.*, equal in loveliness to) celestial beauties and full of love towards their husbands whose love is new, are sporting here and there.

28. "Here, that (yonder) lofty wall of silver, as white as thick white-wash (or Ambrosia), and adorned with a line of gold, attains the beauty of the forehead of S'îva (*lit.*, the enemy of Cupid) whitened with ashes,—forehead, adorned with his flaming eye (*lit.*, having the flaming eye for its adornment).

29. "This (mountain) bears (*i. e.*, has) slopes that are very hard (*also*, old) and exceedingly large (*also*, exceedingly heavy on account of fatness), that are covered with large and hanging clouds (*also*, who are impeded by large and hanging breasts), that are always inaccessible to living beings (whose) bodies are always unfit to be approached (for cohabitation), and that have on them the elephants of the quarters who give side-blows with their tusks (*also*, who have the marks of bites and wounds by finger-nails turned into scars.).

30. "Here, lo! on the golden slope of a hue like that of fire, these trees, bearing a swarm of bees settled on their blossoms and thus darkened, assume the appearance, of smoke.

31. "On account of this (mountain), who has attained the beauty of the ridge of Sûmeru by displaying his sky-touching walls of gold which nave the tawny lustre of the *Champaka* conspicuous by its full-blown flowers, the Bhâratavarsha appears like Ilâvrita.

32. "This (mountain), with its herds of *Priyaka* dee that have shining and variegated hair, moving all around appears, as it were, to have in them his own limb (parts) full of various jewels, only become moveable.

33. "Here, young elephants, living in lakes, spor in joy with full blown lotuses, while groups of *Siddha* sing loudly to their wives in melodious and impassione tones.

34. "Here the great herbs take into their charg the wives of the Sun (*lit.*, Lord of Splendours) and d not let them be obscured (*also*, disturbed) by others when he is, by the decree of fate, overtaken by darknes (*also*, misfortune), and look forward to the time (ofre union) when it would pass off (*lit.*, by its passing away)

35. "Here creepers, with their sprout-like hand resting on the branches (*also*, shoulders) of trees, an with their flowers covered with swarms of bees (whic are) like eyes, as it were, having (*lit.*, endowed with pupils (*or* collyrium), appear like young women.

36. "On this (mountain), redolent of *Kadamba* flowers the birds every moment utter notes with various pauses and this wind, which shakes the forests of *Kadambas* comes here near us, constantly whirling the clouds.

37. "This (mountain) holds (*i.e.* contains) a collection of treasure-troves, the wealth in which is hidden, which has been discovered with great difficulty by learned men versed in the science, but which is difficult to get at by others whose minds are not firm in belief, though they have learnt of it (*i. e.*, of the discovery), and which is powerful enough to remove all miseries, just as an eminent Brâhman is possesse l of a collection of *Mantras* (spells) which hav a secret meaning, which, even after

being head expounded with great difficulty by men learned in the *Tantras*, are difficult to be learnt by others whose minds have not settled convictions, and which is potent enough to destroy all sins.

38. " Here, the *Turangavaktra* thinks highly of the *Kinnara* (while the latter is) kissing the cherry-lipped mouth of his beloved; the latter, on the other hand, admires him (while he is) embracing his wife, whose waist is (as it were) afraid of breaking down under the weight of her protruding (plump) breasts.

39. " What creepers are not fully in blossom in this forest of vast extent,-forest which has concealed the rays of the sun and which shines, on the slopes of this mountain, with its far-spreading *Tamâla* and *Tâla* (palm) trees ?

40. " On this mountain, women, charming with their girdles of brilliant gems (*also*, charming with ridges of brilliant stones) and having large buttocks (*also*, having big precipices) and full and delicate cheeks (*also*, large and smooth rocks), make a residence worthy of themselves on the table-lands which are lovely with bowers (*also*, lovely with their teeth) and whose peaks are variegated with excellent jewels (*also*, whose bracelets are brilliant with excellent jewels).

41. Here, the white ground of silver, with fragments of diamonds loosely scattered on it, bears complete resemblance to water just poured down by the cloud and having numerous bubbles that remain on it for a long time.

42. " This (mountain) is resorted to by many a woman who, with her body afflicted with love and with the corners of her eye down-cast, shuns the company of men and thinks of the happiness of a union with her lover.

43. "On this (mountain), *Chamarîs* (female *Chamara* deer), being frightened at the loss of one hair dropped in the forest of *Kîchaka* bamboos entangled with one anot er, are not able to move on, as it were, on account of the pleasure they feel in hearing (sweet) notes issuing from their (*i. e.* of *Kîchakas*) interiors containing the soft breath (of the wind).

44. "Here water, white as pearls and (therefore) looking like milk, poured by clouds into wells having rocks of Mahání'a sapphire lying in them, and instantly mingled with the rays (of the sapphire-rocks) dark as a knife, attains the transparent hue of the juice of indigo leaves.

45. "A woman, who, superior to all other women for a meeting as she is, would not go to meet her lover who was seeking her,—that same woman, when here (on this mountain), has a longing for intercourse in secret with that lover, her anger not lasting long.

46. "Here, inasmuch as the rays of the moon are multiplied thousand-fold, being blended with the multiform rays of jewels, the lotus-plants, thinking him (the moon) to be verily the sun, have all their lotuses fully opened even at night.

47. "This (mountain) is, as it were, crying, out of affection, with the pitious screams of birds over his daughters, the rivers, who, used to roll fearlessly on this lap, are (now) going before him to meet their husband.

48. "The flank of this mountain, bearing rows of trees kissed by paramours in the form of bees and bending under (their) boughs, shines with a tawny hue on acco-

unt of the dropping pollen of creepers which have become tawny by ripening (complete development).

49. "Here this water, falling from the uplands on to the lowlands, and having the beauty of the decorated long trunk of a large elephant, looks, being tinted with rays of various jewels, as lovely as a rainbow turned upward.

50. "These locks of hair in the form of peaks of this mountain, as it were, wear for a moment crest-garlands in the form of peacocks—garlands, which are decked with chaplets in the form of their large and hanging feathers, and which (thus) appear to be woven with the variegated opening flowers of the desire-yielding tree.

51. "The best voluptuaries, who resemble the gods coming from Heaven and whose eyes are like bright red lotuses, do not fail to passionately enjoy, on this (mountain), their new sexual intercourse with their wives.

52. "Having covered himself, with a large piece of cloth in the form of flowers, this mountain is, as it were, incensing his limbs with the masses of new clouds, which roll inside (the garment), which have the colour of the neck of a pigeon, and which bear the appearance of the fumes of Aguru.

53. "On this (mountain), pictorial decoratiou, painted without any ground in the sky with the variegated rays rising from flawless new jewels lovely on account of or blending with one another, fills the aerial spirits with wonder.

54. "This mountains, cool on account of breezes, bears screens in the form of the rows of clouds, white on acount of absence of water, to the delight of the meritorious and exceedingly happy people who live on its peaks.

55. " Here, men engaged in *yoga* contemplation, who employ the means of purifying the mind such as मैत्री (Goodwill) &c., and who, having brought about the destruction of the क्लेशs (sources of pain in the world), have attained the सालम्बन योग (a form of contemplation in which a योगी tries to bring before his mind the gross form of the Eternal), desire to keep off even the knowledge of the Purusha (the Soul) being different from Prakriti (Nature), although they have attained it already.

56. " Here, the rays of the sun falling, through the interstices between the leaves, on the emerald ground and making the collections of the minute particles visible (*lit.*, in which collections of the minute particles become visible or are clearly seen), assume the beauty of the peacock's neck bent low.

57. " Here, what woman will not bow to her lover to whom she could be easily drawn by the flight of bees commencing to sing to her – a fight of bees that is exceedingly dark, that never remains in one place, and that bears resemblance to the indistinct and sweet sound of the strings of a lute ?

58. " Here, the peaks, bathed, by night, in a flood of water trickling from moonstones struck by the moon-beams, and heated, by day, with fires rising from the sun-stones, are, as it were, practising a very severe penance.

59. " On this (mountain), the great lakes, which have great abundance of water [*also*, in wnich many monkey are (described)] and which are beautiful, and which are agitated by the swift movement of wind [*also*, which are made bold by the swift son of Wind (हनुमान)] bear resemblance to the words of Vâlmîki, which are

अरहितरामलक्ष्मण [(1) which have not left out राम and लक्ष्मण; (2) in which female cranes are not separated from their mates].

60. " Here joyful young elephants give now and again sweet yet terrible sounds in every direction. In every forest is seen a herd of *Chamarî* deer, and there shine forth the rays from the grounds of gold and gems.

61. " On this (mountain), wind, who has obtained (the pleasure of hearing) songs by filling the cavities of bamboos, who has come in contact with the hairy bodies of *Rallaka* deer (*or* blankets), and who is perfumed by rubbing (himself) against the musk deer, is attached to (these) regions (विषयेषु), just as a sensualist is addicted to the pleasures of sense (विषयेषु)

62. Here, the clouds, who ward off the sun, to the great delight of youths, and who are clever in removing the fatigue caused by the exertion of the sport of cohabitation, make the pitch-dark day (made pitch-dark by them) think itself to be night.

63. " Here, this serpent, enraged with the ruttish elephant who broke this tree, his abode, always bent with flowers, is giving out virulent poisons.

64. " On the Himâlaya, cold with snow, even S'iva sleeps enveloped in a garment of thick elephant's skin, but even an utterly destitute person, dwelling on this mountain which is pleasant in all seasons, does not experience the least trouble from the pair of opposite conditions (*viz.*, heat and cold).

65. " This mountain, with (by reason of) these crystal table-lands, having their middles dark with (on account of) the new line of woods, imitates the beauty

of S'iva (*lit.*, who carries in his hand the trident), whitened with the unguent of ashes, and wearing a waist-band of a serpent.

66. "Here, the Yâdavas, decked in ornaments of gold, with their fatigue of the day relieved by rivulets having, on both their sides, banks with waters containing full-blown lotuses, drink the delicious wine of the sugar-cane, and take off, in private, the garment from the body of their beloveds for sevual enjoyment.

67. "Here, the sun, though not facing them, puts young women, whose garments have been removed by their lovers, to shame, when his light, dispelling dense darkness, and falling on the silver-walls stainless as mirror, is constantly reflected on the caves of gold.

68. "When you have come as his guest, this high mountain is, as it were, rising hastily to greet you by means of clouds that imitate the beauty of the torrents on the summits, that are impelled by swift winds and (thus) rise up playfully, and that are as dark as the garment of Balarâma".

NOTES.

CANTO I.

शिशुपालवधम्—This title of the Kâvya can be explained in two ways, viz., (1) शिशुपालस्य वधः शिशुपालवधः। शिशुपालवधमधिकृत्य कृतं काव्यं शिशुपालवधम्, *i e.*, a poem having for its subject the death of Śiśupâla, अण् the *Taddhita* affix being added to the word शिशुपालवध, acc to 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'—*Pâṇ* IV. 3. 87. However, as this affix causes the वृद्धि change of the first vowel of the word to which it is added, we should have the form शैशुपालवधम् ; but according to Kâtyâyana's Vârtika 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्', the *Tad.* affix अण may optionally be dropped in the case of आख्यायिकाs (technically, story poems in prose such the हर्षचरित and कादंबरी of बाण) and we may, by taking आख्यायिका either in the general sense of 'a poetical composition treating of a story' or as standing for आख्यायिकादयः, hold the name शिशुपालवधम् to be formed in conformity with the above quoted Pâṇini's Sûtra and Kâtyâyana's Vartikâ. (2) शिशुपालस्य वधः शिशुपालवधः। तस्य प्रतिपादकं काव्यं शिशुपालवधं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारात्, *i.e.*, शिशुपालवध (the subject-matter) is metaphorically identified with the काव्य (of which it is the subject-matter), the उपचार being based upon प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव. The word शिशुपालवध, therefore, standing as it does for a काव्य, *i.e.*, being the name of a काव्य; takes the neuter gender.

Every literary composition, according to the traditional custom of Sanskrit writers, should begin in one of the three modes, laid down as 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्, *i.e.*, the opening of a poetical composition should be one of these three, *viz.* (1) a blessing invoked on the readers or the audience; (2) a salutation to a deity; and (3) a direct reference to the subject-matter. Mâgha has adopted the third mode in directly introducing in the very first stanza the hero of the poem, no other than the Supreme Deity, Vishṇu himself (in his Krishṇa incarnation) and describing him as seeing his devotee Nârada in his

descent from the sky on a very momentous errand. This introduction, along with the use of the word श्री as the first word of the first stanza, constitutes what is called मङ्गल. In Kâvyas, the मङ्गल generally takes the form of a salutation to the poet's favourite deity, and in dramas, of a benedictory stanza or stanza, which are called नान्दी. Patanjali in his Máhâbhâshya speaks of the efficacy of the मङ्गल thus: माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशद्बमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ताः सिद्धार्था यथा स्युः।

1. *Construe* :—श्रियः पतिः जगन्निवासः (तथापि) जगत् शासितुं श्रीमति वसुदेवसद्मनि वसन् हरिः अम्बरात् अवतरन्तं हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं (नारदं) ददर्श.

श्रियः पतिः, the consort of Lakshmî, *i.e.*, Vishṇu, incarnated as Krishna with Lakshmî incarnated as Rukmiṇî.

The word श्री, signifying the Goddess of beauty and excellence, in fact, of all blessings, is always used as an auspicious sign at the commencement of all writings. The use of this word, therefore, as the first word of the poem serves the purpose of the मङ्गल, benediction or blessing, which is held to be necessary by all Sanskrit writers for the removal of all obstacles and safe completion of the work undertaken. Mâgha uses the word श्री, also in the concluding stanza of each canto of the *Śiś'upâlavadha* as an auspicious sign.

श्रीमति (qualifies वसुदेवसद्मनि), 'glorious; beautiful.'

'**शासितुम्**, to rule, to restore order and moral government in.'

जगन्निवासः, जगतां निवासः, 'the receptable of the (three) worlds,' *i.e.*, who holds all the worlds in himself. The whole universe, acc. to mythology, is borne by Vishṇu in his side. *Cf.* अन्तर्वसान्बिम्बगतस्तदंगे साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः—Canto III, st. 9, and also भर्ता जगतां in III. 25.

वसुदेवसद्मनि, वसुदेवस्य सद्मनि, 'in the house of Vasudevâ,' his father. Vasudeva, son of S'urasena, of the Yâdava branch of the Lunar race, was the father of Krishṇa and Balarâma.

वसन् 'living', in the form of Krishṇa as his son.

अम्बरात्—अम्बं शब्दं राति इति अम्बरम्—manifestation of sound being the peculiar quality of the sky. 'शब्दगुणमाकाशम्'—*Tarkas.*

हिरण्यगर्भाङ्गभुवम्, हिरण्यस्य गर्भः हिरण्यगर्भः तस्य अङ्गभुवम् (सुतम्), 'son of Brahmâ,' or हिरण्यगर्भस्य अङ्गात् भवति इति हिरण्यगर्भाङ्गभूः तं (मुनिं), 'sprung from a limb (*viz.* the thigh) of Brahmâ.' Nârada is supposed to have sprung from the thigh of Brahmâ.

हिरण्यगर्भः, the Supreme Being manifested as Brahmâ, the creator of the universe, so called from being born from a golden egg. Acc. to *Manusmriti*, there was, before the creation of the universe, darkness everywhere. The self-existent Supreme Being manifested himself and dispelled the gloom. He first created waters and and deposited in them his seed. This seed became a golden egg (हैमं अण्डं), in which he himself was born as Brahmâ who is, therefore, called हिरण्यगर्भ. 'The primordial egg was then divided into two parts, with which he constructed heaven and earth, placing in the middle the sky, created the eight regions and the eternal abode of waters.' Brahmâ then created the ten प्रजापतिs, progenitors of the human race, *viz.*: मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, दक्ष, भृगु and नारद. Of these नारद, according to *Bhâg.* and *Mbh.*, sprang from the thigh of Brahmâ. **अङ्गभुवम्** may, therefore, be explained as अङ्गात् भवति इति, sprung from a limb (*viz.* the thigh of Brahmâ).

मुनिम्—Nârada, the most celebrated of the divine sages (देवर्षिs). Though counted among the ten प्रजापतिs, he took no part in the creation of the world. He is a great devotee of Vishṇu, whose close associate and friend he became in the Krishṇa incarnation. He is represented as of a bright white complexion, wearing gold ornaments and clad in moon-white raiment, constantly moving, Viṇâ (called महती) in hand, from world to world, a bearer of messages and news from the gods to men and from men to the gods, and sometimes promoting discords among them. The following is a description of the

sage from the *Harivams'a* :—ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः । सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन् ॥ चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः । वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ॥ कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् । दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः ॥ वेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां गुहोपमः । महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान् गान्धर्ववेदवित् ॥ देवगन्धर्वलोकानमादिवक्ता मुनिः परः । गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥ स नारदोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकपरोऽव्ययः । *Cf.* also the vivid description of Nârada by Kâlidása—गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः । मुक्तागुणातिशयसंभृतश्रीर्हेमप्ररोह इवजङ्गमकल्पवृक्षः ॥—*Vikram.* 5.19.

Nârada, in this stanza, is described as descending from the sky to see Krishṇa and deliver Indra's message to him.

This st. contains the figure of speech अधिक, which consists in "representing the container and the contained, though smaller, as greater than the contained and the container respectively, although these (latter) are intended as themselves great, with a view to intimating the excellence of the object under description." The figure here consists in describing Krishṇa as जगन्निवासः वसुदेवसद्मनि वसन्—'Krishṇa, who is जगन्निवास, the substratum of the universe and therefore, vast in proportions, is represented as living in the palace of Vasudeva, which is infinitely smaller, in order to bring strikingly before the reader's mind the greatness of Krishṇa, the object under description. There is also the figure विरोध, which consists in the representation of two things as incongruous, though in fact, there is no real incongruity between them. In the st., the apparent incongruity lies in जगन्निवास, the substratum of the universe, living in a mundane dwelling which is but an exceedingly small corner of the universe; this incongruity is, however, explained away by the fact that जगन्निवास being God himself, anything is possible in his case, and that he is now incarnated as man. Besides these two अर्थालंकारs, there is also the शब्दालंकार called वृत्त्यनुप्रास in this st. A शब्दालंकार is a figure of speech, depending for its charmingness on sound or words, and disappearing as

soon as the words which constitute the figure are replaced by others of the same meaning. The figure वृत्त्यनुप्रास consists in the similarity of one or more consonants occurring two or more times in the same stanza or part of the stanza. In this st., we have it in the repetition of the consonant त् and स् and the two words जगत् जगत्, one immediately following the other.

Thus there are in all three figures present in the stanza, each independent of the others. Such presence of mutually independent figures in a stanza constitutes the figure संसृष्टि–'सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः । K. P. X. 53.

2. *Construe* :—अनूरुसारथेः गतं निरश्चीनम्, हविर्भुजः ऊर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धम्, (इदं तु) सर्वतःविसारि धाम अधः पतति, किमेतत् इति आकुलं जनैः ईक्षितम्.

गतं, 'motion ; movement.' The past passive participle is used in the neuter as an abstract noun, acc. to ' नपुंसके भावे क्तः '—*Pâṇ*. III. 3. 114.

तिरश्चीनं, 'sideways ; oblique.' तिर्यगेव तिरश्चीनम्, from तिर्यच् with the Tad. affix ख (ईन) स्वार्थे. तिर्यच्—' स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति '—*Amar.*

अनूरुसारथेः, *lit.*, 'Of him whose charioteer is the thighless (Aruṇa), *i e.*, 'of the sun'—अविद्यमानौ ऊरू यस्य सोऽनूरुः, अनूरुः सारथिर्यस्य सोऽनूरुसारथिः सूर्यःतस्य. Aruṇa, the son of Vinatâ by Kaśyapa, was born thighless (hence called अनूरु), as his mother had hatched the egg prematurely. He is supposed to hold the office of the charioteer of the sun. He is of a ruddy colour. In fact, Aruṇa is dawn personfied. "His imperfect form may be allusive to his gradual or partial appearance, his legs being supposed to be lost either in the darkness of the departing night or in the blaze of the coming day"—*Monier Williams*. See notes to III. 23 and IV. 14.

प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः, 'it is well known that fire flames upward.' हविर्भुजः, हविः भुङ्क्ते इति हविर्भुक् तस्य, *lit.* 'eater of sacrificial offerings.'

पतत्यधो...सर्वतः, '(but) this splendour, spreading on all sides, is falling down'—quite unlike either the Sun or Fire. **आकुलं**, *adv.*, 'in bewilderment', for the people were at a loss to make out what it was that was as bright as the sun or fire, yet differed from them both on account of its downward motion and its spreading on all sides.

धाम, 'splendour, refulgence.' 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु'—*Vis'va.* *Cf.* धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः—*Mudrâ.* 3. 17.

ईक्षितं जनैः, 'the people looked on.' The past participle ईक्षितं is here used impersonally with an instrumenial construction. *Cf.* अत्रभवती विश्वम्भरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन—*Uttar.* 7.

The figure in the st. is व्यतिरेक, as the उपमेय (the object of comparison), *viz.* the lustre of Nârada, is described as greatly superior to the उपमान (the standard of comparison), *viz.* the Sun and the Fire, in that it not only spreads on all sides but also has a downward motion. 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः'—K. P. X. 19.

3. *Construe* :—विभुः स पुरा त्विषां चयः इत्यवधारितं, ततः विभाविताकृतिं शरीरी इति (अवधारितं), ततः विभक्तावयवं पुमानिति (अवधारितं) अमुं क्रमात् नारद इति अबोधि.

चयस्त्विषां...पुरा, 'who was first taken to be a mass of splendours or lustre'. **ततः**, 'thereafter', *i.e.* on a nearer view, when Nârada came nearer the earth in his descent. **शरीरीति विभाविताकृतिम्**, 'determined to be a corporeal being, when his form became clearly visible.' विभाविता आकृतिः यस्य तं विभाविताकृतिं, *i.e.*, who was perceived to have a defined form.

विभुः, 'omniscient; all-knowing,' from भू with वि, 'to know'. वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः—*Mall.*

विभक्तावयवं, विभक्ताः अवयवाः यस्य तं, 'whose limbs were clearly distinguished'. When the different parts of his body, such as the head, hands, etc., were clearly seen, he was made out to be a man.

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि, 'by degrees recognised him to be Nârada'. नारद इति=नारदम्. As the particle इति, when being used to indicate an assertion requires the principal conditions of a distinct assertion, to be fulfilled (that is, there must be at least a *subject* and *verb* in the sentence quoted), the word नारद is used in the nominative case and *not* in the accusative, though properly it is the factitive object to the verb अबोधि.

अबोधि, Aorist 3rd Pers. Sing. of बुध् 4 A., 'to recognise; understand'; in the Aorist, this root takes the termination इ optionally inthe 3rd Sing., before which the penultimate उ takes Guṇa.

The figure in the st. is काव्यलिङ्ग which consists in the statement of a reason in the form of the sense (*a*) of a sentenee, or (*b*) of a word, (*c*) of words—(हेतोर्वाक्यपदार्थता—*K. P.* X. 28.). In this st., the fact of 'the perception of a well-defined form' and 'the perception of all the physical features,' as conveyed by the two words विभाविताकृतिं and विभक्तावयवं, constitutes the reason for the ascertainment of the शरीरित्व and पुंस्त्व of what first appeared to be merely a mass of light.

4—10. In these stanzas, the poet describes नारद's person.

4. *Construe*: नवान् बृहतः पयोधरान् अधोऽधः (स्थितं) समूढकर्पूरपरागपाण्डुरं (अत एव) क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना भूतिसितेन शम्भुना स्फुटोपमम्.

नवान्, 'fresh, newly formed', and hence, very dark. अधोऽधः, 'just below' (समीपाधःप्रदेशे). The words उपरि, अधि and अधस् are sometimes repeated to convey the sense of 'nearness', and these double forms, when they indicate 'nearness,' govern the accusative case.—उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते—*Vârtika.*

पयोधरान्, 'the clouds'. धरति इति धरः, पयसः धरः पयोधरः, one that holds पयस्, water, *i.e.* 'a cloud.' '**पयोधरः** कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च। कशेरुमेघयोः पुंसि'—*Medinî.*

समूढकर्पूर°—समूढः यः कर्पूरस्य परागः स इव पाण्डुरः तम् , 'white like camphor-powder heaped up,' *i.e.*, of a pure white colour. कर्पूर, camphor, is often is regarded as a type of whiteness by Sanskrit poets. The poet has purposely used the epithet 'समूढ...पाण्डुरं' in order to enforce his comparison of नारद to शिव, the latter being commonly described by the epithet कर्पूरगौर. क्षणं, 'for a moment', *i.e.*, just when he was immediately below the clouds. क्षणं is accusative of time, according to कालाध्वनोरत्यन्त-संयोगे' (द्वितीया स्यात्)—Pâṇ. II. 3. 5.

क्षणोत्क्षिप्त०—,(*qual.* शम्भुना) क्षणे उत्क्षिप्ता गजेन्द्रस्य कृत्तिः येन तेन, 'who has thrown up the (dark) elephant-hide during his revelry (of the Tâṇḍava dance.)'

क्षणः, 'revelry'; fastival. Śiva is represented as sometimes indulging in revelry, and heated with drink, dancing frantically the dance called ताण्डव, with the troops of his attendants, called गणs and प्रमथs, capering round him.

Śiva is represented as wearing elephant's hide as a garment, and hence he is called कृत्तिवासस्. The story how he came to wear this garment is as follows : An elephant-demon by name गजासुर acquired such power that he would have conquered the the gods and killed all the Munis had they not fled to Kâshî and taken refuge in a temple of Śiva. The Great God then killed the demon, who, when dying begged of him that he should wear on his person his hide and be known thenceforward by the name कृत्तिवासस् (skin-clothed). Śiva, therefore, ripped up the elephant demon's body and stripping off the (elephant) hide, cast it over his shoulder for a cloak.

भूतिसितेन, भूत्या सितेन, 'white with ashes'. Śiva, naturally of a perfectly white colour, is still more whitened with the ashes he besmears his body with. In his character of a perfect yogi, Śiva is represented as a naked ascetic wearing a mass of matted locks and smearing his body with ashes.

स्फुटोपमं forms a सापेक्षसमास with शम्भुना. शम्भुना स्फुटोपमं = स्फुट° शम्भूपमम्, *i.e.*, शम्भुना स्फुटा उपमा (सादृश्यं) यस्य तम्, 'bearing a clear resemblance to Śiva' Here the word उपमा governs the Instrumental; but according to Pâṇini, the words तुला and उपमा cannot be used with the Instrumental,—'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।—*Pâṇ.* II. 3. 72. Mallinâtha, however, tries to defend the use of the instrumental in this st., by saying that here the word उपमा bears the sense of (*i.e.* is an equivalent for) सादृश्य (resemblance), and so the Instrumental may be used, while in the Sûtra quoted above, the word उपम is an equivalent for सदृश 'resembling'. However, it is doutful whether this distinction is implied in the Sûtra.

In this st., Nârada of a pure *uhite* colour with the huge *dark* clouds spread out just above him is compared to Śiva naturally white and whiter still with ashes, with the dark elephant hide tossed overhead during his revelry of dancing.

5. *Construe* : अम्भोरुहकेसरद्युतीः जटाः दधानं शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषं, (अत एव) विपाकपिङ्गाः तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीः दधानं धराधरेन्द्रं इव (स्थितम्). दधानं, *qual.* both नारदं and धराधरेन्द्रं and having for its object जटाः and व्रततीततीः.

अम्भोरुह°—(*qual.* **जटाः**) अम्भोरुहाणां यानि केसराणि तेषां इव द्युतिः यासां ताः, 'having the bright tawny colour of the filaments of lotuses.'

शरच्चन्द्र°—शरदः चन्द्रः शरच्चन्द्रः तस्य मरीचिणां इव रोचिः यस्य तं, 'having refulgence like that of the rays of the autumnal moon,' *i. e.* of a perfectly white colour. In the शरत् season, the moon shines with a brighter, clearer and pleasanter light than during any other part of the year, and hence Sanskrit poets delight in describing the autumnal moon as one of the characteristic features of that season. Kâlidâs describes the autumnal moon as नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः प्रल्हादकः शिशिरशीकरवारिवर्षी । and the शरत् season as 'मेघावरोधपरिमुक्तशशांकवक्त्रा—*Ṛtu.* III. 7 and 9. **विपाकपिङ्गाः** (*qual.* **व्रततीततीः**), विपाकेन पिङ्गाः, 'which have become

tawny by complete development'. *Cf.* परिपाकपिशङ्गलतारजसः–IV. 48. **तुहिनस्थलीरुहः**, तुहिनप्रधाना या स्थली तस्यां रोहन्ति इति, 'growing on its snowy regions'. **धराधरेन्द्रं**, धरायाः धराः धराधराः, तेषु इन्द्रः इव, 'the lord of mountains,' *i.e.* हिमालय. **व्रततीततीः**, 'rows or thickets of creepers' (obj. to **दधानं**). व्रतती, प्रतनोति इति व्रततिः, an irregular formation like पृषोदर & others (*Cf.* Pâṇ. III. 3. 174). तति—derived from तन् with the *Krit.* affix क्तिन् (ति) 'a group, row, multitude.'

In the st., Nârada, refulgent like the autumnal moon and wearing matted locks of a bright tawny hue like the lotus filaments, is fancied to be the Himâlaya mountain with its snowy heights covered with the embrowned thickets of creepers. The fancy is based on the resemblance (1) between the bright fair complexion of Narada and the white colour of the snowy regions of Himâlaya and (2) between the tawny lotus-filament--like locks of Nârada and the embrowned thickets of creepers on the heights of Himalaya. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा.

6. *Construe*:—पिशङ्गमौञ्जीयुजं अर्जुनच्छविं अञ्जनद्युति एणाजिनं वसानं सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां शितिवाससः तनुं विडम्बयन्तम्. **पिशङ्गमौञ्जीयुजं**, (*qual.* **अमुं** (**नारदं**), पिशङ्गी या मौञ्जी तया युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम्, 'wearing (*lit.* fastened with) a tawny *munja* girdle.' **पिशङ्गमौञ्जी**,—In this compound, the masculine form पिशङ्ग is used instead of पिशङ्गी, acc. to 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु'—Pâṇ. VI. 3. 34. **मौञ्जी**, मुञ्जायाः विकारः मौञ्जी (मुञ्ज+अण् (अ) *Tadh.* affix, added in the sense of 'made of.' मौञ्जी is the girdle worn by a Brâhmaṇa since his investiture with the sacred thread. It is made of a triple string of the मुञ्ज grass. 'मौञ्जी त्रिवृत्समा-श्लक्ष्णा कार्या'–*Manu* II. 42. ०मौञ्जीयुक् an उपपद समास, fr. मौंजी+युज्+क्विप्, a *Krit.* affix, which is added to the roots सद्, सू, द्विष्, युज् and others, and then dropped.

अर्जुनच्छविं, अर्जुना छविः यस्य तं (नारदं), 'of a white complexion.' **वसानं** (नारदं), having for its obj. **एणाजिनं**,—'wearing the hide of a black antelope. **अञ्जनद्युति** (*qual.* **एणाजिनं**) अञ्जनस्येव द्युतिः

यस्य तत्, 'black like collyrium', *i.e.* exceedingly black. **सुवर्णसूत्रा°**—(*qual.* **तनुं**), सुवर्णसूत्रेण आकलितं अधरं अम्बरं यस्याः ताम्, 'the undergarment on which was tied with a gold string.' **शितिवाससः**, *lit.* 'of him whose garment is black '*or*' who is clad in a black vest.' शिति वासः यस्य सः शितिवासाः, an epithet of Balarâma, elder brother of Krishṇa. He is represented as of a very fair complexion, clad in a dark-blue garment (नीलाम्बर नीलवस्त्र, &c.), addicted to wine, and very irascible in temper. **विडम्बयन्तं**, 'imitating,' *i.e.* resembling. *Cf.* पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसात्काशचामरः। ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्—*Raghu.* 4. 17. वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः—*Raghu.* 3. 52.

The figure in the st. is आर्थी उपमा, *i.e.* an Implied or Indirect Comparison, *i.e.* a complete उपमा, wherein the resemblance is apprehended by implication, such words as इव, यथा, expressive of a comparison not being employed. Nârada, of a bright white colour, clad in a dark antelope skin fastened round his waist with a bright tawny-coloured girdle of *Munja* grass is compared to Balarâma, fair of complexion, wearing a dark-blue undergarment tied round his waist with a gold string.

7. *Construe:* आयतैः विहङ्गराजाङ्गरुहैः इव हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः कृतोपवीतं (स्वयं) हिमशुभ्रं (अत एव) घनान्ते तडितां गणैः (उपलक्षितं) ऊच्चकैः घनं इव (स्थितम्).

विहङ्गराजाङ्गरुहैः इव—विहङ्गानां राजा विहङ्गराजः (गरुडः) तस्य यानि अङ्गरुहाणि (अङ्गे रोहन्ति इति तानि) तैः इव, 'like down on the body of Garuda' which is of a golden hue.) **आयतैः**, 'drawn out into the fine thread'.

हिरण्मयी°—(governed by **कृतोपवीतं** हिरण्मयी या ऊर्वी तस्यां रुहाः (रोहन्ति ते रुहाः) याः वल्लयः तासां तन्तुभिः—'with the fibres of the creepers growing on a land of gold' (hence of a bright golden hue.) The bright yellow sacred thread worn by Nârada, according to the poet, was made of the fine fibres of creepers growing on plots of gold—fibres that were, like fine gold thread.

हिरण्मयोर्वी—*Cf.* Canto IV. st. 21., वहति यः परितः कनकस्थलीः &c. हिरण्मय is derived from हिरण्य with the *Tad.* affix मय, used in the sense of 'made of' (विकार). हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयी.

कृतोपवीतं (goes with °तन्तुभिः) कृतं उपवीतं यस्य तं, ‘ wearing a sacred thread made of’ (the fine gold-thread-like fibres &c.)

हिमशुभ्रं, ‘white as snow,’ goes with—both नारदं and घनं. **उच्चकैः**, (*adj.* qualifying घनं), ‘high up in the sky’. **घनान्ते**, ‘in autumn; or शरद् season (*lit.* the disappearance of clouds,’ *i. e.* the season succeeding the rains). In the शरद् season, the clouds become white and light having emptied their water during the rains. *Cf.* व्योम क्वचिद्रजतशङ्खमृणालगौरैस्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः—*Ṛtu*. 2. 4.

तडितां गणैः (उपलक्षितं), ‘ with series of lightnings ’ *i e.* with continual flashes of lightning. Nârada’s person, snow-white in colour, wearing bright gold-thread-like sacred thread is compared to the perfectly white autumnal cloud, with lightnings continually flashing across it.

8. *Construe :* निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना चारुचमूरुचर्मणा, कुथेन इन्द्रवाहनं नागेन्द्रं इव, चकासतम्. **निसर्गचित्रो°**—(qual. °**चर्मणा**) निसर्गात् चित्राणि उज्ज्वलानि सूक्ष्माणि च पक्ष्माणि यस्य तेन, ‘having naturally very fine, variegated, and glossy hair. ’

लसद्बिसच्छेद°—(qual. °**चर्मणा**), लसन् यः बिसच्छेदः स इव सितं यत् अङ्गं तस्मिन् सङ्गिना, ‘ closely fitting his body white like a bright lotus-stalk. ’ **चकासतं** (*qual.* **अमुं**–नारदं), “looking beautiful. ’

चारुचमूरुचर्मणा, चारुणा चमूरुचर्मणा, ‘with a lovely deer-skin. ’ चमूरु, a kind of deer, noted for its skin. **कुथेन**—कुथः थं, a painted cloth used as an elephant’s housings. **नागेन्द्रं**, Indra’s elephant Airâvata, which is milk-white in colour. **इन्द्रवाहनम्**, the vehicle of Indra. In the st. Nârada white like a lusty lotus-stalk, with the chequered deer-skin wrapped about him, is compared to Indra’s elephant, Airâvata, with his white body covered with housings painted in various colours.

9. *Construe :* अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया (अत एव) पुरः प्रवालैः पूरितार्धया इव अच्छस्फटिकाक्षमालया विभान्तम्.

अजस्रं, *adv.* ‘continuously; unceasingly ’—derived from न, जस , ‘ to be tired, ’ with the *Kṛit.* affix र—‘ जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते ’—S. K. **आस्फालितवल्लकी°**—आस्फालिताः ये वल्लक्याः गुणाः

तेषां क्षतेन उज्ज्वलं यत् अङ्गुष्ठनखं तस्य अंशुभिः भिन्नया, 'tinged (*lit.* blended) with the rays of (shooting from) the thumb-nail, brightened by the rubbing (against it) of the lute-strings that were ceaselessly struck by it (*i.e.*, by the thumb-nail)' As Nârada was ceaselessly striking the lute-strings with his thumb to see whether they were in tune, the thumb-nail was very sharply rubbed by the strings and was thus so reddened and was polished so bright that its red radiance tinged the upper half of the white rosary of crystal-beads deep red, and thus made it appear as if it were strung with coral-beads. आस्फालित, struck with the bended thumb to see if they were in tune. वल्लकी, 'lute'. 'वीणा तन्तुवल्लकी विपञ्ची'—*Amar*. गुण, string. क्षत, past. pass. 'part. of क्षण्,' to strike, wound,' used as a neu. abstract noun—'नपुंसके भावे क्तः'—Pâṇ. III. 3. 114.

पुरः, 'in the front part' *i.e.*, the upper half, as distinguished from the other half that was hanging down. **प्रवालैः पूरीतार्धया**–a सापेक्षसमास. **पुरितार्धया** (*qual.* **स्फटिकाक्षमालया**), पुरितं अर्धं यस्याः तया, 'with its half filled (*i.e.* strung) with (corals)' **अच्छस्फटिकाक्षमालया,** अच्छाः ये स्फटिकाः तेषां अक्षमालया, 'with a rosary of clear and transparent crystal-beads.'

The figure in the st. is तद्गुण, as the rosary of white crystal beads is described as being suffused with the reddish hue of the thumb-nail (*i.e.*, as giving up its own white colour and assuming the more powerful reddish hue of the thumb-nail). On this figure depends the other figure उत्प्रेक्षा, contained in पुरः प्रवालैरिव पूरीतार्धया ('as it were, strung with corals in the front part).'

10. *Construe*: नभस्वतः आघट्टनया पृथक् रणाद्भिः विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनां महतीं मुहुर्मुहुः अवेक्षमाणम्.

रणाद्भिः (*qual.* **स्वरैः**), 'sounding sweetly'. **आघट्टनया नभस्वतः**, *lit.* 'by the striking of the wind', *i. e.*, being struck by the wind. नभस्वान्, 'wind'—नभः अस्ति आश्रयत्वेन अस्य, *lit.* 'lord of the sky'. पृथक्, 'each distinctly,' without being confused with

another. विभिन्न°—(*qual.* स्वरैः) विभिन्नानि श्रुतीनां मण्डलानि येषां तैः, 'the groups of the quarter-tunes of which are set in fixed quantity'. श्रुति, a part or division of a musical note (स्वर). स्वरs or notes of the musical scale are seven, *viz.* षड्ज, ऋषभ, गान्धार, पञ्चम, धैवत and निषाद, which are abbreviated as स रि ग म प ध नी. Each स्वर is made up of a fixed number of श्रुतिs, *e. g.*, the षड्ज, मध्यम and पञ्चम have each four श्रुतिs, गन्धार and निषाद have each two, and ऋषभ and धैवत three. स्फुटीभवद्ग्राम°—(*qual.* महतीं), 'स्फुटीभवन्त्यः ग्रामविशेषाणां मूर्च्छनाः यस्याः ताम्, 'from which burst forth the melodies of a duly regulated intonation in the ascending as well as the descending scales of the several notes'. ग्राम, 'scale of music; gamut'.

मूर्च्छना is the extending of a note to another in the ascending as well as the descending scale, without any intermediate break in the disposition of the श्रुतिs in the interval. It is an essential ornament of a राग without which it is as a flower without fragrance. It is a duly regulated rise (आरोह) and fall (अवरोह) of the grace notes. When a singer goes right up the scale, showing all the notes and letting us see through what strange intervals it runs, there is what is called आरोह, and the corresponding descent is अवरोह.

अवेक्षमाणं महतीं, 'looking at his महती' in admiration and joy. महतीं, the name of Nârada's lute.

The figure in the st. is अतिशयोक्ति, as the lute is described as giving forth, without the touch of human fingers, melodies set in notes and quantity with the most scientific exactness, though, in fact, such a thing is an impossibility.

Besides, the figure विभावना, though not directly expressed, is suggested, inasmuch as the description of the lute as giving out the *Mûrchanâs* etc., at the mere touch of the wind implies that the *effect*, *viz.*, the rising of the मूर्च्छनाs etc., is produced, even though its cause (that is well-known), *viz.* the play of the musician's fingers on the lute strings is absent.

This is what is called अलंकारध्वनि, 'suggestion of a figure of speech.' ' वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् । and वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा । वस्तुकालंकृतीनीति द्विधार्थः संभवी स्वतः ॥—*Sah. Darp.* IV. 1, 7. इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः–*K. P. II.* 4.

11. *Construe* :—अतीन्द्रियज्ञाननिधिः कृताननतीन् अनुव्रजतः नभःसदः निवर्त्य स सादितदैत्यसम्पदः चक्रिणः पदं महेन्द्रालयचारु समासदत्.

अतीन्द्रियज्ञाननिधिः—अतीन्द्रियाणां (इन्द्रियमतिक्रान्तानां) यत् ज्ञानं तस्य निधिः, 'the repository of the knowledge of supra-sensual matters.' **नभः सदः**, नभसि सीदन्ति इति, 'the gods and demigods.'–fr. नभः + सद् + क्विप्.

सादितदैत्यसम्पदः (*qual* **चक्रिणः**),सादिताः दैत्यानां सम्पदः येन तस्य, 'who had extinguished the glories of the demons.' **चक्रिणः** (*lit.* 'of the disc-bearer'), of Krishṇa.

महेन्द्रालयचारु (*qual.* **पदं**), महेन्द्रस्य आलयं इव चारु, 'as lovely as the palace of Indra.'

The figures in the st. are (1) छेकानुप्रास, consisting in the repetition of a pair of syllable twice, °नती नतीं and (सं) पदपदं ; and (2) वृत्त्यनुप्रास, consisting in the repetition of न् in the first line and of स्, द् in the second line.

12. *Construe* : पतत्पतङ्गप्रतिमः तपोनिधिः अस्य पुरः यावत् न व्यलीयत तावत् अच्युतः, गिरेः तडित्वान् इव, उच्चकैः पीठात् जवेन उदतिष्ठत्.

पतत्पतङ्गप्रतिमः (*qual.* **तपोनिधिः**) पतन् यः पतङ्गः स प्रतिमा यस्य सः, 'comparable to (resembling) the falling sun', *i.e.*, looking like the sun, falling down (if such a phenomenon can be conceived). पतङ्गः, पतन् (rising up) गच्छति इति, 'the sun'. *Cf.* विकसति हि **पतङ्गस्योदये** पुण्डरीकम् *Uttar.* 6. 12. ; (निलयाय गन्तुं) प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा **पतङ्गस्य** मुनेश्च धेनुः—*Raghu*, 2. 15. **अस्य**—कृष्णस्य. **व्यलीयत**, (Imperfect 3rd sing of वि-ली 4 A.), 'stood'. **तडित्वान्**, 'a cloud'—तडितः (lightnings) सन्ति अस्य. **उच्चकैः**, 'high'. **यावत—तावत्** have here the sense of 'no sooner—than, scarcely...when' पतत्पतङ्ग प्रतिमः, is, according to Daṇḍi and others, an instance of अभूतोपमा, as the falling of the sun is an impossibility ; modern

rhetoricians, however, hold it to be an उत्प्रेक्षा and not an उपमा, as an अप्रसिद्ध thing can never be a standard of comparison.

13. *Construe:* अथ धातुः सुतेन प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः फणिनां गणैः अधः कथंचित् धृते भुवस्तले अभिदेवकीसुतं चरणौ न्यधायिषाताम्.

प्रयत्नो°—(*qual.* फणिनां **गणैः**), प्रयत्नेन उन्नमिताः (अपि) आनमन्त्यः फणाः येषां तैः, 'whose hoods were bending down, though raised with great effort.' **धृते** (*qualifies* **भुवस्तले**), 'held up; supported.' **न्यधायिषाताम्** Aorist passive 3rd pers. dual of धा with नि, 'were 'placed; set.' **अभिदेवकीसुतम्,** 'in front of the son of Devakî'—देवकीसुतं अभि–an अव्ययीभाव compound, acc. to 'लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये' *Pâṇ.* II. 1. 14. The poet fancies that the serpents, who are supposed to bear the earth on their hoods, found it very difficult with all their efforts, to hold it any longer, as it was pressed down by the weight of Nârada, when he set his feet on its surface.

The figure is अतिशयोक्ति, as the st. describes the hoods as being raised with great effort, though pressed down under the weight of Nârada who had descended from the sky, though this is opposed to fact.

14. *Construe:* आदिपुरुषः स (कृष्णः) अर्घ्यं तं अर्घ्यादिकया सपर्यया साधु पर्यपूपुजत्; मनीषिणः अपुण्यकृतां गृहान् उपैतुं अभीप्सवः न भवन्ति.

अर्घ्यं, अर्घमर्हतीति **अर्घ्यः** तं, 'worthy of respectful offering; venerable.'—fr. अर्घ + य, *Taddhita* affix, acc. to 'पादार्घाभ्यां च'—*Pâṇ* V. 4. 25.

अर्घ्यादिकया, अर्घ्यं आदौ यस्याः तया, 'consisting of the अर्घ्य and other offerings.' अर्घ्यं, a respectful offering to a god or a venerable person; it often consists of eight ingredients: आपः क्षीरं कुशाग्रं दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घः प्रकीर्तितः॥ but it often consists of water alone given in a द्रोण. *S. K.* explains अर्घ्यं as अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यं अर्घ्यम्.

सपर्यया—सपर्या, 'worship,' derived from the Vedic root सपर् or सप् 1 P. 'to worship, to honour', with the affix यक् and अस्; *Cf.* कण्ड्वादिभ्यो यक्—*Pâṇ.* III. 1. 27.

पर्यपूपुजत्, Aorist 3rd Sing. of पूज् with परि. 10 P. **अभीप्सवः**, अभीप्सु, agent noun from the Desiderative base of आप् with अभि. अभीप्सवः न भवन्ति, 'do not desire'. **अपुण्यकृतां** (governed by गृह्णन्), पुण्यं कृतवन्तः ते पुण्यकृतः, न पुण्यकृत अपुण्यकृतः तेषां, 'of those who have not performed any meritorious deeds; of those who are not righteous or meritorious'–from पुण्य + कृ + क्विप्, a *Krit.* affix denoting past action, acc. to 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः'—*Pâṇ.*

मनीषिणः, 'the wise;' मनीषा (intelligence, wisdom) अस्ति एषां ते मनीषिणः, from मनीषा + इन्, a *Tad.* affix. Acc. to the *Mahâbhâshya*, however, the word मनीषिन् is a formation of the पृषोदरादि class, and is to be explained as मनसः ईषिन्. मनसः ईषा मनीषा, formed according to the *Vârtika*—'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्', there being a पररूपसंधि, as अस् of मनस् and ई of ईषा, are combined into ई.

The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास, as the particular fact described in the first line is corroborated by a general proposition in the second.

15. *Construe:* उत्थितौ एतौ जनः तुषाराञ्जनपर्वतौ इव यावत् उदपश्यत् तावत् चिरन्तनः मुनिः स्वहस्तदत्ते आसने मुनिं अभिन्यवीविशत्.

तुषाराञ्जनपर्वतौ इव, 'as it were, the Himâlaya and Nîla mountains'. तुषारपर्वत is Himâlaya, the mountain of snow, and अञ्जनपर्वत is the Nîla mountain, a mythic mountain range, north of Meru, and described as being deep black in colour like collyrium (अञ्जनं),—अञ्जनं इव कृष्णः पर्वतः. Nârada of white complexion is fancied to be the snow-white Himâlaya, while Krishṇa of dark colour is fancied to be the Nîla (black) mountain. **मुनिं**, *i. e.*, Nârada. A मुनि is thus described in the Bhagavadgitâ, दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥—II. 56. मुनि is derived from मन्, 'to contemplate', + इन् (इ), अ of मन् being changed to उ by 'मुनेरुच्च'—*Un.* 561.

मुनिश्चिरन्तनः, 'the ancient sage', *i. e.*, Krishṇa, who is regarded as an incarnation of the ancient sage Nârâyaṇa, who, along with the sage Nara, practised very rigid austerities for thousands of years in the hermitage at Badarî in the Himalayas.

Nara and Nârâyaṇa are represented as the two aspects of Vishnu, the Supreme Deity, *viz.* the Eternal man and the Supreme Being. In the epics and the Purâṇas, they are constantly mentioned as ऋषी, तापसौ, पुराणावृषिसत्तमौ. Kâlidâsa refers to नारायण (in *Vikram.*) as पुराणो मुनिः. Arjuna and Krishṇa are regarded as the incarnations of Nara and Nârâyaṇa respectively. [As Nara and Nârâyaṇa are looked upon as the manifestations of the dual nature of Vishṇu, the place where they practised very rigid austerities, *viz. Badari*, has become sacred to the Deity, and every year thousands of pilgrims flock to it, suffering all the hardships and privations of a long journey through snowy regions.] **चिरन्तनः**, 'ancient'; 'of yore'—चिरं भवः चिरं+ट्यु (त) and तुट् (न), according to 'सायंचिरंप्राह्णप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्च'–*Pân.* IV. 3. 23. **अभिन्यवीविशत्** 'made (him) sit, seated (him)'.—Aorist 3rd sing of the causal of विश् with अभि and नि.

16. Construe: महामहानीलशिलारुचः कंसकृषः पुरः उच्चकैः विष्टरे निषेदिवान् स (मुनिः) अभिसायं श्रितोदयाद्रेः चन्द्रमसः अभिरामतां अचूचुरत्.

महामहा°—(*qual.* **कंसकृषः**), महती या महानीलस्य शिला तस्याः रुक इव रुक् यस्य तस्य 'of bright (dark-blue) hue like that of a big rock of sapphire.' The sapphire stones known as महानीलs are said to be dug out of the mines in Ceylon. **कंसकृषः**, कंसं कर्षति इति कंसकृट् तस्य, 'of the vanquisher of Kaṃsa.' कंस, the king of Mathurâ, had usurped the throne of his father Ugrasena and cast him into prison. He was the cousin of Devakî, Krishṇa's mother. He was thus an uncle of Krishṇa. He was, however, Krishṇa's implacable foe. After the marriage of Devakî with Vasudeva, Kaṁsa was driving the happy pair home. On the way, a heavenly voice warned him that a son born of Devakî would kill him. He, therefore, threw both of them into prison. Every child of Devakî, as soon as it was born was taken away from her and killed. But the 7th and 8th, Balarâma and Krishṇa were secretly conveyed to Gokula and brought up in Nanda's house as his children. When Kaṃsa learnt this, he sent several demons to kill Krishṇa, but

all of them met with their death at the hands of Krishṇa. At last, Kaṃsa sent Akrûra to bring the boys to Mathurâ. A severe duel was fought between Kaṃsa and Krishṇa, ending in the death of the former. Hence Krishṇa has several such epithets as कंसारि, कंसाराति, कंसहन्, etc.

विष्टरे, 'on a seat'—from वि-स्तॄ+घञ् (अ)—विस्तीर्यते इति, the स् is changed to ष् after वि, when the meaning is 'a tree' or 'a seat'—वृक्षासनयोर्विष्टरः *Páṇ.* VIII. 3. 93.

श्रितोदयाद्रेः (*qual.* चन्द्रमसः), श्रितः उदयाद्रिः येन तस्य, 'resting on the rising mountain.' उदयाद्रिः—*lit.* 'the rising mountain,' a mythical eastern mountain behind which the sun and the moon are supposed to rise. Properly, उदयाद्रि seems to be the wall of clouds lining the eastern horizon tinged by the rays of the rising sun and the moon, poetically represented as a mountain.

अभिसायं, (modifying श्रित°), सायं अभिलक्ष्य, 'at eventide; at dusk.' Krishṇa, dark in colour, is compared to dark evening. अचूचुरच्चन्द्र......रामताम्, 'stole the beauty of the moon,' *i.e.*, resembled the moon. Nârada of bright white colour occupying a high seat in front of dark Krishṇa is compared to the refulgent moon, resting on the rising mountain, at the approach of the dark evening.

The st. contains a संकर of निदर्शना with उपमा, the former consisting in the implied comparison, *viz.*, that the beauty of Nárada, occupying the seat in front of Krishṇa, was like that of the moon resting on the rising mountain in the dark of eventide, because of the impossibility of the assumption by one thing of the beauty possessed by another. This निदर्शना is based on the उपमा, in 'महामहानीलरुचः', and hence there is a संकर of the two figures.

17. *Construe*: यज्वनां प्रियः (हरिः) प्रसेदुषः तस्य अपचितिं विधाय प्रकामं अप्रीयत; महानुभावाः आर्यान् परिचर्यया मुहुः ग्रहीतुं नितान्तं अर्थिनः हि (भवन्ति).

अपचितिं, 'worship; honouring,' from अप–चि, 3 P. 'to honour.' **प्रसेदुषः** *qual.* **तस्य** (नारदस्य), 'gratified, pleased'–Perf. part. of सद् with प्र, 'to be pleased or gratified'. **यज्वनां** ('यज्वा तु विधिनेष्टवान्') 'to those who have performed sacrifices in accordance with the Vedic precept',—from यज + ङ्वनिप् (वन्) in the sense of the agent doing an action in the past, acc. to 'सुयुजोर्ङ्वनिप्'—*Pan.* III. 2. 103. **यज्वनां प्रियः** *i.e.*, Vishṇu (Krishṇa).

ग्रहीतुमार्यान् &c.–a *general* proposition corroborating the *particular* fact described in the first line,—an instance of the figure अर्थान्तरन्यास. **महानुभावाः**, 'men of great nobility; 'high-souled persons.' **आर्यान्**, 'worthy or venerable personages.' **अर्थिनः**, अर्थः अस्ति एषामिति ते, 'solicitous,' from अर्थ + इन्, a *Tad.* affix.

Construe: अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः पाणौ निधाय ऋषिणा अभ्युदीरिताः (अत एव) अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीः अपः हरिः नतेन मूर्ध्ना अग्रहीत्.

अशेषतीर्थोपहृताः, 'brought from all sacred places'; for Nârada is represented as ceaselessly wandering through the three worlds, visiting, of course all the sacred places in them. **कमण्डलोः**, 'from the कमण्डलु', a water-pot, generally made of wood, carried by ascetics. **अभ्युदीरिताः**, *qual.* **अपः**, 'thrown', *i.e.*, sprinkled. **अघौघ°**—अघानि ओघाः अघौघाः, तेषां विध्वंसः, तस्य विधिः तस्मिन्, 'in the work of destroying multitudes of sins.' **पटीयसीः** (*qual.* अपः), 'very efficacious or potent'—here the comparative signifies intensity.

19. *Construe*: नवाम्बुदश्यामवपुः स (हरिः) मुनेः अनुज्ञया काञ्चने यत्र (आसने) न्यविक्षत, तत् आसनं तदा जम्बूजनितश्रियः सुमेरुशृङ्गस्य श्रियं जिगाय.

काञ्चने, (*qual.* यत्र = यस्मिन् आसने), 'golden'—from काञ्चन + अण् *Tad.* affix in the sense of 'made of'—काञ्चनस्य विकार इति काञ्चनम्. **मुनेरनुज्ञया**, Krishṇa remained standing after he had seated and worshipped Nârada, and took his seat only when commanded by the sage.

नवाम्बुद°—, नवः यः अम्बुदः स इव श्यामा वपुः यस्य सः, 'of a body dark like a fresh cloud.' **न्यविक्षत**, Aorist 3rd Sing. of नि—विश्, 'to sit.'

जिगाय, 'surpassed.' **जम्बू°**—(*qual.* **शृङ्गस्य**) जम्बूभिः जनिता श्रीः यस्य तत् जम्बूजनिताश्रि, तस्य, 'looking beautiful with the *Jambu* fruit.' 'जम्बूजनिताश्रि' is a भाषितपुंस्क word, *i.e.*, a word though neuter is treated optionally as masculine in all the cases beginning with the Instrumental ('तृतीयादिषु भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत् गालवस्य'—); hence we have जम्बूजनितश्रियः and not जम्बूजनिताश्रिणः. Acc. to the Purâṇas, there is a huge Jambu tree perpetually laden with dark fruit, on the peak of Meru, standing exactly to the north of जम्बूद्वीप, to which it gives its name. **सुमेरुशृङ्गस्य**, 'of the peak of Sumeru.' सुमेरु, Mount Meru, which, acc. to the Purâṇas, is the centre of the द्वीपs (divisions of the terrestrial world) which spread round it like the petals of a lotus. It is supposed to consist of one solid mass of gold with all kinds of gems embedded in it. It is said to be 84000 *yojanas* in height. The sun, the moon, all planets and stars revolve round it. The heaven of Indra (स्वर्ग) is situated on its peak, which is also the residence of Brahmâ as well as of the celestial beings such as the Gandharvas, Siddhas, etc. (See *Vish.* P. II. 2. 7-9).

Krishṇa of a dark hue was seated on a golden seat. This at once recalled to mind the dark-fruit-laden Jambu tree growing on the top of the golden mountain, Meru. However, one could not but feel that the golden seat with Krishṇa seated on it looked more charming by far than the golden peak of Meru with the Jambu tree spreading its dark-fruit-laden branches over it. The figure is उपमा. There is also अनुप्रास, consisting in the repetition of the syllable ने and नकार in the first, and श्रियः श्रियं, तदा तदा (सनम्) in the second.

Construe: तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः सः वाडवजातवेदसः शिखाभिः आश्लिष्टः अम्भसां निधिः इव विदिद्युते.

तप्तकार्त्त°—तप्तं यत् कार्त्तस्वरं तत् इव भास्वरं अम्बरं यस्य सः, 'clad in a garment resplendent like molten gold', *i. e.*, wearing a garment of shining yellow. **कार्त्तस्वर**, derived as कृतस्वरे आकारविशेषे भवम् *or* कृताः (पठिताः) स्वराः येन स कृतस्वरः तस्मै देयम्.—कृतस्वर+अण्. **कठोर°**–कठोरः यः ताराधिपः (ताराणां अधिपः) तस्य

लाच्छनं कठोरताधिपलाञ्छनं, तस्य छविः इव छविः यस्य सः, 'of a complexion dark like the hue of the spot in the full moon'. **कठोर°**—is a बहुव्रीहि compound formed acc. to the *Vârtika*—'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः', *i.e.*, in a बहुव्रीहि compound the word following a noun in a Locative or a noun expressive of the उपमान, is dropped. कठोर, 'full-grown'. तारापति, *lit.* 'the lord of the asterisms.' The moon is represented in mythology as having married twenty seven daughter of दक्ष, who are really the personifications of the 27 lunar asterisms. **वाडवजातवेदसः**, वाडवश्चासौ जातवेदाश्च वाडवजातवेदाः तस्य, 'of the fire issuing from a mare', *i. e.* the sub-marine fire. The story of the origin of the वडवानल as given in the *Mbh* (*Adi.* 158–83) is as follows:– The sons of Kârtavîrya, with the desire of wiping out Bhrigu's race, killed even the children in the womb. One of the women in the family secreted her embryo in her thigh (ऊरु), and the child that was born was called और्व. The sons of Kârtavîrya were struck blind merely at the sight of the child, whose wrath burst into a flame that threatened to consume the whole world. At the desire of his ancestors, और्व cast the fire into the ocean, where it lay concealed with the face of the horse. *Harivaṡma* (Chap. 14), however, gives a different version of the story'.— "Rishi Aurva, who had gained great power by his austerities, was pressed by the gods and others to beget children that might perpetuate his race. He consented but warned them that his offspring would consume the world. Acordingly, he created from his thigh a devouring fire that would have destroyed the whole world, had not Brahmâ appeared and assigned to it the ocean as its habitation and the waters as its food. The spot where it entered the sea was called वडवामुख, 'the mare's mouth'. ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥ महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ— *Mbh. Adi.* 182. 20, 22. "Doubtless the story was invented to suit the phenomena of a marine ज्वालामुखी or valcano, which exhaled bitumencus inflammable gas, and which occasionally

showed itself above the sea, perhaps in the form of a horse's mouth".—*Monier Williams.* It should be noted that the story of वडवानल is a fiction and was probably invented to account for the inexplicable phenomenon of the ocean remaining the same in dimensions though so many rivers are continuously pouring their waters into it. Acc. to some, the story is an allegorical explanation of ths physical phenomenon that the temperature of the water of the sea at its bottom is very high. वाडवः—वडवायां भवः from वडवा + अण्. जातवेदस्, 'fire,' derived variously as (1) जातं वेदः (धनं) यस्मात् इति. (2) जाते जाते विद्यते इति. (3) जातं वेदयते इति *Cf.*—' जातवेदाः कस्मात्-जातानि वेद जातानि वैनं विदुः, जाते जाते विद्यते इति. वा जातवित्तो वा जातधनो, जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो, यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् ।—*Yâska's Nirukta.*

Krishṇa, as dark as the spot on the moon and clad in a grament of flaming gold, is compared to the dark-blue ocean, with flames of submarine fire playing over it.

21. *Construe*: रथाङ्गपाणेः रोचिषां पटलेन संवलिताः ऋषित्विषः नक्तं तरोः चलत्पलाशान्तरगोचराः तुषारमूर्तेः अंशवः इव विरेजिरे.

रथाङ्गपाणेः' रथस्य अङ्गं रथाङ्गं (चक्रं) पाणौ यस्य तस्य, *lit.*, 'of the discus-bearer,' a name of Vishṇu, whose principal weapon is the *discus* called सुदर्शन. **पटलेन**, governed by **संवलिताः**, 'blended with the mass of the refulgence of the sage.' **ऋषित्विषः** *subject* to the verb **विरेजिरे**. **चलत्पलाशा°**—(*qual.* अंशवः), चलन्ति यानि पलाशानि तेषां अन्तराणि गोचरः येषां ते, 'entering the interstices between the moving leaves (of a tree).' गोचरः—गावः (इन्द्रियाणि) चरन्ति अस्मिन इति 'scope; range'—from गो + चर् + घञ् (अ), a *Krit.* affix before which **चर्** irregularly does not take वृद्धि, being preceded by गो–' गोचर–सञ्चर वह–व्रज–आपण–निगमाश्च.' **तुषारमूर्त्तेः**—तुषारा (cold) मूर्त्तिः यस्य तस्य, 'of the cool-bodied one,' *i.e.*, of the moon. The idea contained in the st. is this:—the lustre of the sage was white like the clear moonlight, while the radiance of Krishṇa's person was dark like the thick foliage of a tree at night. When these two were sitting together, the white refulgence of the sage was commingled with the dark lustre of Krishṇa and thus looked like the

rays of the moon entering the interstices between leaves in the thick foliage of a tree, shaken by the wind.

22. *Construe* : प्रफुल्लतापिच्छनिभैः सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः शुभैःच अभीषुभिः परस्परेण छुरितामलच्छवी तौ तदा एकवर्णौ इव बभूवतुः । **प्रफुल्ल°**—(*qual.* **अभीषुभिः**), प्रफुल्लं यत् तापिच्छं तेन सदृशैः, 'resembling (*i.e.* dark like) the full blown *Tamâla* flower'; a नित्यसमास—the compound cannot be dissolved, निभ being the final member of it.–'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतिकाशोपमादयः'—*Amar.* **प्रफुल्ल**, प्रफुल्लति इति, from प्र–फुल्ल + अच् (कर्तरि). **तापिच्छं**, a flower of the तापिच्छ, *i. e.*, तमाल tree—तापिच्छस्य विकारः पुष्पं तापिच्छम्, from तापिच्छ+अण which is dropped by te *Vârtika*—'पुष्पफलेषु बहुलम्.' **अभीषुभिः**, 'with the rays'–*governed* by **छुरिता°**. **सप्तच्छद°**—(*qual.* **अभीषुभिः**), सप्तच्छदस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तेषां यः पांशुः सः इव पाण्डुभिः, 'white like the pollen of the सप्तच्छद flower.' सप्तच्छदः, सप्त छदाः (पर्णानि) प्रतिपर्व यस्य, *lit.* 'a tree that has seven leaves on every stalk.' 'संख्या-शब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्'–*Bhâshya.* The सप्तच्छद flowers are perfectly white in colour. **छुरिता°**—छुरिते अमले छवी ययोः तौ, 'having their pure lustres tinged (with each other).' **एकवर्णाविव**, 'as it were, of the same complexion.' Nârada was white, and the white सप्तच्छद-flower-like rays shooting from his body blended with the dark तमाल–flower-like rays spreading from Krishṇa's person, and *vice versa*, and thus the inter–mingling of the two hues, in the case of each, gave rise to the same single shade of colour on their person; Krishṇa's dark hue suffused the white body of Nârada, and Nârada's white refulgence spread over the dark body of Krishṇa, and therefore, the poet fancies that they looked to be of the same colour.

23. *Construe*:—युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः कैटभद्विषः यस्यां तनौ जगन्ति सविकाशं आसत तत्र तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः न ममुः ।

युगान्तकाल°—युगस्य अन्तः युगान्तः, तस्य कालः युगान्तकालः, तस्मिन् प्रतिसंहृताः आत्मानः येन तस्य, 'who had withdrawn all beings (the whole creation) into himself at the close of a *Cycle*'. युगान्त, the end of a Yuga, properly called कल्प. A कल्प is one

cycle of the four युगs, *viz.*, कृत, त्रेता, द्वापर and कलि, *i. e.*, 432 millions years of men, being the duration of the world. युगान्तकाल, *i. e.*, the time of the universal dissolution. °प्रतिसंहृतात्मनः.—In mythology, Vishṇu is represented as withdrawing all the creation consisting of fourteen kinds into the body which, at the महाप्रलय, he assumes, *viz.* that of a child lying on leaf of the banian tree, floating on the vast deluge. See *Mbh. Vana.* 188. अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोधिशेते—*Raghu.* 13. 6. संहृत्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ सविकाशम्, 'in full development; in all their different manifestations.' कैटभद्विषः, कैटभस्य द्विट्, 'the enemy of Kaitabha.' Acc. to *Mbh.*, as Vishṇu lay asleep on his couch of Sesha at the end of *Kalpa*, there sprang from his navel a lotus, on which again arose Brahmâ, having four heads and carrying the four Vedas. Some time thereafter, the ear-wax accumulated in Vishnu's ear gave forth two demons मधु and कैटभ. They threatened to devour Brahmâ, who awakened Vishṇu from his sleep. On waking, Vishṇu, in mere fu, offered the demons a boon, which they declined and asked Vishṇu himself to beg one of them. Vishṇu immediately asked that he should be their slayer. This they granted to Vishṇu, only on one condition, *viz.*, that they should be killed only in a place that was absolutely uncovered and that could not leave any free space when occupied by them. Vishṇu, thereupon, seized them between his thighs and cut off their heads with his discus. See *Mbh. Vana.* 203. तपोधना°—(*qual.* मुदः), तपः धनं यस्य सः तपोधनः, तस्य अभ्यागमः संभवः यासां ताः, 'arising at the visit of the ascetic.' मुदः 'joys'—here the plu. signifies the intensity of the joy. The joy could not be contained in the body of Hari, vast enough though it was to hold within itself all the creation in full development. *Cf.* भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छति । अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे—*Kumar.*-6. 59. The figure in the St. is अधिक, because 'the joy at the arrival of Nârada' which is smaller is yet represented as greater than the 'body

of Krishṇa' (inasmuch as the former is described as incapable of being contained by the latter) in order to intimate the excellence of the latter (*i. e.* Krishṇa's person).

Construe : निदाघधामानं इव अधिदीधितिं मुनिं अभि विकाशं उपेयुषी अधिश्रितश्रिणी विलोचने बिभ्रत् सः पुण्डरीकाक्षः इति स्फुटः अभवत्. **निदाघधामानं** (governed by **अभि**), निदाघं धाम यस्य तं, 'the hot-rayed one', *i.e.*, the Sun. निदाघ, from नि-दह् + घञ् (अ) करणे ; नितरां दह्यते अनेन इति. **अधिदीधितिं**, (*qual.* **मुनिं**) अधिकाः दीधितयः यस्य तं, 'of great splendour, resplendent.' **विकाशमुपेयुषी**, (*qual.* **विलोचने**), ' fully opened '. **मुनिमभि**, ' at seeing the sage.' अभि is a कर्मप्रवचनीय, implying लक्षण,—' मुनिं अभिलक्ष्य '*lit.* towards the sage,' *i.e.*, at the sight of the sage. **अधिश्रितश्रिणी**, (*qual.* **विलोचने**), अधिश्रिता श्रीः याभ्यां ते, ' assuming new beauty '; ' invested with fresh charm.' **पुण्डरीकाक्षः**, पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य सः, ' having eyes like white lotuses.' पुण्डरीकाक्ष is one of the epithets of Vishṇu and Krishṇa. **इति स्फुटोऽभवत्** , ' was seen clearly to be one that has eyes like white lotuses,' *i.e.* the epithet of Vishnu or Krishna, पुण्डरीकाक्ष now became really significant. The idea is this : when Krishna saw the sage, his eyes were dilated in great joy, and on account of this their white pupils looked like white lotuses. As the white lotuses open at the appearance of the resplendent sun, so did the eyes of Krishṇa at sight of the sage. It was then that, in his case, the epithet, पुण्डरीकाक्ष, ' the white-lotus-eyed one ', proved to be literally true.

The figure in the st. is काव्यलिङ्ग, because the import of the word बिभ्रत् is the reason for what is conveyed by the words स्फुटोऽभवत्'. The काव्यलिंग is, however, based on the उपमा, निदाघधामानं इव, comparing the sage to the resplendent sun. Thus there a सङ्कर of काव्यलिङ्ग and उपमा.

25. *Construe*:अथ अच्युतः विसारिभिः द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः सितं मुनेः वपुः सौधं इव सुतरां सितिम्ना लम्भयन् शुचिस्मितां वाचं अवोचत्.

सितं सितिम्ना......लम्भयन्, 'making the white body e whiter still like a white-washed mansion'. **विसारिभि** (*qual*

कांशुभिः), 'spreading' **वपुः सितिम्ना लम्भयन्**, वपुः सितिम्ना लम्भयति is the causal of सितिमा वपुः लभते'; the subject of the verb in its primitive sense is put in the Instrumental case in the causal. The verb लभ्, as it does not imply 'motion' but only 'attaining', the rule–' गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ '—does not apply. **सौधमिव**, like a white mansion'. सौधं—सुधया अवलिप्तं निर्मितं वा-सुधा+अण्.

द्विजावलि°—द्विजानां आवलिः एव व्याजः यस्य सः द्विजावलिव्याजः, स चासौ निशाकरश्च, तस्य अंशुभिः, 'by the rays of the moon in the guise of the row of teeth.' The idea is this: When Krishṇa opened his mouth to speak, his bright white teeth shed such effulgence that it appeared as if the moon herself had come down in the guise of the row of teeth. In the st., there are three figures, independent of each other, *viz.* (1) उपमा in सौधमिव, वपु being compared to सौध; (2) अतिशयोक्ति, consisting in the statement of the connection (सम्बध) between additional whiteness and Nârada's body (*viz.* वपुः सितिम्ना लम्भयन्), when of course, there could be such connection between them, as it is impossible that the body could be made whiter by the spreading lustre of Krishṇa's teeth; (3) अपह्नुति, in द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभि, as the implied उपमेय, *viz.* द्विजावलि, is established as unreal (by the use of the word व्याज), and another thing, (the implied उपमान), *viz.* निशाकर, is established as real; we apprehend, in virtue of the word व्याज, that the rays spread really from the moon, and not from the row of teeth which was only the guise assumed by the moon. अपह्नुति is defined as प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते साऽपह्नुतिः'—उपमेयं असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते सापऽपह्नुतिः—*K. P.* X. 10.

26. *Construe*:—भवदीयदर्शनं शरीरभाजां कालत्रितये अपि योग्यतां गमयति, (यतः तत्) सम्प्रति अघं हरति, एष्यतः शुभस्य हेतुः, पूर्वाचरितैः शुभैः कृतम्. **हरत्यघं संप्रति**, '(a sight of you) removes sins in the present.' **हेतुरेष्यतः शुभस्य**, in apposition with भवदीयदर्शनं, 'the cause of well-being that is to come,' *i e.*, the source of blessings in future. **पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः** (qual. भवदीयदर्शनं), 'brought about

by meritorions deeds performed in the past.' **शरीरभाजां**, 'of the embodied beings.' शरीरं भजन्ते इति शरीरभाजः, from शरीर+भज्+ण्वि, *a Krit.* affix in the sense of 'agent.' The word शरीभाज् is significant, as it is only when the soul is embodied (देही) that it is subjected to the influence of संसार and led to acquire merit (पुण्य or शुभ) or incur sin (पाप or अशुभ). **भवदीयदर्शनं**, भवदीयं च तत् दर्शनं च, 'a sight of your honour.' *Cf.* with the st.—

> अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री ।
> तुल्या भवद्दर्शनसंपदेषा वृष्टिर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥
>
> श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिम् ।
> संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥—*Kir.* III. 5, 7.

भवदीयं, भवतः इदम्;—from भवत्+छ (ईय), a *Tad.* affix showing 'of, belongings to'. **कालत्रितये**, कालानां त्रितये, *lit.* in the triad of times *i. e.* at all three times, *viz.* past, present and future, implied in (1) संप्रति, (2) ऐष्यतः and (3) पूर्वाचरितैः. A sight of your divinity indicates the worthiness or holiness of the seer in all three divisions of time; an embodied being that has had a sight of you is not only purged of his sins in the *present*, but also secures blessedness in *future*, and must have performed meritorious deeds in his *past* lives. As *Mallinâtha* says, एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवायमवगम्यते, *i. e.*, it indicates an intimate union of merits of all times in a person, existing in the relation of cause and effect.' The figure in the st. is वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग, because the import of the three sentences, (in the first half) *viz.*, हरति *etc.*, constitutes the implied reason of the import of the sentence, शरीरभाजां etc.

27. *Construe* :—जगति अपर्याप्तसहस्रभानुना यद् तमः नियन्तुं न समभावि अनुत्तमं अदः (तमः) असंख्यतां गतैः तेजोभिः प्रसह्य त्वया नुन्नम्.

अपर्याप्त°—(*qual.* **भानुना**), न पर्याप्तं अपर्याप्तं, अपर्याप्ताः सहस्रं भानवः यस्य तेन, with his inadequate (or insufficient) thousand rays'. *Cf.* अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ।। —*Bhag. G.* 1.

न यन्नियन्तुं समभावि, 'which could not be quelled.' समभावि, Aorist passive 3rd Sing. of भू with सम्. प्रसह्य, *indecl.*, 'perforce', may be taken with असंख्यतां गतैः or with नुन्नम्. **असंख्यतां गतैः**, 'countless', *lit.* 'which have attained countlessness.' **अदः**, is the correlative of **यत्.** **नुन्नम्**, past pass. part of नुद्, 'to drive, dispel.' **अनुत्तमं**, (*qual.* तमः), न विद्यमानं उत्तमं यस्मात् तत्, *lit.*, 'unsurpassed', *i. e.* deepest. **तमः**, 'darkness', *i.e.*, the darkness of ignorance; 'mental darkness'. *Cf.* न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः। अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः।—*Kumar.* 6. 60.

The figure in the st. is व्यतिरेक, as the sage is described as superior to the sun, the उपमान (standard of comparison). The sun dispels the physical darkness in the world, but cannot remove the mental darkness of men; even his thousand rays are inadequate for the purpose. The sage, however, possessed as he is of countless splendours, dispels that mental darkness or ignorance against which the sun is powerless.

28. *Construe*:—प्रजाक्षेमकृता सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना प्रजासृजा त्वं धनसम्पदां इव श्रुतीनां सदा उपयोगेऽपि अक्षयः गुरुः निधिः कृतः।

प्रजाक्षेमकृता, प्रजानां (1. जनानां, 2. अपत्यानां) क्षेमं कृतवान्, (1) 'securing the well being of creation;' (2) 'providing well for his children.' प्रजाक्षेम + कृ + क्विप् a *Krit* affix, denoting past action. **प्रजासृजा**, प्रजाः सृष्टवान् तेन, (1) 'by the creator,' Brahmâ; (2) 'by the progenitor or father.' **सुपात्र°**—(*qual.* **प्रजासृजा**), शोभनं च तत् पात्रं च सुपात्रं, सुपात्रे (१. योग्यपुरुषे, २. दृढभाजने) यः निक्षेपः (१. प्रतिपादनं, २. निधानं) तेन निराकुलः आत्मा यस्य तेन, 'with heart set at ease (1) by entrusting (the Vedas) to a fitting person, also (2) by keeping it (the treasure) secured in a strong iron-chest.' **सदोपयोगेऽपि** 'even though constantly used or spent.' **गुरुः**, (*qual.* **निधिः**)—(1) the founder of a school of *S'ruti*, (2) great. **अक्षयः**, 'inexhaustible', —(1) the learning being vast, (2) the treasures being countless. **निधिः**. (1) repository; (2) a hoard or treasure like the well known nine निधिs (treasures) of Kubera, such as पद्मनिधि, शङ्खनिधि &c.. **श्रुतीनां**, 'of the Vedas.' श्रुति, *lit.* 'what is heard' from the Supreme Being, *i.e.*

'divine revelation.' The Vedas are called श्रुति, because they are believed to have been directly revealed by God himself to certain great sages (who are therefore called मन्त्रद्रष्टारः). Hence the Vedas are said by the orthodox Hindus to be अपौरुषेय, *i.e.*, 'not human compositions.' **धनसम्पदामिव**, 'like one (a treasure) of hoards of wealth.'

In this st. Nârada is compared by Krishṇa to a treasure, the creator, to a father of many children, and the Vedas, to hoards of wealth. The comparison (उपमा)is based on the double meaning (श्लेष) of the words (mostly descriptive epithets), *viz.* प्रजाक्षेमकृता, प्रजासृजा, सुपात्र......त्मना, सदोपयोगे, गुरुः, अक्षयः, and निधिः. The comparison is expressed in धनसंपदामिव. which states the उपमान. The figure is, therefore, श्लेषोपमा. The idea in the st. may be thus stated in simple words:—The creator (प्रजासृज्) made the sage a vast repository (गुरुःनिधि) of the Vedas—Vedic learning (श्रुतीनां), inexhaustible (अक्षयः) though constantly imparted to others (सदोपयोगेपि). Thus Brahmâ, who looks after the well-being of his creation (प्रजाक्षेमकृता), had his mind set at ease, having entrusted the knowledge to a worthy (सुपात्रनिक्षेपनिराकुलत्मना) person like Nârada. The creator, thus acted like a father, who, having the good of his children at heart securely deposits his hoards of wealth in a strong iron-chest and is thus relieved of all care on their account.

29. *Construe* : हे मुने निबाहतांहसा अमुना तव विलोकनेन एव कृतार्थः कृतः अस्मि. तथापि अहं गरीयसीः (तव) गिरः शुश्रूषुः. अथवा श्रेयासि केन तृप्यते ?

विलोकनेनैव तव 'at a mere sight of you ; only by seeing you.' **तव** is कर्मणि षष्ठी. **कृतार्थः**, कृत- अर्थः येन सः, *lit.* 'one has gained the object of his life,' *i.e.*, one who has attained the true end of life and is thus *blessed.* **निबर्हितांहसा**, (*qual.* **विलोकनेन**), निबर्हितं अंहः येन, 'which has destroyed all sin', *i.e.*, 'which has purged me of all sin.' At a mere sight of you that has removed all my sin, I feel I have gained the supreme end of life. **शुश्रूषुः**, Desiderative agent noun from श्रु,–'desirous of hearing.' **गरीयसीः**,

very weighty'; 'very authoritative,' *i.e.*, fraught with wisdom. गुरु, the term. ईयस् in गरीयस् has no comparative force, but indicates a degree of intensity. **अथवा**, 'or why,' 'or rather,' used to correct or modify the former statement, *viz.* 'कृतार्थोऽपि तव गिरः शुश्रूषुः.' *Mallinâtha* takes अथवा in the sense of 'for' (तथाहि)—'अथेति पक्षान्तरप्रसिध्योरिति गणव्याख्यानात्.' प्रसिद्धि, corroboration). **श्रेयसि केन तृप्यते**, *lit.* 'who ever is satisfied when blessedness is concerned,' *i.e.* blessedness, however great, never brings complete satisfaction to the mind, for men blessed though they be, will ever long for greater blessedness still. श्रेयसि—the Loc. here indicates विषय अधिकरण and has the sense of 'about, 'with respect to,' 'as to.'

Cf. निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।
तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ *Kir.* 3. 9.

30. *Construe*: गतस्पृहः अपि आगमनप्रयोजनं वद इति वक्तुं यया (धृष्टतया) व्यवसीयते, तां नः धृष्टतां उदितात्मगौरवः गुरुः एष तव आगमः एव तनोति.

गतस्पृहः (*qual.* त्वं understood), गता स्पृहा यस्य सः, 'free from all desire'; 'who has nothing to wish for'. **व्यवसीयते**, Passive 3rd Sing. of सो with वि and अव,–'is set about'; 'is thought of'; 'is decided.' **यया**, (the antecedent is **धृष्टतां** in the 2nd line), यया धृष्टतया. **तनोति**, the subj. is **आगमः**, and the obj. धृष्टतां. **उदितात्मगौरवः** (*qual.* **आगमः**), उदितं आत्मनि गौरवं यस्मिन् सः, 'at which has arisen a sense of one's own importance', *i.e.*, I feel that I am an important person, as you have honoured me with a visit. उदितात्मगौरवः can also be taken as उदितं (उक्तं) आत्मनः गौरवं येन, 'which has bespoken my importance', *i.e.*, which clearly shows that I am an important person. **गुरुः**, 'venerable', 'august'. **धृष्टतां**, 'presumption'.

The idea in the st. is this: As you are free from all desire, I cannot think of any object with which you could have come to me. Yet the very fact that have visited me has given me such a sense of self-importance, that I cannot but ask you the

purpose of your visit. *Cf.* with this st. त्वत्सम्भावितमात्मानं बहुमन्यामहे वयम् । प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः–*Kumar.* 6. 20. also, कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते । मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह–*Kumar.* 6. 61.

The figure in the st. is पर्यायोक्त, as the fact, गतस्पृहमपि भवन्तं आगमनप्रयोजनं पृच्छामि, is not directly expressed by the words (of the verse), but is conveyed by periphrasis—'पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः'—*K. P. X. 29.*

31. *Construe*:—इति ब्रुवन्तं तं स व्रती उवाच—हे पुरुषोत्तम, त्वया इत्थं न वाच्यम्, योगिनां अपि त्वमेव साक्षात्करणीयः इत्यतः गुरु कार्यं किं अस्ति?

व्रती, व्रतं अस्यास्तीति, 'one observing the vow of asceticison;' an ascetic. **पुरुषोत्तम**, पुरुषेषु उत्तमः, 'Supreme Soul,—an epithet of Vishṇu or Krishṇa. Acc to Mall., **पुरुषोत्तमः** is a नित्यसमास. He explains it is पुरुषेषु श्रेष्ठः, The reason being that he takes पुरुषोत्तम to be a संज्ञा. *Cf.* संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायम् । न हि वाक्येन संज्ञा लभ्यते—Kâshikâ. **पुरुषः**, 'the soul,' पुरि (देहे) शेते इति, from पुर्+शी+ड, *Krit.* affix; *or* पुरति असौ, from the root पुर् (to lead)+कुषन् (उष), an *Un.* affix—acc to 'पुरः कुषन्'—Un. 4. 74. 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः'–*Amar. Cf.* द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षरएव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ **उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः** परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ *Bg.* 15-16-18.

साक्षात्करणीयः, may be taken either as a च्वि formation, (साक्षात् being compounded with कृ)—असाक्षात् साक्षात् सम्पद्यमानः करणीयः इति, *or* as two separate words. अतः, अन्यत् being understood after this—अतः (अस्मात्) अन्यत्, 'other than this'. **कार्यं**, 'end; object'. **योगिनां**, 'to those who are devoted to yoga contemplation.'—अवश्यं युज्यते (समाधौ) इति योगी, from युज् + णिनु (इन्) a *Krit* affix, or योगः चित्तवृत्तिनिरोधः यस्य सः, from योग्+इन्, a *Tad.* affix. Nârada means to say Krishṇa's question is out of place, for what other object could he possibly have than that of seeing the Lord personally—an object which even *Yogins* strive after. Yogins are those who realise the Supreme Soul within

themselves, but even such hold it as the highest end of their spiritual endeavours to have an actual sight of you incarnated as Krishṇa.

32. *Construe* : उदीर्णरागप्रतिरोधकं अभीक्ष्णं अक्षुण्णतया जनैः अतिदुर्गमं मोक्षपथं उपेयुषः मनस्विनः त्वं निरपायसंश्रया अग्रभूमिः.

उदीर्णा°—उदीर्णः य रागः एव प्रतिरोधकः यस्मिन्, 'which is beset with the obstacles (also *robbers*) in the form of excessive (violent) attachment to objects of sense.' **उदीर्ण** (past pass. part. of ऋ with उत् 9 P. 'to go; to move') *lit.* 'gone up,' *i.e.* 'excessive' or 'excited; violent.' **राग**, passion; attachment to objects of sense. *Cf.* इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे **रागद्वेषौ** व्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य **परिपन्थिनौ**–*Bg.* 3. 34. **जनैः**, governed by **दुर्गमम्**. **अभीक्ष्णम्** 'constantly, frequently,' irregularly derived from अभि+क्षण,' अभिगतं क्षणं यथा स्यात् तथा. *Cf.* 'अभीक्ष्णं अभिक्षणं भवति तद्धि क्षणमाभिमुख्येन स्थितं भवति'—*Nirukta.* **अभीक्ष्णं** goes with the नञ् alone in **अक्षुण्णतया**, the meaning being, 'not being frequently (1) trodden or beaten, (2) practised' **अतिदुर्गमं** (*qual.* **मोक्षपथं**,) 'exceedingly difficult to traverse'. **मोक्षपथं**, (1) the road to final emancipation; (2) the way of escape. मोक्षस्य पन्थाः मोक्षपथः—पथिन् is changed to पथ at the end of a compound, acc. to 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'—*Pâṇ.* V. 4. 14.

It should be noted there is a *double entendre* on the word मोक्षपथं, and hence the epithets, too, have double meaning. **मनस्विनः**, (1) of the wise or high-souled; (2) of the steady-minded, or stout-hearted. प्रशस्तं मनः अस्येति मनस्वी—from मनस् + विन् (प्रशंसार्थे). **अग्रभूमिः**, अग्रा चासौ भूमिश्च, (1) the supreme end; (2) the destination or goal. **निरपायसंश्रया**; निर्गतः अपायः अस्मात् निरपायः, निरपायः संश्रयः यस्याः सा, (1) reaching which there is no return; (2) finding which there is freedom from danger. The goal, Brahman with which Vishnu indentified, when once attained, is the permanent abode from which the soul never returns to the cycle of birth & death. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति। नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय'–*Mund.* Upanishad. *Cf.* त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम्। गतिस्त्वं वीतरागणामभूयःसंनिवृत्तये–*Raghu.*

X. 27. Nârada says that Shrî Krishṇa, who is no other than the Supreme Soul, is the final goal (from which there is no return) of all the high souled sages who have taken to the path of salvation —a path, that is beset with obstacles, *viz.*, the intense attachment to worldly objects, and that, almost unbeaten as it is, is extremely difficult to pursue. In this st., the description of Krishṇa—the प्रकृत, suggests another thing-अप्रकृत, in virtue of the paronomastic attributes (*viz.* उदीर्ण...रोधकं, अभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमं, मोक्षपथं उपेयुषः मनस्विनः, निरपायसंश्रया अग्रभूमिः), the अप्रकृत implying comparison. The implied comparison is this—Krishṇa is to मुमुक्षुs what the final destination, offering absolute safety, is to a traveller in the forest who, while seeking a way of escape, has been beset by robbers as well as other dangers. The figure is, therefore, समासोक्ति, which is defined as परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः--प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यदप्रकृतार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः—*K. P.* 11.

33. *Construe*: पुराविदः त्वां निगृहीतमानसैः अध्यात्मदृशा कथंचन गृहीतं उदासितारं बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथक् पुरातनं पुरुषं विदुः.

उदासितारं (*qual.* **पुरुषं**), 'remaining indifferent or passive.' Acc. to the Sânkhya system of philosophy, the spirit (पुरुष) is merely a looker on (of प्रकृति), perceiving and inactive, and appears as an active agent, merely because of his union with Buddhi &c. and the activity of the गुणs. *Cf.* तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥—*Sâṃkhya Kârikâ*, 19, 20. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् । तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः॥ *Kumar.* 2. 3. and शब्दादीन् विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः । पर्याप्तोऽसि जगत्पातुमौदासिन्येन वर्तितुम्—*Ragh.* 10. 25. The पुरुष of the Sâṃkhyas, however, is different from the पुरुष of the Vedantins. Acc. to the former पुरुषs or spirits are many and have absolutely no activity, all activity being due to प्रकृति, the material source of the universe, constituted of the three attributes; while the पुरुष of the Vedânta is the One Supreme Soul, who in conjunction with प्रकृति or माया (which is distinct from him), creates, controls and

maintains the phenomenal world, and informs all beings as the individual soul. The Sâṃkhya recognises no God, while the Vedânta holds that आदिपुरुष or अक्षरपुरुष is the creator and controller of the universe. **निगृहीतमानसैः**, निगृहीतं मानसं यैः. 'by those who have controlled their mind', *or* 'who have withdrawn their mind from all external objects and have turned it inwards' *i.e.*, *Yogis.* निगृहीतमानसैः is an adjectival बहुव्रीहि compound, here standing as a noun, for योगिभिः, according to विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ—*Kâs'ikâ.* 5. 1. 10.

गृहीतं, 'apprehended; realised'. **अध्यात्मदृशा**, आत्मनि अधि इति अध्यात्मं, अध्यात्मं या दृक् तया, 'by their glance on the self'; 'by looking inward,' *i.e.*, by concentrating the mind on the self, drawing it entirely from objects of sense. **कथञ्चन**, 'somehow; with great difficulty.' *Cf.* अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं । ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये—*Raghu.* 10. 23, and मनो नवद्वार-निषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् । यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यव-लोकयन्तम् ॥ *Kumar.* 3. 50.

बहिर्विकारं, विकारेभ्यो बहिः, 'beyond the productions or the transformations of the primodial matter.' विकारs or the विकृतिs are, acc. to Sâṃkhya, the 23 principles, *viz.*, the seven प्रकृतिविकृतिs and the sixteen विकृतिs; these are the effects (or transformations) of the मूलप्रकृति; they are—महत् or बुद्धि (the Great Principle or Intellect), अहङ्कार (Egotism), पञ्चतन्मात्राणि (the five subtile rudiments), and एकादश इन्द्रियाणि (the eleven senses, *viz.* the five sense organs-बुद्धीन्द्रियाणि, the five organs of action-कर्मेन्द्रियाणि, and मनस् the mind and पञ्चमहाभूतानि. See *Sâmkhya Kâr.*—मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥ प्रकृतेर्महत्त-तोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥ २२ ॥ अभिमानोऽहंकार तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशगणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

प्रकृतेः पृथक्, 'distinct from Prakriti.' प्रकृति, the keystone of the Sânkhya philosophy, is the one rootless Root of the Universe, constituted of the three Guṇas, through which it evolves every kind of existence, save, of course, the Purusha. The प्रकृति,

though inanimate (अचेतन), evolves the whole phenomenal world The पुरुष, however, is quite distinct from the प्रकृति, and takes no part in its creation, remaining passive, a mere looker-on of the various developments of the प्रकृति. The प्रकृति acts for the benefit of the पुरुष, and their union takes place like that of the halt and the blind, for the पुरुष's contemplation of प्रकृति and his final emancipation. The पुरुष stands in need of प्रकृति ultimately for his emancipation, though primarily their relation is for enjoyment only.—पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥—*Sám. Kâr.* 21.

पुरातनं, पुरा भवं, ancient, primeval', *i. e.*, who is not only the most ancient Being, but also the only Being that survives each periodical deluge (महाप्रलय) of the world. **पुरातनं पुरुषं**, 'the Primeval Being', the Universal Soul, परं ब्रह्म or परमात्मन्. The पुरुष of the Vedantins is the one unborn universal Spirit, which, though distinct from the प्रकृति, is yet inseparable from it, and creates and controls the phenomenal world.

पुराविदः, पुरा पूर्ववृत्तं विदन्ति ते, 'those conversant with former times or events'; 'those conversant with ancient history'.

34. *Construe:* जगत्त्रयस्यपतिः त्वं हेलया उध्दृतं भूतलं उच्चैः अहीश्वर-स्तम्भशिरःसु फणाभृतां ओकसः एकं छादनं निवेशयामासिथ.

हेलया उध्दृतं (*qual.* **भूतलं**), ' lifted with ease '. The reference is to the Boar incarnation (वराहावतार) of Vishṇu. Hiraṅyâksha, a demon chief, had, on the strength of a boon from Brahmâ, grown so insolent and oppressive that he dragged the earth to the depths of the ocean. Vishṇu, therefore, became incarnate as the Great Boar and having fought with the demon for a thousand years, lifted up the earth on his tusks and restored it to its former position. *Cf.* वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना। केशव धृतशूकररूप जयजगदीश हरे ॥—*Gîtag.* 1. **फणाभृतां छादनमेकमोकसः**, 'the one single roof of the abode (house) of the Serpents'. फणाभृतां ओकस् is the पाताल, the lowest of the seven regions under the earth, said to be peopled by the Nâgas.

एकं, either 'one single' *or* 'matchless; incomparable'. ओकसः, of the abode; (2) of the house. The earth is represented, in mythology, as being supported on his hood by S'esha. The poet, by a metaphor, here describes it as the roof placed by Vishṇu (in वराहावतार) over the house of the Nâgas (*i. e.* the nether-world पाताल,) resting it on the branching tops (*viz.* the thousand heads) of the central pillar (*viz.*, Śesha). Vishṇu, therefore, is metaphorically said to be **जगत्त्रयैकस्थपतिः**, 'the sole architect of the triad of worlds',—त्रयः अवयवाः अस्य इति त्रयम्, जगतां त्रयं जगत्त्रयम्. जगत्त्रयस्य एकस्थपतिः (एकश्चासौ स्थपतिश्च). **स्थपतिः**, (1) king, lord; (2) architect. 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि जीवेष्टियागयाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु'—*Medinî*. It is doubtful whether the poet intended a श्लेष on the word स्थपति. **अहीश्वर°**—अहीनां ईश्वरः अहीश्वरः (शेषः) स एव स्तम्भः, तस्य शिरःसु, 'on the tops (branching projections of the top) of the pillar in the form of the lord of serpents,' —a रूपक, as the उपमेय, Śesha, is identified with the उपमान, the pillar. शिरःसु, (1) on the (thousand) heads of Śesha; (2) on the branching projections of the tops (of the pillar); here there is identification of the उपमान & उपमेय by श्लेष. The earth is metaphorically represented to be a roof, the world of the Nâgas to be a house, Śesha to be the central pillar of the house, and the thousand heads of Śesha to be the branching projections of the top of the pillar. The architect who placed this wonderful roof on the pillar is no other than Lord Vishṇu (Krishṇa) himself; there is the super-imposition (आरोप) of स्थपति on Lord Krishṇa, giving rise to a रूपक. This रूपक (a श्लिष्टरूपक, if we take the word स्थपति to have double meaning) is based on the श्लिष्ट रूपकs pointed out above. Therefore, there is a श्लिष्टपरम्परितरूपक is the St.

35. *Construe*: अनन्यगुर्वाः तव पुराणमूर्तेः केवलः महिमा केन अवगम्यते मनुष्यजन्मा अपि भवान् भवच्छेदकरैः गुणैः सुरासुरान् अधः करोति.

अनन्यगुर्वाः (*qual.* मूर्तेः), अविद्यमानः अन्यः गुरुः यस्याः तस्याः *or* अविद्यमाना अन्या गुरुः यस्याः तस्याः, 'that has no other *progenitor* than itself', *i.e.*, which is स्वयम्भू, as contrasted with **मनुष्यजन्मा**; *or* (2) 'than which none else is greater,' *i.e.* the highest or greatest, according

as we take गुरु to mean (1) 'progenitor,' *or* (2) 'great.'—' गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां **महति** दुर्जरालघुनोरपि। पुमान्निषेकादिकरे **पित्रादौ** सुरमन्त्रिणि'—*Medinî.* **केवल:**, 'entire', *i.e.*, in its entirety—' केवल: **कृत्स्न** एकश्च'-*S'âs'vata.* **तव पुराणमूर्तेः** 'of thy primeval self', as contrasted with thy present human self, *i.e.*, of thee who art eternal and self-born. पुराणमूर्तिः, पुराणी चासौ मूर्तिश्च; the adj. पुराणी assumes the *masc.* form पुराण in the कर्मधारय compound, acc. to 'पुंवत्कर्मधारयस्य जातीयदेशीयेषु'—*Pân.* 6. 3. 42.—कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत्—*S. K. Cf.* with this line.—अजस्य गृह्णतो **जन्म** निरीहस्य हतद्विषः। स्वपतो जागरूकस्य याथात्म्यं वेद कस्तव ॥ प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव। आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः। श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥—*Raghu.* 13. 24, 28, 32. **मनुष्यजन्मा,** मनुष्यात् जन्म यस्य सः, 'born of man', *i. e.*, in your present human form. मनुष्यजन्मा is a व्यधिकरण बहुव्रीहि compound, in which one of the members is in the Abl. (when dissolved); such a compound is not allowed by Pâṇini,—'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ'—II. 2. 35. Vâmana, however, sanctions such compounds—' अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः'-*Kâsikâ.*

सुरासुरान्—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः तान्. The compound is an इतरेतरद्वन्द्व; one would expect the compound to have been समाहारद्वन्द्वः, as सुरासुरम्, according to 'येषां च शाश्वतिकः विरोधः'—*Pâṇ.* II. 4, 9.; but the enmity between the gods and the demons cannot be said to be eternal, as it began, acc. to mythology, when the अमृत was appropriated by the gods to themselves, though both had taken part in the churning of the ocean for it. **गुणैः**, such as ज्ञान, ऐश्वर्य &c., which are अनन्त and कल्याण. **भवच्छेदकरैः**, भवस्य छेदः भवच्छेदः, तं कुर्वन्ति इति, 'causing the cessation of (जन्म) birth *or* of worldly life' (संसार), *i. e.*, giving final emancipation. **करोत्यधः** =अधः करोति (*subj.* भवान्), 'rises superior to; surpasses'.

Nârada means to say that the greatness of the Supreme Being is incomprehensible, even when he is incarnated as man; a human being as Krishṇa is, he has all the transcendental attributes that confer on man final release, and hence not even the gods and the demons can make the slightest approach to his greatness.

36. *Construe*: त्वं अतिभारभङ्गुरां अमूं लघुकरिष्यन् किल त्रिदिवात् अवातरः, साम्प्रतं उद्गूढलोकत्रितयेन त्वया धरित्री गुरुः क्रियतेतराम्.

लघूकरिष्यन्, अलघुं लघुं सम्पद्यमानां करिष्यन्, 'with the object of lightening.' लघूकरिष्यन्, future participle of the च्वि formation लघूकरोति. The future participle here denotes purpose or intention. *Cf.* करिष्यमाणः सशरं शरासनम्—*Raghu.* 3. 52. and अनुयास्यन्मुनितनयां *Śak.* 1. च्वि, a *Taddhita* affix, is added to substantives and indeclinables to express that a person or thing not being that which is denoted by the base, becomes or is made like it. Before the affix, the ending of substantives, अ or आ, is changed to ई and other final vowels are lengthened, and the verbal or other forms of कृ, भू, and अस् are added to the base which is regarded at a preposition. 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः—*Pâṇ.* V. 4. 50 and 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम'—*Vârtika*. **अतिभारभङ्गुरां** (*qual.* अमूं) अतिशयितः भारः अतिभारः, अतिभारेण भङ्गुरां, 'ready to break under a great burden', *i.e.*, about to be crushed under the burden of the sins and oppressions of the wicked. भङ्गुर, 'ready to break;' 'fragile', from भञ्ज with the *Krit.* affix घुरच् (उर) which is used to denote 'being liable to' (कर्मकर्तरि). **त्रिदिवात्**, 'from heaven'—तृतीया द्यौः त्रिदिवः (from त्रि+दिव्), the word being masculine, as it is the name of a लोक. The cardinal number त्रि is used in the ordinal sense (तृतीय), as in such formations as त्रिभाग &c. [Other fanciful derivations are given as—तिसृष्वव्य-वस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्ति अत्रेति त्रिदिवः । 'हलश्च' इति कः । यद्वा ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरते प्रकाशते वा । इगुपधत्वात्कः ।—**व्याख्यासुधा.**]

उद्गूढलोकत्रितयेन (*qual.* **त्वया**), उद्गूढं लोकानां त्रितयं येन तेन, 'bearing (as you do) the three worlds (in your side).' *Vide* note on **जगन्निवासः** in st. 1. **गुरुः**, (1) 'heavy', as it now bears you who hold the three worlds in your side; (2) 'adorable,' being hallowed by your presence. **धरित्री**, 'the earth'—धरति इति, from धृ+इत्र+ङीष् (ई). **क्रियतेतराम्**, 'made (गुरु) in a high degree or exceedingly.' The comparative तर, being attached to a verb, assumes the form

तराम्, show a degree of intensity,' acc. to 'किमेत्तिङव्ययघात् आमु-अद्रव्यप्रकर्षे'—*Pâṇ*. V. 4. 11.

Nârada indulges in a light banter, punning on the word गुरु–to give rise to an apparent paradox. Nârada means to say—"you descended to this earth to relieve it of the burden of such oppressors as शिशुपाल, जरासंध, and others; but not only have you not yet done so, but on the contrary, you have made it far heavier than before by your person that carries in itself the three worlds. Instead of making it लघु, you have made it गुरु, (apperently 'heavy' but really, adorable'). The apparent contradiction is based on the double meaning of गुरु. The apparent meaning (giving rise to विरोध *i.e.*, paradox) being 'the earth is made exceedingly *heavy* (गुरु) by the descent of your person carrying in it the three worlds', and the real meaning (removing the विरोध), 'you have made the earth *adorable* (गुरु) by your august personage in whom the three worlds live and have their being.' The figure of speech, therefore, is विरोध or विरोधाभासः—विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः—*K. P*. X. 24.

37. *Construe*: निजौजसा जगद्द्रुहां उज्जासयितुं महीतलं न उपाजिहीथाः यदि, ततः समाहितैः अपि अनिरूपितः (त्वम्) ईश माद्दशां द्दशः पदं कथं स्याः ?

निजौजसा, 'by your own heroic lustre', and not by relegating the work to any other god. **उज्जासयितुं** 'to destroy, to extirpate.' उज्जासय, causal of जस् with उत्. **जगद्द्रुहां** जगद्भ्यो द्रुह्यन्ति इति जगद्द्रुहः तेषां, 'of the enemies of the worlds,' such as Kaṃsa, Śiśupâla and others. The causal of the root जस् governs the genitive of its object, acc. to 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्'—*Pâṇ*. II. 3. 56. **उपाजिहीथाः**, Imperfect 2nd sing. of हा with उप, 3. A., 'to come, arrive.' Here the conditional उपाहास्यथाः should have been used, acc. to 'लिङ् निमित्ते ऌङ् क्रियातिपत्तौ'—*Pâṇ*. III. 3. 139,—हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भाविष्यत्यर्थे ऌङ् स्यात्, क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् *S. K*. **समाहितैः**, 'by saints absorbed in one-pointed meditation of the supreme spirit.' समाहित may here be taken (1) as used in an active sense, on the analogy of आशित, विस्मृत &c. 'सकर्मकादपि अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः—*Mall*.; or (2) as

equivalent to समाहितचित्त, just as विभक्ताः in विभक्ताःभ्रातरः is taken to stand for विभक्तधनाः, the implied उत्तरपद being taken as dropped. *Cf.* "गम्यार्थस्य प्रयोग एव लोपोऽभिमतः। 'विभक्ता भ्रातरः' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते। 'पीताः गावः' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते। 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इत्यत्रान्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषूपचर्यते"—*Kaiyata*; or (3) समाहित may be explained as समाहितं (समाधिः) अस्ति एषां इति, from समाहित + अच् (मत्वर्थे), *lit.*, 'having deep meditation,' *i.e.*, 'absorbed in the contemplation of the self.' For a similar use of past pass. participles in an active sense. *Cf.* वनाय **पीत**प्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच—*Raghu.* 2. 1; पातु न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्व**पीते**षु या—*S'âk.* 4. 8; स वर्णिलिङ्गी **विदितः** समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः—*Kir.* 1. 1. **अनिरूपितः** 'not seen; not realised.' **पदं दृशः**, 'object of sight,' to be seen by the physical eye. Nârada means to say tnat devotees like himself have had the good fortune to actually see the Lord in a bodily form, whom even Yogins are not able to realise visually with their ceaseless one-pointed meditation on him, solely because he came down to this earth in a human form to extirpate the oppressors of the worlds like Kaṃsa and others; what other object could he, therefore, have than to see him personally?

38. *Construe*: हे विश्वम्भर, मदोद्धतैः उपप्लुतं अदः विश्वं पातुं त्वमेव ईशिषे. क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः क्षालयितुं रवेः ऋते कः क्षमेत?

उपप्लुतं, 'oppressed; harrassed'. **विश्वम्भर**–विश्वं बिभर्ति इति विश्वम्भरः, 'the supporter of all', from विश्व + भृ + खच् (अ), which is affixed by 'संज्ञायां भृ-तॄ-वृ-जि-धारि-सहितपिदमः—*Pâṇ.* III. 2. 46.—(विश्वम्भरः। विश्वम्भरा। रथन्तरं साम। पतिंवरा कन्या।—*S. K.* Before the खच् affix, the bases अरुष्, द्विषत् and those ending in a vowel, when they stand as उपपद्s, insert a nasal—'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'—*Pân.* VI 3. 67. **ऋते रवेः**, 'excepting the sun'. ऋते governs the Ablative, acc. to अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते'—*Pâṇ.* II. 3. 29. **क्षपा°**—, क्षपायाः तमस्काण्डैः, मलीमसं, 'obscured (lit. darkened) with the masses of darkness of the night'. तमस्काण्डः. तमसः काण्डः, 'a mass of darkness'–the विसर्ग is changed to स्, acc. to 'कस्कादिषु च'.

The figure in the st. is प्रतिवस्तूपमा, as the common property (साधारणधर्म) conveyed by ईशिषे and क्षमेत is present in two different sentences in two different forms.—'सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः'—*K. P.* X. 16.

39. *Construe:* जनः मृगाणां इव कंसादिमहीभृतां वधात् (तव) स्तवं करोति (इति) यत्, हे हरे, सा हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः तव प्रत्युत तिरस्क्रिया.

मृगाणामिव, 'as of deer'. Kaṃsa and other kings are compared to deer. Krishṇa could kill Kaṃsa and other kings as easily as a lion kills deer. **हरे**, (1) O Hari (Krishṇa); (2) O lion,—a श्लेष. 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु'—*Amar.*

हिरण्याक्ष°—हिरण्याक्षः पुरःसरः एषां ते हिरण्याक्षपुरःसरा, हिरण्याक्षपुरःसराः ये असुराः ते एव द्विपाः, तेषां द्विषः, 'Of the enemy of the elephants in the form of Hiraṇyâksha and other demons'; *or* हिरण्याक्षपुरःसराः ये असुराः ते द्विपा इव इति हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपाः, तेषां द्विषः, 'of the enemy of Hiraṇyâksha and other demons, like elephants.' **प्रत्युत** (प्रति+उत), 'on the contrary'.—'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये,' *i. e*, प्रत्युत implies the contrary of what is said before. **तिरस्क्रिया**, 'reproach; condemnation; disparagement.'

What Nârada means to say is this: People glorify you for killing kings like Kaṃsa, Jarâsandha and others; but when I remember that you have vanquished and slain (in your former incarnations) such powerful demons as Hiraṇyâksha, Hiranyakaśipu, Râvaṇa and others, I cannot but take this praise to be, in reality, a condemnation, a disparagement of your mighty self. Would it not sound like a reproach, if one were to praise the lion, that overpowers elephants, for killing deer?

The figure in the st., is a संकर of श्लिष्टपरम्परितरूपक with उपमा. 'कंसादिमहीभृतां मृगाणामिव is an उपमा, Kaṃsa and other kings being compared to deer. On this उपमा is based the श्लिष्टरूपक in हरि- (हरिः एव हरिः lion in the form of Hari *i. e.*, Krishṇa), out of which arises another रूपक, *viz.*, असुरद्विपानां (असुराः एव द्विपाः तेषां, of

elephants in the form of the demons). The super-imposition (आरोप) of द्विपाः on असुराः is proper, only when there is the super-imposition by श्लेष of हरि (the lion) on हरि (Krishṇa).

40. *Construe*: (त्वं) उज्झितश्रमः (सन्) क्रमेण भुवनद्विषां पेष्टुं स्वयं प्रवृत्तः असि; तथापि मिथः त्वदाभाषणलोलुपं मनः मा वाचालतया युनक्ति.

प्रवृत्तः एव, 'already engaged'. **उज्झितश्रमः** उज्झितः श्रमः येन, *lit.* 'disregarding all fatigue', *i.e.*, 'indefatigable; untiring.' **क्रमेण,** 'in order', *i.e.*, one after another. **पेष्टुं भुवनद्विषां,** 'to crush (extirpate) the enemies of the worlds.' भुवनद्विषां, the Genitive is used acc. to जासिनिप्रहणनाटक्राथ पिषां हिंसायाम्—*Pân.* II 3. 56. *Cf.* जगद्द्रुहां in st. 37 above. **वाचालतया युनक्ति मां,** *lit.* 'joins me with talkativeness', *i.e.*, makes me talkative. वाचालता, वाचालस्य भावः वाचाल, from वाच्+आलच्, a *Tad.* affix in the sense of 'talking too much or speaking badly'—'आलजाटचौ बहुभाषिणि'—*Pâṇ.* V. 2. 125—'कुत्सित इति वक्तव्यम्'—*Vârtika.* 'कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मी इत्येव'—*S. K.* **त्वदाभाषण-लोलुपं** (*qual.* **मनः**), त्वया आभाषणं, तस्मिन् लोलुपं, 'ardently longing for conversation with you'. **लोलुप,** 'greedy; having an unseemly longing', from लुप्+यङ्+अच्, गर्हितं यथा तथा लुम्पति इति.

41. *Construe*: तत्, (हे) उपेन्द्र, इन्द्रसन्दिष्टं विश्वजनीनं यत् वचः क्षणं मया उच्यते, तत् अहिद्विषः समस्तकार्येषु धुर्यतां गतेन भवता निशम्यताम्.

इन्द्रसंदिष्ट (*qual.* **वचः**), 'sent as a message by Indra.' **क्षणं,** may be taken to qualify either उच्यते or निशम्यताम्. **उपेन्द्र,** उपगतः इन्द्रं अनुजत्वात्, उपेन्द्रः. Vishṇu (Krishṇa) is styled उपेन्द्र, इन्द्रावरज etc., as in his Dwarf incarnation (वामनावतार), he was born as a diminutive son of Kaśyapa and Aditi, and a younger brother of Indra. By using this epithet, Nârada seems to convey that the message being from his elder brother (in his former incarnation) should receive Krishṇa's particular attention. **विश्वजनीनं,** विश्वस्मै जनाय हितम्, 'beneficial to all people,' *i.e.*, concerning the welfare of all beings—*from* विश्वजन+ख (ईन), a *Tad.* affix, added in the sense of 'beneficial to', acc. to 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः'—*Pâṇ.* V.

2. 21. **धुर्यतां गतेन** (*qual.* **भवता**), 'who has assumed the leadership'; 'who takes the lead'. धुर्यः, धुरं वहति इति, from धुर् + यत्, a *Tad.* affix, acc. to 'धुरो यड्ढकौ'—*Pâṇ.* V. 4. 77. **धुर्यतां**, governed by समस्तकार्येषु. **अहिद्विषः**, *lit.* 'of the enemy of Ahi,' *i.e.*, of Indra. **अहि** is वृत्रासुर, a demon killed by Indra. In the Rigveda, वृत्र or अहि is represented to be an atmospheric demon, the demon of drought and inclement weather, with whom इन्द्र, the god of the firmament, is constantly at war and whom he overcomes with his thunderbolt and releases the rain. In later mythology, Indra is represented as the king of the gods, ruling in heaven. He killed Vritra, a demon, with his वज्र specially forged for him from the bones of Dadhîchi by Viśvakarman. Hence इन्द्र got one of his most distinctive epithets, *viz.* वृत्रहन्, its synomyms being अहिद्विष्, वृत्रारि &c.

The figure is काव्यलिंग as इन्द्रसंदिष्टत्व, विश्वजनीनत्व, समस्तकार्येषु धुर्यत्व constitute the reason for listening to the message.

42. *Construe* : प्रतिपक्षजन्मनां भियां अभूमिः तपनद्युतिः दितेः तनूजः अभूत्. हरेः इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं यं हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते.

अभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां, 'a stranger to (*lit.*, beyond the reach of) fears arising from enemies,' *i e.*, who never stood in fear of his enemies. **प्रतिपक्षजन्मनां**, प्रतिकूलः पक्षः यस्य सः प्रतिपक्षः, प्रतिपक्षेभ्यः जन्म यासां ताः, *lit.* 'having their source in enemies,' *i.e.*, arising from his enemies. **दितेः**—दिति, one of the wives of Kaśyapa and mother of the दैत्यs or demons. **इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं**, इन्दति (becomes powerful) इति इन्द्रः, तस्य इन्द्र इति शब्दस्य यः अर्थः तस्य निषूदनः, (निषूदयति इति निषूदनः), 'the destroyer of the significance of the word (name) Indra,' who he made the name इन्द्र lose its significance, *i.e.*, no longer could the name इन्द्र be properly borne by the king of gods. The word इन्द्र etymologically signifies 'one who is powerful' *or* 'one possessed of supreme glory' (इन्दति इति); but the king of gods, who bore the name, was shorn of his glory by Hiranyakaśipu, who kept the gods in constant terror of himself. Before Hiranyakaśipu, Indra sank into insignificance. **हरेः**

(*governed by* निसूदनं), '(in respect) of Hari' (Indra). हरि is one of the epithets of Indra. 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु'- *Amar*. हिरण्यपूर्वं कशिपुं, '*Kaśipu* preceded (the word) *Hiraṇya*', *i.e.*, Hiraṇya-kaśipu. According to *Mall*., (following the authors on Alaṃkâra), there is in this the fault called अवाच्यवचनता, (*i. e.*, the use of a word in a sense it does not express), for it is the *word* कशिपु, and not the object denoted by the word, that has हिरण्य as its preceding word. However, the use of the verb प्रचक्षते 'call *or* name' clearly shows that कशिपु stands as a *name* (संज्ञा) and does not denote the *object* of which it is the name; हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते means that his *name* is हिरण्यपूर्वः कशिपुः *i.e.*, consists of the word कशिपु preceded by the word हिरण्य. Thus हिरण्यपूर्वं कशिपुं is not open to अवाच्यवचनतादोष. In 'क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव'–III. 59, however, it is वृक्ष (the *object* denoted by the word वृक्ष) that has कल्प (the *word* कल्प) as the preceding word, and hence there is here really what is called the अवाच्यवचनतादोष. *Cf*. नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते । शीतो वायुः, etc.—*Megha*. I. 46 , and ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश—*Kir*. 18. 44.

Hiraṇyakaśipu, a demon king, was son of Kaśyâpa and Diti and twin brother of Hiraṇyâksha. Having propitiated Brahmâ, he obtained from him a boon in virtue of which he usurped the sovereignty of the three worlds. He vanquished and subjected the gods to all sorts of indignities and was a terror to the three worlds for nearly a million years. His son Prahlâda, however, was, from his very boyhood, an ardent devotee of Vishṇu. Naturally, the wicked father hated the son as an enemy of the Daityas and subjected him to terrible persecution, out of which he invariably came out unscathed. Never wavering in his faith, Prahlâda preached on that Vishṇu was the omnipresent, omniscient and omnipotent deity, whom all must worship. At last, one day, Hiraṇyakaśipu, in a fit of exasperation, kicked a pillar in his hall and asked the son if Vishṇu, whom he called omnipresent, was present in ;

Immediately the pillar divided itself, and out came Vishṇu, as *Nara-siṃha*, half-man and half-lion, seized the demon king and tore him to pieces.

43. *Construe*: समत्सरेण असुरः इति नाम्नः प्रथमाभिधेयतां उपेयुषा तरस्विना येन द्युसदां मनःसु भयस्य पूर्वावतरः न्यधीयत.

समत्सरेण, (*qual.* **येन**), 'filled with envy.' **असुर......°धेयताम्**, 'who, after a long time, had become the foremost recipient of the name *Asura* (the vanquishes of gods)'; 'who, after a long time, came to be called truly an *Asura*', *i.e.*, before him, for a long time, there had been none who were so aggressively ferocious, so demoniacal, as to be called *Asuras*; it was he who, for the first time, after long, appeared in the true character of an *Asura*. असुरः–अस्यति (क्षिपति) देवान् असौ., 'one who overthrows the gods', from अस् with the *Uṇ.* affix उरन्, acc. to 'असेरुरन्'—*Uṇ.* 1. 42. The Nirukta derives the word as 'अ सुरताः, स्थानेषु न सुष्ठु रताः स्थानेषु चपला इत्यर्थः । अस्ताः प्रच्याविता देवैः स्थानेभ्यः इति वा । असुः प्राणः तेन तद्वन्तो भवन्ति । रो मत्वर्थे । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् (सोः = प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात् ।). The Râmâyaṇa accounts for the name thus: सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ॥.

All these seem to be fanciful derivations of the word असुर. The real etymology of the word, however, is to be traced to the Rigveda, in which it is used for the highest god, and also in the sense of 'god', divine', and is applied to Varuṇa, Indra and Agni. In later mythology, the word acquired quite the opposite meaning, and came to signify a demon or enemy of the gods (सुरs), *i.e.*, the Daityas and Dânavas (as distinguished from Râkshasas). **उपेयुषा** (*qual.* **येन**), having for its object, प्रथमाभिधेयतां. **प्रथमाभिधेयतां**, प्रथमं च तत् अभिधेय प्रथमाभिधेयं, तस्य भावः, *lit.* 'the character of being the first (or chief) denotation' (of the name असुर), *i.e.*, making the name असुर truly significant for the first time. Hiraṇyakas'ipu proved true to his name *Asura*, as the arch-enemy of the gods, whom he overthrew and kept in a state of constant terror. **अभिधेयं**, 'denotation; signification;

sense.' **पूर्वावतरः न्यधीयत,** *lit.* 'laid the first appearance (of)', *i.e.*, 'inspired for the first time.' Before the advent of Hiraṇyakas'pu, the gods knew not what fear was. **पूर्वावतरः,** 'first appearance'. अवतरः, from तॄ with अव, 'to descend'+अप्, a *Krit.* affix, added, to form abstract nouns and sometimes to show any case-relation sxcept कर्ता, to roots ending in ऋ, उ and ऊ, acc. to ऋदोरप्—*Pâṇ.* 3. 56. **तरस्विना,** तरः (strength) अस्य अस्ति इति तेन, 'mighty,'—from तरस्+विन्, a *Tad.* affix, denoting possession. **द्युसदां,** 'of the denizens of heaven', *i.e.* of the gods. दिवि सीदन्ति इति द्युसदः.

44. *Construe:* श्रियः यतः दिशां अधीशान् चतुरः सुरान् अपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ततः आरभ्य अयशस्करं उच्चैः चलाः इति प्रवादं आपुः.

दिशामधीशान्, 'the lords of the (four) quarters,' *i.e*, the guardian deities who preside over the four quarters, *viz.*, (1) Indra—east; (2) Yama—south; (3) Varuṇa—west; (4) Kubera—north. **अपास्य,** 'having left or discarded' **रागहृताः,** 'drawn (attracted) by love.' Hiraṇyakas'ipu was so valiant that Riches were so powerfully attracted to him that they of themselves forsook the gods and waited upon him. **अवापुरारभ्य** &c. 'since then incurred the infamy of being exceedingly fickle.' It was since Hiraṇyakas'ipu exercised such powerful fastination over श्रियः that they came to be notorious for their fickleness. The fickleness of श्री (the Goddess of fortune) is proverbial. An opposite view about श्री is expressed in the following verse of Kâlidâsa—तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी। येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम्—*Raghu.* 6. 41. **अयशस्करं,** न यशः अयशः, अयशः करोति इति, 'bringing ill-repute or infamy'. The नञ् in अयशः is विरोधार्थ. अयशस्+कृ+ट, a *Krit.* affix, added to कृ with its object as उपपद implying हेतु, acc. to 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोमेषु'—*Pan.*

श्रियः, the plural, it seems, is used for the sing. *Mall.*—'दिगीशानामपि सर्वस्वहारित्वात्तदौद्धत्यस्य प्राकट्यमिति भावः', the idea is that he was so valiant that even the lords of the quarters were shorn of all their glory by him.

45. *Construe:* नाकिनां गणैः यं आशङ्क्य तदादि स्वरूपशोभैकफलानि पुराणि दुर्गाणि (चक्रिरे), आयुधं निशातं (चक्रे), बलानि शूराणि (चक्रिरे), कञ्चुकाश्च घनाः चक्रिरे.

दुर्गाणि (दुःखेन गम्यते यत्र तत् दुर्गम्), 'difficult of access;' 'fortified' —प्राकारपरिखादिना अगम्यानि. **निशातं**, (past pass. part. of शो with नि, to sharpen), 'sharp'. The root नि-शो has also निशित as its past pass part—'शोच्छोरन्यतरस्याम्'—*Pâṇ.* VII. 4. 41. **घनाः**, 'impenetrable; invulnerable'. **कञ्चुकाः**, 'armours; coats of mail.' **स्वरूप...फलानि**, स्वं रूपं स्वरूपं, स्वरूपेण या शोभा सा एव एकं फलं येषां तानि, 'which had (hitherto) served as mere adornments' (*lit.* 'the sole purpose of which had been to serve as adornment in their outward form'.) Before the appearance of Hiraṇyakas'ipu, their cities, weapons, armies and armour had no use for the gods except as adornments; for there had been no occasions for war as such, before the time of Hiraṇya-kas'ipu. It should be noted that the adjective **स्वरूपशोभैक-फलानि** qualifies the substantives पुराणि, आयुधं, बलानि and कञ्चुकाः, in their combined *number* and in *neuter* gender. *Cf.* 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्'—*Pân.* I. 2. 72. and 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि,' and 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्'—*Pân.*

नाकिनां, 'of the denizens of heaven'—नाकः (स्वर्गः) अस्ति (वासत्वेन) येषां ते नाकिनः, from नाक + इन् (मत्वर्थे). नाकः—'कं सुखं, तद्विरुद्धं अकं दुःखम्, न अस्ति अकं अत्र इति नाकः; here the नञ् is not changed to अन्, acc. to 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यनमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या'—*Pâṇ.* VI. 3. 75. **तदादि**, 'since then'—सः कालः आदिः यस्मिन् यथा तथा, तदाप्रभृति. The gods, in dread of an attack by Hiraṇyakas'ipu, always kept themselves in readiness for war, fortifying their cities, sharpening their weapons, making their armies efficient and their armours invulnerable; all of which had hitherto been only for adornment and display.

46. *Construe:* भुवनान्तरेषु सञ्चरिष्णुः श्रियः आश्रयः सः यदृच्छया यां (दिशं) अशिश्रियत्, तस्यै दिशे मुकुटोपलस्खलत्करैः त्रिदशैः नमः अकारि.

सञ्चरिष्णुः, 'constantly wandering or going about', from सं-चर् + इष्णुच्, a *Krit.* affix showing 'disposition, custom or

'habit', acc. to 'अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरः इष्णुच्' —*Pâṇ*. III. 2. 136. **भुवनान्तरेषु**—(1) अन्यानि भुवनानि भुवनान्तराणि तेषु, 'through the other worlds', *or* (2) भुवनानां अन्तराणि भुवनान्तराणि तेषु, 'through regions lying between the worlds'; *or* 'through the length and breadth the worlds', *i.e.*, in all the parts of all the worlds. **यदृच्छया**, 'by chance' *or* 'at will'.—या (any) ऋच्छा (movement) यदृच्छा तया. **अशिश्रियत्**, 'resorted to'; occupied',—Aorist 3rd sing. of श्रि, 1. P. 'to resort to'. 'अशिश्रियत् आश्रयः श्रियः—an example of वृत्त्यनुप्रास. **श्रियः आश्रयः**, the abode of the Goddess of fortune. He had made himself the sovereign of all the worlds. *Cf.* 'the seat of glory'. **अकारि** (goes with **नमः**), Aorist pass. 3rd sing of कृ 8 U., 'to do'. **तस्यै**—दिशे. **मुकुटो°**—मुकुटानां ये उपलाः तेषु स्खलन्तः ये कराः तैः, 'with hands slipping (*or* shaking) on the gems in their diadems'. The idea is that the gods, ever dreading the displeasure of Hiraṇyakaśipu, made obeisance to the quarter he happened to be in at the time. As soon as they learnt of the presence of the demon-king in a particular quarter, they were thrown into such consternation that their hands, hastily raised in salutation to their heads, shook so violently in fear that they slipped from the precious stones in their diadems. **त्रिसन्ध्यम्**, त्रिसृणां सन्ध्यानां समाहारः त्रिसन्ध्यम्,—'at all the three divisions of the day', *viz.*, morning, noon, and evening. सन्ध्याs are the three periods of the day at which the संध्या prayers are offered by the devout Hindus; they are dawn, noon and dusk. *Mall.*, therefore, takes this to refer to the सन्ध्यावंदन, at which the person performing it has to pay obeisance to particular quarters. There is what is called दिङ्नियम, which the gods, in their terror of the demon king, disregarded and bowed to that quarter where he happened to be. त्रिसन्ध्यम् is accusative of time—'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'—*Pâṇ*. II. 3. 5. The compound त्रिसन्ध्यम् is a द्विगु, formed acc. to 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे'—*Pâṇ*. II. 1. 51; संख्यापूर्वो द्विगुः—*Pâṇ*. II. 1. 52; 'द्विगुरेकवचनम्'—*Pâṇ*. II. 4. 1; स नपुंसकम्—*Pâṇ*. II. 4. 17—'आकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः । टाबन्तो वा'—*Vârtika*. **त्रिदशैः**, 'by the gods'. The word is variously derived;—(1) त्रिः आवृत्ताः दश परिमाणं येषां

ते त्रिदशाः, 'those who number three times ten', the compound being बहुव्रीहि and formed acc. to 'संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये'—*Pâṇ.* II. 2. 25', and 'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्'—*Pâṇ.* V. 4. 75; त्रिदश, 'thrice-ten is a name of the gods taken collectively. Generally, the gods are spoken of as thirty-three, and not thirty, *viz.*, the 12 Âdityas, the 8 Vasus, the 11 Rudras, Prajâpati, and Vashatkâra. (2) तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषां ते। त्रिशद्धस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत्। 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशतिवर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशतिवर्षात्मकत्वेन तृतीयायां दशायां वर्तमानत्वमिति भावः—**व्याख्यासुधा.** (3) जन्मसत्तावृद्धयः बालकौमारयौवनानि वा इति तिस्रः दशाः येषां ते–*Mall.*

47. *Construe*: हे नृसिंह, सैंहीं अतनुं तनुं बिभ्रता सटाच्छटाभिन्नघनेन त्वया सः मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः नखैः उरोविदारं प्रतिचस्करे.

सटाच्छटा°—(*qual.* त्वया), सटानां याः छटाः ताभि भिन्नाः घनाः येन तेन, 'breaking up the dense clouds (in the sky) by the masses of your mane' The stupendous figure of the Man-lion (नृसिंह) towered to the skies, and therefore, the poet fancies that his thick mane, thrown up as he shook his head, rent and scattered the clouds floating in the mid-air. **बिभ्रता** (*qual.* त्वया) has तनुं for its object. **नृसिंह,** (1) ना सिंहः इव नृसिंहः, 'lion-like man;' (2) ना चासौ सिंहश्च, 'man-lion.' The epithet नृसिंह is here used in a double sense, one applying to Krishṇa in his present incarnation, and the other to Vishṇu (Krishṇa) in his नृसिंहावतार (Man-lion incarnation). Nârada addresses Krishṇa as 'नृसिंह' purposely to remind him that he himself as नृसिंह (Man-lion) had torn open Hiranyakaśipu's chest. **अतनुं,** 'not small; huge.' **मुग्धकान्ता°**—मुग्धौ यौ कान्तास्तनौ (*or* मुग्धा या कान्ता तस्याः स्तनौ) तयोः संगेन भङ्गुरैः, 'bent (crooked) by contact, with (1) the lovely breasts of his wife, *or* with (2) the breasts of his wife, attractive in her youthful simplicity'. Even where the mighty weapons of the gods failed, the nails of नृसिंह (*i.e.*, of Vishṇu), extremely delicate as they were, proved effective. **उरोविदारं,** 'tearing open the (whole) chest.' उरोविदारम् is a णमुल्, *i.e.*, a gerund in अम् from उरस् + वि-दृ + णिच् + णमुल्, acc. to 'परिक्लिश्यमाने च'—*Pâṇ.* III. 4.45.—'when a part of the body is completely hurt or afflicted

in the action, the gerund in अम् is used with the noun denoting that part in sense of the accusative.'

प्रतिचस्करे, Perfect passive 3rd sing. of कॄ with प्रति, 9 P. 'to kill.' The insertion of स् is according to 'हिंसायां प्रतेश्च'—*Pān.* VI. 1. 140.

The figure in the st. is a variety of विषम, defined as गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये । क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः—*K. P.* X. 41, *i. e.,* 'that is deemed the figure विषम when the qualities and actions of a cause are respectively opposed to the qualities and actions of the effect.' In this st., the delicate nails are described as the cause of the tearing open of Hiraṇrya-kaśipu's chest, *i. e.*, the quality of the cause, *viz:* 'delicacy', is incongruous with the quality of the effect, *viz:* being torn open as with a sharp weapon.

48. *Construe*: अथ सः पुनः त्रिदशैः समं रणेन दर्पजन्मनः कण्ड्वाः विनोदं इच्छन् दिवः क्षतरक्षणं निकामभीषणं रावणः नाम रक्षः बभूव.

विनोदं (*governing* **कण्ड्वाः**), 'allaying; removing.' **दर्पजन्मनः** (*qual.* **कण्ड्वाः**), दर्पात् जन्म यस्याः तां, 'born of overweening pride' (or ambition). कण्ड्वाः 'of the itch', *i.e.*, of his restless passion for war. **रावणः**, विश्रवसः अपत्यं पुमान्' from विश्रवस्+अण्, रवण being substituted for विश्रवस् by 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ'—*Pâṇ.* IV. 1. 112. Acct. to Râmâyaṇa, the name was given to Râvaṇa by Śiva—शैलाक्रान्तेन मुक्तस्त्वया **रावः** सुदारुणः । यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतं । तस्मात्त्वं **रावणो** नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि—*Uttar,* 16. 37-38.—रावयति इति रावणः.

निकामभीषणं, निकामं भीषणं, 'exceedingly terrible.' भीषयते इति भीषणम्, from भीषय+णिच्+ल्यु, a *Krit.* affix denoting agent. **क्षतरक्षणं** forms a सापेक्षसमास with **दिवः**—क्षतं दिवः रक्षणं येन तं, (क्षतद्युरक्षणं), the Genitive दिवः being governed by रक्षणं,—'who destroyed the defences of heaven,' *i. e.*, subjugated heaven.

49. *Construe*: यः भुवनत्रयस्य प्रभुः बुभूषुः अतिरागात् दशमं शिरः चिकर्तिषुः इष्टसाहसः इच्छासदृशं पिनाकिनः प्रसादं विघ्नमिव अतर्कयत्.

बुभूषुः, 'ambitious to become,'—agent noun from the Desiderative base of भू 'to become'. **यः**,—the antecedent of this relative pronoun as well as as of its other forms in st. 50-53 is स रावणः

in st. 48. शिरः, object to चिकर्तिषुः. अतिरागात्, 'through excessive zeal or ardour'; and not through despair brought on by his failure to secure the favour of Śiva even after he had cut off his nine heads one after another as offerings to the god.

Acc. to mythology, Râvaṇa, with the object of securing the sovereignty of the three worlds, engaged in very rigld austerities to propitiate Śiva. At the end of each thousand years, he sacrificed to the god one of his ten heads. After he had thus sacrificed his nine heads, and at the end of ten thousand years, was about to cut off his tenth head, when Lord Śiva appeared before him, and granted him his desire, restoring to him the nine heads already sacrificed to him. In the *Râmâyaṇa*, however, it is stated that Râvaṇa's sacrifice pleased Brahmâ so much that he maintested himself before the demons and granted him all the the desired fruit of his desperate asceticism—दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ एवं वर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः । दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभाषत ॥ ff.–*Râm. Uttar.* 10.

चिकर्तिषुः, agent noun from the Desiderative base of कृत्, 6 P., 'to cut off.'

विघ्नमिव, because it would prevent him from proving his utmost fervour of devotion.

इष्टसाहसः, इष्टं साहसं यस्य सः, 'who took delight in daring'; 'loving to expose himself to hazard'; 'reckless'. साहसं, सहसा कृतं, 'a bold or reckless action; adventure'.

इच्छासदृशं (*qual.* प्रसादं), इच्छायाः सदृशं, 'in accordance with his desire'; 'desired.'

पिनाकिनः (governed by प्रसादं), पिनाकं अस्य अस्ति (आयुधत्वेन) इति, 'of the *Pináka*–bearer.' पिनाकः–कं is the name of Śiva's bow.

50. *Construe*: यः पृथिवीभृतां वरं उत्क्षिपन् शूलिनः वरप्रदानस्य त्रसत्तुषाराद्रिसुतासंभ्रमस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयं चकार.

समुत्क्षिपन्, 'raising or heaving up.'

पृथिवीभृतां वरं, 'the best of mountains' *i. e.*, mount *Kailâsa.* Acc. to *Râm.* (*Uttar.* 15–16), Râvaṇa, after he had defeated Kubera, his step-brother, was going, in the aerial car, Puśhpaka (which he wrested form Kubera), by the side of mount Kailâsa, where Lord Śiva resides with his consort Párvatî. He wished to go over to the mountain, but his aerial car suddenly came to a stand-still. Nandin, the bull of Śiva, appeared and asked him not to trespass on the mountain, as Lord Śiva was then sporting with Párvatî there. A quarrel ensued, and Râvaṇa, not to be balked in his desire, grew furious and tried to uproot the mountain with his twenty arms. The mountain was heaved up and shook so much that the attendants of Śiva and even Pârvatî were struck with terror. Then Śiva pressed down the mountain with his toe. All the arms of Râvaṇa were crushed beneath it, and the fool-hardy demon sent up such terrible roars as shook the three worlds. He hymned to Śiva for one thousand years so loudly that the God gave him the name रावण and freed him from his painful position. *Cf.* गत्वा चोर्ध्वं **दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः कैलासस्य** त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः—*Megh.* 1. 58. and जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् । रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत—*Raghu.* 12. 89.

वरप्रदानस्य (governed by **निष्क्रयं**), 'for the gift of the boon,' वर by which he had secured from (Śiva or Brahmâ) sovereignty of the three worlds and immunity from death at the hands of gods and demons. **शूलिनः**, शूलं अस्ति (आयुधत्वेन) अस्य इति शूली तस्य, 'of the trident-bearer'. शूल (or त्रिशूल) is the well-known weapon of Śiva.

त्रसत्तुषाराद्रि°–त्रसन्त्याः तुषाराद्रिसुतायाः ससम्भ्रमः यः स्वयंग्रहः तेन यः आश्लेषः तेन यत् सुखं तेन, 'by (giving him) the pleasure of the embrace of the frightened Pârvatî (*lit.* daughter of the snow-mountion) who, then, herself clasped round his neck in consternation.' When mount Kailâsa was shaken violently by Râvaṇa in trying to uplift it, Pârvatî was seized with such fright that she threw her arms round Śiva and clung fast to him. Râvaṇa was thus directly instrumental in giving the god the most delectable

pleasure of a voluntary embrace by his wife. The poet fancies that Râvaṇa thus made a full return for the boon that Śiva had conferred on him. निष्क्रयं, 'return; repayment,' from निस्-क्री, 'to redeem, repay,' with the *Krit.* aff. अच् added to form an abstract noun.

The figure in the st. is परिवृत्ति, as 'the pleasure of an embrace' (°श्लेषसुख) is fancied to be exchanged for 'the bestowal of a boon' (वरप्रदान). परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः–*K. P.* X. 28.

51. *Construe*: यः बली नमुचिद्विषा विगृह्य पुरीं अवस्कन्द, नन्दनं लुनीहि, रत्नानि मुषाण, अमराङ्गनाः हर इत्थं अहर्दिवं दिवः अस्वास्थ्यं चक्रे.

पुरीमवस्कन्द, *lit.*, 'besiege the city (the capital city of heaven, अमरावती),' *i. e.*, he besieged Indra's capital. **लुनीहि नन्दनं**, *lit.* 'cut down the नन्दन garden, *i. e.*, he cut down Indra's garden. **मुषाण रत्नानि**, 'plunder the jewels (or the excellent things),' *i. e.*, he plundered and carried off the best things in heaven. **हरामराङ्गनाः**, 'abduct the celestial damsels, *i. e.*, he abducted the celestial damsels. अवस्कन्द, लुनीहि, मुषाण and हर are Imperative 2nd sing. of the roots स्कन्द् with अव, लू, मुष्, and हृ respectively. When several different acts are described together as done by the same agent, the verbs expressive of those actions are used *optionally* in the Imperative 2nd Sing., acc. to 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (लोट्)–*Pâṇ.* III. 4. 2. The optional forms in the present case are.–अवचस्कन्द, लुलाव, मुमोष, and जहार. The several acts (क्रिया), such as अवस्कन्दन &c., are but *particular* instances of the *general* but specific course of action (सामान्यवचन) expressed by अस्वास्थ्यं चक्रे. This is according to 'समुच्चये सामान्यवचनस्य'—*Pâṇ.* III. 4. 4., *i.e.*, when there is a समुच्चय of *several particular* क्रियाs spoken of as done by the same agent, the *general* क्रिया, of which they are *particular* instances, has to be expressed by a single finite verb. Cf. *Marathi*—'कुठें झाडेंच उपट, कुंड्याच फोड, फुलेंच तोड, फांद्याच मोड, असा त्या दुष्टानें बागेचा अगदीं नाश करून टाकिला.' It should be noted that as the forms, अवस्कन्द &c., are not repeated as 'अवस्कन्द अवस्कन्द लुनीहि लुनीहि etc., frequency or repetition of

action (क्रियासमभिहार) is not intended. Therefore, Mallinâtha is evidently wrong in saying 'सर्वत्र पौनःपुन्येनेत्यर्थः'. Another way of explaining the construction is proposed by Nagojibhatta in his *Śabdendu-s'ekhara, viz.,* अवस्कन्द इत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव । स्वसेवकप्रेरणा-विषयावस्कन्दनादिजन्यमस्वास्थ्यं मनोदुःखं चक्र इत्यर्थः, ' *i. e.,* अवस्कन्द, लुनीहि &c are Imperative forms signfying 'command.' The meaning is that *Râvana* caused constant anguish to the minds of the gods by giving such orders to his servants as 'attack the capital, cut down the Nandana, wrest away the best things (or jewels), and abduct the celestial damsels.'

पुरीं, 'the capital city' of the gods, viz. Amarâvatî. **नन्दनं**, the garden of Indra. **रत्नानि**, 'jewels' *or* 'the choicest things.' 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि '–*Vis'va.* **अमराङ्गनाः**, अमराणां अङ्गनाः, 'the celestial damsels.' अङ्गना–कल्याणानि (प्रशस्तानि) अङ्गानि यस्याः सा, 'a fair-limbed woman.' **विगृह्य**, 'waging war' (with Indra). **चक्रे** (*object* is अस्वास्थ्यं), 'caused'. **अस्वास्थ्यं**, 'anxiety;' 'anguish.' **नमुचिद्विषा**, नमुचिं द्विष्टवान् इति नमुचिद्विट् तेन, 'with the enemy of Namuchi (*i. e.* with Indra).' Acc. to mythology, Namuchi, a Dânava (a son of Kaśyapa by Danu), had become a friend of Indra. When Indra had conquered the Asuras, Namuchi continued to resist him and ultimately overpowered and captured him. Namuchi released Indra on promise not to kill him by day or by night, neither with wet nor with dry. Thenceforward Namuchi became a dear friend of Indra. Once, however, taking advantage of his friend's confidence, he drank up Indra's strength along with a draught of wine and Soma. The Aśvins, being informed of this by Indra, fashioned for him a thunderbolt in the form of foam. With this thunderbolt made of the foam of the sea, which is neither wet nor dry, Indra cut off Namuchi's head at twilight, between day and night. The dissevered head of Namuchi, however, pursued Indra, crying out, 'O wicked slayer of thy friend', and hence the demon received the name नमुचि–न मुञ्चति इति, 'one who does not leave'. **अहर्दिवं**, अहनि च दिवा च' 'every day'; 'day after day', *i. e.,* unceasingly. अहर्दिवम् here is सप्तमी of the समाहारद्वंद्व compound

अहर्दिवम् (अहश्च दिवा च) by ' तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् '—*Pân.* The compound अहर्दिवम् is a समाहारद्वन्द्व irregularly formed of अहन् (noun) and दिवा (an indecl.) with अ added at the end, acc. to ' अचतुरविचतुर—नक्तदिवरात्रिंदिवाहर्दिवरजस—गोष्ठश्वाः '—*Pâṇ.* V. 4. 77. The last word of the compound being an अव्यय, the compound is in *neuter* gender and singular number.

The figure in the st. is समुच्चय, which consists in joining together two or more things (qualities & actions) independent of each other, but connected in idea with the reference to some common action. In the st., several actions signified by the verbs अवस्कन्द् &c. are connected in idea with reference to one common action, अस्वस्थीकरण (signified by ' अस्वास्थ्यं चक्रे. ')

52. *Construe.* संयति येन (रावणेन) अनुद्रुतः बलस्य शत्रुः अभ्रमोः भर्तुः सलीलयातानि न प्रशशंस, उच्चैःश्रवसः चित्रं पदक्रमं न प्रशशंस, (किन्तु) केवलं शीघ्रतां प्रशशंस.

सलीलयातानि—सलीलानि च तानि यातानि च, ' the graceful movements. ' न modifies प्रशशंस understood. **भर्तुरभ्रमोः**, ' of the lord of Abhramu, *i. e.*, of Airâvata. अभ्रमु is the name of Airavata's mate. ' ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभः '—*Amar.* **चित्रं** (*qual.* **पदक्रमं**), ' varied '. **उच्चैश्रवसः**, उच्चैश्रवस्–name of the seven-headed white horse of Indra. ऐरावत and उच्चैःश्रवस् are the two of the fourteen रत्नs or jewels churned out of the milk-ocean by the gods and the demons, and appropriated to himself by Indra. **पदक्रम**, ' stepping '. चित्रं पदक्रमं, such as trotting, ambling, cantering, &c. **अनुद्रुतः**, ' pursued. ' **संयति**, ' in battle'. **बलस्य शत्रुः**, ' the enemy of Bala,' *viz.*, Indra. बल, a demon, an ally of Vritra, slain by Indra. **प्रशशंस शीघ्रताम्.** Many a time, Râvaṇa routed and put Indra to flight from the battlefield. Hotly pursued by Râvaṇa, Indra owed his escape solely to the fleetness of his horse, Uchchaiśravas, or to the swiftness of his elephant, Airâvata. What, therefore, he now prized most in Airâvata and Uchchaiśravas was their fleetness, and no longer admired, as he used to in the peaceful times before the advent of the formidable Râvaṇa, the graceful movements of his

elephant, Airâvata and the varied gaits, such as ambling, prancing, canter, etc. of his horse, Uchchaiśravas.

53. *Construe*: अधीरलोचनः कौशिकः सहस्ररश्मेः इव यस्य (रावणस्य) दर्शनं सोढुं अशक्नुवन् हेमाद्रिगुहान्तरं प्रविश्य बिभ्यत् दिवसानि निनाय.

अधीरलोचनः (*qual.* कौशिकः), अधीराणि लोचनानि यस्य सः (1) 'with restless eyes,' (on account of constant dread)–Indra; (2) 'with blinking eyes'–the owl. **सहस्ररश्मेरिव,** सहस्रं रश्मयः यस्य तस्य सूर्यस्य इव, 'like that of the sun.' Râvaṇa is compared to the sun. **यस्य दर्शनं**–दर्शनं, object to **सोढुं**. Indra was unable to bear the sight of Râvaṇa even at a distance, just as an owl (कौशिकः) cannot stand the light of the sun.

हेमाद्रि°—हेमाद्रेः गुहा एव गृहं हेमाद्रिगुहागृहं, तस्य अन्तरं, 'the interior of the house (*i. e.*, hiding-place) in the form of a cave of the Golden mountain (Meru),' *i. e.*, hiding himself in a cave of mount Meru, to shun the sight of Râvaṇa. Indra stood in such constant terror of Râvaṇa that he could not stand mere sight of him. He, therefore, took to flight and remained concealed for days together in a cave of mount Meru. **दिवसानि**–The word दिवस has both the *masc.* and *neu.* gender as here. **हेमाद्रि**—हेम्नः अद्रिः or हेममयः अद्रिः, 'the golden mountain, *i. e.*, Meru, which is represented to be one huge solid mass of gold, on the top of which Indra's heaven is situated. See Notes on st. 19 above.

कौशिकः, Indra. The word is purposely used here, as it has also another sense, *viz.*, 'the owl,' in order to convey to the reader's mind, by *suggestion,* a comparison between Indra and the owl. There is no उपमा, though the double meaning of 'कौशिक' and the expresion सहस्ररश्मेरिव (expressing a comparison between Râvaṇa and the sun) *suggest* it. Such suggestion is called ध्वनि in Sanskrit Poetics. ध्वनि is defind in the *Kâvyaprakâśa* as अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्—*K. P.* II. 14. Also, 'इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः—*K. P*, II. 4. 'When the expressive power of a word having several significations is restricted by संयोग

(conjunction) &c., the operation which determines a particular signification (that is not the primary sense) is अञ्जन (or ध्वनि, Suggestion)'. 'The best kind of काव्य is that in which the *suggested* sense is more prominent than the expressed sense; it is called ध्वनि by the learned'. That is ध्वनिकाव्य, the beauty of which arises entirely from the suggested sense. In the present stanza, it is Indra that is प्रस्तुत (or subject of description), and therefore, the word कौशिक, though it has a double meaning, is restricted by context to its signification, *viz.* Indra. The double meaning is obtained by its अभिधा (expressive) power, but only the meaning 'Indra' is applicable here, and therefore, there can be no श्लेष on the word कौशिक, the other sense, *viz.* 'the owl' being apprehended only through suggestion (व्यञ्जन). In short, we have a *suggestion* (ध्वनि) of a comparison of Indra to an owl, arising from the अभिधा power of the word कौशिक and from the comparison of Râvaṇa to the Sun. Kalidasa's *Kumârasambhava* furnishes us with an almost exactly similar instance of ध्वनि about 'the owl,' *viz.* दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्। क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव–*Kumar. 1. 12.*

54. *Construe:* बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनात् विकीर्णलोलाग्निकणं अप्रसहिष्णु वैष्णं चक्रं जगत्प्रभोः अस्य सुरद्विषः अधिकन्धरं न अक्रमत.

बृहच्छिला°—बृहन् च शिला इव निष्ठुरः च यः कण्ठः तस्मिन् घट्टनात्, 'by striking against his thick neck that was hard as a rock'. बृहत् may be taken to qualify शिला—बृहती या शिला सा इव निष्ठुरः यः कण्ठः तस्मिन् घट्टनात्.

विकीर्ण°—(*qual.* चक्रं), विकीर्णाः लोलाः अग्निकणाः येन, 'which scattered about flying sparks of fire'. The neck of Râvaṇa was so thick and so hard—quite rock-like—that even when the *discus* of Vishṇu struck against it, only sparks of fire flew about and the neck remained as unharmed as ever. जगत्प्रभोः may be taken either as standing in apposition with सुरद्विषः, or as governing चक्रं—जगत्प्रभोः वैष्णवं चक्रं = हरेः सुदर्शनम्, 'the *discus* सुदर्शन of Vishṇu, the lord of the world'. Vishṇu's *discus*, called

सुदर्शन, is said to have been given to him by Śiva. It was made out of the energies of the gods, and it was a surrounded with a throbbing circle of flame and was a never-failing weapon against enemies. अथ विष्णुप्रमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तदा । तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ॥ चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् । ततः प्रातः प्रभुः प्रादाद्विष्णवे प्रवरं वरम् । प्रत्यक्षं तैजसं श्रीमान्दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्—*Vish. P.* **अप्रसहिष्णु,** (without producing any effect; powerless) **न अक्रमत,** 'proved ineffective.' The root क्रम् is used in the Atmanepada, when the sense of 'absence of hindrance,' 'energy,' and 'development.' is indicated—'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः'–*Pâṇ.* I. 3. 38. **अधिकन्धरम्,** कन्धरायां अधि, 'on the neck.' अधिकन्धरम् is an अव्ययीभाव compound, in the sense of the विभक्ति, viz. सप्तमी (Locative). Cf. with this st., जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्–*Kumar.* 2. 49.

55. *Construe:* सः मदेन दन्ती इव विभिन्नशङ्खः कलुषीभवत् निरस्तगाम्भीर्यं अपास्तपुष्पकं मनुष्यधर्मणः मानसं मुहुः न प्रकम्पयामास (इति) न.

In this stanza, Râvaṇa attacking Kubera's palace is compared to a wild elephant plunging into the *Mânasa* lake. The comparison is based on the *double meaning* (श्लेष) of the attributives, one applying to Râvaṇa attacking Kubera, and the other, to a wild elephant dashing into the Mânasa lake.

विभिन्नशङ्खः, (1) *qualifying* **सः** (रावणः), विभिन्नः शङ्खः (निधिभेदः) येन सः, 'who burst open the *Śankha* treasure (of Kubera';) (2) *qual.* **दन्ती,** विभिन्नाः शङ्खाः कम्बव येन सः, 'who has broken to pieces the conches (in the *Mânasa* lake).' When Râvaṇa attacked Kubera's palace, he burst open one of the nine treasures of Kubera, *viz: Saṃkha*, just as a wild elephant (दन्ती), when he furiously dashes into the *Mânasa* lake, breaks to pieces the Śamkhas (conches) lying in it. शङ्खः, (1) the name of one of the nine treasures of Kubera.–'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥'–*Sabdârṇava*; (2) a conch–शाम्यति अम्बु दुःखं वा ध्मातेन अनेन, इति from शम्+ख, acc. to 'शमेःखः'–*Uṇ.* 1. 102. **कलुषीभवत** (*qual.* **मानसं**), अकलुषं कलुषं सम्पद्यमानं भवत् (a च्वि formation)—(1) 'becoming perturbed' (मानसं, mind); (2) 'becoming

turbid (मानसं, the lake). मदेन, (1) 'through pride or arrogance.' (Râvaṇa); (2) 'with ichor' (the juice exuding from the temples of an elephant in rut). 'मदो दर्पमदानयोः'—*Vis'va.* मदेन, when taken with रावण, is not to be construed with कलुषीभवत् which qualities मानसम्. However, when taken to refer to the मानसं lake, मदेन is to be construed with कलुषीभवत्,—मदेन मुहुः कलुषीभवत्, 'becoming constantly turbid with ichor.' *Cf.*–मन्दाकिन्याः पयःशेषं दिग्वारणमदाविलं—*Kumar.* 2. 44. दन्ती, दन्तौ (tusks) अस्य स्तः इति, 'an elephant'. **मनुष्यधर्मणः** मनुष्यधर्माः इव धर्माः सन्ति अस्य, 'one having the characteristics of a human being,' *i. e.*, Kubera. मनुष्यधर्मन् is one of the epithets of Kubera. 'कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराट् गुह्यकेश्वरः। **मनुष्यधर्मा** धनदो राजराजो धनाधिपः–*Amar.* Kubera, one of the Lokapâlas, regent of the northern quarter, and lord of riches, is the son of Viśravas by Idâvridâ, and thus the half-brother of Râvaṇa. He is the king of the Yakashas, Kinnaras and Guhyakas. He rules in his capital Alakâ, on Kailâsa. He is represented as deformed in body, having only one eye and a yellow mark in place of the other, only eight teeth, three legs, and a long beard, and it is propably on account of his appearance that he is called मनुष्यधर्मन्. **मनुष्यधर्मन्**–in this बहुव्रीहि comp., धर्म, being preceded by a single member becomes धर्मन्, acc. to धर्मादनिच् केवलात्—*Pâṇ. V.* 4. 124. **निरस्तगाम्भीर्यं**, (1)*qual.* **मानसं** in the sense of 'mind,' निरस्तं गाम्भीर्यं यस्य, 'that had lost its imperturbability;' (2) *qual.* मानसं in the sense of 'the *Mánasa* lake'—'the depth of which was quite disregarded,' the elephant furiously plunging in to it. गाम्भीर्यं, (1) imperturbability; (2) depth. **अपास्तपुष्पकं**,—(1) *qual.* **मानसं**, 'mind,' अपास्तं पुष्पकं येन तत्, 'which had given up the *Pushpaka* (the aerial car);' (2) *qual.* **मानसं**, *mânasa* lake, अपास्तानि पुष्पाणि यस्मात् तत् 'from which all the lotuses were scattered about'. [क is added at the end of the बहुव्रीहि acc. to 'शेषाद्विभाषा'–*Pân. V.* 4. 154] Elephants delight in pulling out and trampling upon lolus-beds. *Cf.*—समुद्धृताशेषमृणालजालकं विपन्नमीनं द्रुतभीतसारसम्। परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम्॥–*Ṛtu.* 19. पुष्पकं—the magic self–moving aerial car,

as large as a big palace, that had been originally given to Kubera by Brahmâ. When Râvaṇa made war on Kubera, he carried it off to his capital, Lankâ. After Râma had slain Râvaṇa, he made use of this capacious car to convey himself, Sîta, Lakshmaṇa, as well as all his allies, to Ayodhyâ. The car was then restored to its owner, Kubera.

प्रकम्पयामास न मानसं न सः, (1) ' did certainly make his heart tremble; (2) ' did certainly agitate the *mânasa* lake. ' The two negatives न–न are used to express an assertion emphatically positive. **मानसं** (1) mind or heart; (2) the *mânasa* lake. Acc to *Râmâyaṇa*, the मानस lake is situated on mount Kilaâsa–कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा प्रामिदं यस्मात्तस्माद्भून्मानसं सरः ॥ However, according the researches of modern travellers, it lies between the Himalayas and the Kailâsa. It is said to be the the native place of flamingoes (हंसs), wich are described as migrating to its shores at the beginning of the rainy season (see *Megh.* 11. 76 *Vikram* 4. 14–15).

Râvaṇa, in the resistless power which his long austerities had endowed him with, had conquered his half-brother Kubera, the God of Gold, and taken from him his greatest treasure, the पुष्पक aerial car. The conquest of Kubera and the acquisition of the magic self-moving car form the subject of the 13th, 14th & 15th Sargas of the Uttarakânda of Râmâyaṇa. For the description of the पुष्पक, see *Rám. Sundar.* 8th Sarga. aud *Uttar.* 15. 35–39.

56. *Construe*: रणेषु प्रचेतसा प्रहिताः उरगराजरज्जवः तस्य सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः (यतः) सभयाः (सत्यः) जवेन प्रहर्तुः एव कण्ठं प्रपेदिरे.

प्रचेतसा, 'by Varuṇa.' प्रचेतयति इति or प्रकृष्टं चेतः अस्य इति. Varuṇa, ' the god of waters ', is known by several epithets, the chief among them being प्रचेतस्, पाशिन्, पाशभृत्, जलपति, and यादःपति or यादसांपति. Varuṇa is represented in the Purâṇas as the regent of the ocean (of all waters), and of the western quarter. His usual accompaniment is his noose which he always

carries in his hands for binding those who trangress the moral law. [In the Veda, Varuṇa is the supreme omniscient deity, the maker and upholder of the universe, and preserver of the moral order of the world.]. **सरोष**°–(*qual* **रज्जवः**), सरोषः यः हुङ्कारः तेन पराङ्मुखीकृताः, 'turned back at his angry growl.'

पराङ्मुखीकृताः, *lit.*, 'made to turn their faces back,' *i.e.*, repelled. पराञ्चि मुखानि यासां ताः पराङ्मुखाः अपराङ्मुखाः पराङ्मुखाः सम्पद्यमानाः कृताः इति पराङ्मुखीकृताः—a च्वि formation. see–Notes to st. 36 above. **प्रहर्तुः** (governed by **कण्ठं**), 'of the striker', of Varuṇa who had cast them on Râvaṇa. **उरगराजरज्जव**, उरगाः राजानः इव उरगराजाः, तत्कृताः रज्जवः उरगराजरज्जवः, *lit.*, 'rope twisted out of mighty serpents', *i e.*, the serpent-noose, which is the weapon of Varuṇa, which gives him one of his epithets, *viz.* पाशी or पाशभृत्, 'the noose-bearer'. उरगः–उरसा गच्छति इति—from उरस्+गम्+ड (अ), a *Krit.* affix. the स् of उरस् is dropped before ड by 'उरसो लोपश्च—*Vârtika* on *Pâṇ.* III. 2. 48. **कण्ठं प्रपेदिरे**, 'recoiled on his neck,' struck with terror as they were at the fierce growl of Râvana. In the battles that were fought between the gods and Râvaṇa, Varuṇa cast his mighty serpent-noose on the enemy, but the serpents that formed the noose were so very frightened at the angry growl of Rávaṇa that they precipitately flew back and coiled themselves round the neck of the thrower himself. The figure in the st. is a kind of विषम, defined sa कर्तुः क्रियावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् *K. P.* 40.–'यच्च कश्चित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्तत्क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत् स द्वितीयः (विषमः)—*Kâvyapradîpa*, *i. e.* that is विषम when an agent, who has begun to do some act, not only does not abtain the desired fruit of that act, owing to the intervention of some powerful obsbtacle, but on the contrary, meets with a disaster that was quite unexpected. In the present st., Varuṇa hurled his serpent-noose on Râvaṇa to bind or strangle him; but the weapon, even before it had touched Râvaṇa, suddenly turned back and recoiled on the hurler himself.

57. *Construe*: अमुना धनुः विधातुं उत्खातविषाणमण्डलः परेतभर्तुः महिषः भारे हृते अपि महतः त्रपाभरात् भृशानतं शिरः दुःखेन उवाह.

परेतभर्तुः, ‘of the lord of the dead’, *viz.*, Yama. परेत, past pass. part. of इ with परा, ‘to depart from this world’; ‘to die.’ Yama is the ruler of the world of the departed spirits and the dispenser of justice to the dead. Like Indra and Varuṇa, he is one of the Lokapâlas and the regent of the southern quarter. He is represented as of dark green colour, clad in red, riding on a buffalo, armed with a ponderous rod, (दण्डः, his special weapon), and a noose. He has many epithets, which are mostly descriptive of his office, *e.g.*, काल, कृतान्त, प्रेतराज, पितृपति, दक्षिणाशापति, धर्म, यमधर्म, दण्डधर, दण्डी, महिषग, etc.

धनुर्विधातुं, ‘to make a bow (of)’; the horns of Yama's buffalo alone would make him a bow tough and strong enough for his mighty arms. The bow of Vishṇu is also represented as made of horn and hence called शार्ङ्गम्. उत्खात°—(*qual.* महिषः), उत्खातं विषाणयोः मण्डलं यस्य सः’ ‘the circle of whose horns was torn out’. हृतेऽपि भारे etc., ‘carried his head with great difficulty, bent very low, as it were, under the heavy weight of shame, even though the load (of his horns) had been removed’. When Râvaṇa plucked out the huge horns of Yama's buffalo, a heavy load was lifted off its head; one would, therefore, naturally expect the buffalo, thus relieved of the burden, to carry his head high; but on the contrary, he hung down his head very low. This, the poet fancies, was due to the great load of shame heavily pressing down his head; so great was the shame that the buflalo felt at the tearing out of his horns he had carried so proudly. It is the habit with buffalos to go about with the head held low. Naturally, therefore, Yama's buffalo held his head low, both before and after the plucking of the horns, but to the poet's fancy, it appears that before the horns were torn out the head was bent under their weight, while after the removal of the horns, it was the weight of shame that pressed it down. The figure of speech in the st. is, therefore, उत्प्रेक्षा, as the hanging down of the head, which was natural, is fancied to be due to the *weight* of shame felt at the removal of the horns. भृशानतं, भृशं आनतं, bent or hung very low’.

58. *Construe:* अहस्करः शुचौ समये स्थितः अपि असमग्रपातिभिः कराग्रैः सशङ्कः स्पृशन् अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैः अस्य वधूः अलञ्चकार.

In this st., the poet, by using words of double meaning, gives rise to a suggestion of another object (अप्रकृत), *viz.*, a प्रसाधक, corresponding to the object actually described (प्रकृत) *viz.*, अहस्कर, the sun. All the epithets apply both to अहस्कर, the sun and प्रसाधक—a valet-de-chambre **समये शुचौ स्थितः**, (1) being in the summer season (as applying to the sun); (2) 'observing unexceptionable conduct'; 'keeping within the bounds of propriety–प्रसाधक.' समयः (1) time; season; (2) conduct; propriety. '**समयाः** शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः'—*Amar.* **शुचि**, (1) summer; (2) unexceptionable; proper.' **शुचिः** **शुद्धेऽनुपहते** शृङ्गाराषाढयोरपि । **ग्रीष्मे** हुतवहेऽपि स्यात्,—*Vis'va.* **कराग्रैः**, करांणा अग्रैः, (1) 'with the points of (his) rays—(applying to the sun); (2) 'with the tips of (his) fingers—(applying to the decorator). करः, (1) hand; (2) ray. बलिहस्तांशवः कराः—*Amar.* **असमग्रपातिभिः**–न समग्रं असमग्रं, असमग्रं यथा तथा पतन्ति इति तैः, *lit.* 'falling not in their entirety,' *i.e.* touching lightly. **अघर्म°**—न घर्माः अघर्माः, अघर्मा ये घर्मस्य उदकबिन्दवः ते एव मौक्तिकानि तैः, 'with pearls in the form of the cold drops of perspiration.' The drops of perspiration that naturally arose on the foreheads of Râvaṇa's wives in summer, are poetically represented to be so many pearls with which the sun, as the queens' valet, decked them. This work of decking, however, was performed by the Sun (in summer though he was) with light hands (*i. e.* making his rays as mild as possible), as he dreaded that he would incur Ravana's displeasure, should the damsels complain of heat as well as of indecorum on his part. अहस्करः, अहःकरोति इति, *lit.*, 'maker of the day,' *i. e.*, the Sun—from अहन् (अहर्)+कृ+ट; *Krit* affix, added to the root कृ preceded by दिवा...भास्...अहन् etc. acc., to 'दिवाविभा,...भास,...बाह्वहर्यत्तद्धनुररुस्तु—*Pâṇ.* III. 2. 31. Before कृ, the final न् is chanyed to र् which again is changed to स्, as the word is included in the कस्कादि group, acc. to 'कस्कादिषु च'—*Pâṇ.* VIII. 3. 48. 'भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकर-विभाकराः'—*Amar.*

The figure in the st. is समासोक्ति, as the very epithets that qualify अहस्कर, the प्रकृत, also apply to प्रसाधक, the अप्रकृत, by force of their double meaning, (one applying to the प्रकृत and the other to the अप्रकृत), and therefore, give rise to a suggestion of the अप्रकृत, *viz.*, प्रसाधक.

59. *Construe*: कलासमग्रेण गृहान् अमुञ्चता मनस्विनीः उत्कयितुं पटीयसा रतिं वितन्वता इन्दुना विलासिनः तस्य नर्मसाचिव्यं न अकारि (इति) न.

कलासमग्रेण (*qual.* **इन्दुना**) कलाभिः समग्रेण, (1) 'full,' *lit.* 'with all his digits'; (2) 'adept in all the arts' (applying to नर्मसचिव, 'a confidant in love-affairs'). *Cf.* सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते, नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम्—*Kumar*. 2. 34. **गृहानमुञ्चता** 'never leaving his palace', being his servant, obedient to his will, ever careful not to incur his master's (Râvaṇa's) displeasure. **मनस्विनीः**, 'proud women'; 'women having a very high sense of honour', and who have, therefore taken offence at some breach of propriety on the part of the husband. **उत्कयितुं**, 'to create a yearning in (their hearts); 'to make them long for the company of their husbands'. उत्कयति is a denom. verb from उत्क = उत्कण्ठित, 'उत्क उन्मनाः'—*Pâṇ*. V. 2 80—उद्गतमनस्कवृत्तेः उत् शब्दात् स्वार्थे कन् उत्काः करोति इति उत्कयति **पटीयसा** (*qual.* **इन्दुना**), 'very clever or adept' in bringing about reconciliation between lovers. The Compar. term, ईयस्, here signifies degree of intensity. The sight of the full moon is always described in Sanskrit poetry as exciting the passion of young damsels and making them long for the company of their lovers. **विलासिनः** (*qual.* **तस्य**)—विलासिन्, 'voluptuous'; 'given to luxury', **वितन्वता रतिं**, 'enhancing his passion,' (1) by means of moon-light, (2) by means of clever, persuasive speech. **नर्मसाचिव्यं**—नर्मसचिवस्य भावः. **नर्मसचिवः**, नर्मणि सचिवः, 'a confidant and counsellor in love affairs', who brings about a reconciliation between a lover and his beloved, especially by propitiating the latter by empoying all his arts of persuasion—'स्यान्नर्मसचिवः सोऽयं कुपितस्त्रीप्रसादकः'—'he is a नर्मसचिव who reconciles an angry woman with her lover.' **नर्म** is explained as कामोपचरणम्, 'courtship; carrying on of a love affair',—'उपचारः स्त्रीपुंसयोर्नर्मो-

जन्मनिबन्धनः । स एवात्र परिज्ञेयो **नर्मसंज्ञः** प्रयोक्तृभिः'. **न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना**, 'the moon *had to perform* the office of a counseller in love-affairs.' अनौचित्यात्प्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम्—*Mall.* **अकारि**, Aorist pass. 3rd sing of कृ. The figure in the st. is श्लेष, as the epithets, कलासमग्रेण, etc., have double meaning, one applying to इन्दु and the other to नर्मसाचिव.

60. Construe: मानिना अनेन विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाविधित्सया नूनं जातु उद्धृतं वैनायकं एकं विषाणं अद्यापि न प्ररोहति.

विदग्धलीलो°—विदग्धानां या लीलाः तासां उचिताः या दन्तपत्रिकाः तासां विधित्सया, 'to make ear-ornaments suitable for (*i. e*, that would set off to advantage) the sportive movements of the artful damsels'; *or* विदग्धाश्च ताः लीलाश्च (लीलाः सन्त्यासां इति लीलाः) विदग्धलीलाः, तासां याः दन्तपत्रिकाः तासां विधित्सया 'to make ear-ornaments for the artful and sportive damsels'; दन्तपत्रं *or* दन्तपत्रिका, a pendant ear-ornament made of ivory (दन्त). *Cf*:—विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः । प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः—*Raghu.* 6. 17. विधित्सा, abstract noun from the Desiderative base विधित्स of वि–धा 3 P., 'to make'. **अनेन मानिना**, 'by this proud person'. Râvaṇa, in his pride of power, would think of no other ivory than that of the very best tusks in creation, *viz.*, those of the elephent-headed god, विनायक, Gaṇeśa, to make ear-ornaments of for his wives, possessed of all womanly graces.

न जातु 'never'; 'not at all'. **वैनायकं**, (*qual.* **विषाणं**), विनायकस्य इदं, 'of Vinâyaka' (Gaṇeśa), the elephant-headed god, son of Śiva. from विनायक+अण् (अ), a *Tad.* affix. विनयति (dispels, removes) विघ्नान् इति विनायकः, from वि–नी+ण्वुल् (अक), a *Krit.* affix. एकं, 'one' of the two tusks. **विषाणं**, 'tusk'—'**विषाणं** पशुशृङ्गे स्यात्क्रीडाद्विरददन्तयोः'—*Viśva.* (**न**) **अद्यापि पुनः प्ररोहति**, 'does not grow out again,' *i. e.*, since it had been torn out by Râvaṇa, Gaṇeśa has to rest content with only one tusk; hence he is calld एकदन्त. The poet fancies that Gaṇeśa was made एकदन्त by Râvaṇa that he might secure the best ivory for the ear-ornaments of his wives. The real reason of the loss of Gaṇeśa's tusk, according to mythology, was his quarrel with Paraśurâma,

who had once come to Kailâsa on a visit to Śiva. When Paraśurâma came to Kailâsa, Śiva was asleep, and Gaṇeśa opposed the entrance of the visitor to the inner apartments. A wrangle ensued, which ended in a fight. Gaṇeśa had at first the advantage; he seized Paraśurâma with his trunk and giving him a twirl threw him down senseless. On recovering, Paraśurâma flung his axe at Gaṇeśa, who, recognising it as his father's weapon (Śiva having given it to Paraśurâma), received it with all humility on one of his tusks, which it immediately severed; hence Gaṇeśa has but one tusk and is known by the name, एकदन्त or एकदंष्ट्र ('the single-tusked').

The figure in the st. is evidently उत्प्रेक्षा, as Gaṇeśa is fancied to have been reduced to the state of being एकदन्त by Râvaṇa, though it was not really the case.

61. *Construe:* निशान्तनारीपरिधानपरिधूननस्फटागसा अपि ऊरुषु लोलचक्षुषः तस्य प्रियेण प्रकम्पनेन अनपराधबाधिताः सुराः अनुचकम्पिरे.

निशान्तनारी°—(*qual.* **प्रकम्पनेन**), निशान्ते या नार्यः तासां यानि परिधानानि तेषां परिधूननेन स्फुटागसा (स्फुटं आगः यस्य तेन), 'whose offence was clear in fluttering about the inner garments of the ladies of the harem'. निशान्तं, 'a house, *i. e.*, the inner apartments. 'निशान्तं भवनोषसोः'–*Vis'va.* **स्फुटागसा**, स्फुटं आगः यस्य तेन, *i. e.*, 'though guilty of breach of decorum', in as much as he had blown off the inner garments of the damsels from their thighs, which would thus be exposed to the gaze of others. However, Râvaṇa being the only person present then, this indecorousness of the Wind-god (प्रकम्पन) was not only overlooked, but on the contrary, was welcomed by the irate demon, as Wind, who would otherwise be regarded as an offender, afforded him an apportunity of feasting his eyes on the beautiful thighs of his wives. Wind, therefore, won the high favour of Râvaṇa (प्रिय) affording him as he did the raptures of a wistful gaze on the beautiful limbs of his wives, otherwise covered up by the garments. **लोलचक्षुषः**, 'whose eyes were full of longing'. **अनपराधबाधिताः**—(*qual.* **सुराः**), 'molested, though they were

free from any offence'; 'harassed, though quite innocent.' **प्रकम्पनेन**. प्रकम्पन is one of the epithets of the Wind-god. **अनुचकम्पिरे सुराः**, *lit.*, 'the gods were made to be taken pity on', *i. e.*, he made Râvaṇa take pity on them. Being a great favourite of Râvaṇa, he could induce him to take pity on the gods who, though innocent, had suffered molestation from the demons.

62. Construe: तस्य जनाभिभाविना महीयसां महसां महिम्ना मुहुः तिरस्कृतः (अतएव) तनुः तनूनपात् आधिजैः बाष्पैः द्विगुणीकृतं धूमवितानं बभार.

तिरस्कृतः (*qual.* **तनूनपात्**), 'excelled'; cast into shade. **जनाभिभाविना** (*qual.* **महिम्ना**), जनानां अभिभावी, तेन, 'which overpowered all the people'. अभिभूतवान् इति अभिभावी, from अभि–भू+णिन् (इन्), a *Krit.* affix, added in the sense of 'in the habit of; disposed to', to denote the past tense. 'अभिभावी भूते'–*Kâs'ikâ*. **महिम्ना महसां महीयसां**, 'by the greatness of his mighty splendours.' *Cf.* ल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते–*Mâlati*. 1. 3. **बभार**, object **धूमवितानं**, 'bore a canopy of smoke.' **बाष्पैः द्विगुणीकृतं** (*qual.* **धूमवितानं**), 'doubled by the vapour of the sighs', constantly heaved by him in grief at his most humiliating position. Fire considered himself the most lustrous person in creation, but the lustre of Râvaṇa cast his own entirely into shade; this filled Fire with such grief that he could not help heaving deep sighs constantly. The poet fancies, therefore, that the usual cloud of smoke that rises above fire was doubled by the accession of the vapour of his incessant sighs. **द्विगुणीकृतं**–द्वौ गुणौ यस्य तत् द्विगुणं; अद्विगुणं द्विगुणं संपद्यमानं कृतम्, 'doubled.' **तनुः** (*qual.* **तनूनपात्**), 'small,' *i. e.*, 'dimmed'. **तनूनपात्**, Fire. The name is variously derived as (1) तनूं न पातयति इति, irregular formation; *or* न पातयति इति नपात् (formed, acc. to 'नभ्राण्नपात्'–*Pâṇ*. VI. 3. 75); तन्वाः नपात्, 'he who does not let the body perish', *i. e.* 'he who preserves and supports the body'; (2) तनूं (स्वं रूपं) न पाति (रक्षति) इति, 'he who does not maintan his form and appearance', when there is no fuel; (3) तन्वा ऊनं (कृशं) पाति इति तनूनपं, 'that which supports the lean in body'; *i. e.*, such things as ghee. तनूनपं (घृतादि) अत्ति इति, from तनूनप+अद्+क्विप्-

आधिजैः (*qual.* बाष्पैः), ' arising through mental agony '. आधिः, आधीयते दुःखमनेन, आधीयते प्रतीकाराय मनोऽनेन, from आ-धा + कि (इ), by ' उपसर्गे घोः किः ',—*Pân.* III. 3. 12.

The figure in the st. is अतिशयोक्ति, as the smoke is described as doubled &c., even when such a phenomenon is impossible. What the poet wants to convey is that even Fire paled into insignificance in the presence of Râvaṇa of transcendant lustre.

63. *Construe:* इद्धं तं आराधयितुं परस्य मर्माविधं निजं द्विजिह्वतादोषं उज्झतां फणिनां अजिह्मगामिभिः सकर्णकैः कुलैः भुजङ्गता न भेजे.

In this st., all the attributive words have double meaning, one applicable to the serpents (फणिन्s), and the other, to ' wicked men' (खलs), both of whom, under Râvaṇa's rule, gave, up their very nature with all its evil features. परस्य...दोषम्, (1) ' giving up their defect, viz. being double-tongued, which cuts the vitals of others '—(*the serpents*); (2) ' giving up their evil habit of slandering, which cuts others to the quick '—(*the wicked*). मर्माविधं (*qual.* द्विजिह्वतादोषं), मर्माणि विध्यति इति, ' cutting the vitals '—(1) piercing the vitals of the persons they bite—(*the serpents*); (2) back-biting *or* traducing others—(*the wicked*). मर्माविध्, from मर्मन् + व्यध् + क्विप्, a *Krit.* affix, before which मर्म is changed to मर्मा (the final vowel is lengthened), acc. to ' नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ '—*Pân.* *VI.* 3. 116, and व्यध् becomes विध् (*i. e.*, takes संप्रसारण) by ग्रहिज्यवयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च'—*Pân.* निजं, ' own own'; ' natural '; ' inherent in nature. ' द्विजिह्वता, (1) having a forked (*lit.*, double) tongue; (2) back-biting; traducing. द्विजिह्व, (1) a serpent (*lit.*, having two tongues); (2) a slanderer; tale-bearer.

अजिह्मगामिभिः, अजिह्मं यथा तथा गन्तुं शीलं येषां ते, (1) ' having a straight motion '; ' not moving crookedly'—(*serpents*); (2) ' having straight ways; honest in dealings'—(*wicked men*). Acc. to *Mall.*, the serpents assumed bodies, with hands, feet &c and therefore, no longer moved crookedly —' करचरणादिमद्विग्रहधारित्वादृजुगतिभिः. One of the epithets for the serpent is जिह्मग–' उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः—*Amar.* इद्धं, *lit.* ' flaming ; blazing,' *i. e.*, ' in full glory '.

जिह्म, (1) 'crooked;' (2) 'deceitful, wicked'—जहाति सरलमार्गं, हीयते वा सरलमार्गात् इति,—from हा 3 P.+मन् (म), an *Uṇ* affix, before which ह् is changed to जिह्, and the final आ is dropped.

सकर्णकैः, कर्णाभ्यां सह वर्तन्ते इति तैः, (1) 'having ears'—(serpents) (2) कर्णकेन सह वर्तन्ते इति तैः, 'having a master or controller'—(the wicked). कर्णकः–कर्णयति (शृणोति) इति, *lit.*, 'one who listens to everything' and is not influenced by the false reports of slanderers, *i. e.*, who is always correctly informed from all sources about men and affairs in his kingdom, and therefore, is not led by slanderous tongues. Serpents are said to have no ears, their eyes serving them as ears, and are, therefore, called चक्षुःश्रवसः—'चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी'—*Amar*. However, under Râvaṇa, they had to provide themselves with ears in order to discharge their duties as his servants. Tale-bearers, too, having such a well-informed master in Râvaṇa, had to give up their back-biting disposition.

कुलैः फणिनां, 'by the families or hosts of serpents'. न भेजे भुजङ्गता, (1) 'no longer retained their serpent-nature;' (2) 'gave up their roguery *or* deceitfulness'. भुजङ्गः–भुजेन (कौटिल्येन) गच्छति इति *or* भुजः (कुटिलः) सन् गच्छति इति, from भुज+गम्+खच् (अ), a *Krit.* affix, before which अम् of गम् is dropped optionally, acc. to 'गमेःसुपि' and 'खच्च डिद्वा'–*Vârtikas* on *Pâṇ.* III. 2. 38; the nasal is inserted after भुज, acc. to 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्'–*Pâṇ.* VI. 3. 67.

Râvaṇa extended his sway to the Pâtâla, and under his rule, the serpents had to cast off all their natural characteristics. Also, wicked slanderers remained no longer such, *i. e.*, entirely gave up their deceitfulness and traducing nature. So great was the dread they felt for Râvaṇa that the serpents, fallen under his rule, gave up all the features of their serpent-nature, *viz.*, their deadly sting, their crooked movement, and their lack of ears. The wicked back-biters, too, dared not follow the bent of their nature, over-awed as they were by the irate Râvaṇa, and under him, led an honest, straight-forward life. It should be noted that the poet suggests, by the force of श्लेष (*double entendre*) the अप्रस्तुत. *viz.* wicked men, corresponding to the प्रस्तुत (the object

actually described) *viz*: serpents. The attributives have double meaning, one applicable to the object described (*viz*: serpents) and the other, to the object intended to be suggested by them (*viz*: wicked men). This suggestion of 'wicked men' (खलाः) who are not the object described (अप्रस्तुत) by means of the double meaning of the words describing the serpents, which are the object desecribed–प्रस्तुत, constitutes the figure समासोक्ति. Kâlidâsa has ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखाः निशि । स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते—*Kumar*. 2. 38.

64. *Construe*: तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः (अत एव) कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः गृहीतदिक्कैः अपुनर्निवर्तिभिः दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं अलम्भि.

तदीयमातङ्ग॰—(*qual.* **दिग्गजैः**), तदीयाः ये मातङ्गाः तेषां घटाभिः विघट्टितैः, 'scattered (*or* attacked) by the arrays of his elephants.' मातङ्गः—मातङ्गस्य मुनेः अयम्,—probably the sage मतङ्ग was the first to tame wild elephants; or मतङ्गः मेघः इव जायते इति, for an elephant resembles a cloud in size and colour. घटा, 'an array of elephants'. 'करिणां घटना घटा'–*Amar*.

कटस्थल॰—(*qual.* **दिग्गजैः**,) प्रशस्तानि कटानि कटस्थलानि, तेभ्यः प्रोषितानि दानवारीणि (दानानां वारीणि) येषां तैः, 'whose broad temples were devoid of the flow of ichor'; 'from whose broad temples had disappeared the flow of ichor.' The elephants got so frightened that their ichor suddenly ceased to flow from their temples. कटस्थलम् is a नित्यसमास (अस्वपदविग्रह), and is dissolved as प्रशस्तं कटं कटस्थलं, the qualified word being placed first and retaining invariably its own gender when compoundsd with what are called प्रशंसावचनानि, acc. to 'प्रशंसावचनैश्च'–*Pâṇ*. II.1. 66–मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः–*S. K.* The प्रशंसावचन words which are placed last in compounds are enumerated in the verse, मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । हस्तपाशतयः पादपालीमच्चर्चिकादयः. The word प्रोषित (past. pass. part. of प्र-वस्) literally means 'gone on travel'; 'away from home,' *i. e.*, absent. *Cf.* चकारबाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः—*Raghu*. 6. 72.

गृहीतदिक्कैः, (*qual.* **दिग्गजैः**), गृहीताः दिशः यैः तैः, 'who had taken to (fled, for refuge, to) the (their respective) quarters'.

कप् (क) is added to the compound, acc. to 'शेषाद्विभाषा'—*Pâṇ*. V. 4. 154.

अपुनर्निवर्तिभिः, न पुनर्निवर्तिभिः (पुनः निवर्तन्ते इति तैः), 'never returning,' *i. e.*, never leaving, confining themselves to, their permanent abodes, *viz.*, the points of compass, assigned to them. Having lost all courage, the elephants of the quarters (दिग्गजाः) would near think of returning to face Râvaṇa's elephants. **चिराय** qualifies **अलम्भि**,—'was obtained *after* a long ime (*or for* a long time).'

याथार्थ्यं (*Subj* to **अलम्भि**,), अर्थं अनतिक्रान्तः यथार्थः, यथार्थस्य भावः यथार्थ्यम्, *lit.*, 'being true to the sense (signification of their name),' *i. e.*, 'consistency with the significance of their name'. The elephants of the quarters literally became दिग्गजाः, inasmuch as they fled and confined themselves to their respective quarters—दिक्षुः स्थिताः गजा इति.

दिग्गजैः, 'by the elephants of the quarters.' The eight cardinal points are represented to have regents (or guardian deities) called दिक्पालs or लोकपालs, each of whom has with him a male (with a female) elephant called दिग्गजs for assisting him in guarding the quarter under his protection: thus, (1) at the East, presided over by Indra, there is ऐरावत, (2) at the South-East, Agni's पुण्डरीक; (3) at the South, Yama's वामन; (4) at the South-West, Sûrya's कुमुद, (5) at the west, Varuṇa's अञ्जन, (6) at the North-West, Vâyu's पुष्पदन्त (7) at the North, Kubera's सार्वभौम, and (8) at the North-East, Soma's सुप्रतीक. दिग्गजाः, दिक्षु विख्याताः गजाः दिगीशा गजाः इति वा—a शाकपार्थिवादि compound. ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः । करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती—*Amar*.

65. *Construe*: सोष्मणः तस्य वपुः अभीक्ष्णं उष्णैः अपि सुरेन्द्रबन्दिनिश्वसितानिलैः यथा निर्ववौ तथा सचन्दनाम्भःकणकोमलैः जलार्द्रापवनैः न.

अभीक्ष्णं.—See note to 1. 32. **उष्णैः** (*qual*. °निश्वासितानिलैः), 'hot' (through grief at their captivity and servitude), and therefore, likely to be very disagreeable.

सोष्मणः, (उष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा तस्य) 'heated with the fever of love'; 'suffering from the pangs of love', and therefore, really in need of means calculated to alleviate his suffering.

सुरेन्द्रबन्दी°—सुरेन्द्रस्य याः बन्द्यः तासा यानि श्वसितानि तेषां अनिलैः, 'with the winds of the breaths (*i. e.*, sighs) of the captive damsels of the king of the gods (Indra)' Râvaṇa had carried off the celestial damsels from heaven and kept them prisoners in his palace, employing them as maids to fan him in is love-lorn condition. While the damsels were fanning Râvaṇa with fans wetted with the fragrant, cool sandal-water, they heaved continual sighs of grief. These sighs, hot though they were, soothed Râvaṇa and delighted him far more than did the cool spray-laden breezes from the wetted fans. *Cf.* वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः । चामरैः सुरबन्दीनां बाष्पशीकरवर्षिभिः—*Kumar*. 1. 42.

बन्दी (really वन्दी), fem. of वन्दि derived from वन्द्+इन् (इ), an *Uṇ*. affix, वन्दते इति वन्दि, 'one who salutes or is made to bow', *i. e.*, 'a captive'. *Cf.* तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः । मोक्ष्यते **सुरबन्दीनां** वेणीर्वीर्यविभूतिभिः—*Kumar*. 2. 61.

सचन्दना°—(*qual.* °पवनैः), चन्दनेन सहितं यत् अम्भः तस्य कणैः कोमलाः, तैः, 'pleasant (agreeable) on account of sprays of water mixed with sandal', *or* अम्भसः कणाः अम्भःकणाः, चन्दनेन सहिताः ये अम्भःकणाः सचन्दनाम्भःकणाः, ते च ते कोमलाश्च, 'gentle and wafting sandal-scented sprays of water'.

जलार्द्रापवनैः, जलार्द्राणां ये पवनाः तैः, 'with the breezes of fans wetted with water.' The celestial damsels were compelled to wave these fans over the feverish body of Râvaṇa. जलार्द्रा, जलेन आर्द्रं व्यजनम्, 'a fan sprinkled with water.' 'धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्'—*Vaijayantî.*

निर्ववौ (Perf. 3rd sing of निर्–वा 2 P.), 'felt cooled or alleviated'. *Cf.* त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनोभवज्वलितम्—*Subhash.* निर्वाण, the p. p. of निर्वा, used as a noun, in the sense of 'complete satisfaction', is more commonly used–अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्–*Sák.* 3. असक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम्—*Mâlavik.* 3. 1; निर्वाणाय तरुच्छाया

नप्तस्य हि विशेषत:–*Vikram.* 3. 21–*Vide* Text, p. 120, IV 23. The figure in the st. is विषम, as the effect, *viz.*, assuaging of heat (in the case of a heated person) is described as brought about by a cause, incompatible with it, *viz.* the hot sighs of the captive damsels.

66. *Construe*: सदा प्रसूनक्लृप्तिं दधतः ऋतवः, वर्षाः तपेन, हिमागमः शरदा, शिशिरः वसन्तलक्ष्म्या च, समेत्य अस्य पुरे वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः, **तपेन वर्षाः... समेत्य**,–the three couples formed are–तपः (Summer) and his bride वर्षाः *fem.* (the rainy season); हिमागम (हेमन्त) and his bride शरद् (Autumn); शिशिर (Winter) and his bride वसन्तलक्ष्मी (Vernal Beauty). The names वर्षाः and शरद् being feminine in gender, have been chosen by the poet to represent the female mates in two of the couples; in the case of the third couple, however, the poet gets over the difficulty presented by the *masc.* word वसन्त by adding लक्ष्मी to get a *fem.* word, *viz.* वसन्तलक्ष्मी, out of it.

हिमागमः, the हेमन्त season (beginning of the cold season) succeeding the शरद्, Autumn. **समेत्य**, 'having mated'; having formed couples.

प्रसूनक्लृप्तिं, 'profusion of flowers.' **पुरे**, *i. e.*, in Lankâ.

वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः, 'became house–holders living in', *i. e.*, settled with their families, became permanent residents of (his capital). वास्तव्याश्च ते कुटुम्बिनः वास्तव्यकुटुम्बिनः तेषां भावः वास्तव्यकुटुम्बिता, *lit.* 'the state of being resident house–holders.'

वास्तव्यः—वसति इति, from वस्+तव्यत्, a *Krit.* affix, denoting 'agent'.

In Râvaṇa's capital, all the seasons of the year, having formed couples among themselves, took up permanent residence as house–holders. These couples bore numerous children–viz., flowers, growing in profusion all the year round. The idea is that all the seasons served Râvaṇa simultaneously making the weather uniformly pleasant and presenting him with all kinds of flowers in great profusion, throughout the year. The figure is evidently अतिशयोक्ति. *Cf.* पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः । उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते–*Kumar.* 2. 36.

67. *Construe*: अमानवं अजं तथापि मनोः कुले जातं प्रभाविनं (भवन्तं) आत्मनः अन्तं भाविनं जानन् अपि यः जानकीं न मुमोच.

अमानवं (*qual.* भवन्तं understood), मनोः अयं इति मानवः, न मानवः अमानवः तं, 'not a human being'; 'super-human'. **अजं**, न जायते इति तं, 'un-born'; 'birthless'. Râma was an incarnation of the Supreme Being, Vishṇu. **कुले मनोः जातं**, 'born in the family of Manu', in antithesis to **अमानवं अजं**. Râma was born in the race of *Manu*. Manu, the Vaivasvata, 'son of the Sun' and the first king of the earth, was the progenitor of the Solar race to which Râma belonged.

प्रभाविनं 'invariably overpowering others'; 'all-conquering'. **भाविनमन्तमात्मनः**, (objective complement to **जानन्**), 'the destined (or would be) slayer of himself'. **भाविनं**, अवश्यं भविष्यति इति, 'destined; that must be (in future)', from भू + णिनि (इन्) a *Krit.* affix denoting 'inevitability'—'आवश्यकाधमर्ण्ययोः णिनिः'—*Pâṇ.*

जानकीं. जनकस्य इयं जानकी, *lit.* 'of Janaka', *i. e.* 'daughter of Janaka', *i. e.*, Sitâ–from जनक + अण् + ङीष् (ई). **सदाभिमानैकधना** &c.', a *general* proposition corrborating a *particular* statement of fact–an intance of the figure अर्थान्तरन्यास. **अभिमानैकधनाः**, अभिमानः एकं धनं येषां ते, 'whose sole wealth is self-respect'; who value nothing higher than self-respect.

68. *Construe*: भवान् दाशरथिः भवन् वनान्तात् वनितापहारिणं अमुं आबद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यति अदः स्मरति (किम्)?

दाशरथिः, 'son of Daśaratha', *i. e.*, Râma–दशरथस्य अपत्यं पुमान्–दशरथ+इञ् (इ), a *Tad.* affix having the sense of 'offspring of' acc. to 'अतः इञ्'–*Pâṇ.* IV. I. 95.

वनान्तात्, 'from the forest-region', *i. e.*, from the Daṇḍakâ forest. वनस्य अन्तः. (उद्देशः) वनान्तः—अन्तः, 'region'. अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि'—*Haima.* **वनितापहारिणं**, वनितां अपहृतवान् इति तं, 'who carried your most loving wife', Sîtâ. **वनिता**, 'a very loving wife'–'वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति'–*Amar.* **पयोधिं**, 'the ocean'. पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति, from पयस् + धा + कि (इ), a *Krit* affix, denoting 'receptacle'–'कर्मण्यधिकरणे च'–*Pâṇ.* III. 3. 93.

आबद्ध°—(*qual.* पयोधिं), आबद्धानि चलज्जलानि (चलन्ति च तानि जलानिच) यस्य सः आबद्धचलज्जलः अतएव आविलः 'turbid, on account of its rolling waters being bridged over.' निकषा, *indecl.* 'near', governs the Accusative लंकां, acc. to 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि'—*Vârtika.* हनिष्यति, 'killed', the future is used to denote the past, when the idea of 'recalling some past event' is to be conveyed the word यत् not being used with roots meaning 'to remember' (स्मृ &c)—'अभिज्ञावचने लृट्'—*Pâṇ.* III 3 134

69. *Construe:* अथ सम्प्रति छलनापरः एषः शैलूषः भूमिकां इव अपरां उपपत्तिं अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा (सन्) सःअपि परैः असु प्रतीयते.

उपपत्तिं object to अवाप्य), 'birth', from उप पद् + क्तिन्, a *Krit.* affix forming abstract nouns. शैलूषः, 'an actor'. शैलूष इव. Just as an actor appearing on the stage in a particular character merges his identity in the character he personates, so, too, has Râvaṇa merged his identity in a new personality as Śiśupâla. तिरोहितात्मा, तिरोहित आत्मा यस्य सः, 'concealing his identity,' by assuming the name, Śiśupâla. शिशुपालसंज्ञया. Śiśupâla, king of the Chedi country, was the son of Damaghosha by Sâtvatî (acc. to *Vish. P.*, Śrutaśravâ), sister of Vasudeva. He was, therefore. Krishṇa's cousin. He was born with three eyes and four hands. His parents, being struck with terror at this fearful phenomenon, resolved to cast him out, when a voice from the sky warned them not to do so, as his time had not come. To the question of the mother as to who would be the slayer of her son, the same voice answered, 'He, on whose lap his extra members (*i e*, one eye and two hands) would drop down, will be his slayer'. Having heard this, Sâtvatî placed the boy on the laps of several kings. When, after a time, her relatives came to visit her, she placed Śiśupâla on Krishṇá's lap. Immediately, the superfluous eye and arms disappeared. Alarmed and grieved at this, Sâtvatî begged of Krishṇa a boon that he should pardon, for her sake, the offences that would be committed by Śiśupâla. Krishṇa promised that he would forgive hundred offences of her son.

Śiśupâla later became Krishṇá's implacable foe, when Krishṇa carried off Rukmiṇî, his intended wife. See *Mbh. Sabhâparvan*, Chap. 43. Acc. to *Vish. P.*, " Śiśupâla was, in a former existence, the unrighteous but valiant monarch of the Daityas, Hiraṇyakas'ipu, who was killed by Vishṇu, the divine guardian of creation (in the Naras'imha Avatâra). He was next (born as) the ten-headed Râvaṇa, whose unequalled prowess, strength and power were overcome by the lord of the three worlds (in the Râma Avatâra). Having been killed by the deity in the form of Râghava, he had long enjoyed the reward of his virtues in exemption from an embodied state, but had now received birth once more as Śiśupâla, son of Damaghosha, king of Chedi. In this character, he renewed, with greater inveteracy than ever, his hostile hatred towards Puṇḍarîkâksha (Vishṇu)...and was consequently slain by him " —*Vish. P.* IV. 14. 1–15. असः, न सः, 'not he'; 'different from him'. सः अपि अ सः प्रतीयते, 'is taken (known) to be other than him, though it is he himself.' असः is a नञ्-तत्पुरुष, and therefore स् (of the nom. sing.) is not dropped, acc. to 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि'—*Paṇ.* VI. 1. 132.

70. *Construe*: स बालः (सन्) वपुषा चतुर्भुजः आसीत्, मुखेन पूर्णेन्दुनिभः त्रिलोचनः आसीत्. सम्प्रति युवा (सन्) कराक्रान्तमहीभृत् (सन्) उच्चकैः तेजसा रविः असंशयम्.

स बालः (सन्), 'when a child;' 'while yet a boy' आसीत् The past tense and the epithet बाल show that the deformities are all disappeared now. As soon as Krishṇa placed the boy Siśupâla in his lap, the extra eye sank into his forehead and disappeared, and the two superfluows hands dropped down पुत्रं दामोदरोत्संगे देवी संन्यदधात्स्वयम् । न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ । पेततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम्-*Mbh.-Sabhâ.* Chap. 43. See note to the preceding st. वपुषाः 'in his body.' The Instrumental is used, acc. to 'येनाङ्गविकारः'-*Pâṇ.* II. 3. 20., *i. e.*, an attributive, which shows some defect of the body, governs the (word expressive of) defective limb in the Instrumental. वपुस् and मुख are used in the

Instrumental, as, like defect (हानि), superfluity (आधिक्य) is also a deformity (अङ्गविकार)—'हानिवदाधिक्यमप्यङ्गविकारः'—*Kaśikâ*. **चतुर्भुजः**, 'having four arms'. चतुर्भुजः being an epithet of विष्णु suggests that, in his boyhood, he resembled Vishṇu, who is also चतुर्भुज. **मुखेन......°लोचनः**, 'in the face, like the full moon, and three-eyed'. **त्रिलोचनः**, त्रीणि लोचनानि यस्य सः, 'three-eyed.' त्रिलोचन is an epithet of Śiva; hence the suggestion is that he was comparable to Śiva who has three eyes—'महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः, भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः'—*Amar*. **पूर्णेन्दुनिभः** should be construed with **स बालः** rather than with **मुखेन**, as पूर्णेन्दुनिभत्व is no deformity; *or* the Instr. मुखेन, when construed with पूर्णेन्दुनिभः, should be taken as 'हेतौ' तृतीया, and when construed with त्रिलोचनः as 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया; for the मुख was deformed on account of the extra eye, and by no means, on account of its resemblance to the full moon. **युवा** &c. 'now, a youth that he is, he is, to be sure, pre-eminently (like) the sun in glory, inasmuch he has made महीभृत्s (kings, *also* mountains) subject to करs (tributes, *also* rays).' **कराक्रान्तमहीभृत्**—The epithet has double meaning, one applicable to युवा, and the other to रवि. **करा°**—, करैः आक्रान्ताः महीभृतः येन, (1) 'who has made kings (महीभृत्s) subject to (आक्रान्त) tributes (कर)'—**युवा**; (2) 'who occupies *or* pervades (आक्रान्त) the mountains (महीभृत्s) with his rays (करs)'—**रविः**. The figure in the epithet is श्लेष. करः, (1) tribute; (2) ray. '**बलिहस्तांशवः** कराः'—*Amar*. **आक्रान्त** (1) subjected, overpowered; (2) occupied, filled with. महीभृत् (1) a king; (2) a mountain. **उच्चकैः**, 'pre-eminently'; or उच्चकैः may be taken with **तेजसा**, which in हेतौ तृतीया.

In his boyhood, Śiśupâla combined in himself the characteristic features of Vishṇu, Śiva, and the moon. He had four arms like Vishṇu, three eyes like Śiva, and a face like the full moon. But now, in his youth though these features have disappeared, he has attained such glory that he appears to be the Sun himself in a human form.

The figure in the st. is उत्प्रेक्षा, as Śiśupâla in his glory is fancied to be the Sun himself. This उत्प्रेक्षा is based on the श्लेष in 'कराक्रान्तमहीभृत्'. पूर्णेन्दुनिभः is evidently an उपमा.

71. *Construe:* यदृच्छया स्वयं सुरदैत्यरक्षसां अनुग्रहावग्रहयोः विधाता असौ अभिराद्धदेवताविर्तीणवीर्यातिशयान् दशाननादीन् हसति.

स्वयं, 'himself;' 'in his own power,'–power that has been in no way derived from any deity propitiated by him. **विधाता** (*governs* **अनुग्रहावग्रहयोः**), *lit.*, 'maker', *i. e.* 'dispenser' **सुरदैत्यरक्षसां**,–दैत्यs, descendants from *Diti* by Kas'yapa, a race of demons who waged against the gods constant warfare and disturbed sacrifices. They grew so powerful sometimes that under such chiefs as Hiraṇyâksha, Bali and others, they overthrew the gods and usurped the dominion of the three worlds. In fact, they are represented as more than a match for the gods, who had to seek the help of Vishṇu or Śiva against them. राक्षसs are to be distinguished from the दैत्यs. They are represented as the descendants of Kaśyapa and Khaśâ, daughter of Daksha, through their son Rakshas (acc. to *Vish. P.*). Acc. to other authorities they were the descendants of Pulastya. They are described as enemies of the gods and men, disturbing sacrifices, harassing devout men, and afflicting mankind in all sorts of ways.

अनुग्रहावग्रहयोः (विधाता), 'dispenser of favour and disfavour'; 'who could reward and punish (raise or degrade)' any of the gods, Daityas and Râkshasas, who were, so to say, at his mercy. **यदृच्छया**, 'at will'; 'at his own pleasure'. **दशाननादीन्**, 'Râvaṇa and others, such as Hiraṇyâksha, Hiraṇyakaśipu, Târaka and Bâṇa. **अभिराद्ध**—(*qual.* **दशाननादीन्**), अभिराद्धाभिः देवताभिः वितीर्णः वीर्यातिशयः येभ्यः, तान्' 'on whom extra-ordinry powers were bestowed by deities they had propitiated'; *i. e.*, who owed to the favour of some deity the power and glory they attained and not to their inborn prowess. Râvaṇa, Târaka, and Bâṇa had propitiated Siva and owed all their power and rise to his boon. Hiraṇyâksha nad Hiraṇyakaśipu had conquered and ruled over the three worlds, in virtue of a boon from Brahmâ. **हसति असौ**,

'he laughs at' (Râvaṇa and others), *i. e.*, holds them in contempt, as far inferior to him; for after all, theirs was a strength derived from others, and not inborn like his own.

In this st., the sense of words स्वयं......यदृच्छया and अभिराद्ध...निशयान् suggests the reason of Śiśupâla holding Râvaṇa and others in contempt. The figure, therefore, is काव्यलिंग ('हेतोर्वाक्यपदार्थता').

72. *Construe*: जिगीषुणा तेन बलावलेपात् अधुना अपि पूर्ववत् जगत् प्रबाध्यते सती योषित् इव सुनिश्चला प्रकृतिः भवान्तरेषु अपि पुमांसं अभ्येति. **बलावलेपात्** 'in his pride of power'. **अधुना**, *i. e.*, in this birth. **पूर्ववत्**, as he had done in his previous births as Hiranyakas'ipu and Râvaṇa. **जिगीषुणा**, 'of a warlike spirit'. **सतीव योषित्** &c. 'Unchanging nature, like a devoted wife, comes to (joins) a man even in other births'. The second line is a general proposition corrborating the particular statement in the first line. The figure is, therefore, अर्थान्तरन्यास which is based on the उपमा, viz., सतीव योषित्.

73. *Construe*: तत् विधेः उल्लंघितशासनं एनं कीनाशनिकेतनातिथिं विधेहि. शुभेतराचारविपाक्त्रिमापदः असाधवः सतां निपातनीयाः हि.

उल्लंघितशासनं विधेः is a सापेक्ष समास, the words विधि and शासन being सापक्ष. The regular compound would be उल्लंघितविधिशासनम्, 'who has transgressed (or violated) the laws of the creator,' in the manner as described in स्वयं विधाता...&c.

कीनाश,°-(obj. complement to **विधेहि**), कीनाशस्य यत् निकेतनं तस्य अतिथिं, 'a guest in the house of Yama,' *i e*, a dead person. कीनाश, Yama. कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः-*Visva.*

शुभेतरा°—(*qual* असाधवः), शुभात् इतरः शुभेतरः य आचारः तेन विपक्त्रिमाः आपदः येषां ते, 'whose calamities are brought on by the ripening of their unrighteous course of life; 'whose misfortunes are the natural developments (consequences) of their sinful deeds'. विपक्त्रिमाः, विपाकेन जाताः, 'brought on by ripening;' 'developed from former actions'—from विपच्+क्त्रि+मप् by 'ड्वितः क्त्रि', and 'क्त्रेः मम्नित्यम्'—*Pâṇ.* IV. 4. 20.

सतां निपातनीयाः 'should be slain by the good'. सतां–the genitive is used, acc. to 'कृत्यानां कर्तरि वा'—*Pâṇ* 3. 71., *i. e.*, in the case of the potential pass. participles, the *agent* of the action is put either in the Genitive or the Instrumental.

शुभेतरा°...—असाधवः Nârada means to say that though retribution must come to the wicked as the natural consequence of their misdeeds, still righteous persons like Shrî Krishṇa ought to become instruments in carrying out the divine law of *karma*. 'न नैर्घृण्यादिदोषः, स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभाचारेत्यादिविशेषणोक्तिः'—*Mall*. The import of the attributive 'शुभाचार......पदः' is that in killing the wicked, the good would never be accused of cruelty, as the former meet with destruction as the natural consequence of their own sins; the good become only instruments of the divine law. The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास, as the *general* proposition in the second line supports the statement of a particular fact in the first.

74. *Construe*: अरिवधोदयात् उदूढद्राढिम पुरन्दरस्य हृदयं पुनः घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वं दधातु.

अरिवधोदयात्, अरेः वधः अरिवधः, तस्य उदयात्, *lit.*, 'at the accomplishment of the destruction of the enemy', *i. e.*, at the death of the enemy, Śiśupâla. **उदूढद्राढिम** (*qual.* **हृदयं**), उदूढं द्राढिम येन यत्, *lit.* 'which has acquired firmness', *i. e.*, set at ease. द्राढिमन् abstract noun from दृढ–दृढ+इमनिच्' acc. to *Pâṇ*. V. 1. 112.

पुरन्दरस्य. पुरन्दर, an epithet of Indra. पुरः दारयति इति पुरन्दरः, *lit.*, 'the destroyer of the (enemies') towns'. Indra is described in the Rigveda as having destroyed the towns of his enemies, viz: the clouds. The word is formed of पुर्+दृ+खच् (अ) acc. to 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः'—*Pâṇ*. III 2. 45. (*i. e.*, the *Krit*. affix खच् is added to the roots दृ and सह् after the words पुर् and सर्व respectively standing before them as उपपद; and अ and म् are inserted irregularly before दृ, acc. to 'वाचंयमपुरंदरौ'–*Pâṇ*. VI.3.69.

घनपुलक°—घनाः पुलकाः ययोः तौ घनपुलकौ, घनपुलकयोः पुलोमजायाः कुचाग्रयोः यः द्रुतः परिरम्भः तस्मिन् यत् निपीडनं तस्य क्षमत्वम्, 'capacity to bear the pressure of the hasty (eager) embrace of the tips of

the densely horripilated breasts of the daughter of Puloman (Śachî)'. Indra, as long as Śiśupâla is menacing his supremacy, would have no sense of ease, no taste for pleasure; but when Krishṇa would rid him of this foe, he would again enjoy his sovereignty in peace.

पुलोमजा, *lit.* ' daughter of Puloman ', *i. e.*, Śachî, wife of Indra. Puloman was a Dânava. His daughter, Śachî, was ravished by Indra, who killed him to escape his curse. Indra subsequently made her his wife. ' पुलोमजा शचीन्द्राणी '—*Amar.* In this st., the attributive word, उदूढद्राढिम, suggests that the cause of the capacity to bear pressure (निपीडनक्षमत्व) was firmness (दार्ढ्य). The figure is, therefore, काव्यलिङ्ग.

75. Construe: तस्मिन् सुरमुनौ इति वाचं व्याहृत्य नभः उत्पतिते, पुरः इन्दोः श्रियं बिभ्रति (सति) अथ ओम् इत्युक्तवतः चैद्यं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणः वदने व्योम्नि इव अनिशं शत्रूणां विनाशपिशुनः केतुः भ्रुकुटीच्छलेन आस्पदं चकार.

ओमित्युक्तवतः, "who said, ' So be it". ओम् is an indeclinable expressing assent. **शार्ङ्गिणः**, ' of the wielder of the *Śârṅga* bow,' *i. e.*, of Krishṇa. शार्ङ्ग, the name of Krishṇa's (also Vishṇu's) bow. शार्ङ्गं अस्य अस्ति इति शार्ङ्गी. **सुरमुनौ,** Nârada, a देवर्षि, ' a divine sage'. See note to st. 1, above. पुरः, 'in front of;' facing Krishṇa. **इन्दोःश्रियं बिभ्रति** (*qual.* सुरमुनौ), ' wearing the beauty of the moon,' *i. e.*, looking like the moon, for Nârada was of a bright white complexion. श्रियं—the auspicious word श्री is purposely used in the concluding stanza of this as well as of all the succeeding cantces of the poem, in conformity with the canon of literary compositions, ' मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति.— Pantanjali's *Mahâbhâshya.* The first canto strictly conforms to this convention, having the word श्री in the first, in the last, and in some of the intervening stanzas, *e. g*, श्रियः पतिः–st. 1; जम्बूजनितश्रियः श्रियः–st. 19; अधिश्रितश्रिणी, st. 24; अयशस्करं श्रियः–st. 44; आश्रयः श्रियः–st. 46; श्रियं बिभ्रति–the *last* st.

In ' इन्दोः श्रियं बिभ्रति ', there is an implied comparison, viz: the beauty of Nârada, risen into the sky, was like the beauty

of the moon, because of the impossibility of such a thing as the assumption by one thing of the beauty possesed by another. The figure is, therefore, निदर्शना.

अनिशं, 'ceaselessly'; 'invariably' (अव्यभिचारेण). अविद्यमाना निशा चेष्टाविनाशः (तद्धेतुकत्वेन उपचारात्) यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा. निशा 'night', *i. e.*, cessation from activity. **विनाशपिशुनः** (*qual.* **केतुः**), विनाशस्य पिशुनः 'portending the destruction' (of enemies), for a comet (केतु) rising opposite to the moon portends the death of kings— 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत्', quoted by *Mall.* **क्रुद्धस्य** *qual.* शार्ङ्गिणः, **चैद्यं**–चेदीनां (जनपदानां) राजा चैद्यः (*i. e.* Śiśupâla) तं, Accusative governed by the कर्मप्रवचनीय **प्रति.** चैद्य from चेदि + ञ्यङ् (अ), a *Tad.* affix, added in the sense of 'king of', acc. to वृद्धेत्कोसलाजादात् ञ्यङ्' *i. e.*, the affix ञ्यङ् is added to names of countries ending in इ, in the sense of 'king of', and to words कोसल and अजाद in th sense of 'offspring of'. चेदि (the country of the *Chedis*) in considered by some to be the same as modern Bundelkhand in Central India, while others identify it with the tract lying along the northern bank of the Narmadâ, to the west of Jubbulpur.

व्योम्नीव &c. 'a comet in the guise of a frown made its appearance on his face, as in the sky'. व्योम्नीव वदने–an उत्प्रेक्षा. The face of Krishṇa is fancied to be the sky; dark as it was like the sky, it bore on it a frown, which was, the poet fancies, none else than a comet appearing in that guise. As soon as Nârada flew up into the sky, Krishṇa made up his mind to follow the sage's advice and chastise Śiśupâla. Filled with wrath against Śiśupala as he was, his face looked ominous with a frown that foreboded the direst evil to the enemy. This frown, the poet fancies, was but a comet that presages disaster to ruling princes. Just as comet makes its appearance in the sky, so did a frown appear on the brow of Krishṇa. Sometimes, such a comet is seen occupying a position just opposite to the moon, when it portends the death of ruling princes. So did the frown appear on Krishna's brow, when the moon-like Nârada was rising up into the sky, just in front of Krishṇa.

भ्रुकुटिच्छलेन, भ्रुवोः कुटिः, (knitting of the eye-brows; frown) सा एव छलं तेन, 'in the guise of a frown'. The poet fancies that the frown was really a comet (केतु) that had assumed the guise of a frown, inasmuch as it was शत्रुविनाशपिशुन (foreboding destruction of enemies). भ्रुकुटि, the word has three forns, the other two being भ्रूकुटि and भ्रकुटि, acc. to अभ्रूकुंसादिनामिति वक्तव्यम्—*Vârtika* on इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य-*Pan.* VI. 3. 61. 'भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिभ्रकुटिः स्त्रियाम्'-*Amar.*—'पृषोदरादित्वात् टकारे भ्रकुटी इत्यपि । त्रीणि क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य—*Vyâkhyâsudhâ*. केतुः, 'a comet'. 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत्—it is only when a comet, rising in the sky, occupies a position opposite to the moon that it is regarded as a portent foreboding death and destruction to kings. The केतु (*viz:* the frown) appearing in the व्योमन् (*viz:* the face of Krishṇa) occupied a position opposite to the इन्दु (*viz:* Nârada, moon-white and flying up into the sky).

भ्रुकुटिच्छलेन is an अपह्नुति, as the object under description, (the उपमेय) *viz:* भ्रुकुटि, is denied *i. e.*, established as unreal by the use of the word छल, and another (the उपमान), *viz.*, केतु is established as real. In virtue of the word छल, we apprehend that what appeared on Krishṇa's brow as a frown was, in reality, but 'a comet'; thus the unreality (असत्यत्व) of the frown is brought out by implication by the employment of the word छल, expressive of 'guise'.

The अपन्हुति, however, is based on the निदर्शना in 'इन्दोः श्रियं बिभ्रति' and the उत्प्रेक्षा in व्योम्नीव वदने, since the two latter figures establish the presence of a केतु in the व्योमन् opposite the इन्दु, which is necessary to portend the destruction of the enemy. Thus there is in this st., a सङ्कर of three figures, *viz.*, निदर्शना, उत्प्रेक्षा, and अपन्हुति.

Acc. to the canon of Sanskrit poetics, *viz*, the last stanza of every canto of a महाकाव्य must be in a different metre from the rest, the metre of this st. is changed; it is शार्दूलविक्रीडित. Besides, in this st. the subject-matter of the next canto is suggested. *Cf.* एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ॥ नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः

सूचनं भवेत् ॥ *Sâh.* D. VI. 320–21. The first 73 stenzas of this canto are in the वंशस्थ (also called वंशस्थविल and वंशस्तनित), which metre is defined as 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ. The scheme of the *gaṇas* is ज, त, ज, र: —

श्रियः प	तिः श्री म	ति शा सि	तुं ज गत्
⏑ — ⏑	— — ⏑	⏑ — ⏑	— ⏑ —
ज	त	ज	र

St. 74. is in the पुष्पिताग्रा metre (also called औपच्छन्दसिक). It is a metre consisting of four quarters, which are alternately similar. It is defined as 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । The scheme of the *gaṇas* is:–न, न, र, य (in the odd quarter)
न, ज, ज, र, ग (in the even quarter)

हृ द य–	म रि व–	धो द या	–दु दू ढ–
⏑ ⏑ ⏑	⏑ ⏑ ⏑	— ⏑ —	⏑ — —
न	न	र	य

द्रु ढि म	द धा तु	पु नः पु	र न्द र	स्य
⏑ ⏑ ⏑	⏑ — ⏑	⏑ — ⏑	— ⏑ —	—
न	ज	ज	र	ग

The last st. is the शार्दूलविक्रीडित metre, consisting of four quarters, each of 19 syllables, there being a pause at the 12th syllable and at the end of each *pâda* (quarter.). The definition is–सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्.

The schemes of the *gaṇas*:—म, स, ज, स, त, त, ग

ओ मि त्यु	क्त व तो	ऽथ शा र्ङ्गि	ण इ ति	व्या हृ त्य	वा चं न	भो
— — —	⏑ ⏑ —	⏑ — ⏑	⏑ ⏑ —	— — ⏑	— — ⏑	—
म	स	ज	स	त	त	ग

CANTO II.

1. *Construe*: अथ यियक्षमाणेन पार्थेन आहूतः अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः मुरं द्विषन् कार्यद्वयाकुलः आसीत्.

यियक्षमाणेन (*qual.* **पार्थेन**), 'wishing to (or who was about to) perform a sacrifice'. After Yudhishthira had been established at Indraprastha as king of half of the kingdom conferred on him by Dhritarâshtra, Nârada once paid him a visit and advised him to perform the *Râjasûya* sacrifice to assert his supremacy over other kings. After the divine sage had left, Yudhisthira could think of nothing else than the Râjasûya. Having consulted with Vyâsa and Dhaumya, he sent his son, Indrasena, to bring Krishṇa to Indraprastha. **यियक्षमाणेन**, present part. of the Desiderative of यज्. **पार्थेन**, *lit.*, 'by the son of Pṛthâ (Kuṇtî), *i. e.*, by Yudhishthira or Dharma, eldest of the Pâṇdavas. पृथायाः अयम् पार्थः, from पृथा + अण्, a *Tad.* affix, in the sense of, 'belonging to,' *i. e.* 'son of'. See *Mall.* **अथ**, 'soon after' the message of Indra had been delivered to him by Nârada. **द्विषन्मुरं**, मुरं द्विषन्, 'the enemy of Mura'. मुर, a great demon who had seven thousand sons. He was an ally of the demon, Naraka, who ruled over Prâg-jyotisha, and assisted him in the defence of that city against Krishṇa. He placed in the environs of the city 'nooses the edges of which were as sharp at razors', but Krishṇa cut them to pieces with his discus, slew Mura, and 'burnt his seven thousand sons like moths with the flame of the edge of his discus'. मुरारि, मुरजित् and मुरमर्दन are well-known appellations of Krishṇa.

मुरं, the accusative, governed by द्विषन्, acc. to 'द्विषः शतुर्वा' *Paṇ.*, *i. e.*, द्विषत् governs either the accusative or the genitive. द्विषत्–द्वेष्टि इति, the pres. part. affix अत् is added to द्विष् in the sense of 'an enemy'–'द्विषोऽमित्रे'–*Pâṇ.* III. 2. 131. अभिचैद्यं, may be taken either as an अव्ययीभाव compound, acc. to 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'—*Pâṇ.* II. 1. 14., or separately, अभि governing चैद्यं in the

accusative, as a कर्मप्रवचनीय, acc. to 'अभिरभागे' *Pân*. I. 4. 91. See note to अभिसार्य-I. 16. above. **चैद्यं**, See note to st. 75 of the first canto.

प्रतिष्ठासुः, प्रस्थातुं इच्छुः-Desiderative agent noun from स्था with प्रति, 'intending to march'. **कार्यद्वयाकुलः**, कार्ययोः द्वयं कार्यद्वयं, कार्यद्वयेन आकुलः, 'perplexed between two alternative courses of action'; 'distracted on account of two conflicting duties'. Krishṇa found himself in a fix, when an invitation came from Yudhishthira to assist at the *Râjasûya* sacrifice which the latter was going to celebrate. He had, only a little while ago, made up his mind to march against Śiśupala at the importunate message of Indra delivered to him by Nârada. He could not decline to attend the sacrifice, a most important politico-religious ceremony to be performed by a relative so dear to him, nor could he give up his resolve to chastise the arch-enemy of the gods and men, Śiśupâla. Faced as he was with two conflicting duties, he was at a loss what course of action to take, both duties appearing almost equally imperative.

2. *Construe*: अथ असौ अभिनभः गुरुकाव्यानुगां चान्द्रीं श्रियं बिभ्रत् उद्धवसीरिभ्यां सार्धं सदः आसदत्.

उद्धवसीरिभ्यां, 'with Uddhava and Balarâma'. **उद्धव** (also called पवनव्याधि) was the most trusted of Krishṇa's friends and counsellors. He was a cousin of Vasudeva, Krishṇa's father, and hence a highly respected elderly person among the Yâdavas. सीरि, सीरः (plough-share) अस्य अस्ति (प्रहरणत्वेन) अस्य, *lit.* 'the wielder of a plough-share', *i. e.*, Balarâma. सीरपाणि, हलायुध, लाङ्गली, संकर्षण &c. are some of the appellations of Balarâma, as the plough-share was his special weapon. **आसदत्**, Aorist 3rd sing. of आ-सद्, 'to enter'. **सदः**, *obj.* to आसदत्, 'council-hall'—सीदन्ति अस्यां इति, from सद्+अस् (असुन्) an *Uṇ*. affix. **गुरुकाव्यानुगां** (*qual.* **चान्द्रीं श्रियं**), गुरुश्च काव्यश्च गुरुकाव्यौ तौ अनुगौ यस्यां तां, 'in which Guru (Brihaspati) and Kâvya (Śukra) are in attendance'. गुरु, the planet Jupiter. काव्य, Śukra, the planet Venus. '**शुक्रो** दैत्यगुरुः काव्यः'—*Amar*. **चान्द्रीं** *qual*. **श्रियं**, 'the beauty (*or* lustre) of the moon'. **श्रियं**, *object* to

रविभ्रत्. अभिनभः-'in the sky'—either an अव्ययीभाव comp. or Accusative with a कर्मप्रवचनीय. See note to st. 1 above. गुरुकाव्यानुगां...श्रियम् The (implied) comparison between Krishṇa attended by Uddhava and Balarâma, and the Moon in conjunction with Jupiter and Venus is faulty, inasmuch as Krishṇa was *dark* in colour, and as such cannot be fitly compared to the Moon, who is of a bright, white colour. The figure in the st. is निदर्शना.

3. *Construe*: जगतः शान्तये समुपेयुषी जाज्वल्यमाना असौ नरशिखित्रयी सभावेद्यां व्यद्योतिष्ट.

जाज्वल्यमाना, 'blazing'—present part. of the Frequentative of ज्वल्. जगतःशान्तये, 'for the peace of the world', that peace may be restored to the world, (1) by killing the disturbers of the world's peace, like Śiśupâla,—(the *trio of men*), (2) by averting or removing evil (the three fires in which the शान्तिहोमः is performed. For शान्तिहोम, see *M. S.* 4. 150.) व्यद्योतिष्ट, Aorist 3rd sing of वि-द्युत् 'to shine, glow'. सभावेद्यां, सभा एव वेदिः तस्यां, 'on the altar in the form of the council-chamber'. The council-chamber is, by a metaphor, represented to be an altar on which three fires, *viz.*, the three men, blazed high. Sacrificial fires are lighted on an altar specially constructed for them. नरशिखित्रयी, नरा एव शिखिनः नरशिखिनः, तेषां त्रयी, 'the triad of fires in the form of men'. The three men, *viz.*, Krishṇa, Uddhava, and Balarâma, are metaphorically represented to be the three sacred fires, which every house-holder is enjoined to maintain in the house They are (1) the गार्हपत्य, the household fire, which the lord of the house (गृहपति) receives from his father and transmits to his son, which is thus perpetually maintained in the family; (2) the आहवनीय, the sacrificial fire, which lighted from the 'perpetual fire', into which all such rites as the पञ्चमहायज्ञs are performed; (3) the दक्षिण, the southern fire, used in the अन्वाहार्य sacrifice.

The figure in the st. is रूपक, as the three men are identified with the three sacred fires, and the council-chamber, with an altar.

4. *Construe:* रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमाः ते एकाकिनः अपि परितः पौरुषेयवृता इव चकाशिरे.

रत्नस्तम्भेषु, 'in the jewelled pillars.' रत्नानां स्तम्भाः तेषु, षष्ठी तत्पुरुष, the Genitive denoting प्रकृतिविकृतभाव, the relation between प्रकृति (the material) and the विकृति (the thing made of it). **संक्रान्तप्रतिमाः**, संक्रान्ताः प्रतिमाः येषां ते, *lit.*, 'whose images were transferred,' *i. e.*, 'reflected.' **एकाकिनः**, 'unattended'; 'by themselves'. **पौरुषेयवृताः**, पौरुषेयेण वृताः, 'surrounded by a large number of men (*i. e.*, attendants)'. पौरुषेयं, पुरुषाणां समूहः पौरुषेयं; from पुरुष+ढञ् (एय), a *Tad.* affix, added in the sense of 'an assemblage; crowd'—'सर्वपुरुषाभ्यां ढञ्'–*Pâṇ.*—'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम्'—*Vârtika.*

There were many jewelled *or* crystal pillars in the council-hall. The figures of the three persons were reflected in them. It, therefore, appeared as if they were surrounded on all sides by a crowd of attendants though, in fact, each, for the sake of secrecy in their deliberations, had come unattended. The figure is evidently उत्प्रेक्षा.

5. *Construe:* अमी यानि उत्तुंगहेमपीठानि अध्यासामासुः तैः केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ऊहे.

केसरि°—केसरिभिः क्रान्तानि यानि त्रिकूटस्य शिखराणि तेषां उपमा, 'resemblance to the (three) peaks of Trikûta occupied by (three) lions.' the three were seated on high seats of gold; they were all very valiant men with majestic figures; therefore they looked like three lions (the type of bravery and majesty), occupying the high outstanding three golden peaks of mount Trikûta. Mount त्रिकूट, on which Lankâ was situated, was a mountain of gold, having three high peaks (त्रीणि कूटानि यस्य सः). The figure in the st. is उपमा, the high golden seats being compared to the golden peaks of mount Trikûta, and the three men to lions, occupying them.

6. *Construe.* अथ विचक्षणाः हरिः गुरुद्वयाय गुरुणोः उभयोः कार्ययोः तं विप्रतिषेधं आचक्षे.

गुरुद्वयाय, 'to the two elders', viz. Uddhava, his uncle, and Balarâma, his elders brother. गुरुणोः उभयोः कार्ययोः— 'between two important duties'. See note to st. 1 above. विप्रतिषेधं, 'conflict; dilemma'. विचक्षणः 'wise'; 'learned.' विचष्टे (विशेषेण चष्टे) इति, from वि-चक्ष्+युच् (अन)–कर्तरि acc. to 'अनुदात्तेतश्च हलादेः'—*Paṇ*. III. 2–149, or ल्युट् कर्तरि, acc. to न्यास.

7. *Construe*. कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः तस्य सरस्वती द्योतितान्तसभैः स्मितैः स्नपिता इव शुद्धवर्णा अभवत्.

द्योतिता°-(*qual*. **स्मितैः**), द्योतिता अन्तःसभा यैः तैः, 'which lighted up the interior of the council-hall'. अन्तःसभाः, अन्तःप्रधाना सभा, 'the interior of the hall'. **कुन्द°**—(*qual*. **तस्य**), कुन्दकुड्मलानां यानि अग्राणि तानि इव दन्ताः यस्य सः, 'whose teeth were like the tips of the *Kunda*-buds'. The *Kunda* flower is regarded as a type of whiteness by Sanskrit poets and as such, forms a standard comparison in the description of beautiful teeth. *Cf*. परभृत-कलगीतैर्ह्रादिभिः सद्वचांसि स्मितदशनमयूखान् कुन्दपुष्प प्रभाभिः।......उपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम्–*Ṛtu*. 6. 29. **स्मितैः स्नापितेव...सरस्वती**— 'His *Saraswatî* was, as it were, bathed in (the light of) smiles, so as to have her *complexion* made quite *clear and bright*.' The (white) complexion of his *Saraswatî* was made quite clear and bright, for she was bathed, as it were, in the smiles that lighted up the room with their white lustre. There is a श्लेष (*double entendre*) on the words **सरस्वती** and **शुद्धवर्णा—सरस्वती**, (1) speech (वाक्); (2) *Saraswatî*, the goddess of speech (वाग्देवी). **शुद्धवर्णा**, (1) 'in faultless (*or* correct) words (अदोषाक्षरा)'; (2) 'of a clear white complexion (धवलकान्तिः)'. So the sentence conveys that Krishṇ's speech, delivered in correct faultless words, was made such, as it were by being purified in the flood of light shed by his smiles.

The figure in the st. is उत्प्रेक्षा, as the poet fancies the purity of complexion of *Saraswati* (or correctness of speech) to be due to a bath in the bright smiles of *K*rishṇa.

8. *Construe*: भवद्गिरां अवसरप्रदानाय नः वचांसि (उच्यन्ते). पूर्वरङ्गः नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसङ्गाय (प्राक्रियते).

अवसरप्रदानाय 'to give you occasion' (to set forth your views); to invite discussion, that we may arrive at some decision. **अवसरः**, 'scope; occasion'. **पूर्वरङ्गः** &c., 'The पूर्वरङ्ग ceremony is performed to introduce the subject-matter of the play.' पूर्वरङ्गः (पूर्वं रज्यते अस्मिन् इति पूर्वरङ्गः, तत्स्थं कर्म अपि पूर्वरङ्गः) was an elaborate (नान्दीगीतवादित्राद्यनेकाङ्गविशिष्टः) religious ceremony which, as laid down in Bharata's Nâtyaśâstra, it was necessary to perform for the removal of obstacles before the play actually commenced. This ceremony consisted of twenty-two items, such as प्रत्याहार, अवतरण, नान्दी &c., which were to be gone through by the Sûtradhâra assisted by the कुशीलव (actors). However, in the Sanskrit plays now extant, all the items of the पूर्वरंग, except the नान्दी (the benedictory stanza or stanzas, which in some of the plays, suggest the plot), are omitted. यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रंगविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरंगः स उच्यते ॥ प्रत्याहारादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥–*Sâh. D.* IV. 22, 23. The नान्दी was compulsory and was recited by the Sûtradhâra who figured prominently in the पूर्वरंग (सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः । पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृतम्–*Bh. Nât.* V. 98). After the performance of the पूर्वरंग, the सूत्रधार and his followers, as laid down by Bharata, left the stage, and the direction of the stage-business was taken up by the स्थापक, who next entered and introduced the subject-matter of the play. This part of the play in which the स्थापक figured prominently, is called प्रस्तावना or आमुख. त्र्यस्रं वा चतुरस्रं वा शुद्धं चित्रमथापि वा । प्रयुज्य रंगं निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः ॥ प्रयुज्य विधिनैव तु पूर्वरंगं प्रयोगतः । स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥—*Bh. Nât.* V. 149, 150; पूर्वरंगं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥ प्रथमं पूर्वरंगश्च ततः प्रस्तावनेति च आरम्भे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते । *Sâh. D.* VI. 26, 27.

However, in the Sanskrit plays now extant, the स्थापक does not figure at all in the प्रस्तावना, and it is the सूत्रधार who does all the stage-business, which according to Bharata, properly belonged to the स्थापक. The ancient rule of Bharata, it seems, fell into disuse, and the conduct of the प्रस्तावना fell to सूत्रधार, presumably because the पूर्वरङ्ग was found to be too elaborate

and taxing the patience of the audience unnecessarily and spoiling the charm of the play.—'इदानीं पूर्वरंगस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः'—*Sah. D.* In fact, the पूर्वरंग was later almost dispensed with and gave place to प्रस्तावना, with the सूत्रधार himself figuring in it as the manager of the stage-business. प्रस्तावना (Introduction) is an introductory dialogue (at the beginning of a play) between the सूत्रधार and one of the actors, which after giving on account of the anthor and his qualifications &c., introduces the audience to the incidents of the drama.–नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः **प्रस्तुताक्षेपिभि**र्मिथाः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना **प्रस्तावना**पि सा—*Sâh. D.* 287 It is thus clear that पूर्वरंग and प्रस्तावना were originally distinct from each other, the play actually commencing with the प्रस्तावना, which in reality introduced the subject-matter of the play. It seems, therefore, that in the present st., the word पूर्वरंग is loosely used for प्रस्तावना, as it is distinctly said 'to serve the purpose of introducing the plot of the play' (नाटकीयस्य वस्तुनः प्रसंगाय). **प्रसंगाय,** 'for introducing'; merely serving the puspose of setting the action of the play going. **नाटकीयस्य वस्तुनः,** 'of the plot of the play.' नाटकीय, from नाटक+छ (ईय) a *Tad.* affix, which is added in the sense of 'of; relating to'. **वस्तु,** 'plot', 'subject-matter'. 'कालिदासग्रथित**वस्तुना** नवेनाभिज्ञानशाकुन्तलाख्येन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः–*Sâk.* 1.

The figure in the st. is प्रतिवस्तूपमा, because the common property, *viz.* प्रसञ्जकत्व of हरिवाक्य and पूर्वरंग, is expressed in different words in two sentences, independent of each other.

9. *Construe*: दिशां जित्वरैः भ्रातृभिः करदीकृतभूपालः तपसाः सुतः अस्मत् विना अपि इज्यायै अलं भूष्णुः.

करदी°—(*qual.* **तपसः सुतः**), अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृता भूपालाः येन सः, 'who has made all kings tributary to himself', *i. e.,* who has made all the kings acknowledge his suzerainty. *Cf.* दत्तां मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे.—*Veṇi.* 6. 19. A king, proposing to perform the राजसूय sacrifice, had

first to bring all kings under his suzerainty. This sacrifice, though religious in nature, was political in its operation, in as much as it implied that the king who performed it was a universal monarch, a king over kings, and all the tributary princes had to be present at and take part in the sacrifice. Yudhishthira had sent his four brothers with large armies to conquer all the quarters (दिग्विजय). They all returned to Indraprastha in a year, laden with booty having reduced to subjection the kings of all the parts of the then known world. See *Mbh. Sabha*. Chap. 25–32. करं ददाति इति करदः, *lit.* 'paying tribute,' *i. e.*, tributary. **भ्रातृभिः** by his brothers, Bhíma, Arujna, Nakula, and Sahadeva, who were sent to conquer the quarters. **जित्वरैः** '. 'conquering'; 'subjugating', जेतुं शीलं येषां तेः, तैः, from जि + क्वरप् (वर), a *Krit.* affix, acc. to 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्'—*Pâṇ.* III. 2. 163. 'जेता जिष्णुश्च जित्वरः'—*Amar*. **भूष्णुः**, 'becoming', 'being', from भू + ग्स्नु (स्नु) a *Krit.* affix, before which इ is not inserted and भू does not take Guṇa. ग्लाजिस्थाश्च ग्स्नुः'–*Pân.* 2. 139. ग्ला-जि-स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च तच्छीलादिषु ग्स्नुः प्रत्ययः–*S. K.* **इज्यायै**, 'for the sacrifice.' इज्या from यज्+क्यप् (य), a *Krit.* affix, forming an abstract noun in *fem.* gender,–' व्रजयजोर्भावे क्यप् '—*Pâṇ.* III. 3. 98. **तपसः सुतः**, the son of *Tapas*,' *i. e.* Yudhishthira. तपस् is an epithet of Yama or Yama–dharma, the god of justice.

Krishṇa, in this st., expresses his opinion that his presence at the sacrifice is not quite necessary, as Yudhisthira is quite able to carry the rite to a successful conclusion, aided as he is by his four valiant brothers who have reduced to subjection all the sovereigns in the four quaerters.

10. *Construe*: उत्तिष्ठमानः परः पथ्यं इच्छता न उपेक्ष्यः, हि वर्त्स्यन्तौ आमयः स च शिष्टैः समौ आम्नातौ.

उत्तिष्ठमानः, rising; 'growing in power; 'ambitious'. The verb स्था with उद्, when used in a figurative sense, 'aspiring', growing in power'. takes the Atmanepada–' उदोऽनुर्ध्वकर्मणि '—*Paṇ.* I. 3. 24.—' उद ईहायामिति वक्तव्यम् '–*Vârtika.* **परः**, 'an enemy'. **पथ्यं**, 'what is beneficial or wholesome'; 'what is to one's good'.

समौ हि &c., 'for he (an enemy) and a disease, when growing, are regarded by the wise as alike' (in their fatal effects), *i. e.*, if their growth be not checked in time, they will prove very injurious; if an enemy, growing in strength, be not put down in time, he will prove too formidable; if a disease, becoming serious, be not checked in time, it will prove incurable. **शिष्टैः**, 'by the wise.' हिताहितं विशिनष्टि विवेचयति इति शिष्टः. Manu describes a शिष्ट thus: धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः–*M. S.* 12. 109. **वर्त्स्यन्तौ**, *qual.* **आमय** and **सः** jointly.

What Krishṇa intends to convey by saying 'उत्तिष्ठमानस्तु &c. is that it would be unwise to ignore Śisupala any longer, as he is an enemy that is steadily growing in power, and as such would surely prove too strong for them, if he be not put down at once.

11. *Construe*: सात्वतीसूनुः यत् मह्यं अपराध्यति (ततः) न दूये. (किं) तु (सः) लोकं दन्दह्यते यत् अदः मां दुःखाकरोति.

सात्वतीसूनुः, the son of Sâtvatî, *i. e*, Śiśupâla. सात्वती was a sister of Vasûdeva. See note to I. 70, above. **यन्मह्यमपराध्यति**, 'that (he) wrongs me', *i. e.*, for any personal wrongs I have suffered at his hands. **दन्दह्यते** 'torments;' 'oppresses;'–Pres. 3rd Sing. of the Frequentative of दह्–गर्हितं यथा स्यादेवं दहति. The Frequentatives of the roots लुप, चर्, दह्, दंश्, imply *reproach* on the manner of doing the act—'लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्'—*Pâṇ*. III. 1. 24. **अदः**, 'this', *viz.*, that he torments the world. **दुःखाकरोति**, 'gives pain (by improper conduct)'—दुःखं अनुभावयति. The *Tad.* affix डाच् (आ) is added, like च्वि, to दुःख, when the meaning is 'troubling one who ought not to be troubled'–'दुःखात् प्रातिलोम्ये'—Before this affix the final अ of दुःख is dropped, and the verbal forms of कृ are added to the base, which is regarded as a preposition.

12. *Construe*: तावत् मम मतं इदम्. अंग वाम् अपि श्रूयताम्. ज्ञातसारः अपि एकः कार्यवस्तुनि सन्दिग्धे खलु.

मतम्, 'view; opinion'–मतं, the past pass. part. of मन्, used in the sense of the present tense (acc. to 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'—

Pâṇ.) and governs the Genitive, acc. to ' क्तस्य च वर्तमाने '— *Pâṇ.* II. 3. 67. **ज्ञातसारः**, ज्ञातं सारं येन, ' one who knows what is proper,' *or* ' one who knows the theory. **संदिग्धे कार्यवस्तुनि**, ' hesitates in a matter that is to be undertaken '; does not knows what course to take.

13. *Construe:* माधवः यावदर्थपदां एवं वाचं आदाय विरराम. (तथाहि) महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः (भवन्ति).

यावदर्थपदां, यावानर्थः तावान् यावदर्थं, यावदर्थं पदानि यस्याः ताम्, ' having words just enough to convey the meaning '; ' in words, just enough to convey his opinion ', *i. e*, not using many words; succint. यावदर्थं is an अव्ययीभाव compound–' यावदवधारणे '— *Pâṇ.* II. 1. 8. **महीयांसः**, ' great or noble-minded men '. *Cf.* प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं-यया *Kir.* 2. 21. The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास.

Stanzas 14–21 form one sentence, the subject being **रामः** in st. 14., and the finite verb, **जगाद** in st. 21. The eight stanzas, thus making up one complete sentence, form what is called a **कुलक** (group of 5 or more verses making one sentence):–द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

14. *Construe:* ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ओष्ठेन (उपलक्षितः) रामः (जगाद).

सपत्ना°—सपत्नस्य यः अपनयः तस्य स्मरणेन यः अनुशयः तेन स्फुरति इति तेन, ' quivering in deep hatred (or wrath) stirred at the memory of the wrongs done by the enemy'. सपत्नः-सपत्नीव (*i. e.*, making one unhappy like a co-wife) form सपत्नी + व्यन् (अ), acc. to ' व्यन् सपत्ने ' —*Pâṇ.* IV I. 145. Acc. to Vâmana, however, the word has no derivation—' सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव '–*Kâśikâ.* (समानः पतिः यस्याः सा सपत्नी ' a co-wife'). **अपनयः**, ' injury; wrong '. अनुशयः, from शी with अनु ' to lie close to ' (the mind), has two meanings: (1) ' deep hatred; wrath. ' (2) regret, sorrow; repentence. ' अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ' *Amar.* Here the word has former sense.

रामोष्ठ°,—रामायाः ओष्ठबिम्बस्य चुम्बनेन चुञ्चुः रामोष्ठ...चुञ्चुः, तेन, 'clever at (or reputed for) kissing the *bimba*–like lower lip of his

wife'. चुञ्चु is as *Tad.* affix added in the sense of 'known for, celebrated for'; *or* 'clever or skilled in'—'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' *Pâṇ.* ओष्ठबिम्बम्, ओष्ठः बिम्बं इव, 'lower lip resembling a *bimba* fruit'-an उपमा. बिम्बं, a red fruit to which the lip is commonly compared. In compounds, the अ or आ of word before ओष्ठ may be optionally dropped ('ओत्वोष्ठयोः समासे वा'), so we have रामोष्ठ (=रामा+ओष्ठ).

In this st. there is a संसृष्टि of उपमा and वृत्यनुप्रास.

15. *Construe:* विविक्षितां तत्क्षणप्रतिसंहृतां अर्थविदः पवनव्याधेः गिरं उत्तरपक्षतां प्रापयन् (रामः जगाद).

विवक्षितां, 'about to be said or spoken'. Uddhava being the eldest of them should have naturally spoken first, but Balarâma, impetuous by nature and burning to deliver himself of what was uppermost in his mind, began to speak as soon as Krishṇa closed. Uddhava, therefore, had to withhold his speech. **अर्थविदः,** अर्थं वेत्ति इति अर्थवित्, 'one who is conversant with practical affairs' *or* 'one who is versed in polity;' 'a politician'. **तत्क्षण**°—(*qual.* **गिरं**) तस्मिन् क्षणे (एव) प्रतिसंहृतां, 'withheld (or checked) at the very instant'. Uddhava, cool and courteous enough not to take offence at this audacity of Balarâma, allowed him to have his say. **प्रापयन्,** 'giving Uddhava's speech the character of a reply (deciding the question finally). *i. e.*, making Uddhava's speech the final decision on the question. The statement of a question is called पूर्वपक्ष, 'the first side' or *prima facie* argument. It is a prima facie view or reason *con* of a question. The reply, refuting the पूर्वपक्ष and leading up to the conclusion or decision, is called the उत्तरपक्ष, or reason *pro.* **पवनव्याधेः**—Uddhava was called पवनव्याधि, probably because he suffered from gout or rheumatism (वातरोग).

16. *Construe:* मदिरास्वादमदपाटलितद्युती रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ घूर्णयन्.

मदिरा°—मदिरायाः आस्वादेन जातः यः मदः तेन पाटलिता द्युतिः ययोः तौ, 'reddened by intoxication caused by drinking wine'.

Balarâma is represented as being addicted to wine and was called मधुप्रिय, प्रियमधु &c. Once in a drunken mood, he called upon Yamunâ (river) to come to him that he might bathe in her waters; but his command not being heeded, he plunged his plough-share (सीर or हल) into the river, and dragged the waters whithersoever he went, until Yamunâ appeared in human form and besought his forgiveness. **रेवतीवदनो°**—रेवत्याः वदने यत् उच्छिष्टं तेन परिपूते पुटे ययोः तौ, 'the lids of which had became purified by the leavings from the mouth of Revatî.' When Revatî had kissed overnight her husband's eyes in amorous sport, the wine she had drunk and the betel-roull she had chewed left their traces on them; these things from her month gave purity to Balarâma's eyes. The fragments or leavings of anything chewed or drunk, impure, in fact, though they be, are regarded as pure, when they have left a woman's lips kissing in amorous sport. 'रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्.' This explains away the apparent incongruity in the impure उच्छिष्ट being represented as purifying (परिपूतिकर). The figure, therefore, is विरोध (विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः–*K. P*, X. 24). Sanskrit poets are fond of describing the kissing of the eyes (अक्षिचुम्बन) as a principal feature of the amorous sports of lovers.–'मा वम संवृणु विषमिदमिति सातंकं पितामहेनोक्तः। प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरं चक्षुः—*Âryâ S.* 2. लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बुलरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन चातिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तानाशानाम्–*Harsha.* 4.

17. *Construe*: आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीं वनमालां अभिमानोष्णैः मुखानिलैः म्लापयन्.

आश्लेषलोलुप°—(*qual*. **वनमालां**), आश्लेषे लोलुपायाः वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य साक्षिणीम्, 'bearing testimony to the hardness of the breasts of his wife, eager for embrace', *i. e.*, which was always pressed by the breasts. **साक्षिणी**,–साक्षिन्, lit., 'seeing with one's own eyes', from साक्षात्+इन्, a *Tad.* affix, acc. to 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्'–*Pâṇ.* V. 2. 90. *or* सह अक्षि अस्य इति. **अभिमानोष्णैः**, 'hot on account of hauteur'. Balarâma's hauteur made his breath so hot that it withered the garland of flowers round his neck—an exa-

ggeration (अतिशयोक्ति). **वनमालां**, a long garland made of a variety of wood-flowers and tender sprouts of trees, reaching down to the feet. It is described as 'पत्रपुष्पमयी माला **वनमाला** प्रकीर्तिता ।' 'आपादपद्मं या माला **वनमालेति** सा मता ।' 'अजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या **वनमालेति** कीर्तिता' ॥

18. *Construe*: सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः दधत् (रामः जगाद).

सन्ध्यारुण°—(*qual.* **स्वेदविप्रुषः**), सन्ध्यायां अरुणं यत् व्योम तस्मिन् स्फुरन्त्यः याः ताराः ताः अनुकुर्वन्ति इति तथोक्ताः, 'resembling the stars twinkling in the sky reddened at dusk'. **द्विषद्द्वेषो°**—(*qual.* °**विप्रुषः**)—द्विषतः द्वेषेण उपरक्ते अङ्गे सङ्गिनी, 'standing on his body reddened through hatred for (wrath at) the enemy.' **स्वेदविप्रुषः**, 'drops of perspiration'. Balarâma was so burning with rage that his whole body became red and was covered all over with drops of perspiration. The poet compares Bâlârama's body reddened in anger to the sky suffused with a rosy glow at twilight, and the bright drops of perspiration to the twinkling stars (in the rosy twilight sky).

19. *Construe*:—प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा कृष्णोत्तरासङ्गरुचं चैातपल्लवीं विदधत् (रामः जगाद).

प्रोल्लसत्कुण्डल°—प्रोल्लसन्ति यानि कुण्डलयोः प्रोतानि पद्मरागदलानि तेषां त्विषा, 'by the lustre of the sparkling rubies (*lit.* pieces of rubies) set in his ear-rings'. **कृष्णो°**—कृष्णः यः उत्तरासंगः तस्य रुचं, 'the hue of his dark-blue upper garment'. **चौतपल्लवीं**, चूतपल्लवस्य इमां, 'of (*i. e.*, like that of) the mango-blossom'; the colour of the mango-blossom is dark-red. The red lustre of the rubies in the ear-rings of Balarâma fell on his dark-blue robe which, therefore, came to have the hue of tender mango-sprouts (*or* of mango-blossoms), *viz*: dark-red, or purple. The blending of the red lustre of the rubies and the dark-blue hue of the garment gave rise to a purple shade on the latter.

20. *Construe*:—ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया मदिरया कृतानुव्याधं मुखामोदं उद्वमन्.

ककुद्मिकन्या°—(*qual.* **मदिरया**), ककुद्मिकन्यायाः वक्त्रस्य अन्तः वासेन लब्धः अधिवासः यया तया, 'which had acquired a sweet smell by a stay in (having been held in) the mouth of Revatî'. The sweet odour that Balarâma's mouth emitted was really that of the wine which had been perfumed in his wife's mouth. Balarâma and Revatî had exchanged draughts of wine overnight. The draught from Revatî's mouth owed its fragrance to the natural sweet odour of her mouth. It was this draught that had imparted sweet odour to Balarâma's mouth.

ककुद्मिकन्या, Revatî, daughter of King Raivata (also called Kakudmin) and wife of Balarâma. Raivata or Kakudmin was the king of Ânarta and built the city of Kuśasthalî which he made his capital. His daughter Revatî was so beautiful that not deeming any mortal worthy of her, he went to Brahmâ to consult him about a husband for her. Brahmâ delivered a long discourse on the glories of Vishṇu, and directed Raivata to go to Dwârakâ where a portion of Vishṇu was incarnate in the person of Balarâma, a husband quite worthy of his lovely daughter. In the meanwhile, ages had elapsed unnoticed while Raivata was in heaven, and when he returned to earth, he found that his capital Kuśasthalî was being ruled by Kṛishṇa who had changed its name to Dwârakâ. He went to Balarâma and gave him Revatî, but that hero, "beholding the damsel of excessively lofty in height, shortened her with the end of his plough-share, and she became his wife". Revati is said to have taken part in her husband's drinking bouts.

कृतानुव्याधं, कृतः अनुव्याधः यस्य तं, 'united with'; 'blended with'. अनुव्याध 'contact; union', a noun from अनु-व्यध् 'to blend, mix, pierce'+घञ्, a *Krit*. affix. In Mallinâtha's commentary, 'मदिरा-राममुखगन्धयोः स्वगन्धतिरोधानेन' should be corrected to 'मदिरारामसुखयोः स्वगन्धतिरोधानेन', and 'तत्र' after 'तद्गुणयोः' should be omitted.

In the st. there are two तद्गुण figures, as the wine and Balarâma's mouth are described as having given up their own fragrance and acquired the superior odour of the wife's

mouth and of the draught of wine from Revati's mouth respectively. Of these two figures, the latter is heightened by the former. Thus there is a संकर of two तद्गुणs. The figure तद्गुण to thus defined–स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत्। वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः—*K. P.* X 51.–'अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात् तद्गुणसंपद्धुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते। तस्य अप्रस्तुतस्य गुणः अत्रेति व्युत्पत्तेः'–*Kâvyapradîpa.*

21. *Construe*:—वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः मधुलिहः उदग्रदशनांशुभिः श्वैत्यं नयन् (रामः) जगाद.

जगाद—Subj. **रामः** in st. 14. **वदनछद्म°**—(*qual.* मधुलिहः), वदनं एव छद्म यस्य तत् पद्मं वदनच्छद्मपद्मं, तस्य पर्यन्ते पतान्ति इति तान्, 'hovering around the lotus in the guise of his face'. The black bees, attracted by the fragrance of Balarâma's mouth, hovered about his face. The poet fancies that Balarâma's face was in reality a lotus, that had assuamed the guise of a face, and the bees were therefore attracted to it. **नयन्** &c. 'turning the black bees white by the brilliant rays shooting from his teeth'. Such was the effulgence of Balarâma's teeth that, when he was speaking, even the black bees, hovering about his face, looked white, being suffused with it. The figure in the st. is तद्गुण, as the bees are described as losing their original black, and assuming the white colour of Balarâma's teeth. The तद्गुण depends on the अपह्नुति, in 'वदनच्छद्मपद्म'.

22. *Construe.*—वासुदेवेन अदीनं अनादीनवं यत् ईरितं तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलं उत्तरम्.

वासुदेवेन, 'by Krishṇa'. **वासुदेव** is derived as:—(1) वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् (from वसुदेव + अण्), (2) सर्वमस्मिन् सर्वत्र वा वसतीति वासुः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः। सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते–*Vish. P.*; (3) वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति. **अदीनं**, 'bold'; 'spirited'. **अनादीनवं**, न आदीनवः यस्मिन् तत्, 'faultless'. आदीनवः, fault.—'आदीनं यथा तथा वाति इति or आ (समन्तात्) दीनान् वाति इति–आ+दीन + वा ('to blow')+क (अ). a *Krit.* affix, denoting agent. **क्रिया**, 'carrying out'; 'execution'. **उत्तरं**, 'reply'; 'final decision'. Balarâma means to say that the bold policy advocated in

Krishṇa's speech should forthwith be adopted and carried into execution.

23. *Construe*—लघु अपि एतत् वचः भूयस्या वाचा न अतिशय्यते. इन्धनौघधक् अपि अग्निः त्विषा पूषणं न अत्येति.

इन्धनौघधक्, इन्धनानां ओघान् दहति इति, 'burning up heaps of fuel', *i. e.*, very large. **पूषणं**, 'the sun'. पुष्णाति पुषति इति वा पूषा, *lit.* 'nourisher'. [पूषन्,—originally, a Vedic deity, described as a protector and multiplier of cattle and of human possessions in general, and in the character of a solar deity, as a beholder of the entire universe, and a guide on roads and journeys and to the other worlds. In the Nirukta and in works of later date, Pûshan is identified with the sun.].

The figure in the st. is दृष्टान्त, as the statement in the first line is exemplified by a proposition in the second, there being an exact correspondence (as of reflection) between the उपमान, उपमेय and साधारणधर्म; just as the sun (पूषा) cannot be excelled on account of its lustre (प्रभावत्त्वेन), so the speech of Krishṇa cannot be excelled, on account of being full of sense (अर्थवत्त्वेन).

24. *Construe*:—अतः सुविस्तरतराः मे वाचः संक्षिप्तस्य अपि अर्थगरीयसः अस्य एव वाक्यस्य भाष्यभूताः भवन्तु.

संक्षिप्तस्य (*qual.* **वाचः**) 'brief; 'concise', *i. e.*, compressing a great mass of detail within a short compass. **अर्थगरीयसः**, अर्थेन गरीयसः, 'very weighty in meaning'; 'pregnant with sense'; carrying within it a great amount of matter, pertaining to different particulars of the subject treated. By using the two epithets, संक्षिप्तस्यापि and अर्थगरीयसः, Balarâma suggests that Kṛishṇa's speech is of the character of a सूत्र work, *i. e.*, a work containing aphoristic rules (सूत्रs) such as the Vedic कल्पसूत्रs, गृह्यसूत्रs, धर्मसूत्रs, (Pâṇini's व्याकरणसूत्रs, Bâdarâyaṇás ब्रह्मसूत्रs, etc.), and therefore, require elaborate eludication, without which their full meaning and implications would be unintelligible to men of ordinary intelligence and knowledge. A सूत्र (*lit.*, 'a thread or clue') is a brief concise technical sentence compressing within the smallest

possible compass a great mass of detail pertainig to the subject treated of. The very name सूत्र points to its main characteristic and chief object, viz., extreme conciseness. "The prose in which the works are composed is so compressed that the wording of the most laconic telegram would often appear diffuse compared with it, and cannot be understood without the help of detailed commentaries (भाष्यs)". A सूत्र is thus defined:—'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ *i.e.*, a Sûtra is made up of the fewest possible words, faultless, pithy, wide in application, free from ambiguity as well as superfluity.

सुविस्तरतराः, सुष्ठु विस्तरः यासां ताः सुविस्तराः, अतिशयेन सुविस्तराः सुविस्तरतराः, 'exceedingly elaborate'; 'very diffuse', *i. e.*, expounding the subject in detail; elucidating the subject by a diffuse discussion of its different aspects. विस्तर, from वि-स्तृ+अप् (अ), a *Krit.* affix, which is added to the root to form an abstract noun, when प्रथन (expansion) *in words* is to be conveyed—'ऋदोरप्'-*Pâṇ.* III. 3.57. **भाष्यभूताः**, 'serving as (the purpose of) a commentary'; 'like a commentary'. भाष्यभूताः, भाष्यैः समाः–a नित्यसमास. भूत is classed with निभ, संकाश &c., which are used only as final members in a compound—'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः'; 'आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः'–**व्याख्यासुधा.** भाष्य, 'gloss'; 'commentary', a diffuse elucidation of Sûtras, explaining them word by word, and discussing all details, all aspects pertaining to their subject-matter. A भाष्य is thus defined: सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदोः विदुः. **वाचो** भाष्यभूता भवन्तु, Balarâma means to say that his opinion on the question is the same as that of Krishṇa. Krishṇa, however, expressed it in very few but pregnant words, and therefore, he would try to bring out their full significance by explaining the speech at length in all its aspects; his own speech would be, so to say, an elaborate commentary on Krishṇa's, delivered as it has been in aphoristic style.

25. *Construe*:—कृतिनां गिरः विरोधिवचसः वागीशान् अपि मूकान् (कुर्वते), अनुलोमार्थान् जडान् अपि प्रवाचः कुर्वते.

विरोधिवचसः (*qual.* वागीशान्), विरोधीनि वचांसि येषां तान्, 'speaking in opposition'; 'opposing in discussion'. मूकान् कुर्वन्ते 'put to silence'. वागीशान्, 'masters of speech', *i. e.*, the eloquent. अनुलोमार्थान् (*qual.* जडान्), अनुलोमः अर्थः येषां तान्, 'speaking in their favour'; having the same view or opinion on a question. अनुलोमः, अनुगतः लोमानि इति, *lit.* 'in the same direction as the hair', 'in natural order' *i. e.*, favourable, agreeble. The words सामन् and लोमन्, when preceded by प्रति, अनु or अव, take the suffix अच् (अ), before which the final consonant and the preceding अ are dropped:–'अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोम्नः'—*Pâṇ.* V. 4. 75. प्रवाचः, प्रकृष्टा वाक् येषां तथाभूतान् 'voluble'; 'eloquent'. कृतिनां, कृतं अस्ति एषां इति कृतिनः *lit.*, 'men of experience', *i. e.*, those who are well-versed or expert.

What Balarâma suggests is that he expects opposition to Krishṇa's view from Uddhava, a very eloquent speaker, but the wise words of Krishṇa ought to silence him. He himself, on the other hand, fully supporting as he does Krishṇa's policy, cannot help waxing eloquent over his speech.

26. *Construe*: दुर्मेधसः अपि ग्रन्थान् अधीत्य गुणाः षट्, शक्तयः तिस्रः, सिद्धयः तिस्रः, उदयाः च त्रयः इति व्याकर्तुं अलम्.

षड्गुणाः—The six expedients to be used by a king in foreign politics are:—(1) सन्धिः, alliance; entering into treaty with the enemy (अरिविजिगीषोर्व्यवस्थाकरणम्); (2) विग्रहः, war, carrying on military operations against the enemy; (3) यानं, marching against an enemy; leading an invasion on the enemy's territory; (4) आसनं (*or* स्थानं) suspension of fighting and remaining entrenched in a safe position, watching an opportunity to strike. (5) द्वैधं, द्वैधीभावः, (a) according to some anthorities it means 'double dealing' or 'duplicity', *i. e.*, keeping outwardly friendly relations with the enemy, but secretly planning an offensive against him,—बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकाक्षिवदलक्षितः—*Kam. N.* XI. 23. (b) acc. to others, it means, 'dividing one's army, and encountering a superior enemy in detachments'; 'harrassing the enemy by attacking

him in small contingents '; द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणं—*Mit.* on Y. 1. 347. (6) संश्रयः, forming alliance; leaguing with a stronger power for self-protection.—'सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम्। तत्र–पणबन्धः सन्धिः, अपकारो विग्रहः, उपेक्षणमासनं, अभ्युच्चयो यानं, परार्पणं संश्रयः सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभावः इति षड्गुणाः'—*Kaut. Arth.* VII. 1. सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनसंश्रयौ। द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत्.—Y. 1. 347; also *M. S.* 7. 160.

शक्तयस्तिस्रः, the three powers of a ruler, *viz*: प्रभुशक्ति or प्रभावशक्ति, the preminent position (authority) of a king in virtue of a rich treasury and good government—कोषदण्डजं तेजः. (2) मन्त्रशक्ति, the power arising from good counsel; statesmanship, diplomacy–सन्ध्यादीनां (षड्गुणानां) सामादीनां च (उपायानां) यथावत्स्थापनं न तु केवलं ज्ञानम्; (3) उत्साहशक्ति, the personal energy or valour—विक्रमबलमुत्साहशक्तिः; the second is the most important of the three. 'शक्तिस्त्रिविधा ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः। कोषदण्डबलं प्रभुशक्तिः विक्रमबलमुत्साहशक्तिः'—*Kaut. Arth.* VI. 2. 'प्रभावोत्साहशक्तिभ्यो मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते। प्रभावोत्साहवान्काव्यो जितो देवपुरोधसा–*Kaut.* N. XII. 7. **सिद्धयः (तिस्रः)**, 'the three successes', *viz.*, (1) प्रभुसिद्धिः, success achieved by the exercise of royal authority; (2) मन्त्रसिद्धि, success attained by diplomacy; (2) success won by the king's valour–'एवं सिद्धिस्त्रिविधैव। मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः। प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुशक्तिः। उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति,—*Kaut. Arth.* VI. 2. **उदयास्त्रयः**, 'the three states; the three aspects of position', *viz.*, (1) वृद्धि, progress; rise; (2) क्षय, decline; (3) स्थान, stationary condition; stagnation; status quo. उदय literally means, 'rise, prosperity', yet all the three conditions of sovereignty are called उदयाः 'on the analogy of calling a crowd as छत्रिणः (छत्रिणः यान्ति), even when some persons in the crowd may be without umbrellas'. See *Kaut. Arth.* VII. 1. **ग्रन्थान्**, *i. e*, works on political science like those of Ushanas (Śukra) and other ancient writers on polity. **व्याकर्तुं**, 'to repeat', expatiate on'. दुर्मेधसः, 'the dull-witted'—दुष्टा मेधा येषां ते. In a Bahuvrîhî comp., मेधा drops it final आ and takes अस्, when preceded by नञ्, दुस्, and सु, according to 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः'—*Pâṇ.* V. 4. 122.

Balarâma means that mere bookish knowledge of political theory is of no use; what is wanted in deciding political matters is political acumen, statesmanship, or the ability to apply the theory to practical questions of policy.

The figure in the st. is विशेष, as the agent, *viz.* कृतिनां गिरः 'the words of the wise', are described as unintentionally bringing about an impossible thing, *viz.*, striking the eloquent dumb and making the dull-witted eloquent (अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः। तथैव करणं (चेति) विशेषः (त्रिविधः) स्मृतः—*K. P*. X. 50.

27. *Consture*: अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्मिनः वाग्जालं निमित्तात् अपराद्धेषोः धानुष्कस्य वल्गितं इव वृथा.

अनिर्लोडितकार्यस्य, न निर्लोडितं कार्यं येन तस्य, 'who has not deliberated over the propriety or otherwise of a proceeding or course of action'; 'who has not thought carefully over a question in all its aspects'. **वाग्जालं**, 'empty, grandiloquent speech'. **वाग्मिनः**. 'of an eloquent speaker'. वाग्मिन्, from वाच्+ग्मिनि (ग्मिन्), a *Tad.* affix,—'वाचो ग्मिनिः'-*Pan* V. 2. 124—यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मी—*K. S.* the च् of वाच् is dropped before the affix. **निमित्तात्**, 'from the mark'; 'off the target'. **अपराद्धेषोः**, अपराद्धः इषु यस्य तस्य, 'whose arrow has gone wide of mark'. **धानुष्कस्य**-धानुष्कः, 'an archer'—धनुः प्रहरणं अस्य, from धनुस्+ठक् (इक), a *Tad.* affix, acc. to '(तदस्य) प्रहरणम्'—*Pâṇ* IV. 4. 57';—ठक् (इक) is changed to क by 'इसुसुक्तान्तात्कः'—*Pâṇ.* VII. 3. 51. 'धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः—*Amar*. **वल्गितम्**, may mean either, 'struting'; 'the pompous manner of taking up a position while shooting an arrow'; *or* 'swaggering, vaunting; bragging'.

28. *Construe*: सर्वकार्यशरीरेषु अङ्गस्कन्धपञ्चकं मुक्त्वा सौगतानां आत्मा इव महीभृतां अन्यः मन्त्रः नास्ति.

सर्वकार्यशरीरेषु—(1) सर्वाणि कार्याणि तानि शरीराणि इव (उपमितसमास), 'in all projects (to be taken in hand) like bodies (as in bodies)'—when taken to refer to महीभृतां; (2) सर्वाणि यानि कार्यशरीराणि तेषु, 'in all created bodies', in the case of the सौगतs. **अङ्गस्कन्धपञ्चकं**, अङ्गानि स्कन्धाः इव अङ्गस्कन्धाः, तेषां पञ्चकम्, (उपमित समास)—'the five

constituents of council deliberation, like the five forms of mundane consciousness (of the Buddhists)'. ऋते, 'leaving out'; 'apart from.'. The five constituents of the मन्त्र are compared to the five forms of mundane consciousness (which, according to the Buddhists, may be taken to constitute what we recognise as the आत्मन्). अङ्गपञ्चकम्—the five constituents of a council deliberation (or state-policy) are (1) कर्मणामारंभोपाय:, the means to carry out works, *i. e*, securing the means to commence offensive operations or beginning an undertaking by securing allies, etc. (2) पुरुषद्रव्यसम्पत्, command of plenty of men and money (an efficient army and a good treasury). (3) देशकालविभाग:, allotment of time and place, *i. e.*, proper discrimination of favourable time and place. (4) विनिपातप्रतीकार:, remedies against dangers, *i. e.*, means to meet emergencies or to avert dangers that may befall; (5) कार्यसिद्धि:, success in the undertakings.— 'कर्मणामारम्भोपाय:, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभाग:, विनिपातप्रतीकार:, कार्यसिद्धिरिति पञ्चांगो मन्त्र:'—*Kaut. Arth.* I. 15. 'सहाया: साधनोपाया: विभागो देशकालयो: । विपत्तेश्च प्रतीकार: सिद्धि: पञ्चाङ्ग इष्यते'—*Kam. N.* XII. 36. When any deliberation or counsel is to be held regarding any undertaking, these things, *viz*: the support in the shape of men and munitions, the means to secure the ends in view, the advantages or otherwise of time and territory, the advent of any unforeseen event, and final success, should be given the best and fullest consideration to. The king should see whether he is well supported, whether the means at his command are efficient enough, whether the advantages of soil and season are in his favour, whether any change is likely to take place by the happening of some untoward events, and whether there is any doubt about the final success. Thus मन्त्र means the consideration of all operations from the initial proceedings of a consultation to the attainment of success in the work undertaken. स्कन्धपञ्चकम्—According to the Buddhists, who deny the existence of the आत्मन् as a separate entity, human consciousness (which corresponds to what we call आत्मन्, the soul), is made up of five elements

called स्कन्धs, *viz:* (1) रूपस्कन्धः, the phenomenal world, as apprehended by the senses; (2) विज्ञानस्कन्धः, the stream of consciousness consisting in self-consciousness and apprehension of form and colour, *i. e.*, consciousness of self and the phenomenal world; (3) वेदनास्कन्धः, the stream of the feelings of pleasure, pain, etc. produced by the two aforementioned forms of consciousness *i. e.*, feelings or emotions and sensations; (4) संज्ञास्कन्धः, the stream of cognitions conversant about words, leading to nomenclature of the objects perceived; (5) संस्कारस्कन्धः, the faculty of impression leading to the formation of ideas and experience.—'चित्तचैतात्मकः स्कन्धः पञ्चविधो रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्ते एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या स विषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोल्लेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः । वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः—*Sarva—D.* II. **सौगतानां**, 'of the Buddhists'—सुगतः भक्तिः (भजनीयः) येषां ते सौगताः, 'the followers of Buddha',–सुगत् + अण्, a *Tad.* affix added in the sense of 'भक्तिरस्य'. सुगत, an epithet of Buddha—शोभनं गतं (ज्ञानं) यस्य सः–'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः'—*Amar.* **आत्मान्यो नास्ति**, 'there is no soul other than' (the five elements of mundane consciousness). The Buddhists do not recognise आत्मन् as a separate entity; their five स्कन्धs which constitute the mundane consciousness of man, correspond to what others recognise as the आत्मन् or soul.

मन्त्रो महीभृताम्, 'council deliberation (deliberation on matters of state policy), to kings'. मन्त्रः, a secret consultation or deliberation in a council, on the affairs of the kingdom on question of home as well as foreign policy. Just as to the Buddhists, in all created bodies there is no soul as an entity separate from the five forms of mundane consciousness, so to kings, in all projects, all deliberation (on matters of state policy) is nothing else than (a careful consideration of) the five constituents (of polity). Balarâma wishes to lay stress on

the primary the principle of state-craft, *viz*: that in all deliberations on matters of policy the five constituents (अङ्गs) should receive exclusive and most careful consideration. The comparison of मन्त्र to the so-called आत्मन् of the Buddhists is very apt; just as the आत्मन् of the Buddhists is nothing else than the aggregate of five स्कन्धs, so the मन्त्र of kings is nothing but the pentad of अङ्गs (constituents of state polity). It is very strange that the poet should have been so carried away by the temptation of an apt comparison offered by the Buddhist philosophy as to lay himself open to the charge of committing an anachronism; for Buddha was born several centuries after the time of Krishṇa.

29. *Construe*: सर्वाङ्गैः अपि संवृतैः (उपलक्षितः) मन्त्रः अधीरः योधः इव परेभ्यः भेदशङ्कया चिरं स्थातुं न सहते.

योध इवाधीरः, 'like a cowardly warrior'. मन्त्र is compared to a warrior who is wanting in courage. सर्वाङ्गैः संवृतैः, (1) 'with all his limbs protected with armour',—applying to a योध; (2) 'with all its constituents, well-guarded against disclosure,'—applying to मन्त्र. चिरं न सहते स्थातुं, (1) 'cannot long make a stand' (against the enemy in battle)–as applying to a योध; (2) 'cannot long remain secret'–as applying to मन्त्र. परेभ्यः भेदशङ्कया, (1) 'being in dread, being pierced (wounded) by the opposing fighters',—as applying to a योध; (2) 'owing to the danger of being disclosed by others' (मन्त्र). Balarâma means to say that delay in executing the plans settled in a council deliberations is dangerous, as there is no knowing when these plans may be disclosed to the enemy, if immediate action be not taken.

The figure is उपमा based on श्लेष (*i. e., double entendre* on the attributives.)

30. *Construe*: आत्मोदयः परज्यानिः इति द्वयं इयती नीतिः, तत् ऊरीकृत्य कृतिभिः वाचस्पत्यं प्रतायते.

आत्मोदयः, 'advancement of self'; 'self-aggrandisement'. परज्यानिः, 'fall of the foe'; 'overthrow of the enemy'. इयती

नीतिः, 'polity amounts to this and nothing more'; 'this is the substance of politics'. तत्, *i. e.*, these two main objects of sovereigns, which constitute polity. वाचस्पत्यं, 'learning'; *or* 'eloquent speech; oration'. वाचस्पतेः कर्म वाचस्पत्यम्–from वाचस्पति + यक् (य), a *Tad.* affix, acc. to 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्'. वाचः पतिः वाचस्पतिः, an अलुक् समास, the case-ending in वाचः being retained. The visarga is changed to स्, acc. to 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु'— *Pâṇ.* VIII. 3. 53. वाचस्पत्यं प्रतायते 'long eloquent speeches or harangues are delivered'; or 'erudition is displayed'.

Balarâma means to say that the essence of polity being 'rise of self' and 'fall of the foe', no time should be lost in marching against Śiśupala and crushing him, as Krishṇa could never hope to rise and assert his supremacy, unless and until he overthrew such an inveterate enemy.

31. *Construe*: महीयसां परेण अपि महिम्ना न तृप्तियोगः. अत्र पूर्णः चन्द्रोदयाकांक्षी महार्णवः दृष्टान्तः.

तृप्तियोगः, *lit.*, 'acquisition of contentment', *i. e.*, feeling of satisfaction or contenment. पूर्णः, '(though) full'. दृष्टान्तः, 'an example; illustration' पूर्णः...महार्णवः 'The ocean, though full, longs for the rise of the moon', that it may be in the flood-tide. दृष्टान्तः, 'an example'; 'an illustration'. दृष्टः अन्तः यस्मिन् स दृष्टान्तः, *lit.*, 'that in which there is ascertainment of the real nature of a matter'.

Balarâma means to say that a king, aiming at prosperity, should never rest contented with the position he has attained, however high it may be. 'असंतुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवा इव'. The figure in the st. is उपमा, and not दृष्टान्त in which the comparison is based on exact correspondence (बिम्बप्रतिबिम्बभाव) of the standard of comparaison (उपमान), the thing compared (उपमेय) and the common property साधारणधर्म. In this st., the word दृष्टान्त is expressive of an उपमा.

32. *Construe*: यः स्वल्पया अपि सम्पदा सुस्थिरंमन्यः भवति तस्य तां (सम्पदं) कृतकृत्यः विधिः न वर्धयति (इति) मन्ये.

सुस्थिरंमन्य:, considering himself quite secure or well-settled; सुस्थिरं आत्मानं मन्यते इति—सुस्थिर+मन+खश्, (अ), a *Krit.* affix, which is added after मन्, to believe', in the sense of (the agent) 'thinking of himself' and म् is inserted, acc. to 'आत्ममाने खश्च'–*Pâṇ.* III. 283–स्वकर्मके मनने वर्तमान्मन्यतेः सुपि खश स्यात्। पण्डितं आत्मानं मन्यत इति पण्डितंमन्य:।—'*S. K.* and 'अरुर्द्विषद्-जन्तस्य मुम्'—*Pâṇ.* VI 3. 67. **कृतकृत्य:**, कृतं कृत्यं येन सः, 'which has done its duty' (towards such a person). Fate thinks that the person being quite contented, nothing more need be done for his advancement. *Cf.* 'विना पुरुषकारेण दैवं नैवात्र सिद्ध्यति'. Balarâma tries to impress on his brother that without ambition and enterprise no higher ends can be achieved, for even fate ceases to help those who rest contented with what they have.

33. *Construe*: मानिनः परान् समूलघातं अघ्नन्तः न उद्यन्ति. तत्र प्रध्वंसितान्धतमसः रविः उदाहरणम्.

समूलघातमघ्नन्त:, *lit*, 'not destroying so as to tear up by the roots', *i. e.*, 'not totally extirpating'. समूलघातम्, from समूल+घातम्. घातम्, the णमुल (gerund in अम्) of हन्, is compounded with the word समूल, and is used with that root (हन्) itself in a cognate sense, *i. e.*, the gerund in अम् and the root itself are used to signify the sense denoted by the root, acc. to '**समूलाकृतजीवेषु हन्-कृञ्-ग्रहः**' and 'हनः करणे'—*Pâṇ.* III, 4. 36, 37. **उद्यन्ति**, 'rise to eminence'; 'prosper'. **मानिन:** 'high-spirited men'. **प्रध्वंसिता°**—(*qual.* **रविः**), प्रध्वंसितं अन्धतमसं येन सः, 'who (before rising) has completely destroyed (dispelled) the deep (*lit.* blinding) darkness (of the night)'. अन्धतमसं, अन्धं च तत् तमः च. अच् (अ) is added to तमस् at the end of a compound, when preceded by अव, सम्, and अन्ध,—'अवसमन्धेभ्यस्तमसः'—*Pâṇ.* V. 4. 79. **तत्रोदाहरणं रविः**,—Just as the sun first disperses the pitchy darkness of the night and then rises in the sky, so does a high-spirited man first extirpate his enemies before he attains eminence. The figure in the st. is उपमा. *Cf.* st. 31 above.

34. *Construe*: विपक्षं अखिलीकृत्य प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु. उदकं धूलिं पङ्कतां अनीत्वा न अवतिष्ठते.

विपक्षं, 'the enemy' 'adversary,'—विरुद्धः पक्षः यस्य सः. अखिलीकृत्य, न खिलीकृत्य, 'without having extirpated'. खिलीकृ–a च्वि formation, 'destroy completely; to extirpate'. **प्रतिष्ठा**, 'stability'; 'security of position'. **अवतिष्ठते**, 'settles'. The root स्था when preceded by सम्, अव, प्र, and वि, takes the Atmanepada. 'समवप्रविभ्यः स्थः'—*Pâṇ*. I. 3. 22.

The figure in the st. is दृष्टान्त, as there is an exact corresponence of उपमान, उपमेय and साधारणधर्म in two distinct sentences.

35. *Construe*. एकः अपि रिपुः यावत् म्रियते तावत् सुखं कुतः? हि सैंहिकेयः असुरद्रुहां पुरः सोमं क्लिश्नाति.

पुरः क्लिश्नाति etc., 'for, even before (in the presence of) the gods, Râhu torments the moon'. **सैंहिकेयः**, सिंहिकायाः अपत्यं पुमान्, *lit.*, 'the son of Simhikâ', *i. e.*, Râhu. Mythologically, Ráhu is a Daitya (son of Viprachiti and Simhikâ,) who is supposed to seize the sun and the moon and swallow them, thus obcuring their rays and causing eclipses. As the gods sat drinking the Amrita secured for them by Vishṇu (who had assumed the form of a ravishing beauty for the purpose), Râhu insinuated himself amongst them in the disguise of a god. The sun and the moon, however, detected him and informed Vishṇu, who immediately cut off his head with his discus, just when the *amrita* had only reached his throat. "As he was detected by Soma and Surya, his head, that had become immortal, practised, through enmity towards them, very severe austerities, in virtue of which he swallows them on the *parva* days". In astronomy, Râhu is the ascending node causing the eclipses. **पुरः** (governing **असुरद्रुहाम्**), 'before', *i. e.* 'in the presence of'; even though the gods are looking on; even the gods cannot do anything, when the moon is attacked and swallowed by Râhu, his one single enemy that still survives.

The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास, as the particular statement in the second line corroborates the general proposition in the first.

36. *Construe*: कृत्रिमः सखा गरीयान्; (कृत्रिमः) शत्रु च (गरीयान्.) हि तौ कार्यतः (निर्वृत्तौ). सहजप्राकृतौ अपि अमित्रौ मित्रे च स्याताम्.

सखा गरीयान् etc. Proceeding to the consideration of the relative importance of a king's allies and enemies, Balarâma refers to the three kinds of each, as stated in the Arthaśâstra (science of politics). The three kinds of friends are:–(1) कृत्रिममित्रं, 'an acquired friend'; one who is made a friend by dealings and attitude (कार्यतः); an ally, whose friendship is courted for the maintenance one's position and power (धनजीविहेतोराश्रितं कृत्रिमं मित्रम् —*Kant. Arth.* VI. 2.); (2) सहजमित्रं, a friend by blood-relationship'; one whose friendship is derived from relationship through father and grand-father—'मातृपितृसंबद्धं सहजं (मित्रम्)'—*Ibid.* They are 'मातृष्वसेयपितृष्वसेयादि'. (3) प्राकृतमित्रं, 'a natural friend', one whose kingdom is situated close to (bordering on) the territory of the immediate enemy (*i. e.*, the enemy whose territory borders on that of the king)—'भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रम्'-*Ibid.* The three kinds of enemies are:–(1) कृत्रिमारिः, 'a factitious enemy', one who is made an enemy by his attitude and dealings; one who is antagonistic and creates enemies to the king—'विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः (अमित्रः)'—*Ibid.*; (2) सहजारिः, a enemy by blood-relationship'; one who is born in the self-same family with the king—'तुल्याभिजनः सहजः (अमित्रः)'–*Ibid.* Under this category come the agnates and cognates, who have any claim on the inheritance. (3) प्राकृतारिः, 'a natural enemy'; the foe whose territory is close to (borders on) the that of the king–'भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः'–*Ibid.* Kâmandaka divides enemies into two kinds only:—सहजः कार्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरिष्यते । सहजः स्वकुलोत्पन्न इतरः कार्यजः स्मृतः—*Kâm.* N. VIII. 58. **गरीयान्**, 'very important'; calling for very serious attention in international politics. **कृत्रिमः**, क्रियया निर्वृत्तः, 'factitious'; 'acquired'; 'made such by acts'. कृत्रिम is derived from the root कृ, to which the *Tad.* affix क्त्रि (त्रि) is first added to form an abstract noun and then मप् (म) in the sense of 'तेन निर्वृत्तम्' ड्वितः क्त्रिः । क्त्रेर्मम्नित्यम्'—*Pâṇ.* IV. 4. 20. **तौ हि कार्यतः**, This gives the reason why acquired friends and factitions enemies are very

important and call for very serious consideration in foreign politics. कार्यतः—the predicate, जातौ or निर्वृत्तौ is understood; ' they are made such by acts ', either of friendship or hostility. As the friendship of a कृत्रिममित्र is based upon self-interest and as the enmity of a कृत्रिमशत्रु has its origin in a clash of interests, such friendship or hostility is a very important factor to be counted with in foreign politics. स्याताममित्रौ etc., ' even a friend by blood-relationship and a natural friend may become enemies, and even a foe by blood-relationship and a natural foe may be turned into friends ', from motives of self-interest, or according to the change of fortune and circumstance; *i. e.*, सहज and प्राकृत मित्रs may be changed into कृत्रिममित्रs and सहज and प्राकृत अरिs may be turned into कृत्रिम अरिs, and consequently this change in their attitude may become a very serious matter to be counted with in foreign politics. Balarâma intends to suggest that Śisupâla, though a सहजमित्र (being Krishna 's father's sister's son), has been turned into an enemy by the wrong done to him by Krishṇa, (*viz.*, the abduction of his intended bride, Rukmiṇî) and has become a कृत्रिम अरि, an inveterate foe, and therefore, Krishṇa must give the most serious consideration to his hostile attitude. अमित्रौ, न मित्रे-a नञ्-तत्पुरुष comp. in the mas. gender, in violation of the rule, ' परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'-*Pâṇ.* II. 4 26. In his लिङ्गानुशासन, however, Pânini himself has included ' अमित्र ' among those nouns which are exclusively of the masc. gender—' भ्रात्रमित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि '. Bhânuji Dikshita derives अमित्र from the root अम्, ' to go against ' to harm,' with the *Uṇ.* affix इत्रन् (इत्र) added to it, in the sense of ' enemy ', acc. to ' अमेर्द्विषति चित् '- *Uṇ.* 3. 2.

We differ from Mallinâtha in the interpretation of the st. There is no point in construing the second line as ' अपि त्वर्थे । तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्याताम् । तौ आत्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे ', etc; for what Bâlârama wants to impress on the mind of Krishṇa is that Śiśupâla, though a सहजमित्र, has been,

by the wrong done to him by Krishṇa, turned into his कृत्रिमशत्रु and as such, is गरीयान्, a very formidable foe. Bâlârama surely does not want to make a general statement that सहज and प्राकृत friends and foes are by circumstances turned into foes and friends respectively, and as such, are of less importance than the कृत्रिम friends and foes, whose friendship and enmity are permanent; for this statement has no bearing on what he wants to urge as regards the attitude of Śisupâla, *viz.*, that Śiśupâla, smarting under the wrong done him by Krishṇa, has become so hostile that peace with him is impossible. It should also be noted that in interpreting the 2nd line Mall. has to give quite an usual (quite a wrong, we may say) meaning to अपि, *viz.*, तु, though अपि is evidently used in its usual sense of 'even' and naturally goes with सहजप्राकृतौ.

37. *Construe:* उपकर्त्रा अरिणा सन्धिः (कार्यः), न (तु) अपकारिणा मित्रेण (सन्धिः कार्यः). हि उपकारापकारौ एतयोः लक्षणं लक्ष्यम्.

उपकर्त्रारिणा सन्धिः, 'Peace should made with an enemy that has rendered you service'; for, such an enemy no longer remains an enemy, he becomes a कृत्रिमामित्र, alliance with him being based on self-interest and likely to be lasting. उपकार is to be considered the distinguishing mark of such an enemy converted into an ally–'उपकारः एतस्य लक्षणं लक्ष्यम्,' 'it should be noted that service or help is what marks out a friend from a foe'. **न मित्रेणापकारिणा**, '(but) no peace can be effected with a friend who has wronged you'; for he ceases to be a friend, and is turned into a कृत्रिमशत्रु, whose hostility is likely to be lasting. 'अपकार is the distinguishing mark of such a friend turned into a foe'–'अपकारः एतस्य लक्षणं लक्ष्यम्'. Balarâma here anticipates and answers the objection, *viz.*, how can Krishṇa march against Śiśupâla who is his सहजमित्र, being the son of his father's sister? He points out that friendships and enmities are based on mutual obligations and wrongs which bring about change in the original inter-relations; Śiśupâla, therefore, though a सहजमित्र, must be looked upon as a कृत्रिमशत्रु,

inasmuch as he has assumed a definitely hostile attitude and inflicted on him wrongs, too grievous to be overlooked any longer. See st. 38–41 which recount their mutual wrongs.

38. *Construe*: (हे) हरे, रुक्मिणीं हरता त्वया चैद्यः विप्रकृतः. बद्धमूलस्य वैरतरोः स्त्रियः महत् मूलं खलु.

त्वया विप्रकृतः etc. Rukmiṇî was the daughter of Bhîshmaka, king of Vidarbha. She was sought in marriage by Krishṇa with whom she had fallen in love. But her brother, Rukmin, a friend of Kaṃsa and Jarâsandha (Krishṇa's enemies), thwarted the match and got her betrothed to Śis'upâla. The wedding day was fixed. But Rukmiṇî secretly sent a letter to Krishṇa, who was then at Dwârakâ, urging him to come to Kuṇḍinapura (the capital of Vidarbha) and take her away. Krishṇa immediately left Dwârakâ for Kuṇḍinapura, where he arrived on the wedding day. According to a preconcerted plan, as Rukmiṇî was going to the temple, "Krishṇa suddenly appeared, took her by the hand, placed her in his chariot and drove off". Both the intended husband and Rukmiṇî pursued the fugitives and overtook them, but Krishṇa defeated them and carried her off safe to Dwârakâ. **बद्धमूलस्य**, etc., 'for women are the great root of the tree of enmity, that has struck its roots firmly'; women are the root of all inveterate (deep-rooted) enmities.

Balarâma points out that Krishṇa inflicted a grievous wrong on S'is'upâla by carrying off Rukmiṇî his betrothed, and thus turned him into an inveterate foe.

बद्धमूलस्य &c. is a रूपक; स्त्रियः are identified with मूलम्, and वैरं with तरु. The figure in st. is अर्थान्तरन्यास, as the general proposition in the 2nd line corrobates the particular statement in the first line.

39. *Construe*: त्वयि भौमं जेतुं गते (सति) स इमां पुरीं प्रोषितार्यमणं मेरोः तटीं अन्धकारः इव अरौत्सीत्.

त्वयि भौमं गते जेतुं, भौम, 'son of Bhûmi (the earth)', *i. e.*, Narakâsura, the demon king of Prâgjyotisha. According to *Harivams'a*, Narakâsura was an implacable enemy of the

gods. Once, assuming the form of an elephant he carried off the daughter of Viśvakarman and outraged her. He also seized the daughters of the Gandharvas, of the gods, and of men, as well as Apsarasas and had thus more than 16000 women in his harem. He also appropriated to himself jewels, garments, and valuables of all sorts, and no Asura before him had been so horrible in his actions. Krishṇa marched against him, reduced his fortress of Pragjyotisha, and slew him. Acc. to the *Mbh.* and *Vish. P.*, Naraka once carried off the ear-rings of Aditi to his impregnable fortress of Prâgjyotisha. At the request of the gods, Krishṇa went to Prâgjyotisha and killed the demon king in a single combat and recovered the jewels. भौमः, भूमेः अपत्यं पुमान्, from भूमि+अण्, a Tad. affix, added in the sense of 'offspring of', according to 'शिवादिभ्योऽण्'—*Pâṇ.* IV. I. 112. **अरौत्सीत्स पुरीमिमाम्**, S'is'upâla, ever on the watch to wreak vengence on Krishṇa, seized the opportunity offered by Krishṇa's absence to besiege his capital Dwârakâ. **प्रोषिता°**—(*qual.* **तटीं**), प्रोषितः अर्यमा यस्याः तां, 'from which the sun has departed'. **मेरोः तटीं**, 'the side (*or* slope) of Meru'. The sun is said to revolve round the Meru, and therefore, the side, from which the sun has moved onward, would naturally be enveloped in darkness. The figure in the st. is उपमा, S'is'upâla being compared to 'darkness', Krishṇa to the sun, and Dwârakâ to the side of Meru.

40. *Construe*: स बभ्रोः दारान् अपाहरत् (इति) यत् इदं आलप्य अलम्. यतः पापानां कथा अपि अश्रेयसे अलम्.

आलप्यालमिदं, 'let not that be mentioned'. **बभ्रोः**–बभ्रु was a Yâdava whose wife Śis'upâla carried off by force from Dwârakâ and subjected to violation. अलं, when used with a gerund as here (आलप्य), has a prohibitive force. **अलमश्रेयसे**. अलं here is used in the sense of 'able to do', 'sufficient for', and therefore, governs the Dative–'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च–*Pâṇ.* II. 3. 16.

The figure in the st. is काव्यलिङ्ग as the import of the sentence in the second line furnishes the reason for the prohibition in the first.

41. *Construe*: एवं भवता विराद्धः बहुधा नः च विराद्धा श्रुतश्रवसः सुतः सः क्रियया अरिः निर्वर्त्यते.

विराद्धः, 'wronged'. **निर्वर्त्यते क्रियया अरिः** 'is made an enemy by acts', *i. e.*, he has become कृत्रिमशत्रु, and as such calls for very serious attention from you, though he is a सहजमित्र, being the son of श्रुतश्रवस्, your father's sister.

42. ये नरः सामर्षे अरौ वैरं विधाय उदासते, ते कक्षे उदर्चिषं प्रक्षिप्य अभिमारुतं शेरते.

सामर्षे, 'relentless'; 'incensed, enraged'. **उदासते**, 'remain indifferent'. **कक्षे**, 'into a dried up forest' *or* 'a thicket'. **उदर्चिषं**, 'flaming fire'. उद्गताः अर्चिषः यस्य तं.

The figure in the st. is निदर्शना, as a comparison is implied, *viz*: men who remain indifferent etc. are like men who sleep, etc., as it is impossible that the men referred to in the first sentence should be the same as those referred to in the second.

43. यः क्षमी स मनाक् अनभ्यावृत्त्या वा (विराध्यन्तं) कामं क्षाम्यतु, क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं कः क्षमेत.

मनाक्, (modifies **विराध्यन्तं**) 'in a small degree'; 'to small extent'. **अनभ्यावृत्त्या**, न अभ्यावृत्तिः अनभ्यावृत्तिः तया, *lit.* 'by non-repetition', *i. e.*, 'not repeatedly or frequently'; 'once in a way'. **कामं**, 'granted that'; 'supposing for a moment;' admitting that'– 'कामं प्रकामेऽनुमतौ–असूया–अनुगमेऽपिच'–*Vis'va*. **क्रियासमभिहारेण** (modifies **विराध्यन्तं**), क्रियाणां समभिहारेण, 'by repetion of acts;' *or* 'by many acts'–पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः–*Kâs'ikâ*.

क्रिया°–विराध्यन्तं, 'offending repeatedly'; 'inflicting grievous (*or* oft-repeated) wrongs'.

44. अन्यदा योषितः लज्जा इव पुंसः (अन्यदा) क्षमा भूषणम्. परिभवे तु (योषितः) सुरतेषु वैयात्यं इव (पुंसः) पराक्रमः भूषणम्.

अन्यदा, 'at other times', *i. e.*, (1) on occasions other than those of सुरत (in the case of women); (2) at other times than those of offence—(in the case of men). **वैयात्यं**, वियातस्य भावः, 'boldness'; 'absence of shame', from वियात + ष्यञ्, a *Tad.* affix, forming abstract nouns.

45. यः परावज्ञादुःखदग्धः अपि मा जीवन् जीवति, जननीक्लेशकारिणः तस्य अजननिः एव अस्तु.

मा जीवन्, etc. 'cursed be he (*lit.* may he not live) who, though smitten (*lit.* burnt) by the pain of the contempt of others, still lives'. The pres. part. जीवन् is used with मा, instead of the Imperative, in order to imply a curse—'माङ्याक्रोशे', *i. e.*, a present participle is substituted for the Imperative, when मा is used to imply a curse. **तस्याजननिरेवास्तु**, 'may he not be born at all'; 'better he had not been born at all'; *or* 'let him cease to exist'. **अजननिः**, 'not being born'; 'cessation of existence', from नञ्+जन्+अनि, a *Krit.* affix, forming an abstact noun implying censure, when added with नञ्, acc. to 'आक्रोशे नञ्यनिः—*Pâṇ*. III. 3. 112.

46. यत् रजः पादाहतं (सत्) उत्थाय (आहन्तुः एव) मूर्धानं अधिरोहति तत् अपमाने अपि स्वस्थात् एव देहिनः वरम्.

Even dust, worthless as it is, when struck with feet (trodden under feet), retaliates the insult, by flying up and settling on the head of the offender. A man who is unmoved, even when insulted, is therefore, more despicable than dust.

The figure in the st. is व्यतिरेक, as the उपमेय, *viz.*, dust (रजः)is declared to be superior to the उपमान, *viz.*, a man who is patient even under insults (अपमानेऽपि स्वस्थो देही).

47. जातिक्रियागुणैः कश्चित् अर्थं असम्पादयतः पुंसः जन्म यदृच्छाशब्दवत् संज्ञायै केवलम्.

In this st., a good-for-nothing man is compared to a proper name, the comparison being based on the double meaning of the attributives–one applying to the man, and the other, to 'a word denoting a name' (a proper name).

असम्पादयतः etc. (1) 'achieving no end whatsoever by means of his caste, deeds, and good qualities'–applying to पुमान्; (2) 'bearing no sense whatsoever, as it does not signify any genus (or species), action or quality'–applying to **यदृच्छाशब्द. अर्थ**, (1) an 'end or purpose', such as fame, merit, etc. (in the case

of *a man*); (2) ' sense; signification ' (in the case of *a word*). जातिः, (1) ' a caste ', such as ब्राह्मणत्व, etc. (in the case of a *man*); (2) ' genus; class '; the essential characteristics of a class or species, such a गोत्व, etc.—(in the case of a *word*). क्रिया, (1) performance of duties such as इज्या, अध्ययन, etc. (in the case of a *man*); (2) action, such as चलत्व, पाचकत्व, etc. (in the case of a *word*). गुणः, (1) a good quality, such as शौर्य, क्षमा, etc. (in the case of a *man*); (2) attribute; quality, such as शुक्लत्व etc. (in the case of a *word*). यदृच्छाशब्दवत्, ' like a proper name, given to an individual at the free will of the speaker', such as डित्थ, देवदत्त &c., which denotes neither genus, (or species) nor quality nor action. यदृच्छाकृतः शब्दः यदृच्छाशब्दः, *i. e.*, word coined at the will of the speaker, only to denote a particular individual, without reference whatsoever to class, quality or action, and which, therefore, serves the purpose of only a proper name—**संज्ञायै केवलम्**. संज्ञा, संजानाति अनया इति, from सम्-ज्ञा + अङ्, a *Krit*. affix, denoting instrument. **संज्ञायै**, (1) 'for receiving merely a proper name' (in the case of *a man*); (2) 'for being a particular arbitrary name ' (in the case of *a word*).

According Vaiyâkaraṇas (Grammarians), each word has its own purpose to serve (अर्थक्रियाकारिता) and therefore, obtains currency in a particular sense. Thus words are to be divided into four classes, according to the sense in which they are current among men. As it is said in the *Mahâbhâshya*, ' गौः शुक्लः चलः डित्थः ' इति शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिः '—' words have four-fold currency as the bull, white, moving, *Dittha* (*i. e.*, a white, moving bull by name *Dittha*). A word primarily signifies class, quality, action, or a proper name. The four kinds of words are, therefore, (1) जातिशब्दs, words that signify a *class, genus or species*—class names or common nouns; such as गौः, अश्वः, वृक्षः, etc., ' गौः स्वरूपेण न गौः नाप्यगौः, गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः '–*Vâkyapadîya*. (2) क्रियाशब्दs, words signifying *action*, *i. e.*, verbs and verbal derivatives, such as चलति, चलः, पचति, पाचक, etc.; (3) गुणशब्दs, words signifying *quality*, *i. e.*, adjectives such as शुक्ल, शूर, etc ; (4) संज्ञा

शद्धs, words signifying special or proper name, *i. e.*, proper nouns, such as डित्थ, देवदत्त, etc. °डित्थादिशद्वानां अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिषु अर्थेषु उपाधित्वेन संनिवेश्यते इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । 'The attribute which is imposed upon a thing at will by the speaker is संज्ञा (proper name), which is so called, because such words as डित्थ etc., which are completely apprehended by the impression of the last letter and are impartite, are imposed as attributes on the objects डित्थ etc. by the speaker at his own will'. *K. P.* II. A संज्ञा or यदृच्छाशद्ध derives its existence from the will of the speaker to the exclusion of any connection with जाति, गुण, or क्रिया, *i. e.*, it does not signify class, quality or action which are severally or collectively essential for a word to be really significant.

The comparison of a संज्ञा word (a proper name) to a man who does nothing worthy in life is based upon the double meaning of the attributives–one applying to the *word* and other to the *man*. According to Hindu philosophy, every man that is born is characterised by the four essential attributes, *viz:* जाति, 'caste', गुण, 'quality,' क्रिया, 'action or work', and संज्ञा, 'proper name'. A man is born in a particular caste, has certain duties to perform or work to do, is possessed of certain qualities, and bears a certain name. It is by means of the first three, *viz:* जाति, गुण and क्रिया that a man does something worthy or achieves some end in life. Thus a man, who is too incapable to accomplish anything worthy in life, can be said to been born only to bear a name, such as देवदत्त &c. He is, therefore, to be compared to 'a word coined by chance' (यदृच्छाशब्द) a proper name, which bears no signification, as it does not denote जाति, क्रिया, or गुण, but is arbitrarily given to a person, animal or thing.

The figure in the st. is श्लिष्टोपमा.

48. अद्रौ तुङ्गत्वं, इतरा (अगाधता) न. सिन्धौ अगाधता, इदं (तुङ्गत्वं) न. मनस्विनि अलङ्घनीयताहेतुः तत् उभयम् (अस्ति).

तुंगत्वं, (1) loftiness (in the case of a mountain); (2) high spirit (दुरतिक्रमत्वं) in the case of a मनस्विन्. इतरा, 'the other, *i. e.*,

अगाधता, (1) 'unfathomability'; great depth of water–in the case of a mountain (अद्रि); (2) 'depth of character'; 'profound sagacity'–in the case of मनस्विन्. इदं, this, *i. e.*, तुङ्गत्वम्. अलङ्घनीयताहेतुः, न लंघनीयः अलंघनीयः, तस्य भावः अलंघनीयता, तस्याः हेतुः, 'the reason of his invincibility'; 'the reason of his being secure against attack or injury'. A mountain is अलंघनीय (insurmountable) on account of its height (तुङ्गत्व), the sea is अलंघनीय (impassable), on account of its depth, but a मनस्विन् (man of high spirit) is अलंघनीय (invincible, or secure against attack or injury), because he combines in himself both तुंगत्व (high spirit) and अगाधता (deep sagacity). The figure in the st. is व्यतिरेक as the उपमेय, *viz.*, a मनस्विन्, is described to be superior to the उपमान, *viz.*, an अद्रि and the सिन्धु.

49. स्वर्भानुः अपराधे तुल्ये (अपि) भानुमन्तं चिरेण (ग्रसते), हिमांशुं (तु) आशु ग्रसते (इति) यत् तत् म्रदिम्नः फलम्.

तुल्ये अपराधे (अपि), 'though the offence was equal'; though both had wronged him equally. See note to st. 35. above. स्वर्भानुः, Rahu. स्वः (आकाशे) विपरीतलक्षणया भाति इति, from स्वर् + भा + नु, an *Uṇ.* affix, added acc. to 'दाभाभ्यां नुः'—*Uṇ.* 3. 32. भानुमन्तं 'the sun'. चिरेण, 'after a long time, *i. e.*, at long intervals. आशु, 'soon', *i. e.*, at short intervals. Solar eclipses are fewer than lunar eclipses. The poet accounts for this by saying that the moon is subjected to frequent attacks from Râhu, because of his weakness, while the sun is fallen upon less often, because of his fiery nature. Balarâma intends to convey that in dealing with an enemy, one ought to be stern and must adopt strong measures, for softness is taken as a sign of weakness by the enemy, who unhesitatingly harrasses and inflicts injuries on you. The figure is अप्रस्तुतप्रशंसा, as the प्रस्तुत, the matter in hand, *viz.*, 'शत्रौ तीक्ष्णेन भवितव्यम्, अन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यते' is conveyed by the statement of a similar matter, *viz*: the case of the sun and the moon in relation to Râhu, which is अप्रस्तुत. (not relevant).

50. असाराणां निदर्शनं (अतएव) बहुतृणं लघुः नरः अल्पे अपि परवायौ उपेयुषि स्वयं प्रणमते.

परवायौ, परः वायुः इव,-an उपमित समास, to agree with the उपमा in **बहुतृणम**, (qualifies **नरः**) इषदसमाप्तं तृणम्, तृणकल्पः, 'like grass'—from तृण+बहुच्, a *Tad.* affix, which is prefixed to the noun to which it is added in the sense of 'almost like'; 'little less than', the formation taking the gender of the noun to which the affix is added, according to 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' and स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच्प्रकृतिलिङ्गकः' The affix बहुच् is expressive of उपमा, like कल्प, देश्य &c. **प्रणमते**—The root नम् with प्र is used in the Atmanepada, as the result of the action, denoted by the root, accrues to the agent himself, in as much as the sense in which the root is used is, '(he) prostratesh imself; '(he) bows down of his own accord'.

निदर्शनं, 'an example; an illustration'. *Cf.* हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता—*Raghu.* 8. 45.

Just as grass bends before even a slight breeze, so is a man lacking in spirit easily overpowered by even a mean foe.

51. दवीयान् अपि तेजस्वी तेजस्विमध्ये गण्यते. पञ्चतपसः तपनः जातवेदसां, पञ्चमः (भवति).

तेजस्वी, 'one possessed of fiery energy'; 'one full of heroic spirit'. **पञ्चतपसः**, पञ्च (पञ्चाग्निसाध्यं) तपः यस्य सः तस्य, 'to one who is engaged in penance that is practised by means of (in the midst of)five fires, (*i e.*, four fires and the sun)'. This refers to what is called पञ्चाग्निसाधन, a kind of penance performed in the midst of) four fires, one in front one behind, and one on either side, and the summer sun blazing overhead as the fifth. This penance is performed with the object of obtaining supernatural powers (सिद्धिs). In the *Kumâr.*, Parvatî is described as practising this mortification with the object of winning the heart of Śiva—शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्मिता हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा। विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत-*Kumâr.* 5. 20. *Cf.*—also, हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः। असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः—*Raghu.* 13. 41. **तपनः**, the sun—the epithet

is significant, as the sun is included among the five fires. **जातवेदसां**–See note on I. 20. above.

The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास, as the general proposition in the first line is substantiated by a particnlar statement in the second.

52. उच्चैः विद्विषां मूर्धसु हेलया पादं अकृत्वा कथङ्कारं अनालम्बा कीर्तिः द्यां आधिरोहति.

अकृत्वा पादं, 'without having planted her foot', for she, *i.e.*, कीर्तिः, wants some prop to rise high up into heaven. **कथङ्कारं**, 'how; in what manner'. कारं, the gerund in अम् of कृ, is combined with कथं, the whole word thus formed retaining the same meaning as the words themselves,–'अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्'–*Páṇ*. III. 4. 27. **अनालम्बा**, न विद्यते आलम्बः यस्याः सा, 'without support or foothold'; in order to rise to heaven, *fame* must have some foot-hold; just as a person who wants to go up to the terrace of a building has to ascend a flight of steps, so *fame* can rise to heaven only by planting her feet on the high heads of the enemies (of the persons aspiring to win fame). The poet suggests, by means of words having double meaning (one, ordinary and the other, metaphorical), another object, *viz:* प्रासादाधिरोहिणी स्त्री correpsonding to that actually described, *viz:* कीर्तिः. The ordinary meaning of the descriptive words is applicable to the object intended to be suggested, *viz:* a woman going up to the terrace of a building, while the descriptive words bear a metaphorical signification, as applicable to the subject of description; *viz. Fame* rising up to heaven. The figure, therefore, is समासोक्ति, as the description of the प्रस्तुत gives rise to the apprehension of the अप्रस्तुत by the force of the double meaning of the descriptive words. It should be noted that 'कीर्ति' (fame), by implication, stands for कीर्ति-लिप्सु नर (a man aspiring to fame), as only such a person really plants his foot on the heads of his enemies in order to achieve a high aim. The st., divested of figurative language, means that in order to achieve high fame, an ambitious man must first put down

his enemies; Krishṇa must, therefore, forthwith proceed to overthrow his foe, Śiśupâla. *Cf.* with this st.–अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैःपदमारुरुक्षतः । विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम्–*Kir.* 2. 13.

53. अङ्काधिरोपितमृगः चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः (इति ख्यातः) । निष्ठुराक्षिप्तमृगयूथः केसरी मृगाधिपः (इति ख्यातः).

अङ्काधि°—अङ्कं अधिरोपितः मृगः येन सः, 'who has placed the deer in his (her) lap'. The spots on the moon are popularly considered to resemble the form of a deer (or hare–शश). By the epithet अङ्काधि° the poet intends to convey that the moon has, through kindness of heart, placed the deer in his (her) lap. **मृगलाञ्छनः** (in antithesis to **मृगाधिपः**), 'the deer–stained', 'bearing the stain in the form of a deer'. The epithet is depreciatory. The moon's kindness to the deer, Balaráma means to say, has only earned for him (her) the unenviable appellation of मृगलांछन. **निष्ठुर°**–निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तं मृगयूथं येन तथाभूतः, 'who ruthlessly scatters away (*or* has killed) a whole herd of deer'. **मृगाधिपः**, 'the lord of the deer (or of beasts)'. The epithet मृगाधिप, which glorifies the lion, has been earned by him by his ferocity. By drawing a contrast between the lion and the moon (a contrast based upon the fancied inclusion of the deer–shaped spot on the moon among the deer–kind), Balaráma intends to convey that kindness or softness of disposition makes a person only an object of contempt, while severity, however great it may be, raises a person high in the estimation of all.

The figure in the st. is अप्रस्तुतप्रशंसा, as description of the अप्रस्तुत, *viz:* the lion and the moon, conveys the अप्रस्तुत, *viz.* a man of prowess and a soft hearted man.

54. चतुर्थोपायसाध्ये रिपौ तु सान्त्वं अपक्रिया. (तथाहि) स्वेद्यं आमज्वरं कः प्राज्ञः अम्भसा परिषिञ्चति ?

चतुर्थो°—(*qual.* रिपौ चतुर्थेन उपायेन साध्ये, 'who can be subdued (only) by the fourth means of success', *viz:* दण्ड, open attack; offensive operations. The four उपायs or means of success against an enemy, as laid down in the science of politics (दण्डनीति), are

(1) सामन्, conciliation; (2) दान, bribery; (3) भेद, sowing dissensions; and (4) दण्ड, open attack. उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च। सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः॥ *Y.* 346.—'साम प्रियभाषणं, दानं सुवर्णादेः, भेदो भेदकरणं तस्मान्मन्त्रादीनां परस्परतो वैरस्योत्पादनम्। दण्डः उपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिर्वधपर्यन्तोऽपकारः। एते सामादयः परिपन्थ्यादि-साधनोपायाः देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्ध्येयुः। तेषां मध्ये दण्डस्त्वगतिका गतिः, उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः। एतच्च पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण। यातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्ड एव मुख्यः—*Mit.* 'परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम्। सम्बन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम्। वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम्। इति सामविधानज्ञैः **साम** पञ्चविधं स्मृतम्। प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम्। द्रव्यादानपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम्। देयस्य प्रतिमोक्षश्च **दानं** पञ्चविधं स्मृतम्॥ वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च। इति दण्डविधा ज्ञानैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः॥ स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा। संतर्जनं च भेदज्ञैः **भेदस्तु** त्रिविधःस्मृतः॥ [Kâmandaka adds three more उपायs, *viz.*, माया, deceit; उपेक्षा, neglect, and इन्द्रजाल, conjuring, thus making the total number seven. साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः—*Kâm. N.* XVIII. 3.] **सान्त्वं**=साम, 'conciliation'; 'negotiation'; 'pacific measures'. **अपक्रिया,** अपकृष्टा क्रिया, 'wrong policy'; 'faulty proceeding.' **स्वेद्यं,** 'in which the patient has to be sweated'; 'which is to be treated with a diaphoretic'. **आमज्वरं,** 'a fever caused by indigestion', *i. e.*, by उपचार, a person suffering from such a fever. **कोऽम्भसा परिषिञ्चति,** *i. e.*, nobody would be so foolish as to treat an आम fever with a bath (which would only aggravate it), when the proper treatment for it is administration of a diaphoretic. Just as sprinkling a person, suffering from fever, with water would only serve to aggravate the complaint, so pacific policy, adopted towards an enemy who must be subdued, would only make him all the more hostile. The figure is evidently दृष्टान्त.

55. सकोपस्य तस्य सामवादाः सहसा प्रतप्तस्य सर्पिषः तोयबिन्दवः इव प्रत्युत दीपकाः (भवन्ति).

सकोपस्य, 'filled with bitter enmity'. **तस्य** *i. e.*, of the enemy referred to in the preceding st. **सामवादाः,** 'conciliatory negotia-

tions;' 'talks of peace and friendship'. **दीपकाः**, दीपयन्ति इति ते, *lit.*, 'inflamers' *i. e.*, 'firing the enemy with rage',

56. गुणानां आयथातथ्यात् अर्थं ये विप्लावयन्ति अमात्यव्यञ्जना शत्रुसंज्ञिताः ते दूष्याः.

गुणानां, 'of the (six) expedients of state policy'. See note to st. 26 above.

आयथातथ्याद्, 'through want of propriety, *i. e.*, by adopting improper or wrong courses of policy. तथात्वं (सत्यं) अनतिक्रम्य यथातथम् (अव्ययी. comp.); न यथातथं अयथातथं, 'improper'; 'wrong'; अयथातथस्य भावः आयथातथ्यम्; *or* न यथातथा अयथातथा; अयथातथायाः भावः आयथातथ्यम्–अयथातथ *or* अयथातथा + ष्यञ् (य), a *Tad.* affix forming abstract nouns before which the अ (नञ्) of the पूर्वपद takes Vriddhi, acc. to Pâṇini's sûtra, 'यथातथ (था) यथापुरयोः पर्यायेण'. **अर्थं विप्लावयन्ति**, 'subvert the end'; 'ruin the cause'. **अमात्यव्यंजनाः**, अमात्यानां व्यञ्जनं येषां ते, 'in the garb of ministers'. अमात्यव्यञ्जनाः is a व्यधिकरण बहुव्रीहि which, though forbidden in any case except in the loc. by 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'–*Pâṇ.* II. 2. 35., is sanctioned by Vâmana:—'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः'—*Kâśikâ*. **अमात्यः** अमा सह वसति इति, from अमा (Vedic) *ind.*, 'at home', 'in the house', with the affix त्यप् (त्य), and meant originally 'an inmate of the house,' 'a companion at home', and hence a 'minister'—'अव्ययात्त्यप्'—*Pâṇ.* IV. 2. 104. **राज्ञां दूष्याः** 'ought to be condemned by kings'; with potential pass. participles, the *agent* of the action is put in the Genitive or Instrumental case–'कृत्यानां कर्तरि वा–' *Pâṇ.* 3. 71.

शत्रुसंज्ञिताः, शत्रुः इति संज्ञा एषां सञ्जाता ते, *lit.*, 'bearing the name of foe'; 'deserving the name foe', *i. e.*, who are really enemies (of the king).

57. केचित् स्वशक्त्युपचये यानं आहुः. अपरे परस्य व्यसने (यानं आहु). तत् द्वयं आसीनं त्वां उत्थापयति.

स्वशक्त्युपचये, 'when one's strength has increased'; 'when one has grown strong in power',—'गुणातिशययुक्तो यायात्'—*Kaut. Arth.* VII. 1. उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्नयैषिणो गुणानुरक्तप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतम् ॥ प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा विपक्षे व्यसनानपेक्षी क्षमो

द्विषन्तं मुदितः प्रतीयात्—*Kâm. N.* XI. 1. 6. See also *Kaut. Arth.* VII. 4. **परस्य व्यसने**, 'when the enemy is in distress'; 'when the enemy is overtaken by a calamity'. 'व्यसनी परः प्रकृति-व्यसनं वास्य... अग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिक्षनिमग्नः क्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः परः इति तदा विगृह्य यायात्'—*Kaut. Arth.* VII. 4. तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः—*M. S.* **तद् द्वयम्**, 'both these', growth of your strength, and the distress of the enemy (Śiśupâla), who has lost his powerful ally Jarâsandha–See st. 60 of this canto. **आसीनं**, 'observing neutrality', or 'remaining inactive'. Balarâma means to say both the conditions laid down by authorities on politics as favourable for marching against an enemy are now present, and therfore, Krishṇa ought no longer hesitate to take advantage of them and forthwith lead an expedition against Śis'upâla.

58. लोकान् लिलंघयिषतः अलंघ्यान् अलघीयसः यादवाम्भोनिधीन् भवतः क्षमा वेला इव रुन्द्धे.

लोकान् लिलंघयिषतः (*qual.* **यादवाम्भोनिधीन्**), (1) 'which would flood the worlds'—as applying to the अम्भोनिधिs. (2) 'who are longing to conquer the worlds'—as applying to the यादवs. **अलंघ्यान्**, (1) 'impassable'—अम्भोनिधिs; (2) 'invincible'–यादवs. **अलघीयसः**, 'vast'. **यादवाम्भोनिधीन्**, यादवाः अम्भोनिधयः इव तान्,—an उपमित समास, 'the Yâdavas, like the oceans'. The vast invincible armies of the Yâdavas are compared to the wide impassable oceans. **वेला इव**, 'like the shore'. Just as the shore prevents the surging sea from flooding the lands, so does the forbearance of Krishṇa keep the vast Yâdava hosts from conquering the worlds. The figure in the st. is उपमा.

59. सेनायाः विजयः साक्षिमात्रे फलभाजि त्वयी समीक्ष्योक्ते आत्मनि बुद्धेः भोगः इव अपदिश्यताम्.

त्वयि साक्षिमात्रे, 'to you, standing only a witness (a looker-on)', *i. e.*, not taking any part in the actual fighting, which will be done by your army. **विजयस्त्वयि अपदिश्यताम्**, 'let (the victory) be assigned (to you)'; 'let victory be won for you'. **फलभाजि** (*qual.* त्वयि) फलं भजति इति फलभाक् तस्मिन्, 'enjoying the fruit' of the action, *viz.*, fighting, done by the army.

साक्षिमात्रे and **फलभाजि** also qualify **आत्मनि.** साक्षिमात्रे, (the Soul —पुरुष) who is only a witness, a passive looker–on, not engaging in any activity. फलभाजि, ' enjoying the fruit or consequences ' of the activity of the बुद्धि. **समीक्ष्योक्ते** (*qual.* **आत्मनि**), समीक्ष्येण उक्ते, ' spoken of (described) in the Sânkhya philosophy', *i. e.*, the पुरुष, the spirit, the soul, the भोक्ता, or enjoyer who is constituted of intelligence pure and simple, and free from every other qualification & emcumbrance. **बुद्धेर्भोग इवात्मनि**, 'just as the enjoyment of (pleasure, pain, etc. is assigned) to the soul (पुरुष)'. According to the Sânkhya system of philosophy, there are only two existent principles or categories, *viz.*, the प्रकृति, Nature and the पुरुष, the Spirit or Soul. The whole creation is evolved from प्रकृति or प्रधान, the one eternal rootless root of the Universe (objective as well as subjective)–constituted of the three गुण्s, *viz.*, सत्व, राजस् and तमस्, and evolving through these, every kind of existence. From प्रकृति, the creative unmanifested principle, is evolved the महत् or बुद्धि (Will), the determining Principle— अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्विकमतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्— *Sâmk. K.* 23—' योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसंनिधानादापन्नचैतन्याया बुद्धेः सोऽध्यवसायः बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदभेदा बुद्धिः, स च बुद्धेर्लक्षणम्'–*Sâmhya-tattva–Kaumudî.* *Tr.*—' Buddhi is the determining principle (Will); virtue, wisdom, dispassion and power constitute its form (when affected by सत्व, Goodness) and the reverse of those, when affected by तमस् (darkness) '—(This determination of duty is the characteristic property of बुद्धि which appears as if endued with intelligence by contact with the intelligence of the spirit. *Buddhi* again is non–different from determination, inasmuch as it serves to distinguish it from similar as well as dissimilar substances '. From बुद्धि is evolved अहङ्कार, self-consciouness, from which issues the five intellectnal organs (बुद्धीन्द्रियाणि), and the five organs or actions (कर्मेन्द्रियाणि), the mind, मनस्, and the five primary elelments (तन्मात्राणि), and from the five primary elements proceed the five grosser elements (महाभूतानि).

The बुद्धि of the Sâmkhyas, it should be noted, is not mere *Will*. It is Will and Intellect combined, "*controlling the disposition* in harmony with the dictator of intelligence as well as *contemplating the circumstances* calling for action and providing rules for conduct". This is clear from the fact that the attributes of Virtue (धर्म), Wisdom (ज्ञानं), Dispassion (विराग), and power (ऐश्वर्य) are stated to belong to it. Of the thirteen emanations of Nature (प्रकृति), the बुद्धि is the supreme, since the principles of अहङ्कार (Egoism) and मनस् (the Mind or Reflection) operate towards their objects and present their experiences to the बुद्धि, *which finally presents them with its own additions and alterations to the discriminating eye of the* पुरुष (Śpirit). Thus बुद्धि is *the chief agent of the* पुरुष *and brings about all his worldly enjoyment, all his mundane experiences*, finally leading to the Spirit's discrimination of self from the emanations of Nature (प्रकृति), and thence to final liberation (अपवर्ग)—एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणाः गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥—*Sâmk. K.* 36.—' These external organs (together with मनस् and अहंकार), characteristically different from one another and being different modifications of the गुणs (the Attributes सत्त्व, रजस् and तमस्), resemble a lamp in action, (and as such) having first enlightened the Spirit's purpose, present it in its entirety to the बुद्धि '. सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः । सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्—*Samkh. K.* 37. बुद्धिः पुरुषसंनिधानात् तच्छायापत्त्या तद्रूपे च सर्वं विषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति । सुखदुःखानुभवो हि भोगः । स च बुद्धौ । बुद्धिश्च पुरुषरूपैव । सा च पुरुषमुपभोजयति......सर्वं शब्दादिकं प्रति य उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति ।—*Sâmkhya-tattva-kaumudî*)—Transl.—' Since *it is* बुद्धि *that accomplishes the Spirit's enjoyment*, and again it is बुद्धि that exposes the subtle difference between प्रकृति and पुरुष. बुद्धि assumes the form of the Spirit through its proximity to it and as such leads to the accomplishment of its purpose. *Enjoyment* (भोगः), *consisting either of pleasure or pain, resides in the* बुद्धि *which is (reflected) in the Spirit, and thus leads to its worldly experiences* '. Thus we see that, according to the Sânkhyas, all the experiences through which the Soul goes, all

the sensations (of pleasure, pain, etc.) he feels, belong really to the बुद्धि, and the Soul, who is really beyond all the emanations of प्रकृति, who is quite unaffected by them, and who is mere a passive looker-on, *only fancies himself* to be the भोक्ता, and फलभाक्, *i. e.*, going through all worldly expriences and enjoying the fruit of his fancied action. He is to be called the enjoyer–भोक्ता, simply on account of his (connection with) बुद्धि and all its emanations for his final liberation.—'भोग्येन महदादिसर्गेण संभिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते—*Sâmk.–tat.–kaumudî* on *Sâmkh. K.* 21.

What Balarâma means to say is this:–Krishṇa need have no fear that the proposed war would involve a great strain on him; for with such an efficient army as he has under his command, victory is so certain that Krishṇa may very well play the part of a mere spectator, while the fighting is going on. The army would gain a victory for him, a mere spectator, just as the बुद्धि (Intellect) brings to the आत्मन् (the Soul–पुरुष) all the worldly experiences,–the आत्मन्, however, remaining a mere passive looker-on.

The figure in the st. is उपमा, Krishṇa being compared to the आत्मन् of the Sâmkhyas, and his army to the बुद्धि.

60. हिडिम्बरिपुणा द्वैमातुरे राज्ञि युधि हते चिरस्य मित्रव्यसनी दमघोषजः सुदमः.

हिडिम्बरिपुणा, *lit.*, 'by the ememy of Hiḍimba', *i. e.*, by Bhîma. Hiḍimba was a Râkshasa who lived in the forest to which the Pâṇḍavas repaired after the burning of their house. Having smelt the presence of men in the forest, Hiḍimba sent his sister Hiḍimbâ to lure them to him. Hiḍimbâ, however, fell in love with Bhîma, who was then guarding his mother and brothers lying asleep. As they were talking, Hiḍimba, impatient at delay, came up. In the terrible fight that then took place, Bhîma dashed the demon on the ground and pounded him to death. Hidimbâ was married, at his mother's desire, by Bhîma. हते, etc., 'Since king Jarâsandha (the son of two mothers) was killed in battle by Bhîma (*lit.*, the enemy of

Hiḍimba)'. राज्ञि द्वैमातुरे, 'the king, was the son of two mothers', *i. e.*, king Jarâsandha. Formerly, Brihadratha, the king of Magadha, having pleased a great sage named Chaṇḍa-kauśika, received from him a mango-fruit consecrated with *mantras* potent enough to give the childless king a son. The two queens of Brihadratha, who ate the fruit, gave birth to two lustrous halves of a boy, each half having one eye, one arm, and one leg. These two halves were cast away in horror, but a female demon by name Jarâ, happening to come there, picked them up and put them together, when, in a moment, a boy was formed of them. The terrific roars of the boy brought out the king and the queen, to whom Jarâ delivered their son. The father gave the boy name of Jarâsandha, because he was put together by Jarâ. When Jarâsandha became king, he started on a career of conquest and made almost all the kings either his vassals or allies. Kamsa, Krishṇa's uncle, was his son-in-law. When Krishṇa slew Kamsa, Jarâsandha vowing the extirpation of the Yâdavas, attacked Mathurâ eighteen times, but was as often repulsed; Krishṇa, however, being greatly weakened, thought it wise to leave Mathurâ and make Dwârakâ in Gujerat his capital. Jarâsandha had kept imprisoned in his capital, Girivraja, sixty-four kings, whom he intended to immolate after making the number a full hundred. When Yudhishthira proposed to perform the *Râjasûya* sacrifice, Krishṇa advised him first to overcome and slay Jarâsandha, for as long that monarch lived, it was not possible to perform the sacrifice successfully. Therefore, Krishṇa, Arjuna and Bhîma went in the disguise of Brahmaṇas to the capital of Jarâsandha, chiefly with the object of slaying their enemy and liberating the kings imprisoned by him. On reaching Girivraja, they contrived to enter the palace by a side-gate and appeared before Jarâsandha and called upon him to release the captive kings. He refused to do so and accepted the challenge of Bhîma to a single combat. A terrific fight ensued—a fight that went on for ten days. At length, Bhîma, at a hint from

Krishṇa, lifted up his adversary, and whirling him several time in the air, pressed his back violently on his knee, and dashed him lifeless on the ground.

द्वैमातुरः, द्वयोः मात्रोः अपत्यं पुमान्, 'son of two mothers', from द्वि + मातृ + अण, a *Tad.* affix, before which ऋ of मातृ is changed to उ by 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः'—*Pâṇ.* IV. 1. 115., and the उर् is substituted for उ by 'उरण्रपरः'. **मित्रव्यसनी**, 'suffering the loss of a friend', 'deprived of a friend (*or* ally)'. **सुदमः**—सुखेन दम्यते इति, 'easy to subdue'.

Balarâma means to say that the death of Śiśupâla's powerful friend Jarâsandha at the hands of Bhîma has weakened him considerably, and therefore, he can now be easily subdued.

61. परः आपदि गम्यः (इति) नीतिः यत् तत् मानिनः ह्रिये. पूर्णः सः (शत्रुः) तस्य (मानिनः) विधुः विधुन्तुदस्य इव उत्सवाय.

नीतिः, in apposition with 'परः आपदि गम्यः'—'the policy, *viz*: that one should march against an enemy when he is in distress'. See Note on '**परस्य व्यसने परे** in st. 57 above. **तत्**, *i. e.*, गमनं (march). Balarâma here disapproves of the policy advocated by some, *viz*: that an enemy should be attacked when he is in sore straits. A king, with a high sense of honour, would consider it disgraceful to fall upon an enemy beset with difficulties; he would advance against an enemy only when the latter is in the plenitude of his power, and never stoop to take advantage of his weakness.

ह्रिये–भवति understood. In the case of the root क्लृप्, 'to result in', 'to lend to' 'to lead to' and roots having a similar sense such as भू, जन्, etc., the result brought about or the end to which anything leads is put in the Dative. The Dative is frequently used in this sense without भू or अस्, as here. 'क्लृपि सम्पद्यमाने च'—*Vârtika.* **विधुन्तुदस्य**, विधुं तुदति इति, 'the tormenter of the moon',—*i. e.*, Râhu—from विधु + तुद् + खश् (अ), a *Krit.* affix, added to the root तुद् with विधु for its object, standing as an उपपद. Before खश्, the base ending in a vowel (standing as an उपपद) inserts a nasal—'विध्वरुषस्तुदः'—*Pâṇ.* III. 2. 35. and

'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्'—*Pâṇ.* VI. 3.67. **पूर्ण**:. It is when the moon has waxed full that Râhu attacks him, his enemy, and never when he (she) is on the wane. A lunar eclipse takes place only on the full-moon day. **उत्सवाय** (भवति understood), 'is an occasion of joy'; 'fills him with joy'. The figure in the st. is दृष्टान्त.

62. उच्छृङ्खलं सत्त्वं अन्यत्, शास्त्रनियन्त्रितं (सत्त्वं) अन्यत्. तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं कुतः ?

उच्छृङ्खलं, उद्गतं शृङ्खलायाः, or उच्छिन्ना शृङ्खला येन तत्, *lit.*, 'unfettered', *i. e.*, 'unrestrained; unbounded' *i. e.*, that knows no restraint; that does not recognise any restrictions to its exercise. **शास्त्रनियन्त्रितं**, 'governed by the science' (of polities); 'subject to the rules or injunctions of the Śâstra'. **अन्यत्** etc. Balarâma means to say that the injunctions that put restrictions on the exercise of one's inherent strength or energy are meant for men of ordinary strength; but those who are endowed with uncommon prowess or boundless energy are above all Śâstric laws, and are quite unfettered in their enterprises. **सामानाधिकरण्यं**, समानं अधिकरणं (आश्रयः) ययोः ते समानाधिकरणे, तयोः भावः सामानाधिकरण्यं, *lit.*, 'having a common abode'; 'existence in one and the same place'. The figure in the st. is दृष्टान्त, तेजस् corresponding to उच्छृंखलं सत्त्वं, and तिमिरं to शास्त्रनियंत्रितं सत्त्वम्.

63. इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि. चेदयः आस्माकदन्तिसान्निध्यात् वामनीभूतभूरुहः सन्तु.

इन्द्रप्रस्थगमः, इन्द्रप्रस्थस्य गमः, 'a journey to Indraprastha', the capital of Yudhishthira. इन्द्रप्रस्थ, the magnificent capital of the Pâṇḍavas before they had to go into 12 years' exile. It was situated on the bank of the Jumna and is identified with the modern city of Delhi. गमः, from गम्+अप् (अ), a *Krit.* affix added to form an abstract noun, according to 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च'—*Pâṇ.* III. 3. 58. 'प्रस्थानं गमनं गमः'–*Amar.* **मा कारि** (=मा अकारि), 'let it (the journey) not be undertaken'. अकारि, Aorist passive 3rd sing of कृ. The augment अ, in the case of the Imperfect and the Aorist, is dropped after the negative particle मा,–'न माङ्योगे'—*Pâṇ.* VI. 4. 74. **आस्माक°**—आस्माकाः ये दन्तिनः तेषां सान्निध्यात्,

'by the presence of our elephants'. आस्माकः, अस्माकं अयं इति, from अस्मद्+अण्, a *Tad.*, affix, before which आस्माक is substituted for अस्मद्,–' तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकादेशः'. सान्निध्यं, सन्निधिः एव, 'proximity'; 'presence', from सन्निधि+ष्यञ्–स्वार्थे. **वामनी°**—वामनीभूताः भूरुहाः येषां तथाभूताः, 'the trees of which are dwarfed'. The idea is that the hosts of elephants in Krishṇa's army, when they would enter the Chedis, would make the trees in that country look shorter, by their own height. The elephants in Krishṇa's army were so huge that they would tower above even the trees in the Chedi country. Mallinâtha's interpretation of वामनीभूताः as 'शाखाभंगात् खर्वीभूताः' does not appear to be correct, as it is inconceivable how the trees would be made short by the breaking off of their branches.

The figure in the st. is पर्यायोक्त, as the sense expressed by the words of the st., *viz*: 'let the trees in the Chedi country be dwarfed by the presence of our elephants', is identical with the sense suggested, *viz*: 'let us march against the Chedi country'.

64. दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः (सन्तः) व्रजं गाः इव माहिष्मतीं द्विषः उपरुन्धन्तु.

निरुद्धवीवधा°—(1) as applying **दाशार्हाः**, निरुद्धाः वीवधासारप्रसाराः (वीवधाश्च आसाराश्च प्रसाराश्च) यैः तथाभूताः, 'cutting off supplies food, fuel, and fodder, and intercepting reinforcements (from the allies of the besieged)'; (2) as applying to गोपाः (understood), निरुद्धौ वीवधानां आसारप्रसारौ यैः तथाभूताः, 'stopping the ingress and egress of the yokes for carrying milk-pails, etc.' **वीवधः**, (1) storing grain and other articles of food, *or* the road by which the supporting forces from the country are likely to advance; (2) a yoke borne across the shoulder in carrying milk-pails and other heavy things. **आसारः**, (1) forces of the allies of the besieged; reinforcements; (2) entry; ingress. **प्रसारः**, (1) supply of grass, fuel, etc; spreading over the country for forage; (2) egress. धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम् । विछिन्नवीवधासारं बलं युद्धाय नेष्यते–*Kâm. N.* XIV. 87. See also *Ibid.* XI. 15, 16. **गा इव व्रजं**, 'like the kine in a cow-pen'. **माहिष्मतीं द्विषः**, 'the enemies in

Mâhishmatî'. उपरुन्धन्तु, 'let (the Dâs'arhas) shut up'. The verb रुध् is a verb governing two accusatives, *viz*, कथित *or* प्रधान कर्म, and अकथित *or* गौण कर्म. The प्रधानकर्मs of **उपरुन्धन्तु** are गा: and द्विष:, and the अकथितकर्मs are व्रजं and माहिष्मतीम्. **दाशार्हा:**, दशार्हस्य गोत्रापत्यानि पुमांस:, the descendants of Das'ârha. दशार्ह was an ancestor of the Yâdavas. The figure in the st. is उपमा based on the श्लेष in निरुद्ध...प्रसारा:.

65. पाण्डव: यजताम्. इन्द्र: स्वर्गं अवतु. इन: तपतु. वयं द्विष: हनाम. सर्व: स्वार्थं समीहते.

यजतां पाण्डव:, etc. Balarâma means to say that Yudhishthira, in performing the sacrifice, is only attending to what is his personal concern, just as Indra and the Sun mind their own business, the former of protecting heaven and the latter of lighting up the world. "We, too, must therefore look after our own interest; we cannot afford to sacrifice it merely for the sake of assisting at the sacrifice of a friend, howsoever dear he may be to us". सर्व: स्वार्थं समीहते—a proverbial saying,—'Everyone attends to his own interest'. The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास.

66. द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितै: शस्त्रै: अर्करोचिषां सम्पर्कात् विद्युतां संपत् प्राप्यताम्.

सम्पर्कात्, 'by the touch of', *i. e.*, being made to flash.

अर्करोचिषां, अर्कस्य यानि रोचींषि तेषाम्, 'of the rays of the sun'. **द्विषच्छिर°**—(*qual.* शस्त्रै:) द्विषतां शिरच्छेदेन प्रोच्छलत् यत् शोणितं, तेन उक्षितै:, 'bathed in the blood gushing out at the severence of the enemies' heads'. The weapons, crimson with blood, would, at the touch of the sun's rays, flash like lightnings. Balarâma suggests that they would make a terrible slaughter in the enemy's army. The figure is निदर्शना, as a comparison (उपमा) is implied here, *viz.*, the beauty of our weapons wou'd be like that of lightnings, for it is impossible for the weapons to assume the beauty belonging to the lightnings.

67. इति सरम्भिण: बलस्य वाणी: आलेख्यदेवता: सभाभित्तिप्रतिध्वानै: भयात् अन्ववदन् इव.

सरम्भिण: 'incensed,' 'irate', and hence, filling the आलेख्यदेवता: (the deities painted on the walls) with dread. **सभाभित्ति°......°वदन्निव.** The walls of the council-hall echoed Balarama's words, as he was vehemently urging his view on the policy to be adopted towards Śiśupâla. The poet fancies that the deities painted on the wall, dreading Balarâma's ire, echoed *i. e.*, approved of) the views expressed by him. The figure is evidently उत्प्रेक्षा.

68. अधोक्षजः ताः शेषगवीः निशम्य बृहतां पत्युः शिष्याय अभिधातुं दृशा प्रस्तावं अदिशत्.

शेषगवीः शेषस्य गाः, 'the words of Śesha (Balarâma)',—from शेष+गो+टच् (अ)+ङीष् (ई), टच् being added, acc. to 'गोरतद्धितलुकि'—*Pâṇ.* V. 4. 92.; the word गो at the end of a तत्पुरुष comp. has टच् (अ) added to it, except when a Taddhita affix is added and then dropped; thus, शेषगवी. Balarâma is regarded as the incarnation of S'esha. [According to another account, he is recognised as the eight incarnation of Vishṇu, and Krishṇa, as the full manifestation of the deity]. **अधोक्षजः**, an epithet of Vishṇu, and hence of Krishṇa. It is variously derived as: (1) **अधःकृतं अक्षजं** इन्द्रियजं ज्ञानं येन सः (who transcends all sense-perception); (2) अधोक्षाणां (जितेन्द्रियाणां) जायते (प्रत्यक्षो भवति) इति; (3) अक्षजं (इन्द्रियजं प्रत्यक्षज्ञानं) अधरं (ग्राहकत्वात्वाभावात् हीनं) यस्य सः; (4) अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः (*Mbh.*); (5) द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत। मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते. **शिष्याय बृहतां पत्युः**, 'to the disciple of Brihaspati', *i. e.* Uddhava. The epithet is purposely used to suggest that Uddhava was deeply versed in the science of policy, being a disciple of 'the Lord of speech', Brihaspati himself. Brihaspati is regarded as the author of what is known as the बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र. **प्रस्तावं**, 'commencement', or 'opportunity'.

69. अथ उद्धवः आहितभरां तथ्यां भारतीं अनुद्धतं गदाग्रजं अग्रे उतथ्यानुजवत् जगाद.

आहितभरां, आहितः भरः यस्यां तां, 'weighty'; 'pregnant with meaning'. **अनुद्धतं**, *adv.* न उद्धतं यथा तथा, *lit.*, 'without haughtiness', 'without assuming airs'; *i. e.*, 'with humility'. **उतथ्यानुजवत्**,

'in a way becoming the younger brother of उतथ्य'. (*i. e.* बृहस्पति) उतथ्य was a great sage, at whose bidding the सरस्वती is said to have disappeared in the desert. उतथ्य and बृहस्पति were the sons of the अङ्गिरस्, one of the ten प्रजापतिs or progenitors of mankind, to whom many of the hymns are attributed, and who is represented in later times as one of the inspired law-givers. Uddhava was thus a disciple of a sage, who was not only the preceptor of the gods but also an eminent member of a family of law-givers. **अग्रे गदाग्रजं**, *lit.*, 'in front of the elder brother of Gada', *i. e.*, addressing himself to Krishṇa. गद, a younger brother of Krishṇa. 'गदः कृष्णानुजे रोगे'—*Haima-kosha.*

The figure in the st. is अनुप्रास (Alliteration) as the same consonants recur twice in the st., *viz.*, **भारतीमाहितभरां**, **अनुद्धतमुद्धवतथ्यामुतथ्या°**, **नुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्.**

70. सम्प्रति मुसलपाणिना उक्ते (सति) वक्तुं असाम्प्रतम्. लेख्येन अर्थे निर्धारिते (सति) वाचिकं खलु उक्त्वा खलु.

असाम्प्रतं, 'not proper'. 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने'—*Amar.* **उक्ते मुसलपाणिना**, 'when the pestle-holder (Balarâma) has given his decision'. The epithet मुसलपाणि, though apparently complimentary, is intended to convey the unfitness of a warrior, who relies merely on the strength of his arms, to give an authoritative opinion on matters of policy. **निर्धारितेऽर्थे**, *etc.*, 'when a matter has been decided by (means of) a letter, do not, indeed, add a verbal message' ('a verbal message need not at all be delivered'); *or* 'when a matter has been settled by means of a document, an oral statement (with regard to it) had better be not made,' as no value attaches to a such a statement. Uddhava here indulges in a gentle sarcasm at the Balarâma's speech delivered in an audaciously authoritative tone—'what matters my opinion, when the brave pestle-holder has given his authoritative decision, which, as I take it, has finally settled the policy to be adopted by us?'—says the sage Uddhava, before he proceeds to deliver his wise and learned dissertation on the momentous question before them. **लेखेन**, 'by a letter'; *or* 'by a document' **खलूक्त्वा**, 'do not

साक्षिमात्रे and फलभाजि also qualify आत्मनि. साक्षिमात्रे, (the Soul —पुरुष) who is only a witness, a passive looker-on, not engaging in any activity. फलभाजि, 'enjoying the fruit or consequences' of the activity of the बुद्धि. समीक्ष्योक्ते (*qual.* आत्मनि), समीक्ष्येण उक्ते, 'spoken of (described) in the Sânkhya philosophy', *i. e.*, the पुरुष, the spirit, the soul, the भोक्ता, or enjoyer who is constituted of intelligence pure and simple, and free from every other qualification & emcumbrance. बुद्धेर्भोग इवात्मनि, 'just as the enjoyment of (pleasure, pain, etc. is assigned) to the soul (पुरुष)'. According to the Sânkhya system of philosophy, there are only two existent principles or categories, *viz.*, the प्रकृति, Nature and the पुरुष, the Spirit or Soul. The whole creation is evolved from प्रकृति or प्रधान, the one eternal rootless root of the Universe (objective as well as subjective)–constituted of the three गुणs, *viz.*, सत्व, राजस् and तमस्, and evolving through these, every kind of existence. From प्रकृति, the creative unmanifested principle, is evolved the महत् or बुद्धि (Will), the determining Principle— अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्विकमतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्— *Sâmk. K.* 23—'योऽयं कर्तव्यमिति विनिश्चयश्चितिसंनिधानाद्मापन्नचैतन्याया बुद्धेः सोऽध्यवसायः बुद्धेरसाधारणो व्यापारः, तदभेदा बुद्धिः, स च बुद्धेर्लक्षणम्'–*Sâmhya-tattva-Kaumudî*. *Tr.*—'Buddhi is the determining principle (Will); virtue, wisdom, dispassion and power constitute its form (when affected by सत्व, Goodness) and the reverse of those, when affected by तमस् (darkness)'—(This determination of duty is the characteristic property of बुद्धि which appears as if endued with intelligence by contact with the intelligence of the spirit. *Buddhi* again is non-different from determination, inasmuch as it serves to distinguish it from similar as well as dissimilar substances'. From बुद्धि is evolved अहङ्कार, self-consciouness, from which issues the five intellectual organs (बुद्धीन्द्रियाणि), and the five organs or actions (कर्मेन्द्रियाणि), the mind, मनस्, and the five primary elelments (तन्मात्राणि), and from the five primary elements proceed the five grosser elements (महाभूतानि).

The बुद्धि of the Sâmkhyas, it should be noted, is not mere *Will.* It is Will and Intellect combined, "*controlling the disposition* in harmony with the dictator of intelligence as well as *contemplating the circumstances* calling for action and providing rules for conduct". This is clear from the fact that the attributes of Virtue (धर्म), Wisdom (ज्ञानं), Dispassion (विराग), and power (ऐश्वर्य) are stated to belong to it. Of the thirteen emanations of Nature (प्रकृति), the बुद्धि is the supreme, since the principles of अहङ्कार (Egoism) and मनस् (the Mind or Reflection) operate towards their objects and present their experiences to the बुद्धि, *which finally presents them with its own additions and alterations to the discriminating eye of the* पुरुष (Śpirit). Thus बुद्धि is *the chief agent of the* पुरुष *and brings about all his worldly enjoyment, all his mundane experiences,* finally leading to the Spirit's discrimination of self from the emanations of Nature (प्रकृति), and thence to final liberation (अपवर्ग)—एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणाः गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥—*Sâmk. K.* 36.—' These external organs (together with मनस् and अहंकार), characteristically different from one another and being different modifications of the गुणs (the Attributes सत्त्व, रजस् and तमस्), resemble a lamp in action, (and as such) having first enlightened the Spirit's purpose, present it in its entirety to the बुद्धि '. सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः । सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्—*Samkh. K.* 37. बुद्धिः पुरुषसंनिधानात् तच्छायापत्त्या तद्रूपे च सर्व विषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति । सुखदुःखानुभवो हि भोगः । स च बुद्धौ । बुद्धिश्च पुरुषरूपैव । सा च पुरुषमुपभोजयति......सर्वं शब्दादिकं प्रति य उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति ।—*Sâmkhya-tattva-kaumudî*)—Transl.—' Since *it is* बुद्धि *that accomplishes the Spirit's enjoyment,* and again it is बुद्धि that exposes the subtle difference between प्रकृति and पुरुष. बुद्धि assumes the form of the Spirit through its proximity to it and as such leads to the accomplishment of its purpose. *Enjoyment* (भोगः), *consisting either of pleasure or pain, resides in the* बुद्धि *which is (reflected) in the Spirit, and thus leads to its worldly experiences* '. Thus we see that, according to the Sânkhyas, all the experiences through which the Soul goes, all

the sensations (of pleasure, pain, etc.) he feels, belong really to the बुद्धि, and the Soul, who is really beyond all the emanations of प्रकृति, who is quite unaffected by them, and who is mere a passive looker-on, *only fancies himself* to be the भोक्ता, and फलभाक्, *i. e.*, going through all worldly expriences and enjoying the fruit of his fancied action. He is to be called the enjoyer-भोक्ता, simply on account of his (connection with) बुद्धि and all its emanations for his final liberation.—'भोग्येन महदादिसर्गेण संभिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते—*Sâmk.–tat.–kaumudî* on *Sâmkh. K.* 21.

What Balarâma means to say is this:–Krishṇa need have no fear that the proposed war would involve a great strain on him; for with such an efficient army as he has under his command, victory is so certain that Krishṇa may very well play the part of a mere spectator, while the fighting is going on. The army would gain a victory for him, a mere spectator, just as the बुद्धि (Intellect) brings to the आत्मन् (the Soul–पुरुष) all the worldly experiences,–the आत्मन्, however, remaining a mere passive looker-on.

The figure in the st. is उपमा, Krishṇa being compared to the आत्मन् of the Sâmkhyas, and his army to the बुद्धि.

60. हिडिम्बरिपुणा द्वैमातुरे राज्ञि युधि हते चिरस्य मित्रव्यसनी दमघोषजः सुदमः.

हिडिम्बरिपुणा, *lit.*, 'by the ememy of Hiḍimba', *i.* e., by Bhîma. Hiḍimba was a Râkshasa who lived in the forest to which the Pâṇḍavas repaired after the burning of their house. Having smelt the presence of men in the forest, Hiḍimba sent his sister Hiḍimbâ to lure them to him. Hiḍimbâ, however, fell in love with Bhîma, who was then guarding his mother and brothers lying asleep. As they were talking, Hiḍimba, impatient at delay, came up. In the terrible fight that then took place, Bhîma dashed the demon on the ground and pounded him to death. Hidimbâ was married, at his mother's desire, by Bhîma. हते, etc., 'Since king Jarâsandha (the son of two mothers) was killed in battle by Bhîma (*lit.*, the enemy of

Hiḍimba)'. राज्ञि द्वैमातुरे, 'the king, was the son of two mothers', *i. e.*, king Jarâsandha. Formerly, Brihadratha, the king of Magadha, having pleased a great sage named Chaṇḍakauśika, received from him a mango-fruit consecrated with *mantras* potent enough to give the childless king a son. The two queens of Brihadratha, who ate the fruit, gave birth to two lustrous halves of a boy, each half having one eye, one arm, and one leg. These two halves were cast away in horror, but a female demon by name Jarâ, happening to come there, picked them up and put them together, when, in a moment, a boy was formed of them. The terrific roars of the boy brought out the king and the queen, to whom Jarâ delivered their son. The father gave the boy name of Jarâsandha, because he was put together by Jarâ. When Jarâsandha became king, he started on a career of conquest and made almost all the kings either his vassals or allies. Kamsa, Krishṇa's uncle, was his son-in-law. When Krishṇa slew Kamsa, Jarâsandha vowing the extirpation of the Yâdavas, attacked Mathurâ eighteen times, but was as often repulsed; Krishṇa, however, being greatly weakened, thought it wise to leave Mathurâ and make Dwârakâ in Gujerat his capital. Jarâsandha had kept imprisoned in his capital, Girivraja, sixty-four kings, whom he intended to immolate after making the number a full hundred. When Yudhishthira proposed to perform the *Râjasûya* sacrifice, Krishṇa advised him first to overcome and slay Jarâsandha, for as long that monarch lived, it was not possible to perform the sacrifice successfully. Therefore, Krishṇa, Arjuna and Bhîma went in the disguise of Brahmaṇas to the capital of Jarâsandha, chiefly with the object of slaying their enemy and liberating the kings imprisoned by him. On reaching Girivraja, they contrived to enter the palace by a side-gate and appeared before Jarâsandha and called upon him to release the captive kings. He refused to do so and accepted the challenge of Bhîma to a single combat. A terrific fight ensued—a fight that went on for ten days. At length, Bhîma, at a hint from

Krishṇa, lifted up his adversary, and whirling him several time in the air, pressed his back violently on his knee, and dashed him lifeless on the ground.

द्वैमातुरः, द्वयोः मात्रोः अपत्यं पुमान्, 'son of two mothers', from द्वि+मातृ+अण्, a *Tad.* affix, before which ऋ of मातृ is changed to उ by 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः'—*Pâṇ.* IV. 1. 115., and the उर् is substituted for उ by 'उरण्रपरः'. **मित्रव्यसनी**, 'suffering the loss of a friend', 'deprived of a friend (*or* ally)'. **सुदमः**—सुखेन दम्यते इति, 'easy to subdue'.

Balarâma means to say that the death of Śiśupâla's powerful friend Jarâsandha at the hands of Bhîma has weakened him considerably, and therefore, he can now be easily subdued.

61. परः आपदि गम्यः (इति) नीतिः यत् तत् मानिनः ह्रिये. पूर्णः सः (शत्रुः) तस्य (मानिनः) विधुः विधुन्तुदस्य इव उत्सवाय.

नीतिः, in apposition with 'परः आपदि गम्यः'—'the policy, *viz:* that one should march against an enemy when he is in distress'. See Note on '**परस्य व्यसने परे** in st. 57 above. **तत्**, *i. e.*, गमनं (march). Balarâma here disapproves of the policy advocated by some, *viz:* that an enemy should be attacked when he is in sore straits. A king, with a high sense of honour, would consider it disgraceful to fall upon an enemy beset with difficulties; he would advance against an enemy only when the latter is in the plenitude of his power, and never stoop to take advantage of his weakness.

ह्रिये—भवति understood. In the case of the root क्लृप्, 'to result in', 'to lend to' 'to lead to' and roots having a similar sense such as भू, जन्, etc., the result brought about or the end to which anything leads is put in the Dative. The Dative is frequently used in this sense without भू or अस्, as here. 'क्लृपि सम्पद्यमाने च'—*Vârtika.* **विधुन्तुदस्य**, विधुं तुदति इति, 'the tormenter of the moon',—*i. e.*, Râhu—from विधु+तुद्+खश् (अ), a *Krit.* affix, added to the root तुद् with विधु for its object, standing as an उपपद. Before खश्, the base ending in a vowel (standing as an उपपद) inserts a nasal—'विध्वरुषस्तुदः'—*Pâṇ.* III. 2. 35. and

'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्'—*Pâṇ.* VI. 3.67. पूर्ण:. It is when the moon has waxed full that Râhu attacks him, his enemy, and never when he (she) is on the wane. A lunar eclipse takes place only on the full-moon day. उत्सवाय (भवति understood), 'is an occasion of joy'; 'fills him with joy'. The figure in the st. is दृष्टान्त.

62. उच्छृङ्खलं सत्त्वं अन्यत्, शास्त्रनियन्त्रितं (सत्त्वं) अन्यत्. तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं कुतः ?

उच्छृङ्खलं, उद्गतं शृङ्खलायाः, or उच्छिन्ना शृङ्खला येन तत्, *lit.*, 'unfettered', *i. e.*, 'unrestrained; unbounded' *i. e.*, that knows no restraint; that does not recognise any restrictions to its exercise. **शास्त्रनियन्त्रितं**, 'governed by the science' (of polities); 'subject to the rules or injunctions of the Śâstra'. अन्यत् etc. Balarâma means to say that the injunctions that put restrictions on the exercise of one's inherent strength or energy are meant for men of ordinary strength; but those who are endowed with uncommon prowess or boundless energy are above all Śâstric laws, and are quite unfettered in their enterprises. **सामानाधिकरण्यं**, समानं अधिकरणं (आश्रयः) ययोः ते समानाधिकरणे, तयोः भावः सामानाधिकरण्यं, *lit.*, 'having a common abode'; 'existence in one and the same place'. The figure in the st. is दृष्टान्त, तेजस् corresponding to उच्छृंखलं सत्त्वं, and तिमिरं to शास्त्रनियंत्रितं सत्त्वम्.

63. इन्द्रप्रस्थगमः तावत् मा कारि. चेदयः आस्माकदन्तिसान्निध्यात् वामनीभूतभूरुहः सन्तु.

इन्द्रप्रस्थगमः, इन्द्रप्रस्थस्य गमः, 'a journey to Indraprastha', the capital of Yudhishthira. इन्द्रप्रस्थ, the magnificent capital of the Pâṇḍavas before they had to go into 12 years' exile. It was situated on the bank of the Jumna and is identified with the modern city of Delhi. गमः, from गम् + अप् (अ), a *Krit.* affix added to form an abstract noun, according to 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च'—*Pâṇ.* III. 3. 58. 'प्रस्थानं गमनं गमः'–*Amar.* **मा कारि** (=मा अकारि), 'let it (the journey) not be undertaken'. अकारि, Aorist passive 3rd sing of कृ. The augment अ, in the case of the Imperfect and the Aorist, is dropped after the negative particle मा,–'न माङ्योगे'—*Pâṇ.* VI. 4. 74. **आस्माक°**—आस्माकाः ये दन्तिनः तेषां सान्निध्यात्,

'by the presence of our elephants'. आस्माकः, अस्माकं अयं इति, from अस्मद्+अण्, a *Tad.*, affix, before which आस्माक is substituted for अस्मद्,–'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकादेशः'. साान्निध्यं, सन्निधिः एव, 'proximity'; 'presence', from सन्निधि+ष्यञ्–स्वार्थे. **वामनी°**—वामनीभूताः भूरुहाः येषां तथाभूताः, 'the trees of which are dwarfed'. The idea is that the hosts of elephants in Krishṇa's army, when they would enter the Chedis, would make the trees in that country look shorter, by their own height. The elephants in Krishṇa's army were so huge that they would tower above even the trees in the Chedi country. Mallinâtha's interpretation of वामनीभूताः as 'शाखाभंगात् खर्वीभूताः' does not appear to be correct, as it is inconceivable how the trees would be made short by the breaking off of their branches.

The figure in the st. is पर्यायोक्त, as the sense expressed by the words of the st., *viz*: 'let the trees in the Chedi country be dwarfed by the presence of our elephants', is identical with the sense suggested, *viz*: 'let us march against the Chedi country'.

64. दाशार्हाः निरुद्धवीवधासारप्रसाराः (सन्तः) व्रजं गाः इव माहिष्मतीं द्विषः उपरुन्धन्तु.

निरुद्धवीवधा°—(1) as applying **दाशार्हाः**, निरुद्धाः वीवधासारप्रसाराः (वीवधाश्च आसाराश्च प्रसाराश्च) यैः तथाभूताः, 'cutting off supplies food, fuel, and fodder, and intercepting reinforcements (from the allies of the besieged)'; (2) as applying to गोपाः (understood), निरुद्धौ वविधानां आसारप्रसारौ यैः तथाभूताः, 'stopping the ingress and egress of the yokes for carrying milk-pails, etc.' **वीवधः**, (1) storing grain and other articles of food, *or* the road by which the supporting forces from the country are likely to advance; (2) a yoke borne across the shoulder in carrying milk-pails and other heavy things. **आसारः**, (1) forces of the allies of the besieged; reinforcements; (2) entry; ingress. **प्रसारः**, (1) supply of grass, fuel, etc; spreading over the country for forage; (2) egress. धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासारस्तु सुहृद्बलम् । विच्छिन्नवीवधासार बलं युद्धाय नेष्यते–*Kâm. N.* XIV. 87. See also *Ibid.* XI. 15, 16. **गा इव व्रजं**, 'like the kine in a cow-pen'. **माहिष्मतीं द्विषः**, 'the enemies in

Mâhishmatî'. उपरुन्धन्तु, 'let (the Dâs'arhas) shut up'. The verb रुध् is a verb governing two accusatives, *viz*., कथित *or* प्रधान कर्म, and अकथित *or* गौण कर्म. The प्रधानकर्म of उपरुन्धन्तु are गाः and द्विषः, and the अकथितकर्म are व्रजं and माहिष्मतीम्. दाशार्हाः, दशार्हस्य गोत्रापत्यानि पुमांसः, the descendants of Das'ârha. दशार्ह was an ancestor of the Yâdavas. The figure in the st. is उपमा based on the श्लेष in निरुद्ध...प्रसाराः.

65. पाण्डवः यजताम्. इन्द्रः स्वर्गं अवतु. इनः तपतु. वयं द्विषः हनाम. सर्वः स्वार्थं समीहते.

यजतां पाण्डवः, etc. Balarâma means to say that Yudhishthira, in performing the sacrifice, is only attending to what is his personal concern, just as Indra and the Sun mind their own business, the former of protecting heaven and the latter of lighting up the world. "We, too, must therefore look after our own interest; we cannot afford to sacrifice it merely for the sake of assisting at the sacrifice of a friend, howsoever dear he may be to us". सर्वः स्वार्थं समीहते—a proverbial saying,—'Everyone attends to his own interest'. The figure in the st. is अर्थान्तरन्यास.

66. द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः शस्त्रैः अर्करोचिषां सम्पर्कात् विद्युतां संपत् प्राप्यताम्.

सम्पर्कात्, 'by the touch of', *i. e.*, being made to flash.

अर्करोचिषां, अर्कस्य यानि रोचींषि तेषाम्, 'of the rays of the sun'. **द्विषच्छिर°**—(*qual*. शस्त्रैः) द्विषतां शिरच्छेदेन प्रोच्छलत् यत् शोणितं, तेन उक्षितैः, 'bathed in the blood gushing out at the severence of the enemies' heads'. The weapons, crimson with blood, would, at the touch of the sun's rays, flash like lightnings. Balarâma suggests that they would make a terrible slaughter in the enemy's army. The figure is निदर्शना, as a comparison (उपमा) is implied here, *viz*., the beauty of our weapons wou'd be like that of lightnings, for it is impossible for the weapons to assume the beauty belonging to the lightnings.

67. इति सरम्भिणः बलस्य वाणीः आलेख्यदेवताः सभाभित्तिप्रतिध्वानैः भयात् अन्ववदन् इव.

सरम्भिण: 'incensed,' 'irate', and hence, filling the आलेख्यदेवता: (the deities painted on the walls) with dread. **सभाभित्ति°...... °वदन्निव.** The walls of the council-hall echoed Balarama's words, as he was vehemently urging his view on the policy to be adopted towards Śiśupâla. The poet fancies that the deities painted on the wall, dreading Balarâma's ire, echoed *i. e.*, approved of) the views expressed by him. The figure is evidently उत्प्रेक्षा.

68. अधोक्षजः ताः शेषगवीः निशम्य बृहतां पत्युः शिष्याय अभिधातुं दृशा प्रस्तावं अदिशत्.

शेषगवीः शेषस्य गाः, 'the words of Śesha (Balarâma)',—from शेष + गो + टच् (अ) + ङीष् (ई), टच् being added, acc. to 'गोरतद्धितलुकि'—*Pâṇ.* V. 4. 92.; the word गो at the end of a तत्पुरुष comp. has टच् (अ) added to it, except when a Taddhita affix is added and then dropped; thus, शेषगवी. Balarâma is regarded as the incarnation of S'esha. [According to another account, he is recognised as the eight incarnation of Vishṇu, and Krishṇa, as the full manifestation of the deity]. **अधोक्षजः**, an epithet of Vishṇu, and hence of Krishṇa. It is variously derived as: (1) **अधःकृतं अक्षजं** इन्द्रियजं ज्ञानं येन सः (who transcends all sense-perception); (2) अधोक्षाणां (जितेन्द्रियाणां) जायते (प्रत्यक्षो भवति) इति; (3) अक्षजं (इन्द्रियजं प्रत्यक्षज्ञानं) अधरं (ग्राहकत्वात्त्वाभावात् हीनं) यस्य सः; (4) अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः (*Mbh.*); (5) द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते. **शिष्याय बृहतां पत्युः**, 'to the disciple of Brihaspati', *i. e.* Uddhava. The epithet is purposely used to suggest that Uddhava was deeply versed in the science of policy, being a disciple of 'the Lord of speech', Brihaspati himself. Brihaspati is regarded as the author of what is known as the बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र. **प्रस्तावं**, 'commencement', or 'opportunity'.

69. अथ उद्धवः आहितभरां तथ्यां भारतीं अनुद्धतं गदाग्रजं अग्रे उतथ्यानुजवत् जगाद.

आहितभरां, आहितः भरः यस्यां तां, 'weighty'; 'pregnant with meaning'. **अनुद्धतं**, *adv.* न उद्धतं यथा तथा, *lit.*, 'without haughtiness', 'without assuming airs'; *i. e.*, 'with humility'. **उतथ्यानुजवत्**,

'in a way becoming the younger brother of उतथ्य'. (*i. e.* बृहस्पति) उतथ्य was a great sage, at whose bidding the सरस्वती is said to have disappeared in the desert. उतथ्य and बृहस्पति were the sons of the अङ्गिरस्, one of the ten प्रजापतिs or progenitors of mankind, to whom many of the hymns are attributed, and who is represented in later times as one of the inspired law-givers. Uddhava was thus a disciple of a sage, who was not only the preceptor of the gods but also an eminent member of a family of law-givers. **अग्रे गदाग्रजं**, *lit.*, 'in front of the elder brother of Gada', *i. e.*, addressing himself to Krishṇa. गद, a younger brother of Krishṇa. 'गदः कृष्णानुजे रोगे'—*Haima-kosha.*

The figure in the st. is अनुप्रास (Alliteration) as the same consonants recur twice in the st., *viz.*, **भारतीमाहितभरां**, अनुद्धतमुद्धवतथ्यामुतथ्या°, **नुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्.**

70. सम्प्रति मुसलपाणिना उक्ते (सति) वक्तुं असाम्प्रतम्. लेख्येन अर्थे निर्धारिते (सति) वाचिकं खलु उक्त्वा खलु.

असाम्प्रतं, 'not proper'. 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने'—*Amar.* **उक्ते मुसलपाणिना**, 'when the pestle-holder (Balarâma) has given his decision'. The epithet मुसलपाणि, though apparently complimentary, is intended to convey the unfitness of a warrior, who relies merely on the strength of his arms, to give an authoritative opinion on matters of policy. **निर्धारितेऽर्थे**, *etc.*, 'when a matter has been decided by (means of) a letter, do not, indeed, add a verbal message' ('a verbal message need not at all be delivered'); *or* 'when a matter has been settled by means of a document, an oral statement (with regard to it) had better be not made,' as no value attaches to a such a statement. Uddhava here indulges in a gentle sarcasm at the Balarâma's speech delivered in an audaciously authoritative tone—'what matters my opinion, when the brave pestle-holder has given his authoritative decision, which, as I take it, has finally settled the policy to be adopted by us?'-says the sage Uddhava, before he proceeds to deliver his wise and learned dissertation on the momentous question before them. **लेखेन**, 'by a letter'; *or* 'by a document' **खलूक्त्वा**, 'do not

deliver'. खलु when used with gerunds (when it is placed before them) has the sense of *prohibition* (निषेध)—'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'. The second **खलु** may either be taken as an expletive *or* in the sense of 'indeed'. **वाचिकं**, 'an oral message or communication'—सन्दिष्टार्थः वाच्यते अनया इति वाक्, सा एव वाचिकम्, from वाच्+ठक् (इक), a *Tad.* affix, स्वार्थे, acc. to 'वाचो व्याहृतार्थायाः'—*Pâṇ.* V. 4. 35.

There are two figures in the st., *viz:* दृष्टान्त and व्याजस्तुति. There is दृष्टान्त, as there is an exact correspondence between the statement in the first line and that in the second, *viz:*—'after Balarâma's speech, my speech has no scope, just an oral message is unnecessary after a matter has been settled by a letter'. There is व्याजस्तुति, as the apparent praise of Balarâma is really intended to convey censure. 'व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा'—*K. P.* X. 26.—'मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमे निन्दायां पर्यवसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यम्—*Kâvya-pradîpa.*

71. तथापि ते मयि अपि गुरुः इति यत् गौरवं अस्ति तत् जल्पतः मम प्रयोजककर्तृत्वं उपैति.

गौरवं, गुरोः भावः, 'respect'; 'esteem'. **प्रयोजककर्तृत्वं**, प्रयोजकस्य कर्ता प्रयोजककर्ता, तस्य भावः, *lit.* 'the character of the maker of one who impels'. **मम जल्पतः प्रयोजककर्तृत्वमुपैति**, 'impels (or prompts) me to speak'. Uddhava means to say that he speaks only because of the high esteem in which Krishṇa holds him.

72. कतिपयैः एव वर्णैः ग्रथितस्य वाङ्मयस्य, (कतिपयैः एव) स्वरैः ग्रथितस्य गेयस्य इव, विचित्रता अनन्ता अहो, *or* कतिपयैः एव वर्णैः, स्वरैः इव, ग्रथितस्य वाङ्मयस्य गेयस्य इव विचित्रता अनन्ता अहो.

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य (*qual.* **वाङ्मयस्य**) 'made up of only a few (*or* a limited number of) letters'. **वाङ्मयस्य**, 'of rhetoric; *i. e.*, in presenting one's thoughts with elegance and force. वाचां विकारः वाङ्मयम्, 'literature' *or* 'rhetoric'. **स्वरैरिव** (governs **गेयस्य**), स्वरैः ग्रथितस्य गेयस्य इव, 'of vocal music, composed of only a few notes'. **अनन्ता**, *qual.* **विचित्रता**, 'infinite (variety)'. What Uddhava wishes to convey is that, just as in vocal music, which consists of the seven notes set in a particular way, there is an

infinite variety of musical composition, according to the individuality of the singer, so, too, in rhetoric, there is an infinite variety in the treatment or presentation of a subject, according to the individuality of the speaker or the writer.

The figure in the st. is अनेकेवा उपमा, as 'इव' is used with each member of the उपमान and the उपमेय.

73. स्वेच्छया प्रकीर्णं बहु अपि कामं अभिधीयते. अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धः दुरुदाहरः.

कामं, 'as one likes'. **प्रकीर्णं**, *lit.*, 'scattered', *i.e.*, 'irrelevant'. **अनुज्झिता°**—अनुज्झितः (न उज्झितः) अर्थसम्बन्धः (अर्थेन सम्बन्धः) यस्मिन् सः, *lit.* 'in which, connection with the subject-matter (coherency) is not given up', *i. e.* 'relevant; pertinent'. **प्रबन्धः** 'a discourse'. **दुरुदाहरः**, दुःखेन उदाह्रियते इति, 'difficult to cite'; or 'difficult to deliver'.

Though Balarâma here apparently praises Balarâma for having made a pertinent speech, he insinuates that all that Balarâma has said is irrelevant.

74. कुशलाः म्रदीयसीं अपि घनां अनल्पगुणकल्पितां चित्रां वाचं शाटीं इव प्रसारयन्ति.

In this st., each of the attributives म्रदीयसीं, घनां, अनल्पगुणकल्पितां, and चित्रां (qualifying both वाच् and पटी) bear a double meaning, one applying to वाच् (speech), and the other, to पटी (a fine, coloured cloth) to which वाच् is compared.

म्रदीयसीं, (1) 'very gentle' (**वाचं**); (2) 'very soft' (**पटीं**), **घनां**, weighty; 'pregnant with meaning' (**वाचं**); (2) 'close (or firm) in texture' (**पटीं**). **अनल्प°**—अनल्पैः (न अल्पैः) गुणैः कल्पितां, (1) possessed of not a few merits' (**वाचं**); (2) 'woven of not a few threads' (**पटीं**). **प्रसारयन्ति**, 'deliver'—referring to **वाचं**; 'spread out'—referring to **पटीं**. **कुशलाः**, (1) 'men skilled in speech'; 'good speakers'; (2) 'skilled weavers'. **चित्रां** (1) 'beautiful' (**वाचं**); (2) 'with various designs on it'; 'variegated' (**पटीं**).

The figure in the st. is श्लेष based on उपमा, according to the author of अलङ्कारसर्वस्व; while other rhetoricians hold that it is उपमा based on श्लेष (or what is called श्लिष्टोपमा).

75. विशेषविदुषः तव पुरः शास्त्रं उद्ग्राह्यते (इति) यत्, सा वक्तुः परिचयस्थैर्ये हेतुः गुणनिका एव.

विशेषविदुषः, विशेषं वेत्ति इति तस्य, 'well-versed'; 'expert'; 'conversent with all matters'.

हेतुः परिचयस्थैर्ये, *lit.*, 'the cause of fixing the knowledge acquired by study', *i. e.*, helping assimilation of the knowledge (gained by study of) the science of politics.

गुणनिका, repetition. गुणनिका is feminine of गुणनक; गुणनं एक गुणनकं, from गुणन+कन्, (स्वार्थे) *Tad.* affix; गुणनं, from गुण् 10 P.; 'to multiply'; 'to repeat'+ल्युट (भावे). Mallinâtha derives गुणनिका thus: गुणना एव गुणनिका, from गुणना+कन् (संज्ञायां); गुणना, from गुण+युच् (अन–भावे)+टाप् (आ), fem. term. **हेतुः** &c. Uddhava says that though he may quote the authorities on the political science in support of his view, still Krishṇa should not set it down as pedantry; he would be quoting the texts simply in order to refresh his memory and thus help retention of his knowledge of polity.

76. अतः स्वामी प्रज्ञोत्साहौ आत्मनि आधातुं यतेत. हि तौ उदेष्यन्त्याः जिगीषेः आत्मसंपदः मूलम्.

प्रज्ञोत्साहौ, 'Intellectual strength (political sagacity) and spirit of enterprise'. मन्त्रोत्साहशक्ती:, *i. e.*, mature deliberation before any policy is to be adopted or any project to be executed, and martial power. 'ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः विक्रमबलमुत्साहशक्तिः'—*Kaut. Arth. VI.* 2. उत्साहशक्ति consists not only of personal energy or valour, but also of perseverence, quickness, activity–in fact, all qualities, incident to energetic nature. The elements of प्रज्ञा (intellectual strength), and उत्साह (enthusism; martial power) are thus stated by Kautilya: शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः । शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः ।—*Kaut. Arth. VI.* 1. [शुश्रूषा, enquiry; investigation. विज्ञान, reflection. ऊह, deliberation. अपोह, inference. तत्त्वाभिनिवेश, adherence to conclusion. अमर्ष, determination of purpose. शैघ्र्यं, promptness. दाक्ष्यं, probity]. See *Kâm. N. VI.* 21, 22. **स्वामी**, a sovereign. **आधातुमात्मनि** 'to

acquire' (intellectual strength and spirit of enterprise). मूलमुद्देष्यन्त्या &c. 'the root (source) of the rising personal power of a conqueror'. It is these two that lead to the ultimate establishment of the suzerainty of an ambitious king. आत्मसंपद् is thus decribed by Kautilya:—प्रज्ञाप्रगल्भः, स्मृतिमतिबलवान्, उदग्रः, स्वग्रहः, कृतशिल्पः, व्यसने दण्डनायुपकारयोर्दृष्टप्रतीकारी, ह्रीमान्, आमत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता, दीर्घदूरदर्शी, देशकालपुरुषकारकार्यप्रदानः सन्धिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतादीनाभिहास्यजिह्मभ्रुकुटीक्षणः, कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यरहितः शक्यास्मितोदग्रभाषी वृद्धोपदेशाचारः इति आत्मसम्पत्. *Kaut. Arth. VI.* 1. आत्मसंपत्, आत्मनः सम्पत्, प्रभुशक्तिः, a sovereign's personal endowments.

जिगीषोः (or विजिगीषोः), 'of a king ambitious to conquer and extend his sway'. 'राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः ('that king is termed *the conqueror*, who, being possessed of good character and ability as well as of the best fitted elements of sovereignty, is the fountain of policy'). 'सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः। जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः—*Kâm. N.* VIII. 6.

Balarâma, in advocating immediate war with Śiśupâla, has laid great stress on the exercise of the उत्साहशक्ति (विक्रमबलंकोशदण्डजं तेजः), Uddhava, therefore, points out that it is not martial power alone, but martial power and well-considered policy combined, that bring succes to a king who is ambitious to conquer his enemies; mere military strength divorced from statesmanship is of little avail in the long run.

77. ये धीराः सोपधानां स्थेयसीं धियं खट्वयन्ति ते तत्र अनिशं निषण्णा जातु श्रमं न जानते.

सोपधानां, उपधानेन सहितां, (1) *qual.* धियं, 'possessed of excellence' *i. e.*, based on sound reasoning; (2) *qual.* खट्वा (in खट्वयन्ति), 'well-cushioned'. धियं, 'understanding', *i. e.*, 'counsel'; 'deliberations'. धीः=प्रज्ञा, मन्त्रशक्तिः. स्थेयसीं, अतिशयेन स्थिरां, (1) 'firm'; 'settled' (धियं); (2) steady (खट्वां).

खट्वयन्ति, खट्वां कुर्वन्ति, 'make a couch of', *i. e.*, rely on. खट्वयन्ति, a nominal verb form खट्वा, formed by the addition of the affix णिच् (इ). तत्रानिशं, etc. The idea is this:—just as a person, who is seated on a well-cushioned couch, feels perfectly easy

and comfortable, so a king, who relies on a well-considered, settled policy based upon right counsel, will always enjoy a sense of ease, being quite confident of success in his enterprises.

The figure in the st. is परिणाम, as the superimposition of a couch (खट्वा) on ' policy ' (धी) serves the purpose of bringing out the idea of the removal of fatigue, which is the प्रकृत. परिणाम is defined as 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना'–*Kuvalayânânda.*

78. तीक्ष्णाः शरवत् स्पृशन्ति अन्तः विशन्ति च. बहुस्पृशा अपि स्थूलेन अश्मवत् बहिः स्थीयते.

तीक्ष्णाः, ' men of keen intellect ', who are compared to arrows. **शरवत् स्पृशन्ति**, (1) ' briefly treat of the matter under consideration ', *i. e.*, do not make long speeches–(तीक्ष्णाः) (2) 'touch a small portion ' of the surface hit (शराः). **अन्तर्विशन्ति**, (1) 'rightly comprehend the question'—(तीक्ष्णाः); (2) 'penetrate into the object hit ' (शराः). **बहुस्पृशा**, (1) ' speaking at great length on the matter under consideration ' (स्थूलः); (2) ' touching a large postion of the surface hit ' (अश्मन्); **स्थूलेन**, ' by a dull-witted man '. **स्थीयते बहिः**, (1) ' remains outside ', *i. e* , ' does not comprehend ' (स्थूलः); (2) ' remains on the outer surface of the object hit ' (अश्मन्). The figure in the st. is तद्धितगा उपमा, as the *Tad.* termination वत् is used to express the comparison of a man of keen intellect to an arrow and of a dull-witted man to a stone.

79. अज्ञाः अल्पं एव आरभन्ते, कामं व्यग्राः च भवन्ति. कृतधियः महारम्भाः निराकुलाः च तिष्ठन्ति.

कामं, ' exceedingly '. **व्यग्राः**, ' distracted ', in antithesis to **निराकुलाः**, ' undisturbed '; 'calm'. **कृतधियः** (in antithesis to **अज्ञाः**), कृता धीः येषां ते, ' the wise '.

80. उपायं आस्थितस्य अपि प्रमाद्यतः अर्थाः विनश्यन्ति. शयालुः मृगयुः उपशयस्थः अपि मृगान् न हन्ति.

उपायमास्थितस्य, ' of one who adopts the right means '. **प्रमाद्यतः**, ' blundering '; ' who is careless '. **उपशयस्थः** ' lying in ambush '. उपशेरते अस्मिन् इति उपशयः ' that in which one lies in

wait '. The figure is अर्थान्तरन्यास, as the particular statement in the second line corroborates the general proposition in the first.

81. जिगीषुः एकः द्वादशसु अपि राजसु आदित्येषु दिनकृत् इव ईहां अत्यजन् उदेतुं कल्पते.

उदेतुं, goes with **कल्पते**, 'is able to rise (*also*, 'prospers)'. **अत्यजन्नीहां–ईहां**, (=उत्साहं) 'effort'; or 'perseverence'; the spirit to realise his ambition. ईहा, from ईह् 1 A, 'to act', 'to work', +अ. **राजसु द्वादशसु**, 'among the twelve kings' that constitute what is called the मण्डल *i. e.* the circle of states ruled over by independent sovereigns, who are the conqueror's (विजिगीषोः) near and distant royal neighbours. The number of foes and allies included in this circle varies according to the diverse authorities on the subject. Generally, twelve kings form a circle (मण्डलं), *viz:* (1) the विजिगीषु, 'the conqueror', the central sovereign, who wants to expand his kingdom by subduing his royal neighbours; the *five* kings whose dominions are in the front of this king; *viz:* (2) अरिः, the conqueror's enemy; (3) मित्रं the conqueror's friend; (4) अरिमित्रं, the enemy's friend; (5) मित्र-मित्रं, the conqueror's friend's friend; (6) अरिमित्रमित्रं, the enemy's friend's friend; the *four* kings whose dominions are in the rear, *viz:* (7) पार्ष्णिग्राहः, the rearward enemy (*lit.* 'one who attacks the rear'); (8) आक्रन्दः, the rearward friend (*lit.*, 'one who is called upon'—आक्रंद्यते–by the विजिगीषु to attack the पार्ष्णिग्राह); (9) पार्ष्णिग्राहासारः, an ally of the rearward enemy (*lit.* one who comes to aid or saves the पार्ष्णिग्राह in times of danger); (10) आक्रन्दासारः, an ally of the rearward friend; and the *two* kings who are neither friends nor allies, *viz:* (11) मध्यम, the mediatory king, and (12) उदासीनः, the neutral king.

Kautilya thus mentions the twelve kings constituting the conpuerors (विजिगीषोः) circle (मण्डलं)—राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः । तस्य समन्ततः मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः । तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः । अरिसंपद्युक्तः सामन्तः शत्रुः । तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रं अरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते पुरस्तात् । पश्चात्पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासार इति । अरिविजिगीष्वोर्भूम्यन्तरः संहता-

संहतयोरनुग्रहसमर्थो चासंहतयोर्**मध्यमः** । अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषुमध्यमनांमानुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहताम्**उदासीनः** । *Kaut. Arth.* VI. 2. [**भूम्यनन्तरा,** whose kingdom is situated immediately contiguous to the conquerors' territory. भूम्येकान्तरा, whose kingdom is separated from that of the conqueror only by the enemy's territory. सामन्तः, immediate neighbour. संहतासंहतयोः, whether united or disunited. अनुग्रह, help. निग्रह, resistance.] The verses quoted by Mallinâtha are from *Kâm. N.* 16–19. **जिगीषुः** (or विजिगीषुः),—'यदा प्रतिष्ठितराज्यो राजा परराज्यं विजिगीषते तदा विजिगीषुरिति विशेषसंज्ञां लभते.'—'संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः'–*Kâm. N.* 6.

दिनकृदादित्येष्विव, 'as the day-maker (the Sun) among the twelve Âdityas', *i. e.* just as, among the twelve Âdityas, it is the Sun (the day-maker) who is able to rise to the zenith in the heavens, because he is unremitting in his exertions (to make the day), so among the twelve kings of a circle, it is he who is ambitious of conquests, that effects his rise (establishes his supremacy over other kings), because he pursues his aim with energy and perseverence. **द्वादश आदित्याः,** the twelve gods of celestial light, or sun-gods, acc. to some, representing the sun in the twelve months of the year. **आदित्याः,** अदितेः अयं आदित्यः, from अदिति + ण्य, a *Tad. affix* acc. to 'दित्यदित्यादित्यपत्युरुत्तरपदाण्ण्यः— *Pâṇ. IV.* 1. 85. **आदित्याः,** sons of अदिति (and कश्यप)–'तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च । विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशुर्भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः—*Vish. P.* The twelve names are given with slight variation, as 'धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।' In the Vedic times the Âdityas were six, or more frequently, seven celestial deities, of whom Varuṇa was the chief, and hence was called *the* Âditya. In later times, their number rose to twelve, and they came to be regarded as the sun-gods, of whom the Sun, the maker of the day, is the chief, and therefore called *the* Âditya. Of the twelve Âdityas, the Sun (सूर्य) alone shines on the earth, and it is at the final

destruction of the universe that all the twelve suns shine and burn up the whole creation.

82. बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गः घनसंवृतिकञ्चुकः चारेक्षणः दूतमुखः पार्थिवः कः अपि पुरुषः.

बुद्धिशस्त्रः बुद्धिः एव शस्त्रं यस्य सः, 'with intellect for weapon'. बुद्धि is what is called धी or प्रज्ञा in the Sanskrit works on politics. It is constituted of the qualities *viz*:, शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः—*Kaut.—Arth.* IV. 1; शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः *Kâm. N.* IV. 21. **प्रकृत्यङ्गः**, प्रकृतयः एव अङ्गानि यस्य सः, 'with the (seven) constituent elements of sovereignty for limbs'. The प्रकृतिs are the seven constituent elements of the state, *viz*:, (1) स्वामी, the sovereign; (2) अमात्याः, ministers; (3) सुहृदः, allies, (4) कोषः, the treasury, (5) राष्ट्रं, the realm; (6) दुर्गाणि, forts; (7) बलम्, the army. 'स्वम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः'—*Kaut. Arth.* VI. 1. 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः॥ एताः पञ्च नथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः'॥–*Kâm. N.* VIII. 4, 5. **घनसंवृतिकञ्चुकः**, घना संवृतिः एव कञ्चुकः यस्य सः, 'with close secrecy (strictly secret counsel) for armour', *i. e.*, secure against danger, by keeping his deliberations on policy strictly secret. संवृतिः, strict maintenance of secrecy in council deliberations; keeping the deliberations of the council on state policy strictly secret. 'मन्त्रपूर्वाः सर्वारंभाः। तदुद्देशः संवृतः कथानामनिःस्रावी पक्षिभिरप्यनालोक्यः स्यात्। तस्य संवरणं आयुक्तपुरुषरक्षणमाकार्यकालात्। नास्य गुह्यं परे विद्युश्छिद्रं विद्यात्परस्य च। गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः—*Kaut. Arth.* I. 15. *Cf.* also तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च। फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव—*Ragh.* 1. 20. मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः। न जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते—*Ragh.* 17. 50. **चारेक्षणः**, चारः एव ईक्षणं यस्य सः, 'with spies for eyes', employing spies and seeing through their medium, *i. e.*, keeping himself well informed of all that is going on in his own realm as well as in other kingdoms. चारs, spies, are always represented is Sanskrit literature as the eyes of a king—eyes that are open day and night. गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरेजनाः—*Kâm. N.*

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण पश्येद्वैरिविचेष्टितम् । स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः—*Kâm. N.* XIII. 29. यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः—*Râm.* 'चारचक्षुर्महीपति'—*M. S.* 9. 256. परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः । सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि—*Raghu.* 17. 51. See *Kâm. N.* XIII. and *Kaut. Arth.* I. 12–14. **दूतमुखः**, दूताः एव मुखं यस्य सः, 'with messengers and ambassadors for mouth', speaking by means of (through the medium of) ambassadors. 'दूतमुखा वै राजानः'—*Kaut. Arth.* I. 1. 6. दूतs are of three kinds, (1) those who carry messages or orders of kings (संदेशहरs or शासनहरs), and (2) those who are sent to the courts of other kings to arrange business (परिमितार्थाः), and (3) those who are sent by one king to another to represent himself; plenipotentiaries or ambassadors (विसृष्टार्थाः). See *Kaut. Arth.* I. 16.

पुरुषः कोऽपि, 'an extra-ordinary personage; a superman'; 'a man far above the ordinary run of men', because all the features of his body (in a figur. sense) are quite different from those of ordinary men.

The figure in the st. is अतिशयोक्ति, as, by the use of 'कोऽपि', the king is represented as a man, not belonging to the human kind, though he is, in fact, a human being like the rest. This अतिशयोक्ति is based on the रूपक in बुद्धिशस्त्र &c. Thus there is a सङ्कर of the two figures.

83. कालज्ञस्य महीपतेः तेजः क्षमा वा एकान्तं न. रसभावविदः कवेः एकं ओजः प्रसादः वा न.

तेजः, 'heroic spirit', that is very keen on maintainting one's honour or dignity. **क्षमा**, 'forbearance'; 'pacific spirit'. **एकान्तं**, 'the exclusive course'; 'a settled rule or principle' to be invariably followed. **कालज्ञस्य**, कालं जानाति इति कालज्ञः, 'who knows the proper time or occasion' for taking up a particular attitude or adopting a particular course of action. Uddhava means to say that a king who is wise and discriminating knows exactly when to take up an aggressive attitude, and when to adopt a pacific policy, towards the enemy. He never exclusively adopts one policy or the other. In fact, here Uddhava gives a reply to

the argument advanced by Balarâma in st. 43-54. *Cf.* समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनिपतिः—*Kir*. 2. 38. नैकमोजः, 'a poet who is conversant with the *Rasas* (Sentiments) and *Bhâvas* (Emotions) does not exclusively use either the elaborate (or heavy) style or the elegant (or light) style', *i. e.*, a good poet does not use the same kind of style in all his compositions; he writes in the elaborate or in the perspicuous style, according to the sentiments and emotions he expresses or depicts in his poems; he makes his style suit the outstanding sentiments and emotions in his works. ओजस्, the elaborate form of style, which abounds in long compounds, *e. g.* that of Bâṇa. This style is considered by Daṇḍin to be 'the soul of prose'—'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्—*Kâvyâdarśa*, 1. 80. See also *K. P.* 8.

प्रसादः, 'clearness of style'; 'perspicuity'. 'शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः । व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोसौ सर्वत्र विहितस्थितिः—*K. P. 8*. 'यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः'. 'श्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलबदरमिव निवेदयन्ती घटना प्रसादस्य'—*Rasagangâdhara*. See *Sâh. D*. 611.

रसः (रस्यते आस्वाद्यते इति) is that indescribable feeling which throws a man of poetic susceptibility into ectsacy and makes him almost lose himself in the poem. The रसs are usually *eight*, *viz*:, शृङ्गार, (the Erotic), वीर (the Heroic), करुण (the Pathetic), हास्य (the Comic), अद्भुत (the Marvellous), रौद्र (the Furious), भयानक (the Terrible), and बीभत्स (the Loathsome). Some add a ninth, शान्त (the Quietistic). 'शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्य-भयानकाः । बीभत्साद्भुतौ' च रसाः. The Das'arûpaka thus defines रसः.—विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानःस्वाद्यत्वं स्थायीभावः रसः स्मृतः ॥—*Das'arupaka* IV. 1. विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम्—*Sah. D* III. 1, *i. e.*, *Rasa* is that lasting ectstatic feeling produced in the heart of a man of taste when, in a poem, the poet depicts (develops) the primary emotion or feeling (स्थायिभाव) such as love (रति), fortitude (उत्साह) and the like by means of विभावs, अनुभावs, and सञ्चारि (*or* व्यभिचारि) भावs. भावः, 'feeling', 'emotion', is the complete pervasion of the

heart by any emotion such as pleasure, pain, *etc.* सुखदुःखादिकैर्भावै-र्भावस्तद्भावभावनम् '—*Das'arûpaka.* IV. 2. The स्थायिभावs or lasting primary feelings are eight,—रति, उत्साह, शोक, हास, विस्मय, क्रोध, भय, and जुगुप्सा; these give rise respectively to the रसs, शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भुत, रौद्र, भयानक, and बीभत्स—' रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च—*Sâh. D.* 206. A **विभाव** (or Excitant) is that condition which produces and develops the prevailing primary feeling (स्थायिभाव) such as रति, हास &c.—' सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञानमाननया तत्र विभावो भावपोषकृत् '—*Das'arûpaka.* IV. 2. ' रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः'—*Sâh. D.* 26. विभाव is divided into (1) आलम्बन, that which is, as it were, the the support of a sentiment (रस), *i. e.*, the persons or things with reference to which a sentiment arises, *e. g.*, men (in the case of women) and women (in the case of men) are आलम्बनविभावs, because they give rise to the स्थायिभाव-रति, which again produces the शृङ्गार रस; (2) उद्दीपन-विभावs, the attendant circumstances which excite or enhance the feeling, such as चन्द्रोदय, वसन्त &c., which excite the feeling of love (रति). See *Sâh. D.* 208–236. **अनुभाव** (or an Ensuant) is the external manifestation or indication of a feeling working in the heart (भाव) by appropriate symptoms such as look, gesture, perspiration &c.—' अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः—*Das'arûpaka.* IV. 3. See *Sah. D.* 162–165. The eight सात्विकभावs are a subdivision of अनुभाव,—' स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः '—*Bh. N.* 6. 22. व्यभिचारि (or सञ्चारि) भावs (Accessories) are those transient feelings, which act as feeders to the prevailing sentiment (स्थायिभाव) and strengthen it in various ways, either openly or covertly. They are so called, because they do not form a necessary substratum of any *Rasa*, but appear and disappear as waves on the ocean. They are 33 or 34 in number, such as निर्वेद, ग्लानि, शङ्का &c. See *K. P.* IV. 31–34; *Bh. N.* 6. 18–21. संचारिभावs are never the main sentiments in a poem, but only associated with them to help their developement. स्थायिभाव is the prevailing feeling of a poetical composition, ' which, not being interrupted by sentiments contrary or akin to its nature

occurring at intervals, converts all of them into its own nature—'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः'—*Das'arûpaka.*

The figure in the st. is दृष्टान्त.

84. परैः कृतापचारः अपि अनाविष्कृतविक्रियः असाध्यः (सन्) गदः यथा काले प्राप्ते कोपं कुरुते.

कृतापचारोऽपि &c. This is a reply to the argument advanced by Balarâma (in st. 43–46)–'क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः' &c. In this st., a statesman-like king is compared to a disease, the attributives having a double meaning, one applying to a कालज्ञ महीपति and the other to a गद. **कृतापचारः**, (1) applying to महीपति, कृतः अपचारः यस्य सः, 'on whom injury has been inflicted'; 'who has been subjected to some wrong'; (2) applying to गद–कृताः अपचाराः यस्मिन् सः 'which has been treated with unwholesome regimen'; 'in which errors of diet, etc., have been committed'.

परैः (1) 'by enemies' (in the case of महीपति); (2) 'by others' (in the case of गद). **अनाविष्कृतविक्रियः**, (1) as applying to महीपति,–अनाविष्कृता विक्रिया येन सः, 'who does not betray his perturbation (resentment)'; (2) as applying to गद, अनाविष्कृता विक्रिया यस्मिन्न सः, 'not showing the internal mischief by outward symptoms'. **असाध्यः**, (1) 'irrestistible' (महीपतिः); (2) 'incurable' (गदः). **कुरुते कोपं**, (1) 'attacks'; 'strikes the blow' (महीपतिः); (2) 'gathers strength'; 'becomes fatal' (गदः). **प्राप्ते काले**, (1) 'when the proper time (or opportunity) has come' (in the case of the महीपति); (2) 'when the crisis has arrived' (in the case of a गद).

The figure in the st is evidently श्लिष्टोपमा.

85. मृदुव्यवहितं तेजः अर्थान् भोक्तुं प्रकल्पते. प्रदीपः अभ्यन्तरस्थया दशया स्नेहं आदत्ते.

मृदुव्यवहितं, मृदुना (मृदुवस्तुना) व्यवहितं, 'under the cover of mildness (or forbearance)'. **प्रदीपः**, etc. The bright burning lamp draws in (sucks up) oil (that is required for its burning) not by means of its own heat, but by means of

the wick which is (hidden) within itself; the तेजस् of the lamp gains its end, *viz*: the oil, not by itself, but through the soft (मृदु) wick, which lies between itself and the oil.

86. विद्वान् दैष्टिकतां न आलम्बते, पौरुषे न निषीदति, सत्कविः शब्दार्थौ इव द्वयं अपेक्षते.

दैष्टिकता, दैष्टिकस्य भावः, 'fatalism'. दैष्टिकः a fatalist. दिष्टं, 'fate; destiny'. दिष्टं इति मतिः यस्य सः दैष्टिकः, from दिष्ट + टक् (इक), a *Tad.* affix, added acc. to 'अस्तिनास्ति दिष्टं मतिः'—*Pâṇ.* IV. 4. 60. 'प्रथमासमर्थेभ्योस्तिनास्तिदिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे टक्प्रत्ययो भवति' –*Kâśikâ*. **पौरुषे,** 'on human effort or exertion'. पुरुषस्य कर्म पौरुषं, from पुरुष + अञ् (अ). **निषीदति,** 'relies'; 'depends'. **शब्दार्थौ,** 'both word and its sense', for they together constitute the body (शरीरं) of a काव्य. Mammata defines काव्य as 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि.'—*K. P.* II. 4.

87. स्थायिनः एकस्य रसस्य अर्थे भूयांसः सञ्चारिणः भावाः यथा प्रवर्तन्ते तथा (स्थायिनः) एकस्य नेतुः (अर्थे) भूयांसः सञ्चारिणः प्रवर्तन्ते.

स्थायिनः, qualifies both **रसस्य** and **नेतुः**, when it has respectively the senses: (1) 'permanent'; 'prevailing'; (2) 'steady'; 'patient'. **भावाः सञ्चारिणः**—see notes to st. 83 above. **सञ्चारिणः,** qualifies both **भावाः** and **महीभृतः**, when it has respectively the senses: (1) 'transient'; (2) 'moving about; active'. **रसस्य.** Here रस stands for भाव and means the feeling, such as love (रति) and the like, which gives rise to the रस, the predominant sentiment in a poem–as Mall. interprets it, 'रसीभवतः स्थायिभावस्य रत्यादेः'. **सञ्चारिभाव** is the transient or evanescent feeling which serves to strengthen the स्थायिभाव (the prevailing sentiment), such as निर्वेद, etc. See notes to st. 83 above. **अर्थे,** 'towards (*i. e.*, to bring about) the end', *viz*: 'giving pleasure', in the case of रस, and 'conquest' or overthrow of the enemy' in the case of नेतृ. **नेतुः,** 'of the leader', *i. e.*, of the conqueror (विजीगीषु). **महीभृतः,** subject to **प्रवर्तन्ते.**

The idea contained in the st. is this: an ambitious king, who is forbearing and considerate, wins the good-will of other kings and thus draws them to his side and makes them work together to achieve his own end.

88. तन्त्रावापविदा योगैः मण्डलानि अधितिष्ठता नरेन्द्रेण शत्रवः फणीन्द्राः इव सुनिग्रहा.

In this st., the attributives, तन्त्रावापविदा and योगैः मण्डलानि अधितिष्ठता, have double meaning, one applying to a king (राजा) and the other, to a curer of snake-bites (विषवैद्य), to whom a king is compared. तन्त्रावापविदा, (1) तन्त्रावापौ वेत्ति इति तेन, 'conversant with (well informed about) the home as well as foreign affairs'; *or* 'one who knows how to provide for the security and prosperity of his own kingdom as well as to keep him-self in readiness for war'–as applying to नरेन्द्र, king; (2) तन्त्रावापं वेत्ति इति तेन, 'who is skilled in the administration of charms and drugs'–as applying to नरेन्द्र=विषवैद्य. योगैः...°तिष्ठता, (1) 'dominating the circles of states (his own as well as the other kingdoms) by means of the (four) expedients (of royal policy)'—as applying to नरेन्द्र (knig); (2) 'controlling mystical circles (diagrams) by meditation on deities'–as apply to नरेन्द्र=विषवैद्य. तन्त्रं, (1) 'home government'; 'providing for the security and prosperity of a kingdom'; (2) 'a spell or charm'; 'a drug, medicament'. आवापः, (1) 'foreign affairs'; 'hostile purpose'; (2) 'administration of drugs'; 'preparation or application of remedies'. योगाः, (1) 'expedients (such as साम &c.) of royal policy'; (2) 'meditation on a deity'. मण्डलानि, (1) 'circles of kings (or states)', *i.e.*, one's own kingdom as well as the kingdoms of near and distant neighbours; (2) 'mystical diagrams' drawn for summoning a deity. नरेन्द्रेण-नरेन्द्रः, (1) 'a king'; (2) 'a snake-charmer'. 'नरेन्द्रो वार्त्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते'—*Vis'va.*

The figure in the st. is श्लेष, based on उपमा.

89. उत्तुङ्गः प्रज्ञाबृहन्मूलः उत्साहपादपः करप्रचेयां प्रथीयसीं प्रभुशक्तिं फलति.

करप्रचेयां &c. The power of energy (उत्साहशक्ति) of a king is metaphorically described to be a tall tree, having the big root, *viz:* the power of counsel (मन्त्रशक्ति), and bearing a very big fruit, *viz:* the might royal power (प्रभुशक्ति),—a fruit so bulky that it hangs down so low as to be within the reach of hands.

करप्रचेयां, करेण प्रचेयां, (1) 'augmented by tributes'—प्रभुशक्तिः; (2) 'that can be plucked with the hand'—(with reference to फलं, implied in फलति). प्रभुशक्ति being based upon कोष (a rich treasury) and दण्ड (army), it is but natural that tributes paid by vassals should augment it.—'कोषदण्डबलं प्रभुशक्तिः'—*Kâm. N.* VI. 2. प्रभुशक्ति or प्रभाव is power originating from the possession of an efficicnt army and a solvent treasury.

प्रज्ञाबल°—प्रज्ञाबलं एव बृहत् मूलं यस्य सः, 'having the power of intellect (*or* counsel) for its big root'. प्रज्ञाबलं=मन्त्रशक्तिः. The heroic energy (उत्साह) of a king must be under the direction and control of wise counsl (प्रज्ञा or मन्त्र). 'मन्त्रशक्तिः श्रेयसी । प्रज्ञाचक्षुर्हि राजाल्पेनापि प्रयत्नेन मन्त्रमाधातुं शक्तः । परानुत्साहप्रभावतश्च सामादिभिर्योगोपनिषद्भ्यां चातिसंधातुम् । एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनामुत्तरोत्तराधिकोऽतिसन्धत्ते ॥—*Kaut. Arth.* IX. 1. See also *Kâm. N.* XII. 6, 7.

90. अनल्पत्वात् प्रधानत्वात् वंशस्य इतरे स्वराः इव विजिगीषोः नृपतयः परिवारतां यान्ति.

अनल्पत्वात्, (1) 'on account of his greatness', when taken with **विजिगीषोः**, (2) 'on account of its being very high in pitch', when taken with **वंशस्य**. **प्रधानत्वात्**, (1) 'on account of his pre-eminence'—when taken with विजिगीषोः; (2) 'on account of its being the leading note'—when taken with वंशस्य. **वंशस्य**, 'of the flute'; *or* 'of the note that is settled as the ruling note in a particular song'. **परिवारतां यान्ति**; (1) 'become his followers', helping him in all his projects (विजिगीषोः); (2) 'enhance and strengthen its (musical) effect' (वंशस्य).

91. अनारभमाणस्य अपि विभोः परैः उत्पादिताः अर्थाः विहायसः शब्दा इव गुणतां व्रजन्ति.

अप्यनारभमाणस्य, 'though not doing anything'; 'though not exerting himself'; being himself passive. **विभोः**–विभुः (1) 'the supreme monarch'; 'a sovereign'; (2) 'all–pervading' (*qual.* विहायस्). विभवति इति विभुः' from वि-भू, (1) 'to prevail'; (2) 'to pervade'. 'सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम्'. The sky (**विहायस्**) is described as the subtle and ethereal fluid *pervading* the whole universe; one of the nine द्रव्यs, primary substances, recognised by the

वैशेषिकs. 'शब्दगुणमाकाशं तच्च विभु नित्यमेकं च '–*Tarkasamgraha*,–Sound (manifeetstion of sound) is held to be the special quality of the sky (आकाश), as smell (गन्ध) is of the earth (पृथ्वी), and taste (रस), of water (जल), form (रूप), of light (तेजस्) and touch (स्पर्श), of the air (वायु). *Cf.* 'श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्—*S'âk.* 1. 1. उत्पादिताः (1) 'achieved'; (2) 'produced, generated'. परैः (1) 'by other kings', who are allied with the विभु, the supreme monarch; (2) 'by other agencies', such as conch, drum, &c. गुणतां, (1) 'subservience' (to the sovereign); (2) the character of a peculiar quality. Acc. to the वैशेषिक philosophy, गुण is the characteristic or property of all substances (द्रव्यs) and one of the seven categories (पदार्थs). 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु'–*Vaijayantî.* शब्दाः, 'sounds'. शब्द or sound is the peculiar quality or property of the विहायस् (आकाश or the sky). The idea is this: just as the production of sound, though it is generated by various agencies, is attributed to the sky (or ether) which is an inert substance, so all the ends achieved by other kings allied with the overlord (supreme sovereign) only serve to enhance his power and prestige, though he himself may remain inactive. *Cf.* st. 59 of this canto.

The figure in the st. is उपमा based or श्लेष (श्लिष्टोपमा).

92. एकार्थतन्तुप्रोतायां यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायां अधिकद्युतिः नायकः नायकायते.

यातव्यपार्ष्णि°—यातव्यः पार्ष्णिग्राहश्च आदौ येषां ते यातव्य...दयः, ते एव माला, तस्याम्, 'in the necklace made of the enemy (to be marched against), his rear-ward ally, and others', *i. e.*, the circle of kings (मण्डल). All the twelve kings constituting a मण्डल are compared to the gems in a necklace. See notes to st. 81 above. The पार्ष्णिग्राह and his आसार are said to be the allies of the enemy of the विजिगीषु, while the आक्रन्द and his आसार maintain a friendly attitude towards the विजिगीषु. पार्ष्णिग्राहः, पार्ष्णि (the rear) गृह्णाति (attacks) इति, an enemy in the rear, who is the ally of the enemy on whom war is made. See *Kâm. N.* VIII. and *Kaut. Arth.* VII 12. अधिकद्युतिः, (1) 'of superior valour';

(2) 'of a superior lustre'. एकार्थ°—एकश्चासौ अर्थश्च एकार्थः, स एव तन्तुः, तस्मिन् प्रोतायाम्, 'strung in the thread of a common aim'. प्रोत, past pass. part. of वे with प्र, 'to string'. Just as different gems are strung together in one thread, so the different kings, such as the enemy &c. (constituting the मण्डल), are brought together for the accomplishment of one end, *viz*: the triumph of the विजिगीषु or नायक.

नायकायते, 'acts like the central gem'.—नायकः इव आचरति. नायकायते is a denominative verb from नायक, acc. to 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'—*Pâṇ.* III. 1. 11. (उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् ।... कृष्णः इव आचरति कृष्णायते ।—*S. K.*).

93. शक्त्यपेक्षः (सन्) षाड्गुण्यं रसायनं उपयुञ्जीत । एवं अस्य अङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च भवन्ति.

षाड्गुण्यं, 'the six expedients'. See notes on st. 26 above. षट् गुणाः एव षड्गुणाः, षड्गुणाः एव षाड्गुण्यम्, from षड्गुण + ष्यञ् (स्वार्थे), acc. to 'चतुर्वर्णादीनाम्'—*Vârtika* on *Pâṇ.* V. I. 124. **शक्त्यपेक्षः**, शक्तिं अपेक्षते इति, 'desirous of his expanding his (three-fold) power'; or 'aiming at self-aggrandisement'-with reference to a विजिगीषु; (2) 'desirous of increasing his strength'-with reference to a debilitated person. 'विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत' ।—*Kaut. Arth.* VII. 1. एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले । पर्येषेत क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु—*Ibid.* VII. 1. **रसायनं**, *i. e.*, a रसायन, in the form of षाड्गुण्य. **रसायनं**, 'an elixir'; 'a tonic prolonging life and making a person immune from old age and disease'. It is derived as 'आय्यते (आनीयते) अनेन इति आयनम् । रसस्य आयनं रसायनम् । *i. e.*, a medicine in the composition of which रस, mercury, is the chief ingredient. **उपयुञ्जीत**, (1) 'should employ' (the six expedients); (2) 'should take' (the elixir). **अङ्गानि**, (1) राज्याङ्गानि-'(the limb-like) constituents of sovereignty, *viz*: स्वामी, अमात्य &c. (of the विजिगीषु); (2) देहाङ्गानि, 'the limbs' (of a debilitated person). 'षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः । सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम् ।—*Kaut. Arth.* VII. 2. **स्थास्नूनि**, (1) 'lasting; enduring' (the constituents of sovereignty); (2) 'very firm' (limbs). **स्थास्नु**, स्थातुं शीलं यस्य तत्, from स्था + ग्स्नु, a *Krit.* affix, acc. to 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः'— *Pâṇ.* III. 2. 139. 'स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान्'—*Amar.*

The figure in the st. is श्लिष्टपरम्परितरूपक, as the superimposition of रसायन on षाड्गुण्य is based on the superimposition of देहाङ्गानि on राज्याङ्गानि, the latter superimposition being again based upon श्लेष (*double entendre*) on शक्ति, अङ्गानि, बलवन्ति, and स्थास्नूनि.

94. स्थाने शमवतां अङ्गिनां शक्त्या व्यायामे वृद्धिः. अयथाबलं आरम्भः क्षयसम्पदः निदानम्.

स्थाने, 'properly'; 'rightly'; or 'in a neutral condition'. **शमवतां**, 'of those who enjoy peace', *i. e.*, of those who are secure in the peaceful enjoyment of the fruit of (results achieved in) their works'–referring to **अङ्गिनः**, 'in the sense of' 'sovereigns'; (2) 'of those who enjoy rest',–referring to अङ्गिनः, 'men'. **शक्त्या**, (1) 'according to the (three-fold) power (मन्त्रोत्साहप्रभुशक्तयः)'–in the case of अङ्गिनः, 'sovereigns'; (2) 'according to one's physical strength', in the case of अङ्गिनः, 'men'. **व्यायामे**, (1) 'in the exertions to achieve the results of works undertaken'–referring to अङ्गिनः, kings; (2) 'in physical exercise'–referring to अङ्गिनः, 'men'. It should be noted that **शम** and **व्यायाम** are technical terms in the *Arthaśasatra*. Kautilya explains them thus: '**शमव्यायामौ** योगक्षेमयोर्योनिः । कर्मारम्भाणां योगाराधनो **व्यायामः** । कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनः **शमः** । शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम्'—*Kaut. Arth.* VI. 2. *Tr.*–'*Peace* and *Industry* are the source of progress and welfare. *Industry* (व्यायाम) is effort to achieve the results of works undertaken. *Peace* (शम) is absence of disturbance to the enjoyment of the results achieved from works'. The application of six-fold policy is the source of *Peace* and *Industry*".—(Samaśastry's Translation of *Kaut. Arth.*) **वृद्धिः**, (1) 'extension of power' (in the case of a king); (2) 'development of the body'–in the case of 'men'. वृद्धिः—See notes on 'उदयास्त्रयाः in st. 26 above. **अङ्गिनां**, (1) 'of kings, having the (seven) elements of sovereignty'; (2) 'of men, having limbs'. **अयथाबलं**, बलं अनतिक्रम्य यथाबलम्, न यथाबलं अयथाबलं, 'beyond one's strength'. **आरम्भः**, 'exertion'; *or* 'undertaking'. **निदानं**, 'the prime cause'. **क्षयसम्पदः**, (1) 'of utter ruin'; (2) 'of consumption'.

In this st., there is no figure, but what is called वस्तुध्वनि which arises though the force of the suggestive power of the words which bear double meaning; the double meaning of the words, शम, व्यायाम, अङ्गिनां &c., suggests a comparison between the two अङ्गिन्s, *viz*: (1) kings, possessed of limb-like elements of sovereignty; and (2) men, having limbs.

95. तत् तं चेदीनां ईशितारं भवान् मा अवमंस्त, यः उदात्तः स्वरान् इव अरीन् एकपदे निहन्ति.

एकपदे, (1) 'at once'; 'instantly', as applying to चैद्य, Śiśupâla; (2) 'in the same word'–as applying to the उदात्त accent. **उदात्तः स्वरानिव**, 'as the acute accent effaces the other accents', *i. e.*, Śiśupâla would annihilate his enemy in no time, just as the उदात्त accent drowns all other accents, reduces all syllables in the same word to a low pitch, according to the rule, अनुदात्तं पदमेकवर्जम्, 'in a word, if a syllable is उदात्त, all other syllable become अनुदात्त, grave, *i. e.*, 'having the neutral general tone'. The text of the Rigveda, as well as of the other Samhitas and the शतपथ and तैत्तिरीय *Brâhmaṇas* is marked with (musical) accents for their correct and efficacious recitation. The Vedic accents depend on the pitch of the voice and are musical in nature. They are three, *viz*: (1) उदात्त, the 'acute' or 'raised' accent (high, pitched tone); (2) अनुदात्त, the 'grave', low-pitch accent (neutral, general tone) which immediately precedes the उदात्त; (3) the स्वरित ('sounded'), falling accent (mixed tone lying between high and low), generally following the उदात्त—'उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समाहारःस्वरितः' ।—*Pân.* I. 2. 29–31—'प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । ताल्वादिषु भागेषु नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।'—*S. K.*

96. असौ चेदिराट् एकः (अतः) जेतव्यः इति मा वेदि, यत् स राजयक्ष्मा रोगाणां इव महीभृतां समूहः.

मा वेदि (मा अवेदि), 'do not think'. **जेतव्यः**, 'easy to overcome.' **राजयक्ष्मा**, 'pthisis'; 'pulmonary consumption',—derived as राज्ञः चन्द्रस्य यक्ष्मा, or राजा चासौ यक्ष्मा च. **रोगाणां** &c., *i. e.*, Śisupâla is supported by a host of kings, his allies, just as pthisis

is attended with symptoms of a number of diseases. 'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स्मृतः । नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः—*Vâgbhata.*

In this st , Uddhava answers the argument advanced by Balarâma in st. 60 above—'चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ' &c.

97. सम्पादितफलः सपक्षः परभेदनः बाणः गुणिना तेन कार्मुकेण इव सन्धानं एष्यति.

In this st., Bâṇa (the demon-king) is compared to an arrow (बाण), the comparison being based upon the double meaning of the word बाण and of the attributives.

सम्पादितफलः, सम्पादितं फलं यस्य सः, (1) 'who has received benefits' (फलं from Śiśupâla)—as applying to बाण, the demon-king; (2) 'fitted with a sharp point (फलं)'-as applying to बाण, an arrow. **सपक्षः**, पक्षैः सहितः (1) 'having allies' (बाणासुरः); (2) 'furnished with feathers' (an arrow): **परभेदनः**, परेषां भेदनः, (1) 'the destroyer of foes' (बाणासुरः); (2) 'piercing others' (an arrow). **कार्मुकेणेव**, (governed by **सन्धानं**) 'as with a bow'; बाण, the demon king, will join him, just as बाण, an arrow, is fitted to a bow. कार्मुकं, 'a blow'-from कर्मन्+उकञ्, acc. to *Pâṇ.* V. 1. 103; कर्मणे प्रभवति इति. *Cf*:—तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः—*Kir.* 3. 48.

गुणिना (*qual.* **तेन** and **कार्मुकेण**), (1) गुणाः अस्य सन्ति इति तेन, 'possessed of excellences (*qual.* **तेन**); (2) गुणः अस्ति अस्य इति तेन, 'fitted with a string (गुण)'; 'strung'. **सन्धानमेष्यति**, (1) 'enter into an alliance'—(**बाणः**, the demon king); (2) 'will be fitted with' (बाणः, an arrow). **बाणः**, (1) the demon king named Bâṇa; (2) 'an arrow'. Bâṇa, the eldest son of Bali, was the king of the Daityas. He had a thousand arms and stood high in favour with Śiva, whose devotee he was. He hated Krishṇa, with whom he came into conflict on account of the love-affair between his daughter Ushâ and Aniruddha, Krishṇa's grandson. Ushâ, having fallen violently in love with Aniruddha in a dream, had him conveyed to her apartments by magic power. All the attempts of Bâṇa, on the discovery of the secret, to seize

the person of Aniruddha failed, and at last unable to overcome the young hero in regular fight, secured him by means of magic art. Krishṇa, having learnt of this from Nârada, went with Balarâma and Pradyumna to rescue him. In the terrific battle that followed, Bâṇa, though he was supported by Śiva and his son Skanda, was defeated. Krishṇa cut off his thousand arms, and as he was about to launch his discus to strike off his head, Śiva humbly approached and requested him to spare the life of his devotee. Krisnṇa granted the request and returned to Dwârakâ, with Aniruddha and his wife, Ushâ. Bâṇa, soon after regained only two of his arms by propitiating Śiva. See *Vish. P.* V. 32-33. and *Hv.* 43.

The figure in the st. is श्लेषोपमा.

98. ये च अन्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः तमःस्वभावाः ते अपि प्रदोषं एनं अनुयायिनः (भविष्यन्ति).

कालयवन°—कालयवन (*lit.* black foreigner) was a Yavana king who was an invincible foe of the Yâdavas. He led his vast army of Yavanas to Mathura against Krishṇa. In the battles that followed, Krishṇa finding it impossible to vanquish him, cunningly decoyed him into a cave where the mighty Muchakunda was sleeping. Being disturbed from sleep by a kick from Kâlayavana, Muchakunda cast a fiery glance upon him and reduced him to ashes. Acc. to *Vish. P.* and *Hv.*, Kâlayavana was the son of a Brâhmaṇa named Gârgya who bore a bitter spite against the Yâdavas, and had been begotten by him on the wife of a childless Yavana king. शाल्व, the king of the Śâlva country. शाल्व, was according to some, the ancient name of Rajputana. रुक्मिन्, brother of Rukmiṇî, Krishṇa's wife. He was a friend of Kamsa and Śiśupâla. See note on st. 38 above.

तमःस्वभावाः, तमः स्वभावः येषां ते, ' of evil nature ',—*lit.* ' whose nature it darkness '. **प्रदोषं**, 1. (*adj. qual.* **एनं**) प्रकृष्टाः दोषाः यस्मिन् तं, *lit.*, ' having many evil qualities '. *i. e.*, depraved. 2. (*a noun*) प्रारम्भः दोषायाः प्रदोषः तं, ' night-fall ', प्रदोषः, in the sense of ' night-fall ' (' प्रदोषो रजनीमुखम् '–*Amar*)

is also derived as प्रारब्धाः दोषाः यस्मिन् सः, **अनुयायिनः**, 'will follow'–अनुयास्यन्ति इति अनुयायिनः, from अनु–या+णिनि (इन्), a *Krit.* affix, added in the sense of futurity, according to 'भविष्यति गम्यादयः'. The words तमःस्वभावाः and प्रदोषं, having double meaning suggest a comparison, *viz.*, just as it is the nature of darkness to follow nightfall, so the kings, Kâlayavana &c., who are of evil nature, will follow the depraved Śiśupâla. Thus there is अलङ्कारध्वनि, *i. e.*, suggestion of उपमा·अलङ्कार, based on श्लेष.

99. तेन कृतः अल्पः अपि उपजापः त्वयि आक्रोपवतः तान् अनिलः साग्नीन् एधान् इव आशु दीपयिता.

उपजापः, 'intrigue'; 'secret overtures or negotiations with enemy's friends to cause discord'; 'sowing seeds of dissension among friends'. उप (उपांशु secretly) जपनं (whispering) इति उपजापः, from उप+जप्+घञ्–अ, a *Krit* affix. **त्वयि आक्रोपवतः**, 'bearing ill-will against you'. **साग्नीन् एधान्**, 'smouldering fuel'. एधः, इध्यते अनेन इति, from इन्ध्+घञ् (अ), added in the sense of 'instrument'.—'इन्धेर्घञि नलोपः गुणश्च निपात्यते—*Kâs'ikâ*.

In this st., Uddhava anticipates and answers the argument that might be advanced, that Bâṇa and others, being then on friendly terms with Krishṇa, would not rise against him. Uddhava says that these kings though apparently friendly to Krishṇa, really bear secret ill-will towards him; Śisupâla, therefore, would easily succeed in drawing them over to his side by secret overtures.

100 बृहत्सहायः क्षोदीयान् अपि कार्यान्तं गच्छति. नगापगा महानद्या सम्भूय अम्भोधि अभ्येति.

बृहत्सहायः, बृहन्तः सहायाः यस्य सः, 'having powerful allies'. **सम्भूय** &c. a mountain-rivulet attains its object, *viz.* reaching the sea, only because it joins with a big river. **नगापगा**, नगस्य आपगा, न गच्छति इति नगः (from न+गम्+अञ्); आपेन अपां समूहेन गच्छति इति आपगा.

101. ये च तस्य मित्राणि, ये च ते अमित्राः, ते उभये त्वया अभियुक्तं एनं गन्तारः, अतःपरैः त्वां (गन्तारः).

तस्य मित्राणि &c., Uddhava means to say that Krishṇa would, by attacking Śiśupâla, bring about a war in which all the kings would be engaged, some ranging themselves on Śiśupâla's side and the others on Krishṇa's. All the kings being thus in arms, it would be impossible for Yudhisthira to celebrate the Râjasûya sacrifice. In fact, Krishṇa would, therefore, be acting against the interests of a friend whom he loved and esteemed so much.

102. इत्थं मखविघ्नाय सकलं राजकं उत्थाप्य हन्त अजातारेः त्वया प्रथमेन अरिणा जातम्.

राजकम्, राज्ञां समूहः, 'the (whole) assemblage of kings', from राजन्+वुञ् (अ), a *Tad.* affix in the sense of 'collection (तस्य समूहः)'–acc. to गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजात् वुञ्'—*Pâṇ.* IV. 2. 39. **अजातारेः**, अजातारि (*or* अजातशत्रु) is an epithet of Yudhishthira–जातस्य (जन्तुमात्रस्य) न अरिः *or* न जातः अरिः, (कस्यापि) सः (सुप्सुपेति समासः), *i. e.* 'one who is not the enemy of any being', *or* 'one who never became the enemy of any one'. **जातम्**, past. pass. part. used impersonally in an active sense. See note on ईक्षितं I. 2 above. **जातमजातारेः** &c. 'you would, alas, become the enemy of him who has never become the enemy of any one'.

103. बान्धवः सः धर्मराजः अतिभरक्षमस्कन्धं त्वां सहायं सम्भाव्य अध्वरधुरां विवक्षते.

अतिभर,°—अतिशयितः भरः अतिभरः, अतिभरस्य क्षमः स्कन्धः यस्य तं, (1) as applying to Krishṇa—(1) 'whose shoulders are capable of bearing a very heavy responsibility'; (2) as applying (by suggestion) to a bull—'whose shoulders are strong enough to bear a heavy burden'. **बान्धवः**, *i. e.*, one who has claims on you, not only as a friend but also as a relative. **अध्वरधुरां**, अध्वरस्य धूः तां, 'the yoke (*i. e.*, important task of celebrating) the sacrifice'; अध्वरधुरा, अध्वरस्य धूः, धुर् taking अच्, acc. to 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'—*Pâṇ.* V. 4. 14. अध्वरः is derived as अध्वानं सत्पथं राति इति, from अध्वन्+रा+क (अ), *or* ध्वरति (कुटिलो भवति) इति ध्वरः, न ध्वरः अध्वरः, *or* न विद्यते ध्वरा (हिंसा) यस्मिन् सः.

104. महात्मानः भजमानान् रिपून् अपि अनुगृह्णन्ति. सिन्धवः सपत्नीः नगनिम्नगाः अविंध प्रापयन्ति.

भजमानान्, 'seeking friendship or favour'. **सिन्धवः**, 'big rivers'. **सपत्नीः** (in apposition with **नगनिम्नगाः**), 'co-wives'. समानः पतिः यस्याः सा सपत्नी; the word पति, when preceded by 'समान', necessarily takes the augment न before the feminine affix ङीप् (ई) when 'participation in the fruit of sacrifices (performed by the husband) is meant'–'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'–*Pâṇ*. IV 1. 33. (पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् । यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य फलस्य भोक्त्रीत्यर्थः-*S. K.*) 'नित्यं सपत्न्यादिषु'—*Pâṇ*. IV. 1. 35.

105. बलिनः अरिषु बलात्कारः चिरात् अपि सिद्ध्ये भवति. विमनीकृताः सुहृदः छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः.

बलात्कारः, 'use of force'. **चिरादपि**, 'even often a long tine', *i. e.*, even if some time is allowed to pass; even if immediate action be not taken. **छन्दानु°**—छन्दस्य अनुवृत्त्या दुःसाध्या, 'difficult to win back, by acting according to their desires (by humoring them)'. **विमनीकृताः** 'offended'; 'displeased'. अविमनसः विमनसः सम्पद्यमानाः कृताः विमनीकृताः, past. part. of विमनीकृ, a च्वि formation from विमनस्, स् of विमनस् being dropped before the च्वि affix, by 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च'—*Paṇ*. V. 4. 51, and the final अ of विमन is changed to ई, by 'अस्य च्वौ'—*Pâṇ*. VII 4. 32—'अवर्णस्य ईत् स्यात् च्वौ'—*S. K.*

106. नाकिनां प्रीतये अखिलः श्रेयान् इति मन्यसे (चेत् तर्हि) पुरोडाशभुजां इष्टं कर्तुं इष्टं अलंतराम्.

Uddhava here anticipates and answers the objection that might be raised, *viz*: that the gods would be more pleased if Krishṇa slew Śiśupâla than if he attended the sacrifice. Uddhava points out that, on the contrary, it is a sacrifice that pleases the gods most, fond as they are of eating the पुरोडाश (offered at a sacrifice).

नाकिनां, 'of the gods'. नाकः अस्ति (वासत्वेन) येषां ते नाकिनः. नाकः is thus derived, कं सुखम्, न कं अकं दुःखम्, न विद्यते अकं यस्मिन् स नाकः-'heaven'. The नञ् remains unchanged by 'नभ्राट्-नपात्......नाकेषु प्रकृत्या'—*Pâṇ*. VI. 3. 75. **पुरोडाशभुजां**, पुरोडाशं भुञ्जते इति पुरोडाशभुजः

नेषाम्, 'of those who eat the पुरोडाश offering' (at a sacrifice)–*i. e.*, the gods. पुरोडाश, a kind of offering made of ghee and ground meal of rice. It was the first offering made to gods at all sacrifices. पुरः (प्रथमं) दाशन्ति (ददति) एनं इति पुरोडाशः, from पुरः + दाश् ('to offer')+घञ्–कर्मणि, द being changed to ड, either according to 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्'—*Pâṇ.* VI. 3. 109, or 'व्रीहेश्च पुरोडाशे'—*Pâṇ.* IV. 3. 148. **इष्टं**, 'a sacrifice',–a past. pass. part. of यज् used as a neuter abstract noun, acc. to 'नपुंसके भावे क्तः'—*Pâṇ.* III. 3. 114. **इष्टं**, 'wished'; 'liked',—past. pass. part. of इष्. **अलन्तराम्**, अतिशयेन अलम्, 'far more capable'. See note to क्रियतेतराम्—I. 36, aboves.

107. अमृतं नाम (तत्), सन्तः मन्त्रजिह्वेषु यत् जुह्वति· मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना शोभा एव.

अमृतं नाम &c. *i. e.*, what is konwn as the अमृत, the food on which the gods live, is nothing else than what is offered to them at the sacrifices as oblations cast with *mantras* in to the sacred fires. The story that gods secured the अमृत from the ocean, when it was churned with mount Mandara as a churning rod, is merely a poetic conceit, only a very interesting fable. **मन्त्रजिह्वेषु**; मन्त्राः एव जिह्वाः येषां तेषु, *lit*, 'those whose tongues are *mantras*', *i. e.*, 'the sacrificial fires. *Mantras* are regarded as the tongues of the fires, because they are supposed to take up the offerings and carry them to the gods, only when the आहुतिs are accompanied with the appropriate *Mantras*. **शोभा**. *lit.*, 'an embellishment', *i. e.* a beautiful poetic conceit. **मन्दर°**—मन्दरः एव क्षुब्धः, (a churning rod) मन्दरक्षुब्धः, तेन क्षुभितः यः अम्भोधिः तस्य वर्णना, 'the description of the ocean agitated (churned) with Mandara as a churning-rod'. The story of the churning of the ocean for the Amrita by the gods and the demons is told with some variations in the Râmâyaṇa, the Mahâbhârata, and the Purâṇas. Of yore, (in the Satyayuga), the gods, feeling their weakness, having been vanquished the demons, sought the protection of Vishṇu and besought him for renewed vigour and immortality. Vishṇu directed them to unite with their foes, the demons, and churn the milk–ocean for the *Amrita* (which

would bestow immortality on them) and other precious things which had been lost in the previous deluge (प्रलय). He asked them to take mount *Mandara* for a churning-rod, and Vâsuki, the great serpent, for a rope. Thus directed by Nârâyaṇa, the gods induced the demons to join them and set about the work. First, the mountain *Mandara* was uprooted by Ananta (Śesha) and set on the back of the Great Tortoise (महाकूर्म-Vishṇu himself who had placed himself at the bottom of the milk-ocean as the pivot for the churning-staff) Then the gods and the demons twisted *Vâsuki* round *Mandara*, and dividing into two parties, each took an end of the snake as a rope. The gods held *Vâsuki* by the tail, and the demons by the head. Thus they churned the ocean, until the following fourteen jewels arose from it: (1) Soma, the moon; (2) Lakshmi, the goddess of fortune and beauty; (3) Surâ, the goddess of wine; (4) Uchchaiśravas, the seven-headed horse; (5) the jewel Kaustubha; (6) Pârijâta, the celestial tree; (7) Surabhî, the cow of plenty; (8) Dhanvantari, the physician of the gods, bearing a jar containing (9) the *Amrita*; (10) Airâvata, the white, seven-trunked elephant; (11) Hâlâhala, the deadly poison, which Śiva swallowed as it threatened to burn up the whole world; (12) Rambhâ and other Apsarasas; (13) the bow Śârṇga, and (14) Śankha, the conch of victory. After these jewels were churned out, a terrific war commenced between the gods and the demons for the possession of the Amrita. The demons, however, succeeded in seizing upon their desired object. But Vishṇu, assuming the form of a ravishing beauty (मोहिनी), cheated the demons of the Amrita, and carried it off to the gods. Endowed with power by the draughts of the Amrita, the gods worsted their foes and put them to rout. They then returned to heaven with the prize, which they kept guarded with sedulous care.

The figure in the st. is काव्यलिङ्ग, as the import of the sentence, शोभैव &c. constitutes the reason for the statement contained in the sentence, अमृतं नाप &c.

108. प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे ते सूनोः शतं आगांसि सहिष्ये इति यत् त्वया प्रतिश्रुतं तत् प्रतीक्ष्यम्.

सहिष्ये...इति. Krishṇa had promised his aunt श्रुतश्रवाः, the mother of Śiśupâla, that he would forgive her son a hundred wrongs, when she implored him to overlook his misdeeds on learning that Krishṇa was Śiśupala's destined slayer. See notes on I. 75, above. **प्रतीक्ष्यं**, 'should be respected'. **प्रतीक्ष्यायै**, 'worthy of respect'; 'venerable'. *Cf.* भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे—*Ragh.* 5. 14.

109. सतः बुद्धिः तीक्ष्णा (तथापि) अरुन्तुदा न, कर्म प्रतापवत् (तथापि) शान्तम्, मनः सोष्म (तथापि) उपतापि न, वाग्मिनः वाक् एका (स्यात् इति विद्धि).

अरुन्तुदा, अरूंषि तुदति इति, 'cutting the vitals'; 'cutting to the quick'; 'acrimonious', from अरुस्+तुद्+खश्,–see note on विधुन्तुद in st. 61 above. **तीक्ष्णा नारुन्तुदा,** 'though acute, yet never acrimonious'. **शान्तं प्रतापवत,** 'energetic, yet gentle'; *or* 'heroic, yet never aggressive'. **नोपतापि सोष्म,** 'full of ardour (or spirit), yet never giving pain to others'. **वागेका वाग्मिनः,** 'though eloquent, has only one word (*i. e.*, keeps his word)'; *or* 'his promise is unalterable'. Uddhava here reminds Krishṇa that his promise to Śiśupâla's mother must not be broken, for the promises of the good (the truthful) are always inviolable. **वाग्मिनः,** see notes on st. 27, above.

The figure in the st. दीपक, as वाच्, which is the प्रकृत, has the same common attribute, expressed by सतः (स्यात्), as बुद्धि, कर्म, and मनस्, which are अप्रकृत, and this common attribute implies a comparison between them which thus necessarily become the उपमेय and the उपमानः–'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् (सैव क्रियासु) बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्'—*K. P.* X. 17.–'प्राकरणिकाप्राकरणिकानां (अर्थात्) उपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिः एकवारमेव यत् उपादीयते तत् (एकस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम्—*Vritti.*

110. अह्नः भानुमान् इव स्वयंकृतप्रसादस्य तस्य अन्ताय समयावधिं अप्राप्य भवान् अपि न अलम्.

स्वयं°—(1) *qual.* **तस्य,** 'on whom favour has been bestowd by you yourself'; (1) *qual.* अह्नः, 'to which light has been given

by (the Sun) himself.' **प्रसादः**, (1) favour; (2) brightness. **समयावधि**, (1) 'term of agreement' with reference to Śiśupâla; (2) 'the end of the fixed time (*i. e.* the close of the day).' The समय (agreement or promise), in the case of Śiśupâla, is that he was to be spared only till the measure of his wrongs was filled. समय, in the case of the day, is the period fixed, *viz.*, the time required for the sun to traverse the heavens.

The idea in the st. is this—just as the sun, having once given light to the day and ushered it in, cannot bring it to a close before evening, so Krishṇa, having once promised to spare Śiśupâla for a stipulated period, cannot now go back upon his word and kill him before the termination of the agreement.

111. कृत्यविदः प्रणिधयः तीर्थेषु अन्तः पदं कृत्वा महतः विद्विषदम्भसः तलं विदाङ्कुर्वन्तु.

Uddhava, having pointed out to Krishṇa the inadvisability from various points of view of marching against Śisupâla at that time, now counsels adoption of certain measures calculated to ensure future success to their cause. In this st., he advises Krishṇa to send out spies into Śisupâla's capital to enable themselves to guage the true measure of the enemy's strength. In this st., 'the enemy' (विद्विषत्) is metaphorically described as 'water' (अम्भस्), the words कृत्यविद्, तीर्थ, पदं, and तल being used in a double sense, one applying to विद्विषत् and the other to अम्भस्.

कृत्यविदः, (1) *adj. qual.* **प्रणिधयः**, 'conversant with their duties (*or* with public affairs)'. (I) *noun*, 'men conversant with religious observances'. **तीर्थेषु**, (2) as referring to **प्रणिधयः**, 'among the *Tirthas* (the 18 principal officers of the king)'; (2) as referring to the कृत्यविदः, 'on the landing-stairs'. तरन्ति एभिः इति, तीर्यतेऽनेन इति वा, from तृ + थक्, an *Un..* affix. **तीर्थ**s in दण्डनीति (politics) are the eighteen royal officers in close and direct touch with the king himself. They are mentioned by Kautilya in 'मन्त्रि-पुरोहित-सेनापति-युवराज-दौवारिक-अन्तर्वंशिक—प्रशास्तृ-समाहर्तृ-सन्निधातृ-प्रदेष्टृ-नायक-पौरव्यावहारिक-कार्मान्तिक - मन्त्रिपरिषदध्यक्ष-दण्डपाल-दुर्गपाल-अन्तपाल-आटविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्च अपसर्पयेत्'-

Kaut. Arth. I. 12. 'एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् । उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि'—*Ibid.* 'रिपोरष्टादशैतानि स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्ति तीर्थानि चारकैः ॥ मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वेशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसन्निधातृप्रदेष्टृश्वाध्यक्षकोषाध्यक्षदुर्गपालप्रोन्कण्टभृत्याटविकादयः परपक्षे । एतेषां भेदेन रिपुः साध्यते'—*Panchatantra*. 3. 69 ff. In his commentary on the *Mbh.*, चतुर्धर quotes the following verses on तीर्थानि—'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा । कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः । प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपंचमः । षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः । अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥'. तीर्थ has the other sense of 'stairs for landing (*Marathi*-घाट) on the bank of a river'. 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि'–हलायुध. अन्तः (1) 'into their secret (internal) affairs; (2) 'into (the water)'. **प्रणिधयः**, 'spies'; 'secret agents.' प्रणिधीयन्ते इति, from प्र.-नि-धा+कि (इ), a *Krit.* affix, added acc. to 'उपसर्गे घोः किः'—*Pâṇ.* III. 3. 92.; the roots दा, धा and others assuming their forms, when preceded by a preposition, take कि (इ). Kautilya treats of the employment of secret agents or spies in his *Arthaśâstra*, I. 12–14. **पदं कृत्वा**, (1) 'having secured a footing', *i. e.*, 'having won their confidence'; 'having insinuated themselves with them'; (2) 'having put their feet' (into the water). **महतः**, (1) 'great'; (2) 'deep.' **तलं**, (1) 'measure of strength; (2) 'bottom, depth'. **विद्विषदम्भसः**, विद्विषन् एव अम्भः तस्य, 'water (of a river) in the form of the enemy'. **विदाङ्कुर्वन्तु** &c, 'let (the spies) sound the depth of the water in the form of the enemy', *i. e.*, find out the true measure of the enemy's strength.

The idea contained in the st. is this: just as men find out the depth of the water of a river, after having descended the flight of steps leading into it, so should the secret agents of Krishṇa ascertain the real measure of the enemy's strength after having first insinuated themselves with, and won the confidence of, his eighteen trusted officers who are in direct touch with him.

In this st., the superimposition of अम्भस on the विद्विषत् is dependent on the superimposition of 'तलं' in one sense on 'तलं' in another sense, and of 'तीर्थ' in one sense on 'तीर्थ' in another sense

and so forth,—a superimposition based on श्लेष. The figure is therefore, श्लिष्टपरम्परितरूपक.

112. अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना राजनीतिः अपस्पशा शब्दविद्या इव न भाति.

In this st, राजनीति (state-craft) is compared to शब्दविद्या (the science of grammar), the comparison being based on the double meaning of the attributives, अनुत्सूत्रपदन्यासा, सद्वृत्तिः, सन्निबन्धना, and अपस्पशा. अनुत्सूत्र°—(1) *qual.* राजनीतिः, उत्क्रान्तः सूत्राणि उत्सूत्रः, नास्ति उत्सूत्रः पदन्यासः (पदस्य न्यासः) यस्यां सा, 'in which no step is taken in violation of the rules (maxims) of the science of politics'; *i. e.*, every step that is taken is strictly in accordance with the maxims of polity, as laid down by S'ukra, Brihaspati, Kautilya &c.; (2) *qual.* शब्दविद्या, अनुत्सूत्रपदः न्यासः यस्यां सा. (न उत्सूत्राणि पदानि यस्मिन् सः अनुत्सूत्रपादः). 'in which there are no words deviating from the Sûtras (rules of Pâṇini)', *i. e.*, which treats of all words as derivable from the Sûtras of Pâṇini alone and does not recognise the supplementary rules of the Vârtika by Kâtyâyana and those added by Patanjali in his भाष्य,–rules which are not to be found in Pâṇini's Sûtras. Mall. explains अनुत्सूत्रपदन्यासः as 'अनुत्सृष्टसूत्राक्षरः इष्ट्युपसंख्याननैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरैरेव सर्वार्थप्रतिपादकः न्यासः वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता'। *i. e.*, 'having the Nyâsa (a work expounding the *Vritti*), which regards the Sûtras to be self-sufficient, as all words can be derived according to the Sutras alone, without having recourse to the इष्टि and उपसंख्यान rules'. According to Kâtyâyana (the author of the *Vârtika*) and Patanjali (the author of the *Mahâbhâshya*), the Sûtras of Pâṇini are insufficient, in as much as no rules can be found in them to derive and explain the formation of a large number of words. These grammarians have, therefore, added rules of their own (probably based upon works on grammar earlier than Pâṇini) to supply the omissions in, and supplement, the work of Pâṇini. Kâtyâyana's work is known as the वार्त्तिक, embodying the supplementary and explanatory rules on Pâṇini's Sûtras.—'उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तिकारि तु वार्त्तिकम्'. the rules of The वार्त्तिक are referred to by *Mall.* as

उपसंख्यानं as they are technically called, for at the end of several of these rules occur the words 'इति उपसंख्यानम्' (*e. g.*, जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् '–उपसंख्यानं = additional enumeration). The rules of Kâtyâyana, again, were supplemented by Patanjali, who found even the Vârtikas insufficient, and therefore, added rules of his own. These rules go by the name of इष्टिs, as they end with the words 'इति इष्यते'.—*Cf.* 'इष्टयो भाष्यकारस्य', 'इति भाष्यकारेष्टया', &c. न्यासः, a commentary by Jinendrabuddhi on the काशिका–वृत्ति of जयादित्य and वामन. Jinendrabuddhi, a Jain grammarian, wrote his work, the न्यास, avowedly with the purpose of showing that the rules of Pânini are self-sufficient, that every word–formation can be derived and explained by the Sûtras, and that, therefore, the उपसंख्यानs in the वार्तिक of कात्यायन and the इष्टिs in the महाभाष्य of पतञ्जलि are quite unnecessary. Jinendrabuddhi lived in the first quarter of the 8th century A. D. See Introduction, pp. xi–xiii.

सद्वृत्तिः, सती वृत्तिः यस्यां सा; (1) *qual.* **राजनीतिः**, 'in which 'good salaries are given to the officers'; (2) *qual.* **शब्दविद्या**, having a good *Vritti*'. **वृत्ति**, (1) 'livelihood; pay, wages'; (2) वृत्ति or काशिकावृत्ति, 'notes' on 1245 of Pâṇini's Sûtras,–a joint production of king Jayaditya of Kashmir and Vâmana, written some time in first half of the 7th century, See Intr. p. xii.

सन्निबन्धनाः, (1) *qual.* **राजनीतिः**, सन्ति निबन्धनानि यस्यां सा, 'in which permanent grants of property (such as cattle, money &c. by way of rewards to these servants of the kings who have rendered meritorious services to the state) are made'; (2) *qual.* **शब्दविद्या**,—सत् निबन्धनं यस्यां सा, 'with its learned treatise', *viz.*, the महाभाष्य, 'the great commentary' on Pâṇini's Sutras. It should be noted that the Mahâbhâshya directly explains and discusses only 1720 out of the 3983 Sûtras of Pâṇini; properly speaking, it 'is not so much a commentary on Pâṇini as rather a defence of him against the unjust attacks of Kâtyâyana'. निबन्धनं, (1) 'an assignment of land, cattle, money &c', made to a public servant for his meritorious services to the state *or* for the purpose of collection of revenue'; (2) 'a treatise'. Kautilya thus describes these assignments:—' समाहर्ता (the revenue–officer or

collector) चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभागेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिकरप्रतिकरमेतावादिति **निबन्धयेत्** ' &c.—*Kaut. Arth.* 11. 35. **शब्दविद्या**, 'the science of language'; 'the science of grammar'. **नो भाति**, *lit*. 'does not shine', *i. e.*, 'does not succeed or prosper'. **अपस्पशा**, (1) *qual.* **राजनीतिः**, अपगताः स्पशाः यस्याः सा, 'without spies'; 'in which no spies are employed'; (2) *qual.* **शब्दविद्या**, अविद्यमानः पस्पशः यस्यां सा, 'without the *Paspas'a* (the introductory chapter of the Mahâbhâshya). पस्पशः is is the name of the first आह्निक of the first chapter of the Mahâbhâshya. In the compound अपस्पशा, we have a शब्दश्लेष, as the श्लेषः would disappear as soon as the words which constitute it are replaced by others of the same signification—' शब्दपरिवृत्त्यसहत्वं शब्दश्लेषः ' ।—' अपस्पशा इत्यत्र जतुकाष्ठवत् शब्दयोरेव श्लिष्टत्वात् शब्दश्लेषः '—*Mall.*

In 'सद्वृत्तिः and 'सन्निबन्धना', there is अर्थश्लेष, as the double meaning which they are intended to convey would not disappear, even if the words वृत्ति and निबन्धन were replaced by other words having exactly the same signification; in an अर्थश्लेष, the words used have, by the power of signification, only one meaning, but they can be made to yield another sense, if desired, and it is not necessary to have the same words in the same form; other words having the same signification may be substituted in their place without changing the meaning or marring the beauty of the sentence. In अनुत्सूत्रपदन्यासा, there are both शब्दश्लेष and अर्थश्लेष, the former, as the compound is to be taken as made up of अनुत्सूत्र + पदन्यास, as referring to राजनीति, and of अनुत्सूत्रपद + न्यास, as referring to शब्दविद्या; and the latter, as the words सूत्र, पद and न्यास bear one signification with reference to राजनीति, and another, with reference to शब्दविद्या. The figure in the st. is, therefore, पूर्णोपमा based on श्लेष

In this st., Uddhava points out the importance of spies in state-craft. He says that the spy system is indispensable for the maintenance and progress of the state. However efficient the machinary of the government may be, however well-paid and well-rewarded the royal officers may be, spies and secret agents can never be dispensed with; for without them no state can pursue a successful foreign policy. The importance of spies in

state-craft is compared to that of the पस्पश chapter of the महा-भाष्य in the science of gammar; the later may have its न्यास that has brought all words under the Sutras of Paṇini, its वृत्ति that is so judicious in its treatment, and its भाष्य that is learned and exhaustive; but without the पस्पश (the intoductory chapter of the महाभाष्य), the science would lack the very key to its intricacies.

113. अज्ञातदोषैः दोषज्ञैः अभिव्यक्तशासनैः उभयवेतनैः शत्रोः सामवायिकाः उद्दूष्य भेद्याः.

अज्ञातदोषैः, (*qual.* चरैः understood) अज्ञातः दोषः येषां तैः, 'whose dangerous character is not known (to the enemy)', *i. e.*, keeping their true character concealed from the enemy–their दोष being creation of discord or sowing seeds of distrust between the king and his ministers.

दोषज्ञैः (*qual.* चरैः understood), 'who know (have made themselves fully acquainted with) the weak points' of the enemy. **उद्दूष्य** (obj. सामवायिकान् understood), 'having exposed their treason'; 'having denounced them'. **उभयवेतनैः**, उभयोः वेतनं येषां तैः, 'in the pay of both' their master and the enemy against whom they are secretly working by manufacturing false evidence in the shape of letters, &c. कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु कृतवेतनाः वसेयुः। गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान्। तांश्चारिप्रहितान्विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः॥ एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान्। उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि॥–*Kaut. Arth.* I. 12. **भेद्याः**, 'should be estranged', *i. e.*, discord should created between them and the king. **अभिव्यक्तशासनैः**, अभिव्यक्तानि शासनानि यैः तैः, 'who expose the correspondence (forged by themselves)', *i. e.*, by forging letters of a compromising character, ostensibly received from the ministers, and contriving their exposure by some cunning devices. This method of causing estrangement between the enemy king and his ministers is illustrated in the *Mudrâ-râkshasa*, Act. V, where Châṇakya's secret agents भागुरायण and सिद्धार्थक effect a complete breach between Malayaketu and Râkshasa by cunningly contriving to bring before him a forged letter of a compromising character, anonymous but represented as written by Râkshasa.

सामवायिकाः, 'ministers'; 'counsellors'; 'royal officers'. समवाये प्रसृताः, from समवाय+ठञ् (इक); or समवायान् समवयन्ति इति, from समवाय+टक् (इक), lit., 'those who belong to the assembly or royal council'. समवाय्यते इति समवायः, 'an assembly', from सम्-अव+इ, with घञ्, the *Krit.* affix, added कर्मणि (*Pan.* III 3. 19.).

Uddhava advises Krishna to send his secret agents to the enemy's kingdom where they would worm themselves into the confidence of the principal royal officers and would, at the proper time, effect a breach between them and the king by manufacturing documentary evidence, in the shape of forged letters, of a compromising character.

114. उपायज्ञैः तव चरैः एकार्थानि राजन्यकानि आजातशात्रवीं पुरीं उपेयिवांसि कर्तारः.

उपेयिवांसि कर्तारः, 'will be made to come'. **कर्तारः**, First Future pass. 3rd plu. of कृ, the subject being **राजन्यकानि**. **पुरीं**, the capital, Indraprastha, where Yudhisthira was going to celebrate the Râjasûya sacrifice to which all the kings had been invited.

आजातशात्रवीं, 'Of Ajataśatru (Yudhisthira). अजातशत्रोः इयं आजातशात्रवी, from अजातशत्रु+अण्, a *Tad.* affix, before which both the members undergo वृद्धि, as the word अजातशत्रु is included in the आकृतिगण, 'अनुशतिकादिः'—'अनुशतिकादीनां च'—*Pâṇ.* VII. 3. 20. अजातशत्रुः—see note on अजातारिः in st. 102 above. **राजन्यकानि**, 'assemblages of Kshatriya princes'. राजन्यानां समूहानि राजन्यकानि, from राजन्य+वुञ्, a *Tad.* affix, added in the sense of collection', acc. to 'गोत्रोक्षोष्ट्र &c'—*Pâṇ.* IV. 2. 39. See note on राजकं in st. 102 above. राजन्यः, राज्ञः अपत्यम्, from राजन्+यत्, a *Tad.* affix, added in the sense of 'a class', acc. to 'राजश्वशुराद्यत्'—*Pâṇ.* IV. 1. 137.—राज्ञो जातावेवेति वक्तव्यम्'—*Vârtika.* **एकार्थानि**, एकः अर्थः येषां तानि, 'with one common object', *viz.*, that of attending the sacrifice.

115. पाण्डोः सुते भवति सविशेषं भक्तिं तन्वति (सति) तरलाः मत्सरिणः परे स्वयं वैरायितारः.

सविशेषं, विशेषेण सह यथा तथा, 'specially'; 'particularly'. **सविशेषं** &c., 'when Pâṇḍu's son (Yudhishthira) would pay special respects to you'. **वैरायितारः**, 'will become hostile to you', 1st Future 3rd pl. of वैरायते, denominative verb from वैरं; वैरं करोति इति

वैरायते, from वैर+क्यङ्, added in the sense of 'doing it', acc. to 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे'. **तरलाः**, 'fickle', and who can therefore never be depended upon to take your side. **मत्सरिणः**, 'envious' of your greatness.

116. इह विपक्षमध्ये सहसंवृद्धियुजः अपि ये भूभुजः आत्मविदः स्युः तैः बलिपुष्टकुलात् अन्यपुष्टैः इव अचिरेण अस्मात् पृथक् भविता.

आत्मविदः, आत्मानं विदन्ति इति, 'those who know themselves', *i. e.*, those who are conscious of their high birth or of their own strength, and would, therefore, never think of allying themselves with Śiśupâla. आत्मविदः may also mean, 'those who know the Self within them', and therefore, recognise Krishṇa as the incarnation of the Supreme Self. **सहसंवृद्धियुजः**, सह संवृद्धिः सहसंवृद्धिः, सहसंवृद्धया युज्यन्ते इति, 'who have risen to power along with (being allied with) Śuśupâla', and who may, therefore, become his partizans. **बलिपुष्टकुलात्**, बलिभिः पुष्टाः बलिपुष्टाः, तेषां कुलात्, 'from a flock of crows'. **अन्यपुष्टैः**, अन्यैः पुष्टाः अन्यपुष्टाः तैः, 'by cuckoos'. The cuckoo is called अन्यपुष्टः, परभृतः (*fem.* अन्यपुष्टा, परभृता) &c., because it is nourished by another, *i. e.*, by the crow.

पृथक् भाविता तैः, 'they will be made separate from him', *i. e.*, 'will secede from him'. **भाविता**, First Future passive 3rd sing of the भू; the passive of the two Futures (also of the Conditionalt and the Benedictive) of the roots ending in a vowel and the roots हन्, ग्रह and दृश् is optionally formed by changing their vowel to वृद्धि and appending the Atmanepada terminations, with the augment इ necessarily prefixed to them; so नेता or नायिता, नेष्यते or नायिष्यते, भविता or भाविता, भविष्यते or भाविष्यते, &c.

117. सहजचापलदोषसमुद्धतः चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः असुहृद्गणः तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभताम्.

In this st., the host of Krishṇa's foes (असुहृद्गण) is metaphorically described as a flight of locusts, the superimposition being based on attributes having double meaning, one applying to असुहृद्गण and the other, to शलभाः (in शलभतां). **सहजचापल°**—(*qual.* **असुहृद्गणः**), सहजं यत् चापलं तत् एव दोषः तेन समुद्धतः, 'arrogant on account of their evil trait of natural thoughtlessness', (2)

qual. शलभगणः, implied in 'शलभतां'), 'excited on account of their natural defect of restlessness'. **चलित°**–चलितः अत एव दुर्बलः पक्षपरिग्रहः (दुर्बलः पक्षपरिग्रहः) यस्य सः, 'whose allies are weak, being unsteady'; (असुहृद्गणः); (2) चलितौ दुर्बलौ च यौ पक्षौ तौ एव परिग्रहः यस्य सः, 'who depend upon (who are borne on) their fluttering, weak wings' (शलभगणः). **दुरासद°**—दुरासदः वीर्यविभावसुः (वीर्यं एव विभावसुः) यस्य, तस्मिन् 'in the unapproachable (formidable) fire of your valour' or 'in the fire of your unapproachable prowess'. दुरासदः, दुःखेन आसाद्यते इति, from दुर्+आ-सद्+खल् (कर्मणि). विभावसुः, 'fire'—विभा (lustre) वसु (wealth) यस्य सः. 'सूर्यवह्नी विभावसू'—*Vis'va.* **शलभतां लभतां,** 'become so many locusts' *i. e.,* fall an easy prey to your irresistible prowess. *Cf.* उल्लंघयन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः। सद्यः परात्मपरिणामविवेकमूढः कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम्॥—*Mudra*. I. 10.

The figure in the st. is रूपक.

118. सः इति विशकलितार्थां अनुगतनयमार्गां दुर्नयस्य अर्गलां जनितमुदं उच्छ्रितोरःस्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां औद्धवीं एनां वाचं शुश्रुवान् उच्चकैः उदस्थात्.

विशकलितार्थां (*qual.* **वाचं**), विशकलितः अर्थः यस्यां सा, 'in which the question (or subject) had been fully analysed'; 'which had exhaustively dealt with the question before them'. विशकलितः विशेषेण शकलानि कृतः, 'taken to pieces', *i. e.,* 'fully analysed in all its aspects'. **अनुगत°**—अनुगतः नयमार्गः यया सा, 'which followed the path of (right) policy', *i. e.,* which was in accordance with the rules of policy as laid down in the science of politics. **अर्गलां दुर्नयस्य**, 'which was (as it were) a bolt against the wrong policy (advocated by Balarâma &c.)'—a रूपक, there being a superimposition of अर्गला on वाच. **उच्छ्रितोरः°**—उच्छ्रिते उरःस्थले नियतं निषण्णया श्रिया श्रुतां, 'heard by Lakshmî, ever dwelling (or resting) on his broad and full bosom'. The deliberations of this council of three were held in such secrecy that were heard by none except Lakshmî, who is ever present on her husband's bosom. Cf. st. 12 of the 3rd canto-'वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु'. It should be noted that the word श्री is used in the last st.; see note to the last st. of Canto I.

The Metres in Canto II.

(1) Stanzas 1—115 are in the अनुष्टुभ or श्लोक metre, which is defined as 'श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः' ॥, *i. e.*, each *pâda* of this metre consist of 8 syllables, of which 6th is long and the 5th short, and the 7th in the second and fourth *Pâdas* is short, and in the first and third *pâdas*, long; the rest of the syllables may be either short or long.

(2) Stanza 116 is in the औपच्छन्दसिक metre, which is a variety of the वैतालीय metre with which it is thus defined:—'षाड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः ॥ पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ।' *i. e.*, the first and third quarters should contain 16 मात्राs or syllabic instants each (one मात्रा being allotted to a short vowel, and two, to a long one), and the second and fourth, 18 each, and in the last 8 मात्राs of each quarter there should be र-गण followed by a य-गण. The scheme of गणs in this metre is as follows: स, स, ज, ग, ग । स, भ, र, य.

˘ ˘ —	˘ ˘ —	˘ — ˘	— —
य इ हा-	त्म वि दो	वि प क्ष	-म ध्ये
स	स	ज	ग ग
स ह सं-	वृ द्धि यु-	जो ऽपि भू	-भुजः स्युः
˘ ˘ —	— ˘ ˘	— ˘ —	˘ — —
स	भ	र	य

(3) Stanza 117 is in the द्रुतविलम्बित metre, which is defined as 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ'.—the scheme of Gaṇas: न, भ, भ, र in each of the four quarters.

स ह ज	चा प ल	दो ष स	मु द्ध तः
˘ ˘ ˘	— ˘ ˘	— ˘ ˘	— ˘ —
न	भ	भ	र

(4) Stanza 118 is in the मालिनी metre, which is defined as 'ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः'—the scheme of Gaṇas: न, न, म, य, य, with a pause after the eighth syllable.

इ ति वि-	श क लि-	ता र्थी मौ-	द्ध वीं वा-	च मे नाम्
˘ ˘ ˘	˘ ˘ ˘	— — —	˘ — —	˘ — —
न	न	म	य	य

CANTO III.

1. Construe—अथ अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यः कौबेरादिग्भागमपास्य आगस्त्यं मार्गं अवतीर्णः उष्णांशुः इव (स्थितः) हरिः हरिप्रस्थं प्रतस्थे.

कौबरादिग्भागम्—कौबेर्याः दिशः भागम्=उत्तरायणम्—'the summer solstice,' *i. e.*, the progress of the sun to the north (of the equator); *lit.* the part of the quarter presided over by Kúbera, the god of wealth, who is the regent of the northern quarter. Kúbera is also the king of the Yakshas and Kinnaras, and his abode is Mount Kailâsa. *Cf.* ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्–*Raghu.* 4. 66 कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य–*Kumar.* 3. 25.

आगस्त्यं मार्गम्—the winter solstice; *lit.* the path of Agasti, *i. e.* the south. Agasti is a sage well-known in Hindu mythology. In the Rig-veda, he is described as the offspring, along with Vasishtha, of Mitra and Varuṇa, whose seed fell from them at the sight of Urvas'i, the celestial nymph. From the part of the seed that fell into a jar, Agasti arose, and is, therefore, called घटोद्भव, कुम्भयोनि, कलशयोनि, etc. There is a curious legend (*Mbh.* Vanaparva) which tells us how Agasti came to make the south his permanent place of residence. Once the mountain Vindhya, jealous of Mount Meru, demanded of the sun that he should revolve round himself. The sun having declined to do this, the Vindhya began so rise higher and higher, till he obstructed the path of the sun. The gods, alarmed at the confusion that followed, ruquested Agasti, the preceptor of Vindhya, to interfere and restore order into the universe. Agasti went to the mountain and asked him to give him a path to the south by bending down and to remain in that posture till his return. But Agastya never returned from the south and the Vindhya never attained the height of Meru. This legend probably points to the fact that Agasti was the poineer of the colonisation of the south.

Cf. निर्जितासि मया भद्रे शत्रुहस्तादमर्षिणः ।
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥–*Ram.*
अगस्त्याचरितामाशां प्रतस्थे स्थलवर्त्मना–*Raghu*. 4. 44.
अगस्त्यचिन्होदयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
Raghu. 16. 44.

अपेतयुद्धा etc.—अपेतः युद्धे अभिनिवेशः यस्य सः अपेतयुद्धाभिनिवेशः अत एव सौम्यः—'who was now gentle, as his firm resolve of fighting (with Śiśupâla) had been given up,' in deference to the advice of Uddhavá.

The comparison between Krishṇa and the sun should be noted. Though the heat of the sun is abated when he is in the winter solstice, it does not disappear entirely and again becomes intense at the proper time, *viz.*, when the sun is in the summer solstice. Similarly, the wrath of Krishṇa towards Śiśupâla was only for the time being suppressed, and not having entirely left his mind, was likely to blaze forth when the proper time would come.

हरिप्रस्थ—इन्द्रप्रस्थ, which was the capital of the Pândavas before they had to go into 12 year's exile. It was situated on the bank of the Jumna and is identified with the modern city of Delhi. The figure of speech in this stanza is उपमा—हरिः is the उपमेय; उष्णांशुः, the उपमान; सौम्यत्व, the साधारणधर्म; and इव, the उपमाप्रतिपादकशब्द.

2. Construe—अर्कः जगत्पूज्यं तं हरिं जगत्पवित्रैरपि पादैः स्प्रष्टुं न अयुज्यत, यतः तस्य बृहत् पार्वणचन्द्रचारु आतपत्रं बिभराम्बभूवे.

अयुज्यत, Pass. Imperf. 3rd Sing of युज्, 'was fit for, deserved.'

अर्कः—अर्च्यतेऽसौ इति, from अर्च् (to worship) + घञ् (अ), a *Krit* suffix, before which च् is changed into क्—चजोः कुघिण्यतोः—Pán. VII. 3. 52. Or अर्कयति इति, from अर्क् 'to heat or warm,' with same suffix.

पार्वणचन्द्रचारु—पार्वणः चन्द्रः इव चारु (उपमा)–' lovely as the full moon'. पार्वण (पर्वणि भवः–अण्), belonging to a पर्वन्, *i. e.*, a पर्व day,—the day of new or full moon. *Cf.* अपर्वाणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला विभावरी कथय कथं भविष्यति–*Mâlavik. IV. 15.*

आतपत्रम्—(आतपात् त्रायते इति), the (royal) umbrella.

बिभराम्बभूवे-Redup. Perf. Pass. of भृ, to bear.

पादैः—there is a pun on the word पादः=(1) foot; (2) ray. The umbrella was held over Krishṇa to keep off the sun. The poet, however, fancies that it was held to prevent the sun from touching the revered person of Krishna with his पादs, *lit.* feet, *i. e.* rays, worshipped by the world though they might be.

3. Construe—मृणालसूत्रामलं चलच्चामरद्वयं अन्तरेण स्थितः सः अभितः पातुकसिद्धसिन्धोः अम्बुराशेः अभूतपूर्वां रुचं भेजे.

मृणालसूत्रामलम्—मृणालस्य सूत्रं तद्वत् अमलम् (उपमा), qualifies (चलच्चामरयोः) द्वयम्.

अन्तरेण governs the accusative द्वयम्. 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (Pân. II. 3. 4).

पातुकसिद्धसिन्धोः—qualifies अंबुराशेः. पातुक (from पत्, to fall + उक a termination, showing frequency), falling frequently; flowing.

सिद्धसिन्धुः—the celestial Ganges, *lit.* the river of the Siddhas, or gods. The सिद्धs are, properly semi-divine beings of great purity and holiness, of subdued senses, undesirous of progeny and victorious over death, free from covetousness, love and hatred, and possessed of eight supernatural powers called

सिद्धिs.—अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वंच वशित्वंच तथा कायावसायिता ॥

In this stanza there is an implied comparison between Krishna and the ocean—Krishna, dark-colured, standing betwixt the white chowries, and the ocean, also dark-coloured, with the white celestial Ganges flowing on both of its sides. The figures contained in the stanza are निदर्शना and अतिशयोक्तिः which are mutually interdependent, *i. e.*, there is a सङ्कर (अङ्गाङ्गि सङ्कर) of these two figures. It is impossible that Krishṇa should assume the beauty possessed by the ocean; thus this impossibility of connection leads to the idea of

comparison, *viz.*, the beauty of the white chowries waving on both the sides of Krishna was like that of the celestial Ganges flowing on both the sides of the ocean. Hence, there is the figure निदर्शना which consists in an impossible connection of things implying a comparison. Again there is a supposition of a connection between the ocean and the celestial Ganges, when in fact, there is no connection between the two (the celestial Ganges can never flow on either side of the ocean). Thus there is the figure अतिशयोक्ति. On this supposition of a connection, when there is no connection, rests the implied comparison, which is noted above. Thus here निदर्शना is dependent on अतिशयोक्ति.

4. Constr.—अस्य उपरि मौलिभाजां मणीनां अनणीयसीभिः चित्राभिः भाभिः अनेक धातुच्छुरिताश्मराशेः गोवर्धनस्य आकृतिः अन्वकारि.

मौलि, crown; diadem.

अनणीयसीभिः, not अणीयसी (small). अणीयस् is the comparative of अणु.

अनेकधातु etc.—अनेकैः धातुभिः छुरितानां अश्मनां राशिः यस्य सः (गोवर्द्धनः). धातु,—minerals such as red chalk. गोवर्द्धनस्य—Govardhan, a hill in Vrindávana. Once Krishna induced the cowherds to worship it instead of Indra, the god of rain, in whose honour they used to hold a yearly festival. The god, enraged at this, sent down a storm of rain to wash away the hill; but Krishna supported it on his little finger for seven days to shelter the cowherds of Vrindâvana. Indra was humbled and came down from heaven to do homage to Krishna.

अन्वकारि, Pass. Aor. 3rd sing. of कृ with अनु, to imitate. The radiance of the jewels in the tiara of Krishna is compared to the variegated appearance of गोवर्द्धन held up above his head by Krishna. The figure is पूर्णोपमा, for the standard of comparison (*viz.* गोवर्द्धन), the object of comparsion (*viz.* मणीनां भासः), the common property (*viz.* चित्रत्व and अनणीयस्त्व), and the words conveying the sense of comparison (*viz.* आकृतिरन्वकारि) are all given.

5. **Constr.**—तस्य उरः उल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा बाल्योचितनीलकण्ठपिच्छावचूडाकलनां अवाप इव.

उल्लसत्काञ्चन etc.—उल्लसन्त्या काञ्चनकुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां गारुत्मतरत्नानां भासाः—'with the flashing lustre of the emeralds set at the lower ends of the gold ear-rings.'

प्रत्युप्त, p. p. of वप् with प्रति, to set; to inlay. उचित (p. p. of उच् a root mostly used in p. p.), usual, customary; accustomed to; used to.

अवचूडा (अवनता चूडा अग्रं अस्याः)–a pendent garland.

बाल्योचित etc.—बाल्ये उचितं यत् नीलकण्ठपिच्छं तेन निर्मिता अवचूडा, तस्याः कलना ताम्—'fastening of the garland made of peacock feathers that used to be worn in childhood (by Krishna).'

Cf बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः–*Megh. I. 15.*
चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।
प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ *Gitag. 3*

In this stanza the lustre of the jewels in Krishna's ear-rings spreading on his breast is apprehended as being that of the garland of pea-cock feathers worn in his childhood. The figure, therefore, is उत्प्रेक्षा.

6. **Construe.**—तं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया बंहीयसा मणीनां दीप्तिवितानकेन उल्लसन्ती अङ्गदे चकासयामासतुः

मन्दरकूट etc.—मन्दरस्य यः कूटः, तस्य कोटिना व्याघट्टनं, सा एव उत्तेजना तया.—'by the polishing in the form of friction against the point of the crest of *Mandara.*' At the time of the churning of the ocean, Vishnu is said to have invisibly pressed Mandara on the back of the Tortoise when that mountain was being thrown up during the churning. वितानक, 'mass; collection.' In this stanza, there is a सङ्कर of two अतिशयोक्तिs, the first consisting in fancying the armlets of Krishna to be identical with the armlets in his previous incarnation, and the second, in fancying that they came into contact with the *Mandara* mountain, though, in fact, they had not.

7. Construe.—असौ निसर्गरक्तैः वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैः (अत एव) सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैः इव (स्थितैः) नखाग्रैः व्यद्योतत.

वलयावनद्ध etc.—वलययोः अवनद्धानां ताम्राश्मनां रश्मिभिः छुरितैः, 'overspread with the rays of the rubies set in (his) bracelets.'

सुरारि *i. e.* हिरण्यकशिपु. See note on I. 42 above.

सुरारि etc.—सुरारेः वक्षसः विक्षोभेन जातं तत् सुरारिवक्षोविक्षोभजं यत् असृज् तेन स्नपितैः–'bathed in the blood from the breast of Hiraṇyakaśipu, torn open with them (*lit.* blood coming out on account of the tearing open of the breast of Hiraṇyakaśipu).

In this stanza, the extreme redness of the tips of the naturally red nails of Krishna, which was due to their being overspread with the rays of the rubies in his bracelets is apprehended as being probably due to their being bathed in the blood from the breast of Hiraṇyakaśipu. The figure, therefore, is उत्प्रेक्षा.

8. Construe.—तमालनीलं आमुक्तमुक्तालतं अस्य वक्षः, आकाशगङ्गापयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक् पतेताम्, (तर्हि) तेन (व्योम्ना) उपमीयेत.

तमालनीलम्, 'dark as the Tamâla tree.' The Tamâla has a very dark bark.

आमुक्त०—आमुक्ता मुक्तालता यस्मिन् तत्,—'round which a pearl necklace was fastened.'

आकाशगङ्गापयसः—The water of the celestial Ganges is supposed to be milk-white. The poet says, the dark chest of Krishna with the white pearl-necklace round it could have a parallel only in the dark sky with two milk-white streams of the celestial Ganges falling into it, if such a sky could at all be conceived.

The figure contained in the stanza is अतिशयोक्ति, for there is conceived the probability of the connection between the sky and two streams of the celestial Ganges, when, in fact, such a connection is impossible.

9. Construe.—तेन दीधितिदीपिताशः पयोधेः सारमयः मणिः दध्रे, यत्र (मणौ) बिम्बगतः लोकः तदङ्गे साक्षात् अन्तर्वसन् इव अलक्ष्यत.

दीधिति॰—दीधितिभिः दीपिताः आशाः येन सः,—'which illumined the quarters with its refulgence,' *i. e.*, whose lustre spread to the ends of the quarters. (अतिशयोक्ति).

पयोधेः सारमयः–'formed of the essence of the ocean;' for, the jewel कौस्तुभ arose along with other thirteen jewels from the ocean, when it was churned with Mount मन्दर by the gods and the demons. (*Mbh. Adiparva*, Ch. 18. & *Vishnu P*. I. 9.)

यत्र goes with बिम्बगतः, 'reflected in which'

अन्तर्वसन् etc.—The jewel was so transparent and radiant that reflection of the outer world in it was again thrown on Krishna's body, and thus the reflection appears to the poet's fancy to be actually the world borne by Krishna in his side. The whole universe, acc. to mythology, is borne by Vishṇu in his side. *Cf*: यतः स भर्ता जगतां in st. 25.

The figure is उत्प्रेक्षा, as the outer world, when reflected from the gem on Krishna's body, is apprehended as being probably the world which dwells in his side.

10. Constr.—अस्य मुक्तामयं सारसनावलम्बि आप्रपदीनं दाम अङ्गुष्ठ-निष्ठ्युतं उर्ध्वं उच्चैः त्रिस्रोतसः सन्ततधारं अम्भः इव भाति स्म.

सारसनम् (also सारशनम्)—girdle. *Cf.* जलन्मणिः सारशनं महानाहिः—*Kir*. 18. 32.

दाम (दामन्)–a garland. *cf.* आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा, *Megha*. 92.; अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः, *Infra*. 4. 50.

आप्रपदीनम्—'प्रपदं (पदाग्रं) तत्पर्यन्तम् इति आप्रपदम्; आप्रपदं व्याप्नोति इति—खञ् (ईन) प्रत्ययः,—'reaching to the feet.'

अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतम्:—the celestial Ganges took her rise from the toe of Vishnu in the *Vámanávatar*. *Cf.* विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेंदुमंगलम् । समन्ताब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ॥ etc. *Vishnu P*. II. 2. 31–36. and वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठे नखस्रोतोविनिर्गता । विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः ॥ etc.

निष्ठ्यूत, 'cast or thrown out; sent forth;' p. p. of निष्ठिव्, to eject saliva; spit. It is, therefore, a vulgar (ग्राम्य) word. But, being used here in a figurative (or secondary) sense, it is not held to be so. *cf.* Daṇḍi:

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥. The secondary sense, however, of the word is so common that the original sense is quite lost sight of.

Cf. निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित्–*Sâk. 4. 5.*
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।–*Raghu. 2. 15.*

उच्चैः is used as an adjective. *Cf.* उच्चैः कुलं चात्मनः–*S'âk.* 4. 16. किंपुनर्यस्तथोच्चैः–*Megh.* 17.

त्रिस्रोतसः—त्रिस्रोतस्, *lit.* 'the river of three-streams,' the Ganges. Here only the heavenly course of the river, known as मन्दाकिनी or सुर-सिद्ध-सिन्धु or आकाशगङ्गा, is referred to. The two other courses are the भागीरथी on the earth, and the भोगवती in the nether world (पाताले).

Cf. त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां–*S'ak.* 7. 6.

The garland of pearls, hanging down from the girdle and reaching to the feet, is fancied to be the milk-white stream of Mandâkini flowing uninterruptedly high upwards from the toe of Krishna. The figure, therefore, is उत्प्रेक्षा.

सन्ततधारम्—' flowing without break,'–an apt epithet, for otherwise, it would not resemble the garland of pearls.

11. Constr:—इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्तिः कर्चूरपिशङ्गवासाः सः हरिः अम्बुरुहां विसृत्वरैः रजोभिः चित्रः यमस्वसुः उद्भारः इव रराज.

कर्चूर etc. कर्चूर इव पिशङ्गं वासः यस्य सः, 'whose garment is tawny (yellowish) like the orpiment' (in Marathi–हरताळ which is yellow).

विसृत्वरैः (qualifying रजोभिः), 'spreading about,' 'being diffused,' from वि-सृ with the addition of the *Krit.* termination, क्वरप् ' showing tendency or disposition.' *Cf.* इत्वर, गत्वर, जित्वर, नश्वर.

यमस्वसुः—Yamunâ (the river Jumnâ) is represented, in the mythology, as the sister of Yama.

उद्भारः, उद्नां भारः उद्भारः—The word उदन् usually occurs in compounds, dropping its न् either at the beginning or at the end as an optional substitute for उदक after the acc. dual. It has no forms for the first five inflections. Generally the word उद्भार is used in the sense of 'a cloud.'

The waters of the Jumna, dark in colour and made yellowish by the pollen of lotuses, form a very picturesque उपमान to the dark-hued Krishna dressed in yellow. The figure, as in the preceding verse, is उत्प्रेक्षा.

12. Constr. प्रसाधितस्य अस्य मधुद्विषः अन्या एव लक्ष्मीः अभूत् इति एतत् युक्तम्, (कुतः) अखिललोककान्ता हि सा अशेषे वपुषि (वसति), अनन्यकान्ता इतरा तु उरसि एव (वसति).

मधुद्विषः—'of the enemy of Madhu.' Madhu and Kaitabha were very powerful domons sprung from the ears of Vishnu while he was asleep. As they attempted to devour Brahman, Vishṇu has to slay them. See *Mbh. Vanaparava. Chap. 202.*

अन्यैव—'quite another or different,' *i. e.*, not **लक्ष्मी**, his wife, but **लक्ष्मी**, his beauty or splendour.

अखिललोककान्ता goes rather with सा than with इतरा as *Mall.* takes it. The two epithets अखिललोककान्ता and अनन्यकान्ता are clearly meant by the poet to stand in antithesis. There is a point in saying that the beauty of Krishna was admired by the whole world, in as much as that beauty is the subject of description, and as such, the poet would not but give it a descriptive epithet to contrast it with लक्ष्मी described as अनन्यकान्ता. Besides, taking अखिललोककान्ता with इतरा would lead to दूरान्वय, as it stands between वपुष्यशेषे and सा; both of which form parts of the first clause in the second line; and also between it and इतरा, there stand so many words. Note also that in the next st., which is identical in import with this, the epithet, आनन्दिताशेषजना equivalent to अखिललोककान्ता goes with अपरैव लक्ष्मीः (extraordinary beauty of Krishna's person). सा refers to प्रसाधितस्य अस्य लक्ष्मीः *i. e.*, his

beauty when he was adorned; beauty due to his being adorned, his natural beauty set off to advantage by the ornaments he had put on.

Note that there is a श्लेष (pun) on the word लक्ष्मी, which means (1) beauty, and (2) Lakshmî, Krishna's (Vishṇu's) wife.

इतरा refers to लक्ष्मी, the wife of Krishna (the full incarnation of Visnu).

The extra-ordinary beauty due to adornment pervades his whole body, while Lakshmî, his own wife, (अनन्यकान्ता, अन्यस्य कान्ता न भवति—*lit.* the beloved of no one else), dwells only on his bosom.

13. Constr:—कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य आनन्दिताशेषजना सर्वाङ्गसङ्गिनी अपरा एव लक्ष्मी बभूव.

कपाटविस्तीर्ण०—कपाटवत् विस्तीर्णं कपाटविस्तीर्णम्, कपाटविस्तीर्णे मनोरमे च उरःस्थले स्थिता श्रीः इति ललना यस्य तस्य, 'who had his wife, लक्ष्मी resting on his bosom lovely and broad as a door-leaf'. *Cf.* कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः. *Raghu 3. 34.*

आनन्दिताशेषजना—आनन्दिताः अशेषाः जनाः यया सा—'which delighted all people.'

सर्वाङ्गसङ्गिनी—सर्वेण अङ्गेन सङ्गः अस्याः अस्तीति–'united with (pervading) his whole body.'

अपरैव, *cf.* अन्यैव in the preceding stanza. This st. is merely a repetition of the preceding, only in different words.

14. भूषणतां उपेयुषां दैत्यपतेः प्राणच्छिदां नखानां क्षतेन प्रकाशकार्कश्यगुणौ स्तनौ दधानाः तरुण्यः एनं परिवव्रुः.

प्राणच्छिदां दैत्यपतेः—'that had taken away the life of the lord of demons,' *viz.* Hiraṇyakaśipu. See note on I. 39.

भूषणतामुपेयुषाम्—this stands antithetically to दैत्यपतेः. प्राणच्छिदाम्—प्राणच्छिद् conveys the idea of a weapon. But भूषणतामुपेयुषां shows the present character of the nails, *viz.*, that of ornaments when employed on the breasts of his wives.

उपेयुषाम्—Gen. plu. of the perf. part. of इ with उप.

दैत्यपतेः प्राणाच्छिदां and भूषणतामुपेयुषां qualify नखानां. प्रकाश०—-प्रकाशः कार्कश्यं एव गुणः ययोः तौ–qualifies स्तनौ, which is the object of the part. दधानाः, which again qualifies तरुण्यः—'young women having breasts whose quality of hardness was made evident (by nail-marks).' कर्कशस्य भावः कार्कश्यम्.

स्तनौ–the dual is used to denote a class which is characterised by a pair, though there were many young ladies. Vâmana, the author of *Káśikávritti*, a commentary on Pâṇini's Sûtras, says, 'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेण.'

In this stanza, there is a सङ्कर of two interdependent अतिशयोक्तिs, the one consisting in identifying the nails of Krishna with the nails af Nrisinba, different though they be, and the other, in connecting the breasts with such hardness as to be able to bear such nails, though in fact they had no such hardness.

15. अत्युन्नतत्वान् उर्ध्वं आकर्षता इव अतिगुरुत्वभाजा अङ्गनानां कुचमण्डलेन अतिकृशीयात् मध्यः नितान्तं आक्रान्तः इव ननाम.

आकर्षता—'drawing or raising up' the मध्य.

आकर्षता and अतिगुरुत्वभाजा (in the second line) qualify कुचमण्डलेन.

अतिकृशीयान् qualifies मध्यः (in the second line). Note that the epithets (विशेषणs) which qualify कुचमण्डल and मध्य (विशेष्यs) are paronomastic (श्लिष्ट), and the double meaning of the attributive words suggests the things, *viz.*, a king ambitious of vanquishing his enemy, and the enemy, which are not the matter in hand *viz.* the कुचमण्डल and the मध्य.

आकर्षता ऊर्ध्वम्, (1) 'drawing or pulling up' (कुचमण्डल), (2) 'dragging up' (king)

अत्युन्नतत्वात्, (1) 'on account of plumpness' (कुच); (2) 'on account of his exalted position' (King).

अतिगुरुत्वभाजा (अतिगुरुत्वं भजते इति अतिगुरुत्वभाक् तेन), (1) 'which is exceedingly large or heavy' (कुच); (2) 'who is possessed of great might or power' (King).

अतिकृशीयान्, (1) 'exceedingly slender' (मध्य); (2) 'very weak' (enemy).

ननाम–(1) 'bent down;' (2) 'bowed, yielded.'

आक्रान्तः—(1) 'overwhelmed; overburdened' (मध्य); (2) 'vanquished; overpowered' (enemy).

The exceedingly protruding breasts seemed to pull the slender waist upwards, but their very weight was sufficient to overwhelm it and make it bend down.

There is an उत्प्रेक्षा in the first line, as the protrusion of the breasts is apprehended as being probably drawing up on their part of the waist.

The st. contains a सङ्कर of उत्प्रेक्षा and समासोक्ति. There is a समासोक्ति (which is a statement of another thing by means of paronomastic adjectives–परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः–*K. P.*). as the *st*. describing the कुचमण्डल and मध्य, which are the matter in hand, expresses (suggests) a king ambitious of vanquishing his enemy and also the enemy–which is not the matter in hand, by the force of the double meaning of the attributive (and *not* by the expressive power of the principal words–कुचमण्डल and मध्य also). The poet, who wants to describe the protruding, plump breasts and the slender waists of the ladies, especially, the fact that the slender waists were bent under the weight of the exceedingly heavy breasts, instead of saying so, fancies that the नमन is due to आक्रमण and says that the waists were bent down being probably overpowered by the protruding and heavy breasts. Evidently, therefore, this is an उत्प्रेक्षा. However, this उत्प्रेक्षा is independent of that in the 1st line. But the समासोक्ति is dependent on this उत्प्रेक्षा, and hence, the सङ्कर.

15. प्रियः यां यां प्रैक्षत, सा सा कातराक्षी (सती) ह्रिया नम्रमुखी बभूव, तत्रान्तरे अन्याः समाहितेर्ष्याः (सत्यः) निःशङ्कं अमुं कटाक्षैः समं जघ्नुः.

कातराक्षी—'कातरे अक्षिणी यस्याः सा,' whose eyes were tremulous through fear.'

अन्याः *i. e.* 'those who were not looked at,' and therefore, आहितेर्ष्याः, 'filled with jealousy,' or 'their jealousy being excited.'

तत्रान्तरे, 'in the meanwhile,' *i. e.* 'when Krishna was not looking at them.'

निःशङ्कम्, for his eyes were not on them. कटाक्षैः जघ्नुः—*lit.* 'struck (him) with their glances' *i. e.* cast angry glances at him.

17. अतसीसूनसमानभासः तस्य एकबाहुः भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन चक्रेण स्फुरन्महावर्तः यमुनाजलौघः इव रेजे.

अतसी०—अतस्याः सूनेन समाना भाः यस्य तस्य (कृष्णस्य), 'whose lustre was like that of the blossom of Atasi (flax).'

भ्राम्यन्मयूख०—भ्राम्यत् मयूखानां आवलीनां मण्डलं यस्य तेन, qualifies चक्रेण, 'the circle of the lines of rays of which was whirling (or throbbing),' *i. e.* the rays of the disc formed round it a flashing circle of light.

स्फुरन्महावर्तः—(qualifies यमुनाजलौघः)-स्फुरन् महान् आवर्तः यस्य सः-'with a great whirlpool eddying in it.' The eddying whirlpool is aptly compared to the disc surrounded by a throbbing circle of light.

यमुनाजलौघः—The dark hand of Krishna is compared to the dark current of the Jumna. The figure is उपमा.

18. विरोधिनां विग्रहभेददक्षा, क्वचित् अस्खलन्ती, नित्यं सन्निहिता (अत एव) मूर्ता शक्तिः इव कौमोदकी हरेः चेतः निकामं मोदयति स्म.

विग्रहभेददक्षा—विग्रहाणां भेदे दक्षा, (1) qualifying कौमोदकी, 'clever in rending the bodies (of enemies);' (2) qualifying शक्तिः, 'powerful enough to strike at the policy of hostility (of enemies).' See Notes on II. 26.

क्वचित् अस्खलन्ती, 'not failing anywhere; never-failing.' नित्यं सन्निहिता-'ever ready by him.'

मूर्तेव शक्तिः–Śakti or regal power incarnate. शक्ति or regal power has three elements, प्रभुशक्तिः, (1) 'the majesty or the pre-eminent position of the king and the resources at his command ;' (2) मन्त्रशक्तिः, 'the power of good counsel ;' and (3) उत्साहशक्ति, 'the power of king's personal energy.' Or शक्ति may simply mean 'energy or prowess,' as Mallinâtha takes it. Mark the alliteration (वृत्त्यनुप्रास अलंकार) in the stanza.

19. अनन्यसाधारणतां दधानः यः तस्यैव केवलं स्वतया न (किन्तु) परेषां अत्यर्थं उद्वेजयिता (सन्) नाम्नापि (नन्दकः) तस्य एव स नन्दकः अभूत्.

अनन्यसाधारणताम्—न अन्यस्य साधारणः भवति इति अनन्यसाधारणः, तस्य भावः अनन्यसाधारणता ताम्,–*lit.* 'having the character of not being common to any one else', *i. e.* exclusively belonging to.

स्वतया–स्वत्वेन 'by reason of ownership,' *i. e.*, by reason of its being owned by him. It was a source of delight, not simply because it was his own sword.

अत्यर्थं परेषां उद्वेजयिता (सन्)–'as it struck terror into the hearts of enemies;' as it greatly terrified his enemies.

नाम्नापि, 'even by (on account of) its name,' *viz.* नन्दकः (नन्दयतीति नन्दकः) *i. e.* giving delight or joy. The name, नन्दक, is thus significant, in as much as the sword gave Krishna delight, *i. e.*, was a great favourite of Krishna and thus was a source of terror to his enemies.

तस्यैव स नन्दकोऽभूत्–तस्य एव नन्दकः स नन्दकाख्यखड्गः अभूत्. 'that sword नन्दक delighted him alone' *i. e.*, he had the sword नन्दक by him.

The figure in the stanza is काव्यलिङ्ग, as the cause of the नन्दयितृत्व of the sword is suggested in the form of the meaning of the words अनन्यसाधारणतां दधानः and अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषाम्.

20. अन्येन न कदाचित् नतिं नीतं, क्रियासु कर्णान्तिकप्राप्तगुणं, विधेयं, द्रढीयः (च) शार्ङ्गं धनुः मित्रं इव अस्य अन्तिकस्थं अभवत्.

Note that each of the attributive words अन्येन...नीतम्, क्रियासु °गुणं, विधेयं and द्रढीयः bears a double meaning, one applying to the शार्ङ्ग bow, and the other to मित्रम् (friend).

अन्येन...नीतम्-(1) ' which had never been bent by any one else;' (2) ' who has never been led to crookedness ' or ' who has never been won over by any one else.'

कर्णान्तिकप्राप्तगुणं—(1) ' the string of which reached (*i. e.*) was drawn as far as) the ear;' (2) ' whose virtue (as a friend, *i. e.* confidence,' faithfulness) has found its way to the ears (of his friend).

कर्णान्तिकप्राप्तगुणम्-कर्णान्तिकं प्राप्तः गुणः यस्य तत्. गुण (1) string (of the bow); (2) ' virtue (of a friend, ' *viz.*, faithfulness confidence. क्रियासु, (1) in battles; (2) in actions.

विधेयम् (1) Obedient; (2) pliant.

द्रढीयः (Comp. of दृढ), (1) ' very difficult to be drawn or bent; ' (2) ' firm; unswerving.'

अन्तिकस्थम्—अन्तिके तिष्ठतीति, ' lying or being near;' अन्तिकस्थमभवत्, 'was by him '.

The figure is श्लिष्टोपमा, as the attributives of शार्ङ्गधनुः, the उपमेय, apply by force of their double meaning to मित्रम्, the उपमान.

21. प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः मन्दानिलापूरकृतं निध्वानं दधानः पाञ्चजन्यः अश्रूयत.

प्रवृद्ध०—प्रवृद्धः मन्द्रः अम्बुदस्य इव धीरः नादः येन सः (पाञ्चजन्यः), ' from which swelled forth a sound which was deep and pleasing like that of cloud.' Note the उपमा contained in the epithet. धीर–धियं ईरयति इति, ' which attracts the mind; attractive; pleasing; agreeable. '

कृष्णार्णव०—qualifies पाञ्चजन्यः—कृष्णः एव अर्णवः, तस्य अभ्यर्णे चरति इति कृष्णार्णवाभ्यर्णचरः स चासौ एकहंसश्च इति.—' which was the one swan dwelling in the vicinity of the ocean in the form of Krishna. ' The white conch, the उपमेय, is identified with a swan (a white swan) the उपमान; hence there is a रूपक. Again, the dark Krishna, the उपमेय, is identified with the (dark) ocean (the उपमान)-another रूपक. Now, the superimposition (आरोप) of हंस on पाञ्चजन्य is proper only when there

is the superimposition of अर्णव on कृष्ण. Both the रूपकs are based on the श्लेष contained in the word कृष्ण (=(1) black;)2) Krishna, and एकहंस (1) One swan; (2) the soul. Thus it is a श्लिष्ट परम्परितरूपक.

मन्दानिलापूरकृतं—qualifies **निध्वानम्**-मन्दस्य अनिलस्य आपूरः, तेन कृतम्-'produced on account of its being filled with gentle wind.'

मन्दा...कृतं निध्वानं दधानः is an instance of अतिशयोक्ति, for the sound is connected with the conch, though there could be no connection between them, it is impossible for the conch to produce any sound unless it is blown.

पाञ्चजन्यः—the conch of Krishna (Krishna), पञ्चजने भवः. पञ्चजन was a demon who had assumed the form of a conchshell and was killed by Krishna.

22. महारथः रथाङ्गी इष्टसिद्धेः सम्पादकं सर्वासु दिक्षु अप्रतिषिद्धमार्गं क्षिप्रं पुष्यरथं अधिरूढः (सन्) क्षिप्रं पुष्यरथं अधिरूढः क्षपानाथः इव रराज.

सम्पादकमिष्टसिद्धेः—इष्टस्य सिद्धिः इष्टसिद्धिः तस्याः सम्पादकम्–'that effects the accomplishment of one's objects.' 'पुष्यः सर्वार्थसाधकः'. क्षिप्रं goes with पुष्यरथ in both the senses.

क्षिप्रं:—(1) swift; speedy; (2) named क्षिप्र.

महारथः,—'a great car-warrior' is thus defined:—

एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः ॥
also, आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः ।
स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥

पुष्यरथम्, (1) 'a chariot for travelling or pleasure;' (2) 'a chariot in the form of पुष्यनक्षत्र' *i. e.*, the eighth lunar mansion (consisting of three stars.).

23. अथ शौरेः ध्वजाग्रधामा मणिमेदिनीषु सङ्क्रान्तमूर्तिः पन्नागारिः फणावतः त्रासयितुं रसायाः तलं विविक्षन् इव ददृशे.

ध्वजाग्रधामा qualifies पन्नगारिः–ध्वजाग्रं धाम यस्य: सः, 'whose place is (on) the top of the flagstaff;' 'who is seated on the top of the flag-staff.' Hence Vishṇu is called गरुडध्वज.

शौरेः—शूरस्य गोत्रापत्यं पुमान् शौरिः, तस्य (कृष्णस्य,) Krishṇa was the grandson of Śûrasena, the king of Mathurá.

संक्रान्तमूर्तिः qualifies **पन्नगारिः**,—'whose form was reflected.'

फणावतः, फणा (hood) अस्यास्तीति फणावान्—'serpents' (*Cf.* फणिनः, st. 25)—नाग, serpent-demons. **रसातलं**, रसायाः तलम्–पाताल, the last of the seven regions or worlds under the earth, said to be peopled by the Nâgas. The seven regions are–अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल and पाताल. **विविक्षन्**, pres. part. of the Desiderative of विश्, to enter.

पन्नगारिः—पन्नगानां अरिः–पन्नः गच्छति इति पन्नगः, पन्न (p. p. of पद्), 'creeping on the ground.' पन्नगारिः, *i. e.*, Garuḍa.

Garuḍa, in the Hindu mythology, is the enemy of the serpents, his step-brothers, the latter being the sons of Kas'yapa by his wife, कद्रू, and the former and Arûṇa by another wife, विनता. Once, there arose a dispute between कद्रू and विनता as to the colour of Indra's horse, उच्चैःश्रवस्. They laid a wager that she who would be defeated should become the slave of the other. Vinatâ, being defeated by a stratagem by Kadru, had to become her slave. Garuḍa was promised his mother's release by the Nâgas on the condition of his bringing the Ambrosia (अमृत) to them from the milk-ocean that was being churned at that time by the gods and the demons. Garuḍa went to the ocean, and so great was the valour he displayed in securing the Amrita that Vishṇu, quite pleased, offered him a boon. Garuḍa burning with indignation at his mother's captivity, asked of Vishṇu that thenceforth the Nâgas should be his food. Garuḍa, came back with the ambrosia, resolved, however, at the direction of Indra, that the Nâgas should never taste it. The Nágas, who were afraid of him—for they had come to know the boon conferred on him—would not come near. So Garuḍa agreed to place the jar of Amrita on a bed of *Darbha* grass and then depart with his mother. When Garuḍa went away, the Nágas eagerly crept to the bed of Darbhas, only to find that the jar on it had

disappeared. For Indra had taken it away. The disappointed Nâgas then began to lick the *Darbhas* in the hope of finding on them some drops of the nectar. But the sharp points of the grass only cut their tongues into two, and since then, they are द्विजिह्व, (fork-tongued). Henceforth, the serpents were destined to become the prey of Garuḍa. See *Mâhabhârata*, Âdiparva, chap. 20-34.

Garuḍa is represented as the vehicle of Vishṇu and as having a white face, an aquiline nose, red wings, and golden body. The Nâgas are represented as serpent-demons having the face of man and tail of serpent.

The figure in this st. is उत्प्रेक्षा. The reflection of Garuda in the jewelled floor is apprehended as probably being his attempt to enter the पाताल for terrifying the serpents. As the उत्प्रेक्षा is shown to produce a certain effect, *viz.*, terrifying the serpents, it would classed as फलोत्प्रेक्षा by some rhetioncians.

24. यियासतः तस्य महीन्द्ररन्ध्रभिदापटीयान् पटहप्रणादः महार्णवौघः जलान्तराणि इव शङ्खान्तराणि अन्तरयाञ्चकार.

यियासतः, pres. part. of the Desiderative of या 'to go'—'of him who was about to start'. यियासतः तस्य is Genitive Absolute, meaning 'when he was about to start.'

महीध्र०—महीं धरन्ति इति महीध्राः, तेषां रन्ध्राणि महीध्ररन्ध्राणि, तेषां भिदायां पटीयान्—'so shrill or sharp-sounding as to rend the cavities of the mountains'.

पटह—'a kettle-drum; war-drum.' *cf.* पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः। *Raghu.* 9. 71. किमिदं पटुपटहशङ्खमिश्रो नान्दीनादः–*Mudrârâkshasa*, 6.

जलान्तराणि—अन्यानि जलानि–'सुप्सुपा' इति समासः. **अन्तरयाञ्चकार,** perf. 3rd. sing. of अन्तरय, denominative from अन्तर when it has the sense of 'concealment; hiding.' अन्तरं (=अन्तर्द्धानं) करोति इति अन्तरयति, 'conceals' here, '*drowns*'.

The figure in the st. is पूर्णोपमा.

25. स जगतां भर्ता यतः जगाम ततः अधः धरित्र्याः धर्त्रा फणिना महाभराभुग्नशिरःसहस्रसाहायकव्यग्रभुजं प्रसस्रे.

जगतां भर्ता—*lit.* ' the holder of the worlds ', *i. e.*, who holds all the worlds in himself, in whom all the worlds have their benig.

Cf. उद्धृतलोकत्रितयेन साम्प्रतं गुरुर्धरित्री क्रियेततरां त्वया ।—1. 36.

भर्ता-बिभर्ति इति भर्ता—(भृ 3 P., to hold)

जगतां and **धरित्र्याः** are instances of Objective Genitive (कर्मणी षष्ठी) **यतः**–येन मार्गेण.

धत्रा धरित्र्याः–धरित्र्याः धारयित्रा, ' by the supporter of the earth,' *i.e.* by Śesha. धरित्री–धारयति विश्वमिति, ' the supporter of all. '

शेष, the king of serpents, is represented as forming the couch of Vishṇu below the पाताल in the milk-ocean and holding the entire world on his heads, one thousand in number. See Note on st. 34 of the first canto.

फणिना—शेषेण. **ततोऽधः**, ' under that part of the earth ' on which Krishṇa travelled.

महाभराभुग्न° etc.—महता भरेण आभुग्नस्य शिरःसहस्रस्य साहाय्यके व्यग्राः भुजाः यस्मिन् तद्यथा—' in which (spreading) his coils were occupied in helping (supporting) his thousand heads bowed down under the great weight (of the earth)'. The poet fancies that S'esha found it very difficult to hold the earth even on his thousand heads, as it was pressed down by the weight of Krishṇa as he travelled on—Krishṇa, who was जगतां भर्ता, i. e., who carried all the worlds in his side. Thus Śesha, having to bear the weight of Krishṇa and of all the worlds, had to uncoil himself and thus keep his bowed heads as erect as possible, that he might be equal to the burden imposed on him.

The figure is अतिशयोक्ति, as the st. describes the connection of शेष and his uncoiling himself in the way described, though in fact there is no connection between the two.

26. अथ उच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि सैन्यानि तं सोमान्वयं सुनीतिभाजं क्रियाफलानि इव अन्वयुः.

उच्चैस्तोरण॰—qualifies **सैन्यानि**—उच्चैस्तोरणे सङ्गेन भङ्गः इति उच्चैस्तोरणसङ्गभङ्गः, तस्मात् भयेन अवनम्रीकृतानि केतनानि यैः तानि (सैन्यानि), 'who had lowered their flag-staffs, lest they should break by striking against the high gateway'.

सोमान्वयः, सोमस्य अन्वयः 'a descendent of the moon,' *i.e.* born in the Lunar race. Krishṇa was descended from Yadu, one of the sons of Yayâti, the celebrated king of the Lunar race, fifth in descent from the Moon.

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं (अनुयान्ति)—'just as the fruits of good actions (*i. e.*, the benefits accruing from the employment of righteous means) follow a righteous person;' *i. e.*, just as the actions of a righteous man are always attended with good results.

अन्वयुः—2nd Aor. 3rd Plu. of या with अनु. The figure is उपमा.

27. श्यामारुणैः वारणदानतोयैः आलोडिताः (अत एव) शितिकण्ठपक्षक्षोदद्युतः काञ्चनभूपरागाः आनेमिमग्नैः रथौघैः चुक्षुदिरे.

आलोडिताः—'mixed.' आलोडय is more commonly used in the sense of agitating or shaking.

काञ्चनभूपरागाः—काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूः, तस्याः परागाः–'particles of the dust of the ground of gold.'

आनेमिमग्नैः—नेमिमभिव्याप्य आनेमि (अव्ययीभाव comp.), आनेमि मग्नैः—'sunk upto the felly.'

शितिकण्ठपक्षक्षोदद्युतः–शितिकण्ठस्य पक्षाणां क्षोदाः शितिकण्ठपक्षक्षोदाः, ते इव द्योतन्ते इति °द्युतः—'which shone like the powder of peacock feathers'–(an उपमा) *Cf.* अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीमिह दधाति स्फुरिताणुरेणुजालाः–4. 56. शितिकण्ठ is also an epithet of Śiva—*Kumar.* 2. 61; 6. 81. क्षोद from क्षुद्, 'to pound, to crush'. The figure is अतिशयोक्ति, the particles of dust being described as having been pulverised by the multitudes of chariots, though, in fact, that was not the case. Besides, as the figure suggests vast numbers of elephants and chariots in the army, there is a वस्तुध्वनि (*i. e.*, a suggestion of actual state of things). वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्। and वस्त्वलंङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा । वस्तुकालंकृतिनीति द्विधार्थः संभवी स्वतः ॥ *Sah. Darp. IV.* 1, 7. See *K. P.* II. 14.

28. अष्टापदभूमिरेणुः पदाहतः (सन्) महाजनानां शिरांसि न लङ्घयामास उद्धतिं नैव जगाम, यत् गरिम्णः सदृशं अचेष्टत.

न लङ्घयामास—(1) 'did not mount upon or ascend to'; (2) 'did not disrespect or insult'. *Cf.* असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्त-मुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघयत् ॥—*Ragh.* *IV.* 52. हस्त इव भूतिमालिनो यथा यथा लंघयति खलः सुजनम् । दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥—*Vásavadattâ.*

महाजनानाम्—(1) 'of the populace'; (2) 'of the eminent men' (worthy of respect).

उद्धतिम्—(1) 'rising; elevation'; (2) 'pride, haughtiness'.

अष्टापदभूमिरेणुः—*Cf.* काञ्चनभूपरागाः in the above st.

अष्टापदं–अष्टसु धातुषु पदं (प्रतिष्ठा) यस्य तत्, gold. The eight metals are:—

स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यशदमेव च ।
शीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

गरिम्णः, (1) 'of its heaviness'; (2) 'of its greatness, dignity or nobility.

गरिम्णः सदृशमचेष्टत,—'acted in a way that was in conformity with its heaviness'; that is why it did not cover the heads of the populace, or rise when trodden by the feet (of course, of the multitude). Note that that the poet suggests another object, corresponding to the object actually described, *viz.*, the अष्टापदभूमिरेणुः. This he does by means of words having a double meaning, one applicable to the object described, and the other applicable to the object intended to be suggested by them. The object suggested by the force of श्लेष is a सुजन or a good or noble person. A good man acts in a way that is in keeping with his nobility, never insultiug persons worthy of respect, never becoming haughty. This suggestion of a good man (सुजन), who is not the object described (अप्रस्तुत), by means of the double meaning of the words describing the gold dust which is the object described (प्रस्तुत) constitutes the figure समासोक्ति.

29. तुरगाः यदुभिः कथञ्चित् निरुध्यमानाः (अपि) यत् अग्रपादान् मुहुः उच्चिक्षिपुः, तत् ध्रुवं मार्गरुधः गुरून् करीन्द्रान् उल्लङ्घ्य गन्तुं ईषुः.

यदुभिः—'by the Yadus' (members of the Yadu family) who rode on them.

कथञ्चित्—'with great effort'.

अग्रपादान्—अग्राश्च ते पादाश्च अग्रपादाः तान्, 'fore-legs'.

गुरून्—(1) 'large; huge'; (2) 'persons worthy of respect'; 'venerable men'; or elders.

मार्गरुधः—मार्गं रुन्धन्ति इति मार्गरुधः, (1) 'that blocked or obstructed their way', on account of their gait; (2) 'that obstruct the path of virtue'. **उल्लंघ्य**, (1) 'going beyond'; (2) 'disrespecting.'

तुरगाः—तुरेण (त्वरया) गच्छन्ति इति.

In the उत्प्रेक्षा contained in the stanza, there is a suggestion that even the elders, when they stand in the way of the good, are disrespected by others. This suggestion constitutes वस्तुध्वनि.

30. आयतवल्गं यत्ननिरुद्धवाहैः तुरङ्गिभिः अग्रे अनवेक्षिताम् रेणुभिः प्रक्रीडितान् पृथुकान् जनन्यः तूर्णमेत्य पथिभ्यः निन्युः.

आयतवल्गम्—आयता वल्गा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा—'by drawing up the reins.'

प्रक्रीडितान्, a past. pass. part. used in the active sense. The figure is स्वभावोक्ति, which consists in the description of an action or form belonging to one and the same thing.

31. अनघं मुरारिं दिदृक्षमाणाः जनौघा प्रतिरथ्यं आरात् ईयुः, (यतः) अनेकशः संस्तुतमपि (वस्तु) अनल्पा प्रीतिः नवंनवं करोति.

दिदृक्षमाणाः—pres. part. of the desiderative of दृश्–has **मुरारिं** for its object. 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः'–*Pâṇ.* 1. 3. 57., *i. e.* the roots ज्ञा, श्रु, स्मृ ond दृश् become Atmanepadin when they take the Desiderative termination सन् (स). **प्रतिरथ्यं**—रथ्यायां रथ्यायां—'in every street.'

संस्तुतम्—familiar; intimate. *cf.* इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः–*Mâlati*. 7. 2.

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः—*Śak* 1. 30.

प्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम्–*Kir*. III. 2.

संस्तुतं and नवंनवं qualify वस्तु understood. अनेकशः etc.—Krishṇa was so much loved of the people that multitudes poured from every street to have a sight of him, perfectly familiar though he was to them. For deep love imparts an ever-renewed freshness to its objects, however familiar they might be.

In this stanza, the particular fact described in the first line is corroborated by a general proposition in the second. The figure therefore, is अर्थान्तरन्यास.

32. विद्वान् तस्यां पुरि दत्तचक्षुः असौ निरन्तराभिः अनीकिनीभिः निरुच्छ्वासं वर्त्म उपेयुषः रथस्य शनैः यातं न विदामास.

उपेयुषः, Gen. sing of उपेयिवस्, perf. of इ with उप् 'to reach, arrive at.'

निरन्तराभिः (qualifies **अनीकिनीभिः**)–*lit.* 'having no intervening space, *i. e.*, 'close, compact.'

निरुच्छ्वासम् (qualifies **वर्त्म**)—'narrow.'

अनीकिनीभिः, 'by armies.' अनिति (जीवति) अनेन इति अनीकः or ०कम् (अन्, 'to breathe', to live+इकन्),—(1) army; (2) battle. "अनीक is originally the face; and meaning then, the edge of any sharp weapon, it signifies, like the Latin *acies,* the sharp edge or edgelike appearance of an army in march, *i.e.* a row. In classical Sanskrit, the word bears only one signification." Derive—अनीकानां संघः, अनीकं (युद्धं) प्रयोजनतया अस्त्यस्याः इति वा, अनीक+इन् a Taddhita term, showing 'possession.'

यातम्—'motion'. Past participles ending in त have some times the sense of neuter abstract nouns (नपुंसके भावे क्तः—*Pân.* III. 3. 114).

The words, तस्यां पुरि दत्तचक्षुः, suggest the हेतु of Krishṇa's not being aware of the slow movement of his chariot. The figure, therefore, is पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग.

Stanzas 33–63 give a picturesque description of the city of Dwârakâ.

33. *Construe.*—मध्येसमुद्रं काञ्चनवप्रभासा ककुभः पिशङ्गीः कुर्वती या (पूः) जलं भित्त्वा तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वाला इव उल्ललास.

मध्येसमुद्रम्—समुद्रस्य मध्ये. The words पार and मध्य form Avayayaibhâva compounds with any nominal base and are placed first with their final अ changed to ए. If the noun at the end of the compound has the sense of Genitive, the final vowel may be changed to अम् (पारे मध्ये षष्ठ्या वा–*Pâṇ.* II. 1. 18).

ककुभः—object of the part iciple कुर्वती–which qualifies या (द्वारका).

वप्रः—' rampart; wall. ' Note another sense in which the word वप्र is used in this poem, *e. g.*—वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि. III. 37. तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः—IV. 58., where वप्र means ' summit, peak ' of a mountain.

तुरङ्गकान्ता°—तुरङ्गस्य कान्ता तुरङ्गकान्ता, तस्याः मुखे यः हव्यवाहः तस्य ज्वाला इव, *lit.*, ' as it were, the flame of the fire in the mouth of the mare ', *i. e.* as it were the flame of the sub-marine fire. According to the story in *Harivans'a*, chap. 14., " Rishi Aurva, who had gained great power by his austeries, was pressed by the Gods and others to beget children that he might perpetuate his race. He consented, but warned them that his offspring would consume the world. Accordingly, he created from his thigh a devouring fire, which, when produced, demanded nourishment and would have destroyed the whole world, had not Brahmâ appeared and assigned (to it) the ocean as its habitation and the waters as its food. The spot where it entered the sea was called वडवामुख, ' the mare's mouth'. Doubtless the story was invented to suit the phenomena of a marine ज्वालामुखी of Volcano, which exhaled bitumenous inflammable gas, and which occasionally showed itself above the sea, perhaps in the form of a horse's mouth. "—*Monier Wtlliams.*

In the प्रयागमाहात्म्य, we find a still different account of the origin of the Vâḍava fire. The sage Dadhîchi begot a child in a mare (वडवा), which was therefore called वाडव. The appetite of the child was so great and all-devouring that Brahmâ and other gods were filled with fear and were

at a loss what to do with this child of a Brâhmana which they could not kill. Saraswatî came to their rescue. She came down on the earth and with the sweet strains of her *Vîṇá*, so entranced Vâḍava that he forgot his appetite and made advances of love to her. Saraswatî, however, told him that his voracity had made him unfit for conjugal life, and agreed at his request to show him the means of lessening his appetite. She took him on her back to the ocean and asked him to satisfy his appetite upon its inexhaustible waters. There he is still gratifying his appetite so that he might be made fit to enter on a married state.

The Mahâbhârata (Âdiparva, Chap. 180–83) gives a different version of the story. The sons of Kârtavîrya, with the desire of making Bhrigu's race extinct, killed even the children in the womb. One of the women in the family secreted her embryo in her thigh (ऊरु), and the child that was born was called और्व. The sons of Kârtavirya were struck with blindness at merely a sight of him, and his wrath burst into a flame that threatened to consume the whole world. At the desire of his ancestors he cast the fire into the ocean, where it remained concealed with the face of a horse.

The word इव is expressive of उत्प्रेक्षा and not of उपमा, though it is not used with a verb, for the flame of the sub-marine fire being an imaginary object can never form a standard of comparison.

The figure is उत्प्रेक्षा, in as much as the city of द्वारका is apprehended as probably being the flame of the submarine fire. This apprehension is based on the probable identification of the rising up of the city from the ocean with that of the flame of the submarine fire, if at all such a phenomenon be conceived.

34. भूभिभृतां सहस्रैः कृतास्पदा, उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः पृथ्वी या (पूः) अनिर्विंद्रा विधात्रा पृथिव्याः प्रतियातना इव विदधे.

कृतास्पदा (qualifying **या**), कृतं आस्पदं यस्याः सा, ' made their site; occupied. '

उदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः (qualifying **या**), उदन्वतः अम्भांसि उदन्वदम्भांसि, तैः परिवीता मूर्तिः यस्याः सा–' whose extent (*lit.* form) was surrounded by the waters of the ocean ', *i. e.* which was surrounded by the ocean, being an island.

उदन्वान् (उदन्+वत्, Taddhita affix denoting ' possession '), उदकं अस्यास्तीति. परिवीत p. p. of इ with परि and वि.

अनिर्विदा—(from the root विद् with निर्, 3 A., ' to be tired or fatigued '.) Not tired or fatigued '. Note the propriety of the word. The poet means to say that the city must have been created by the creator while yet he had the same enthusiasm and zeal as he had in the creation of the earth. Otherwise, such a beautiful city could not have been created by him, had he felt in the least degree tired of the work of creating. Mark the alliteration in विदधे विधात्रा and पृथ्वी पृथिव्याः.

पृथ्वी—qualifying **या**, is here used in its etymological sense *viz.*, ' extensive ;' wide. (प्रथनात् पृथ्वीत्याहुः).

प्रतियातना—[from प्रतियातय-causal of प्रति+यत् (1) to *restore*; (2) to retaliate], ' image; likeness; picture '.

The city is fancied by the poet to have been made after the model of the earth by the creator on account of the points of close resemblance between them, two of which are given in the first line.

Here too, इव, though it goes with a noun, is expressive of an उत्प्रेक्षा, which consists in fancying the earth to be (probably) an image of the earth. The उत्प्रेक्षा suggestively points to the beauty and the vast extent of the city.

35. त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा या आदर्शतलामलेषु जलधेः जलेषु स्वः छाया इव अदृश्यत.

त्वष्टुः (त्वक्ष्, to hew, pare) त्वष्टृ–Vis'vakarman, the architect of the gods.

सदाभ्यास°—सदाभ्यासेन गृहीतः यः शिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरः तस्य (सीमा), (शिल्पस्य विज्ञानं तत् शिल्पविज्ञानम्, शिल्पविज्ञानमेव, संपत् शिल्पविज्ञानसंपत्, तस्याः प्रसरः). The compound means, 'of the excellence of the skill in architecture acquired by close study'.

स्वः is an indeclinable.

The figure is उत्प्रेक्षा, the city of Dwârakâ being fancied to be a reflection of Heaven in the pellucid waters of the ocean.

36. अम्बुधिः पिता इव वराय रथाङ्गभर्त्रे अभिनवं प्रतिपादितायाः अङ्कभाजः यस्याः (पुरः) उपकण्ठं मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीः आबबन्ध.

रथाङ्गभर्त्रे—रथाङ्गं (चक्रं) बिभर्ति इति रथाङ्गभर्ता तस्मै, 'to the *discus*-bearer *i. e.* Vishṇu.

अभिनवं—adverb qualifying **प्रतिपादितायाः**.

वराय-(1) 'to a son-in-low'; (2) 'to an excellent man'.

उपकण्ठम्-goes with यस्याः in the first line-(1) 'in the vicintity of the shore'. (कटस्य समीपे); (2) 'on the neck' (कण्ठे).

अङ्कभाजः-qualifying यस्याः, (1) समीपं भजतीति, 'situated near' (it); (2) उत्संगं भजतीति, 'seated in his lap.' 'अङ्कः समीप उत्संगे चिन्हे स्थानापराधयोः' इति केशवः.

रत्नावलीराबबन्ध, 'fastened neck-laces of jewels,' the ocean being the रत्नाकर, *i. e.*, plenty of jewels could always be found near the sea that washed the shores of Dwârakâ.

The comparison (उपमा), पितेव यस्याः etc. is based on the श्लेष contained in the words वराय, उपकण्ठम् and अङ्कभाजः. The ocean is compared to a father who ties round the neck of his newly married daughter, sitting in his lap, a necklace of jewels. The jewels plentifully found in the waters of the ocean near the coast of Dwârakâ are fancied by the poet to be forming a neck-lace lovingly fastened round her neck by the ocean.

37. चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन यस्याः वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः सुमेरुवप्रः अन्वहं अन्वकारि.

चलद्वारिधि०—वारिधेः वारीणां वीचयः ता वारिधिवारिवीचयः, चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटासु उच्छलद्भिः शङ्खानां कुलैः आकुलेन (वप्रेण)–'which

was full of collections of conches tossed on the series of the rolling waves of the waters of ocean', *i. e.* large number of conches and shells thrown up by the sea wers lying scattered on the rampart.

वप्रेण—Note that this वप्र means 'rampart', while वप्र in सुमेरुवप्रः meams 'summit; peak.'

पर्यन्तचरोडुचक्रः (qualifies सुमेरुवप्रः and corresponds to चलद्वारिधि......कुलेन), पर्यन्ते, चरतीति पर्यन्तचरम्, पर्यन्तचरं उडुचक्रं (उडूनां चक्रम्) यस्य सः, 'having the constellation of stars revoling round it'.

सुमेरु-Mount Meru. Accordiug to the Purâṇas, Meru forms the centre of the द्वीपs (divisions of the terrestrial world) which spread round it like the petals of a lotus. All the planets and stars are said to revolve round it. It is supposed to consist of one solid mass of gold with all kinds of gems embedded in it. It is said to be 84000 Yojanas in height.

अन्वहम्—अहनि अहनि इति. The final न् of अहन् is dropped in forming Avyayibhâva compounds.

The conches lying scattered on the ramparts of Dwâraká are compared to the constellations of stars moving in the sky near the peak of Mount Meru, and hence the resemblance between the rampart and Meru. The comparison of the rampart with Meru also suggests that its height was very great.

38. यत्र वणिक्पथे पूगकृतानि अलोलद्युतिभाञ्जि रत्नानि लोलैः (अत एव) भ्रमागतैः अम्बुभिः मुष्णन् अम्बुराशिः रत्नाकरतां अवाप.

पूगकृतानि—अपूगाः पूगाः सम्पद्यमानानि कृतानि इति—heaped, piled. पूगकृतानि is a formation or analogous to, and has the same sense as, the च्वि formation.

भ्रमागतैः—भ्रमेभ्यः आगतैः-' coming in through the flood-gates.'

अलोलद्युतिभाञ्जि—अलोलां द्युतिं भजन्ते इति—'having a steady lustre'.

रत्नाकरः—रत्नानां आकरः—आकुर्वन्ति अस्मात् इति आकरः—from आ-कृ, 'to dig up.'

अम्बुराशिः रत्नाकरतां अवाप. Note the antithesis. The sea, merely a mass of waters, attained the position of a mine of jewels, only after carrying off by his waves the jewels piled in the *bazaars* of Dwârakâ.

The figure is अतिशयोक्ति, as the poet fancies the ocean to contain no gems before it got them from Dwáraká, though in fact, 'full many a gem of purest ray serene the dark unfathomed caves of ocean bear.' The figure, however, suggests that the city was richer in gems than even the ocean.

आतपे दातुमिव—an उत्प्रेक्षा, as the poet fancies that the sea scattered the jewels on the turrets to expose to them to the sun.

39. यत्र अपांनिधिः अम्भश्च्युतः फेनपिनद्धभासः कोमलरत्नराशीन् आतपे दातुं इव अधितल्पं तरङ्गहस्तैः विस्तारयामास.

अम्भश्च्युतः—qualifies ०रत्नराशीन्—अम्भः च्योतन्ति इति, 'which drop water;' 'dripping with water.'

फेनपिनद्धभासः—फेनैः पिनद्धाः भाः येषां तान्.—'whose lustre was concealed by foam'.

पिनद्ध.—P. P. of नह् with अपि. According Bhâguri (a grammarian), अव and अपि, when used as उपसर्गs (prepositions prefixed to roots), drop their अ optionally. (वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः). *Cf.* भुजङ्गपिहितद्वारम्,—*Raghu.* 1. 20.

अधितल्पम्—On the turrets. तल्पे इति अधितल्पम्–विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः

तरङ्गहस्तैः—तरङ्गैः एव हस्तैः—a रूपक,–'with his hande in form of waves'. The उत्प्रेक्षा is based on the रूपक, for the jewels could be exposed to the sun only by hands, and hence the identification.

40. सागरस्य महोर्मिभिः यच्छालं उत्तुङ्गतया विजेतुं (इव) दूरात् उदस्थीयत, (किन्तु) अभ्याशगतैः व्याहतवाञ्छितार्थैः व्रीडादिव विलिल्ये.

यच्छालम्—यस्याः शालम्, 'whose rampart,' obj. of विजेतुम्.

उत्तुङ्गतया—'in height.' With verbs having the sense of 'excelling,' the Instrumental is used of the qualities in which the excellence consists.

विजेतुं=विजेतुं इव. The उत्प्रेक्षा is an implied one, as the word indicative of it is not used. The waves, it is fancied, rose to excel the rampart in height. The उत्प्रेक्षा points to the effect, *viz.*, rising, and hence it is a फलोत्प्रेक्षा. उदस्थीयत and विलिल्ये are used as impersonal verbs.

व्याहत &c.—the वाञ्छितार्थ, *viz.*, excelling the rampart in height.

व्रीडादिव—'as it were, through shame.' An example of हेतुत्प्रेक्षा, for the उत्प्रेक्षा points to the reason why the waves were dissolved.

There is a सङ्कर of two उत्प्रेक्षाs, the second उत्प्रेक्षा is dependent on the first, as no shame could arise in a man who, though powerful, is not desirous of excelling.

41. अम्बुवाहः कुतूहलेन इव जवात् उपेत्य यस्याः प्रकारभित्त्या सहसा निषिद्धः (अत एव) बहिः रसन् अम्बुवर्षव्याजेन भृशं अरोदीत्.

कुतूहलेन, 'as it were, through curiosity.'—a हेतुत्प्रेक्षा.

रसन् (1) 'roaring'; (2) 'crying'.

अम्बुवर्षव्याजेन—अम्बूनां वर्षः, स एव व्याजः तेन, [विशेषेण अजन्ति (deceive, outwit) अनेन इति व्याजः]—'in the guise of showers of rain'.

अम्बुवर्षव्याजेन is an अपन्हुति, as the object under description, *viz.* अम्बुवर्ष, is denied impliedly by the use of the word व्याज, and another, *viz.* अश्रुपात (implied by अरोदीत्), is substituted in its place.

The अपन्हुति, however, is based on the double meaning (श्लेष) of the word, रसन् (*See notes above*), and on the उत्प्रेक्षा contained in कुतूहलेनेव. Thus there is a सङ्कर of अपन्हुति, श्लेष, and उत्प्रेक्षा.

42. यदङ्गनारूपसरूपतायाः भेदकं कञ्चित् गुणं इच्छन्तीभिः अप्सरोभिः आराधितः मनुः स्वाः प्रजाः सनिमेषचिन्हाः चक्रे अद्धा.

यदंगना etc.—यस्याः अङ्गनानां रूपस्य सरूपतायाः—'from the resemblance with the beauty of the women in which (city)', *i. e.*, in order to distinguish them from the women of the city who so exactly resembled them.

भेदकं गुणम्—'a distinguishing characteristic'; 'a quality marking out an object from others'.

मनुः—the father of the human race, *i. e.*, स्वायंभुवमनु—the first of the fourteen sucessive Manus. He produced the ten प्रजापतिs or ten lords of beings that were first created. The present race of living beings is supposed to be descended from वैवस्वतमनु, the seventh मनु. He was saved, along with seven sages from the flood which overswept the earth, by Vishṇu in the form of a fish.

अप्सरोभिः—The poet fancies the that *Apsarasas*, celestial damsels, who are supposed to be paragons of beauty, fearing that the women of Dwârkâ, who were perfectly their peers in beauty, might be mistaken for themselves, requested Manu that there should be some characteristic that would distinguish them from the women of Dwârakâ. Manu acceded to their request and 'made his creation have twinkling eyes as their characteristic' to distinguish them from heavenly beings. According to mythology, it is one of the characteristic attributes of the gods that their eyes never twinkle.

The figure is उत्प्रेक्षा, as the natural twinkling of the eyes of the women of Dwâraká is apprehended as probably being due to the entreaty of the Apsarasas. This also suggests that the women of Dwâraka were possessed of heavenly beauty, only characterised by the twinkling of the eyes.

43. यत्र क्षणदासु नार्यः स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैः विनिन्हुताः स्फटिक-सौधपङ्क्तीः आरुह्य नभोगताः देव्यः इव व्यराजन्.

स्फुरत्तुषारां°—etc. स्फुरद्भिः तुषारांशोः मरीचीनां जालैः, *lit.*, by the throbbing assemblages of the rays of the moon, *i. e.*, by the flood of moonlight. विनिन्हुताः, 'concealed,' so that they could not be distinguished. Here there is the figure सामान्य, for the thing under description (प्रस्तुत) *viz.* नार्यः, is described as undistinguishable from the moonlight, and hence the नार्यः are not apprehended as being distinct things. क्षणदासु, 'in the nights'.

नभोगता देव्यः इव—is an उत्प्रेक्षा, the women being fancied to be goddesses moving in the sky. Thus there is a सङ्कर of सामान्य and उत्प्रेक्षा, the latter depending on the former.

44. यत्र प्रतिक्षपं कान्तेंदुकान्तोपलकुट्टिमेषु हर्म्यतलेषु उच्चैः प्रणाल्यः अधः यातिपयोमुचः अपि पयसां समूहं ऊहुः.

कान्तेन्दु°—qualifying हर्म्यतलेषु—इन्दुकान्ताः एव उपलाः इन्दुकान्तोपलाः, कान्तानि इन्दुकान्तोपलानां कुट्टिमानि येषु तेषु, 'having lovely floors of moonstones'.

इन्दुकान्त or चन्द्रकान्त, 'the moonstone,' is supposed to absorb the rays of the moon and to emit them in the form of pure and cool moisture. *Cf.* द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः—*Málati.* 1. 24. सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरानिकरेण कृताभिषेकाः, See IV. 58. अङ्गग्लानिं......व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः—*Megh.* II. 9. चन्द्रपादजानितप्रवृत्तिभिः चन्द्रकान्तजलाबिन्दुभिर्गिरिः etc.—*Kumár.* 8. 67.

प्रतिक्षपम्—'at night.' (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः).

अधःपतिपयोमुचः—अधःपातिनः पयोमुचः यासां ताः (प्रणाल्यः)—'having the clouds moving below them.' The terraces of the palaces were far above 'the cloud's career'. Notwithstanding this, the water-courses on them carried a flood of waters, for the floors of the terraces being made of moon-crystals emitted continuous streams of water.

प्रणाल्यः—'water-courses.'

Cf. अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशांकोपलकुट्टिमानाम् ।
ज्योत्स्नानिपातात्क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति ॥
quoted in the *Sáh. Darp.*

अधःपातिपयोमुचोपि......प्रणाल्यः—is an instance of the figure, विरोध, for अधःपातिपयोमुक्त्व is opposed to पयोवहन; the विरोध, however, is apparent, as the पयोवहन was due to the floors being made of moonstones. Again, the terraces are described as having that great height which, in fact, they had not, and the water-courses as carrying streams of water which, in fact, they did not. The figure, therefore, is अतिशयोक्ति.

45. यत्र अधिगृहं गृहिण्यः रतौ ह्रिया दीपान् निशाम्य जालागताभ्यः वैदूर्यकुड्येषु (संक्रान्ताभ्यः) बिडालेक्षणभीषणाभ्यः शशिद्युतिभ्यः बिभ्युः

निशाम्य—(शम् with नि, 10th Conj. U.), 'having extinguished.'

जालागताभ्यः qualifies शशिद्युतिभ्यः,—'streaming through the lattice windows' (गवाक्षs).

बिडाले०—'frightful like the eyes of a cat'. The rays of the moon falling on the walls of *Vaidûrya* (a gem green-blue in colour) looked like cat's eyes'.

वैदूर्यकुड्येषु:—वैदूर्याणां कुड्येषु–' on the walls of *Vaidûrya*'.

वैदूर्य...*Lapis lazuli*, a kind of jewel, bluish in colour, supposed to be brought from the mountain विदूर. *cf.* विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशालाकयेव ॥–*Kumâr. 1. 24.* (विदूरे तन्नाम्नि गिरौ भवम्).

The figure in the stanza is a kind of विषम (defined as कर्तुः क्रियावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत्–Kávyaprakâśa. X 40.). The agents, *viz.* गृहिण्यः, who put out the lamps on account of shame, not only failed in their object, but, on other hand, got into fright.

46. यस्यां गृहेषु अतिश्लक्ष्णतया आलेख्यं विधातुं अशक्नुवन्तः युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः रत्नभित्तीः सजीवचित्राः इव चक्रुः.

अतिश्लक्ष्णतयाः—' on account of extreme smoothness of the jewelled walls'. The walls were so very smooth that the young men of Dwârakâ found it impossible to paint pictures on them. **प्रतिबिम्बिताङ्गाः**—The extremely smooth walls of jewels would naturally reflect the forms of the youths when they tried to paint on them. **सजीवचित्रा** इव रत्नभित्तीः—The young men, though unsuccessful in painting pictures, yet made the walls have living pictures on them by their reflections; that is, the walls reflected the forms of the youths trying to paint on them and thus appeared to have living pictures painted on them, though, in fact, no pictures could be painted on them. The figure is उत्प्रेक्षा.

47. यस्यां, कलधौतधामस्तम्भेषु प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैः कपोलैः मणिदर्पणश्रीः भेजे.

सावर्ण्यभाजः—' having the same colour ' as the pillars of gold. Bright yellowish complexion is regarded as an important feature of female beauty among the Hindus. The women reflected (प्रतिमागतानां) in the pillars could not be distinguished from them, on account of the same colour of both. Hence there is the figure, सामान्य.

लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतया (qualifies कपोलैः), ' marked out by the pallor of love-sickness. ' Only the cheeks of the women could be distinguished by their paleness, the rest of their bodies being undistinguishable from the pillars on account of sameness of colour. कलधौत here means ' gold '. In Canto IV. St. 41, कलधौत means ' silver '. मणिदर्पणश्रीः—' the beauty of jewelled mirrors (or crystal mirrors).' Only the cheeks being pale appeared reflected, the rest of the body being undistinguishable from the pillars of gold, and thus they looked like crystal mirrors (set in the golden pillars).

The figure is निदर्शना, for there is the implied comparison, *viz.*, ' the beauty of the pale cheeks of women reflected in the pillars of gold was like that of crystal mirrors set in them, ' because of the impossibility of such a thing as the assumption by one thing of the beauty possessed by another. The निदर्शना is dependent on the सामान्य, and hence, there is a सङ्कर of the two figures.

48. यस्यां मुग्धाङ्गनाः शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां गृहदेहलीनां भासा लिप्तेषु अलिन्देषु गोमयगोमुखानि न चक्रुः एव.

शुकाङ्ग° qualifies देहलीनाम्–The thresholds were made of sapphires dark-green like a parrot's body. लिप्तेषु qualifies अलिन्देषु. The court-yards were suffused with the dark-green hue of the sapphires of the threshold. Hence the silly women of the city (मुग्धाङ्गनाः) did not smear them with cow-dung. The colour of a ground that is smeared with cow-dung is dark-green, and therefore, the foolish women thought that the courtyards, covered with the hue of the sapphires, had already been smeared with cow-dung by them.

The figure is भ्रान्तिमान्, as the foolish women mistook the hue of the sapphires for the smearing of cow-dung. This mistake on the part of the women is real, and it is based on similarity between the hue of the sapphires and the smearing of cow-dung.

49. यत्र गृहाणि गोपानसीषु क्षणं आस्थितानां चन्द्रकिणां आलम्बिभिः कलापैः हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैः नीध्रैः इव रेजुः.

गोपानसी—a curved beam that supports the thatch. **चन्द्रकिणाम्**—चन्द्रकाः (the eyes in a pea-cock's tail) येषां सन्ति इति चन्द्रकिणः तेषाम्, मयूराणाम्. **कलापैः**—'with the pea-cocks' tails'. 'मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात् । घनरुचिकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।—*Vikram*, 4. 10.

हरिन्मणि०—हरिन्मणिवत् श्यामैः तृणैः अभिरामाणि, यानि नीध्राणि तैः, 'by the edges of the roof, lovely with grass dark-green like the emerald'.

The tails of the pea-cocks sitting on the beams hung down as far as the edges of the roofs. The ends of the dark green tails hanging a little below the गोपानसीs are fancied by the poet to be emerald-green grass (moss) growing on the roof-edges. The figure is उत्प्रेक्षा.

50. या बृहत्तुलैः अपि अतुलैः, वितानमालापिनद्धैः अपि अवितानैः, विचित्रैः अपि सचित्रैः, विशालैः अपि भूरिशालैः, गृहैः रेजे.

बृहत्तुलैः, 'having large तुलाs *i. e.* beams'. **अतुलैः**, *lit.*, 'having no तुलाs', but really, 'unequalled; incomparable'. The विरोध between the two is only apparent, depending as it does merely on the word, तुला, which has really different senses in the two epithets.

वितानमालापिनद्धैरपि, 'though covered with series of वितानs *i. e.*, canopies'. **अवितानैः**, *lit.*, 'without वितानs', really, 'not empty', *i. e.* furnished. The apparent contradiction, here too, is based upon the word वितान, which has two different senses in the two epithets. **विचित्रैरपि**, *lit.* 'though without चित्रs, *i. e.*, pictures', but really, 'wonderful.' **सचित्रैः**—'furnished with pictures'. The apparent contradiction is based on the double

meaning of विचित्र. **विशालैः**—*lit.* 'without शाला॰, *i. e.* apartmeants,' but really, 'spacious.' **भूरिशालैः**, 'having many apartments'. The apparent contradiction is based on the double meaning of विशाल.

The figure in the stanza is, therefore, विरोध.

51. यस्यां निकेतनानां कपोतपालीषु कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः चिक्रंसया आयतनिश्चलाङ्गं मार्जारमपि जनः कृत्रिमं एव मेने.

कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः—'of the row of artificial birds,' *i. e.*, birds made of wood. पत्रिन्–पत्रं (wing) अस्यास्ति इति. The artificial birds were so life-like that even the cat was deceived and crouched in order to spring on them. So motionless was the cat in that attitude that the people took it for an artificial one. **चिक्रंसया**,—'with the desire or intention of seizing or springing upon'. चिक्रंसा, a noun from the Desiderative of क्रम्, 'to attack, to seize'.

The figure is भ्रान्तिमान्, as the cat and the people are described as mistaking the artificial for the natural and the natural for the artificial respectively, on account of the close resemblance between them,—which is, of course, a fancy of the poet.

52. यस्यां वधूजनः क्षितिप्रतिष्ठः अपि चन्द्रं मुखारविन्दैः अधश्चकार; यतः अतीतनक्षत्रपथानि प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्यरुक्षत्.

क्षितिप्रतिष्ठः—क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः, '(though) living on the earth,' as opposed to the moon who is गगनप्रतिष्ठ.

चन्द्रं (गगनप्रतिष्ठं) **अधश्चकार**, *lit.*, 'brought down the moon (who moved in the sky),' really, 'surpassed or excelled the moon.' **मुखारविन्दैः**, 'by the lotuses in the form of their faces.' The women excelled, in their exquisite loveliness, even the moon. The apparent विरोध is based on the double meaning of अधश्चकार. **अतीत॰**—अतीतानि नक्षत्रपथं इति ('अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया') –'transcending the path of the stars'. **अध्यरुक्षत**, 3rd sing. of the Aorist (7th variety) of रुह् with अधि, 'to ascend, to mount.' **वृथा**, 'to no purpose;' 'for nothing'–for the moon was brought down (*i. e.*, surpassed) even without their ascending the spires of the palaces. In this stanza, the figure is काव्यलिंग, as the

meaning of the sentence in the first line, *viz.* चन्द्रस्य अधःकरण, is the (poetrical) reason for the uselessness of प्रासादशृङ्गारोहण, which itself depends on the विरोध noticed above. Thus there is a सङ्कर of विरोध and काव्यलिङ्ग.

53. यस्यां युवानः रम्याः इति पताकाः प्राप्तवतीः, विविक्ताः इति रागं वर्धयन्तीः, नमद्वलीकाः, वलभीः वधूभिः समं असेवन्त.

The attributives, (1) रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः, (2) विविक्ता...... वर्धयन्तीः, and (3) नमद्वलीकाः qualify वलभीः and are applicable to वधूs (समं वधूभिः) by the force of the double meaning (श्लेष) of the words.

रम्या इति पताकाः प्राप्तवतीः,—1. (वलभीs) 'which had flags (flying,) as they were delightful'; 2. (वधूs) 'who being lovely, carried the palm or became celebrated for their beauty.' पताकां प्राप् or हृ, figuratively means, 'to carry the palm; to attain celebrity'. रागं...वर्धयन्तीः,—(1) वलभीs—'which enhanced pleasure, as they were solitary (विविक्ताः),' (2) वधूs—'who augmented passion, as they were pure'. नमद्वलीकाः,–(1) नमन्तः वलीका यासां ताः (वलभीः); (2) नमन्त्यः वलयः यासां ताः (वध्वः)—(1) 'which had curved edges at the ends of the roof;' (2) 'the folds on whose bellies were curved.' Feminine nouns ending in ई, ऊ, or ऋ (ई and ऊ not capable of changing to इय् and उव् before vowel case temination), standing at the end of a Bahuvrihi Comp., take the affix क ('नद्यृतश्च'–*Pâṇ.* V. 5. 153); *Cf.* बहुनदीकः (देशः). वलभीः—वल्यते (आच्छाद्यते) अनया इति—'the top-most part of the house'. *Cf.* तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां। नीत्वा रात्रिं, etc. *Megh.* 1. 38.; दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीन् तुङ्गवातायनस्था,–*Málati.* 1. 15. वलभी also means 'the sloping roof;' 'the wooden frame of a thatch'=गोपानसी–st. 49 above.

In this stanza, the वधूs and वलभीs, both of which are subjects of description (प्रकृत), are apprehended as similar on account of having the same characteristics. The figure, therefore, is तुल्ययोगिता having reference to only the प्रकृत objects. Though the descriptive epithets have double meaning, still the figure is not श्लेष, for to constitute it the word expressing object described must also have a double meaning. The figure may also be regarded as सहोक्ति–'सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्'–*K. P.* x. 26.

54. यत्र अप्रतियत्नपूर्वां सुगन्धितां बिभ्रन्ति मधूनि कामिनीनां च वक्त्राणि यूनां प्रमदाय आमोदकर्मव्यतिहारं ईयुः.

अप्रतियत्नपूर्वां (*qual.* **सुगन्धिताम्**), न प्रतियत्नः पूर्वः यस्याः ताम्, *lit.* 'not preceded by preparation, or elaboration–'; 'not brought about by preparation,' *i. e.* natural. **बिभ्रन्ति**—having for its object सुगन्धिताम्. **प्रमदाय**—'to the delight or pleasure (of).' **आमोद०**—आमोदकर्मणः व्यतिहारम्—'interchange of the work of perfuming,' *i. e.*, mutual perfuming. The natural fragrance of the mouths of the young ladies and the natural fragrance of the wines was interchanged, of course, at the time of kissing the women's mouths scented with wine, and taking from them draughts of wine perfumed in their mouths.

Cf. लब्धसौरभगुणो मदिराणामङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः ।
मोदितालिरितरेतरयोगादन्यतामभजतातिशयं नु ॥

—*S'is'*. 10. 24.

The figure is तुल्ययोगिता, for both मधूनि and वक्त्राणि are प्रकृत and are described as having the same characteristics.

55. यत्र, गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्यूहविटङ्कनीडः वयसां गणः अङ्गनानां रतान्तरे रुतानि शृण्वन् स्फुटं अन्तेवासित्वं आप इव,

वितर्दि०—वितर्दीनां ये निर्यूहाः, तेषां विटङ्काः एव नीडाः यस्य सः—'which had for their nests the aviaries on the turrets of the balconies'. निर्यूहः, a turret or small room on the top of a large building. **अङ्गनानाम्**—'of the damsels,' who were enjoying the company of their lovers on the balconies. **अन्तेवासित्वमाप**—'became pupils,' *i. e.*, the birds could repeat exactly the low murmur of the women, just as a pupil repeats exactly what falls from his teacher's lips.

Cf. कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥

—*S'ringára-tilaka.*

The figure is उत्प्रेक्षा.

56. यत्र, छन्नेषु अपि स्फुटतरेषु नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि अम्बराणि आकाशसाम्यं, न केवलं नामतः (किन्तु) अर्थतः अपि, दधुः.

छन्नेष्वपि स्फुटतरेषु,—the garments which the women put on were so fine, so transparent, that their breasts could be very clearly seen through them. **आकाशसाम्यं......अर्थतोऽपि**,—'bore resemblance to the sky not only in name (*viz.* अम्बर) but also in actuality.' **नामतः**:—the word अम्बर means both 'cloth' and 'the sky'; and hence the resemblance in name. अम्बरम्–अम्बं शब्दं राति (धत्ते) इति. **अर्थतः**—For, being very fine, the garments, like the sky, did not screen anything from the eye nor did they obstruct the eye from seeing an object beyond it.

The figure is उपमा. The साधारण धर्म is अम्बरनामत्व and दृष्ट्यादेरव्यवधायकत्वं and मूर्तान्तरगत्यविघातित्वम्.

57. यस्यां अजिह्माः अपङ्काः, महतीं सीमानं अत्यजन्तः, अत्यायतयः, द्वयेऽपि विनीतमार्गाः अजातस्खलनैः जनैः न जातु अमुच्यन्त.

अजिह्माः—(1) 'not crooked, straight;' (2) 'free from deceit'; 'straightforward'; 'honest.' जिह्म–जहाति सन्मार्गं इति,—from हा 'to abandon,'+मन् (म) before which आ is dropped and ह् is changed to जिह्. **अपङ्काः** (1) 'free from mud;' (2) 'free from sin;' 'virtuous;' 'righteous'. **महतीं सीमानं अत्यजन्तः**—(1) 'never leaving or deviating from the great boundary-mark,' *i. e.*, a mound or ridge serving to mark the boundary of a field, village &c.; (2) 'never transgressing or crossing the bounds of propriety or morality or the established usage of the family.' **अत्यायतयः**, (1) 'of great length; very long'; (2) 'having a long future', *i. e.*, which were to be the settled ways of the people through generations. आयतिः, (1) length; (2) bright or prosperous future. **अजातस्खलनैः**, (1) 'who never stumbled', for the roads were always kept in repair; (2) 'who never deviated from virtuous courses of conduct.' **विनीतमार्गाः**, (1) 'well-laid out paths or roads'; (2) 'refined ways of living'; 'virtuous courses of conduct'.

In this stanza, the expressive power of 'विनीतमार्गाः' and of the epithets qualifying it not being restricted, they express both the मार्गs which are प्रकृत, as explained above. Thus here the sentence having one particular meaning is,

by force of the double meaning of both the विशेष्य (विनीतमार्गाः). and the विशेषणs (अजिह्माः etc.), made to yield another sense. Thefi gure, therefore, is अर्थश्लेष.

58. यत्र परस्परस्पर्द्धिपराद्धर्यरूपाः पौरास्त्रियः विधाय, वेधाः श्रीनिर्मिति-प्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज.

परस्पर &c.—परस्परैः स्पर्धीनि परार्ध्यानि रूपाणि यासां ताः—' whose most superb charms vied with one another '. परार्ध्य—परस्मिन् (श्रेष्ठे) अर्धे भवम् = श्रेष्ठं–for it is the upper half of a thing that is higher up and more important. The *gad* affix, यत् (य) is added to अर्ध, when preceded by पर, अवर, अधम, and उत्तम. श्रीनिर्मिति, etc.—श्रियः निर्मित्या प्राप्तं यत् घुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यं तं एव मलम् (घुणेन क्षतस्य एकवर्णस्य उपमया वाच्यमिति घुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यम्).—' the stain of the reproach, expressed in the comparison with the letter incised in a wood by an insect', *i. e.*, the stain of the reproach that it was by mere accident or chance and not by any skill on his part that the creator had fashioned such a perfect beauty as Lakshmî. घुणक्षतैकवर्णोपमा—This is commonly known in Sanskrit literature as the घुणाक्षरन्याय, ' the maxim of any fortuitous or chance occurrence. ' Just as an incision in wood or in the leaf of a book may merely by chance resemble the form of some letter, so any act or event may, by mere chance, turn out to be of a nature least expected. *Cf.* इमं ललनाजनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता । नो चेदब्जभूरेवंविधनिर्माण-निपुणो यदि स्यात् तर्हि समानलावण्यामन्यां तरुणीं किं न करोति—*Das' K.* 1. 5.

°वाच्यमलं—*Mall.* understands this as °वाच्यं and अलम्. अलं, ' completely, '—goes with ममार्ज.

The figure is evidently अतिशयोक्ति, and it suggests that the women of the city were peers of Lakshmi in beauty.

59. यत् अन्तःकरणेन क्षुण्णं तदेव कल्पोपदाः वृक्षाः फलन्ति, (किन्तु), यां अध्यूषुषः जनस्य याः सम्पदः (अभवन्) ताः मनसः अपि अगम्याः.

क्षुण्णम्—' dwelt upon', *i. e.*, intensely desired कल्पोपपदाः—कल्पाः इति उपपदं येषां ते;—" which have ' कल्पाः ' as their preceding word". According to the authors on Alaṃkâra, there is in this the fault called अवाच्यवचनता, for it is the *word* वृक्ष, and

not the object denoted by the word, that has कल्प as it preceding word. The difficulty can be got over by explaining it as कल्प-शब्द-विशेषितेन वृक्षशब्देन कल्पवृक्षः लक्ष्यते. *Cf.* नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते । शीतो वायुः, etc.—*Megh.* 1. 46. ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं । धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ *Kir.* 18. 44. यं इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।–1. 42. above.

अध्यूषुषः—Perf. part. of वस् with अधि (अध्यूषिवस्). **मनसोऽप्य-गम्याः**—' that can not even be imagined. '

The figure is अतिशयोक्ति, which suggests that the inhabitants of Dwáraká had at their command enjoyments that even the gods could not have.

60. सकलाः कलाः दधानः सौधासिताभिः स्वभाभिः आशाः उद्भासयन् रेवती-जानिः रौहिणेयः यां (पुरीं) हातुं इयेष, न च (रेवतीजानिः) रोहिणीशः (हातुं इयेष).

कलाः,—(1) ' arts; ' (2) ' digits ' (of the moon). **सकलाः**—' all, ' *i. e.*, (1) sixty four (arts); (2) sixteen (digits of the moon). **सौधसिताभिः**—सौधवत् सिताभिः, (1) ' white as a stuccoed mansion. ' (2) सुधया (अमृतेन) निर्मिताः अत एव सिताःताभिः, ' white, generated as they were from nectar ' (of which the body of the moon is made). सौधम्–सुधया अवलिप्तं निर्मितं वा, ' a white-washed mansion or terrace,' *fr.* सुधा + अण् (अ). Balaráma is represented as of a very fair complexion. *Cf.–Megh.* 61. **आशाः**, [आ (समन्तात्) अश्नुते इति. from अश, ' to pervade ' + अच् + आ], ' quarters '. अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥—*Raghu.* 4. 44. **दधानः** and **उद्भासयन्** qualify both रौहिणेयः and रोहिणीशः. **रेवतीजानिः**—रेवती जाया यस्य सः, ' he, whose wife is रेवती. ' **रेवती**.—(1) the wife of Balaràma (See note on II. 16. above); (2) the 27th lunar mansion, a constellation containing thirty-two stars. So रेवतीजानिः, (1) Balaráma; (2) the Moon. जाया, at the end of a Bahuvrihi compound, substitutes नि for its final आ ('जायाया: निङ्' *Pâṇ.* 5. 4. 134), and the preceding य् or व् is dropped before a consonant except यू (' लोपोव्योर्वलिः '—*Pâṇ.* 6. I-66). **रौहिणेयः**—रोहिण्याः अपत्यं पुमान्, ' son of Rohiṇî, ' *i. e.*, Balaràma. रोहिणी + ढक् (एय) a *Taddhita* affix, added to words ending in a feminine affix, in the sense of ' child or offspring of ' (' स्त्रीभ्यो ढक् '—*Pâṇ.*

IV. 1, 120.) रोहिणी–one of the wives of Vasudeva. Balaráma was really the son of Devakî, but was transferred to the womb of Rohiṇî to save him from falling a prey to the cruelty of Kaṃsa. He was brought up along with Krishṇa by Nanda in Gokula. **रोहिणीशः**—रोहिण्याः ईशः, 'the lord (husband) of Rohiṇî,' *i. e.*, the Moon. रोहिणी—The fourth lunar mansion (containing five stars). रोहिणी, in mythology, is represented as the fourth of the twenty-seven daughters (*i. e.* the 27 नक्षत्रs personified) of Daksha, and as the most favourite consort of the moon.

The idea in the st. is that the city was a favourite residence of Balarâma, and was always illumined by full Moon at night. As both 'रौहिणेय' and 'रोहिणीश' are प्रकृत and the same attributives apply to both (by the force of श्लेष), the figure is तुल्ययोगिता, relating only to the प्रकृत objects.

61. यत्र (पुरी) बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेः जनार्दनस्य आसत्तिं आसाद्य शरीरिणा जैत्रशरेण मकरध्वजेन निःशङ्कं ऊषे.

बाणाहव०—बाणेन आहवः बाणाहवः, बाणाहवे व्याहता शम्भोः शक्तिः येन तस्य, 'who had repelled (*or* struck at) the might of Śiva in the fight with (the demon) Bâṇa'. Bâṇa, the son of Bali, and the king of demons, stood very high in the favour of Lord Śiva, whose devotee he was. His daughter Ushâ, having beheld Aniruddha, Krishna's grandson, in a dream, fell passionately in love with him, and with the aid of her friend, Chitralekhâ, had him carried by magical power to her apartments. All the attempts of Bâna, on the discovery of the secret, to seize the person of Aniruddha failed, and at last, unable to overcome the young hero in a regular fight, secured him by means of magical powers. Here, in Dwârakâ, the sudden disappearance of Aniruddha caused great consternation, and Krishṇa, learning from Nârada where he had been carried, went accompanied by Balaráma and Pradyumna to rescue him. In the terrific battle that took place between them and Bâṇa, both Śiva and his son Kârtikeya fought on the side of Bâṇa.

But Krishṇa's valour and skill in arms overcame even the might of Śiva, who, seeing Krishṇa ready to strike off Bâṇa's head with his disc, approached him respectfully and requested him to spare the life of his devotee.—See *Hv*. Chap. 43, and *Vish. P. V.* 32–33. **आसत्ति**—'nearness; close contact' (from आ + सद् 'to go to, to meet with'). **जनार्दनस्य**—'of Krishṇa'; *lit.* 'of the destroyer of the people,' *i. e.*, as the warrior conquering all forms of evil. **शरीरिणा**—'in a bodily form', as opposed to अनङ्ग, for Kâma is represented as bodiless, since he was burnt to ashes by Śiva with the fire of his third eye. See *Kumár.*, II, 72. **जैत्रशरेण**—जैत्राः शराः यस्य सः, 'whose shafts are ever victorious.' जैत्र–जेतुं शीलं अस्य स जेता स एव जैत्रः; जैत्र–from जेतृ + अण् (अ), स्वार्थे *Cf.*–इदमिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं सहजविलासनिबन्धनं शरीरम्। *Málati. 2–6*. **मकरध्वजेन**—'by Cupid'. Makara (a crocodile) is regarded as an emblem of Kâma. Pradyumna, the son of Krishṇa, is represented as an *avatára* of Káma. See *Hv.* 39.; and *Vish. P. V.* 26, 27. **निःशङ्कम्**. Kâma (*i. e.*, Pradyumna) could have absolutely no fear from his enemy, Śiva, as he lived with Krishṇa who had defeated the Great God. ऊषे,—Perf. pass. 3 rd sing of वस्, used impersonally.

In this stanza, the attributive word, बाणाहवव्याहतशम्भुशक्तेः, suggests that the reason for Káma's living without fear was the repelling of Śiva's might by Krishṇa (शम्भुशक्तिव्याघात–पदार्थ). Thus the figure is **काव्यलिङ्ग**.

62. शिवैःमरुद्भिः चिराय निषेव्यमाणेन हरिणा अध्यास्यमाना उद्रश्मिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धौ (स्थिता) या मेरौ (स्थितां) अमरावतीं आह्वास्त.

शिवैः, (1) 'pleasant'; (2) 'by the Rudras'. **मरुद्भिः**, (1) 'by the breezes'; (2) 'by the gods'. **हरिणा**; (1) 'by Krishṇa'; (2) 'by Indra'. **अध्यास्यमाना**—pres. part. of the passive of आस् with अधि. **उद्रश्मि** etc.—उद्गताः रश्मयः येषां ते उद्रश्मयः उद्रश्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि, (*qual*, **सिन्धौ** and **मेरौ**), 'the abode of radiant jewels'. This adjective goes with सिन्धौ, which is रत्नाङ्कुरधामन् as it is supposed to be full of jewels and hence called रत्नाकर, and with मेरौ, which is रत्नाङ्कुरधामन्, as its peaks

are supposed to be imbedded with jewels. **आह्वास्त**—Aor. (2nd Variety) 3rd Sing. of ह्वे with आ, Atm.—'challenged', *i. e.*, was like, resembled. (आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः—*Mall.*)

In the first half of the stanza, there is the figure श्लेष, on account of the double meaning of the words, शिव, मरुत् and हरि. However, in the second half, the figure is not kept up, as Dwârâkâ and Amarávatî are said to be situated in सिन्धु and on मेरु respectively. This points to a comparison between the two cities. Thus there is the figure उपमा based on श्लेष.

63. स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तः त्रिलोकीतिलकः सः (हरिः) एव विशेषकः यस्याः अध्वंसितवर्णकान्तेः वध्वाः इव श्रियं विशिशेष.

स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः—(1) qualifying सः—स्निग्धाञ्जनं इव श्यामा रुचिः यस्य—'of a dark lustre like the unctious collyrium; ' (2) qualifying **विशेषकः**—स्निग्धाञ्जनेन श्यामा रुचिः यस्य, ' of a dark lustre on account of the unctuous collyrium'. **सुवृत्तः**, (1)—qualifying सः–' virtuous;' (2) qualifying **विशेषकः**,-'well-rounded'.

अध्वंसितवर्णकान्तेः, (1) qualifying **यस्याः**–अध्वंसिता वर्णानां कान्तिः यस्य तस्याः–' the purity of castes in which was not destroyed'; (2) qualifying **वध्वाः**—अध्वंसिते वर्णकान्ती (वर्णश्च कान्तिश्च) यस्याः तस्याः, ' whose colour and lustre were unimpaired' **विशेषकः**—the *tilaka* mark on the forehead. **वा**=इव (" इववद्वायथाशब्दौ "). **त्रिलोकीतिलकः**—त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी, तस्याः तिलकः-' the ornament of the three worlds.' *Cf.* सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो जीवलोकतिलकः प्रलीयते–*Málati*, 9. 21.

The idea in the stanza is that Krishna heightened the beauty of the city, just as the *tilaka*-mark adds to the charms of a young woman. The figure is evidently उपमा, and not श्लेष, as only the विशेषणs are श्लिष्ट. Dandin calls such an उपमा a श्लेषोपमा, as it is based on the doubte meaning श्लेष of the विशेषणs.

64: अतुलप्रतापः सः तां पुरं ईक्षमाणः पुरस्तात् प्रतोलीं प्रापत् ,—वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीः या (प्रतोली) देवसेना इव परैः अलङ्घ्या.

पुरस्तात्—' eastward; in the east'. **वज्रप्रभो°**—(1) qualifying या,—वज्राणां प्रभाभिः उद्भासिनी सुरायुधस्य श्रीः यस्यां सा, ' which,

being refulgent with the lustre of gems (set in the gateways, arches, palaces etc.), had the beauty of a rainbow'; (2) qualifying **देवसेना**,—वज्रस्य प्रभाभिः उद्भासिनी सुरायुधानां श्रीः यस्याः सा, 'in which the splendour of the weapons of the gods was heightened by the refulgence of the thunder-bolt'. वज्र (1) here used in the general sense of 'a gem'; (2) the thunderbolt of Indra. सुरायुध, (1) a rainbow; (2) a weapon of a god.

The figure is उपमा the साधारणधर्म being वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्रीत्व.

65. अरविन्दनाभेः अङ्गात् प्रजाः इव:, शम्भोः जटाजूटतटात् आपः इव, विधातुः मुखात् श्रुतयः इव, पुरात् मुरजिद्ध्वजिन्यः ईयुः.

अरविन्दनाभेः—अरान् चक्राङ्गानीव पत्राणि विन्दते इति अरविन्दम्.—अरविन्दं नाभौ यस्यासौ, विष्णुः—Vishṇu, from whose navel sprang the lotus which holds Brahmâ in it. **प्रजाः इव**—All created beings are supposed to have sprung from the body of Vishṇu the Supreme Being. 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति'—*Taitt. Up.* *II.* 1. **आपः**—the waters of of the Ganges. The Ganges, after rising from the left toe of Vishṇu (in the Vâmana incarnation), fell on the Meru, and thence flowed in four different streams *viz.* सीता, अलकमन्दा, चक्षु and भद्रा. Of these, अलकनन्दा which flowed to the south, was held by Śiva in his matted hair for over hundred years. From Śiva's head she came down on the earth, being propitiated by king Bhagîratha, to purify the ashes of his ancestors, the 60, 000 sons of Sagara and raised them to heaven. See *Râmâyana,-Bâlakâṇda* and *Vishnu P.*-9.

मुखादिव etc.—The Vedas, according to the orthodox faith of the Hindus, are अपौरुषेय, *i. e.*, 'not human' compositions, being supposed to have been directly revealed by the Supreme Being (ब्रह्मन्) to Bramhá, the creator, who in his turn transmitted them to the *Rishis.* Brahmá's four mouths are supposed to have given out four Vedas to the world.—See *Vish.* P. I. 50. 52-55. Hence the Vedas are called श्रुतिः, *i. e.*, 'what is heard or revealed', and the several sages

to whom the hymns of the Vedas are ascribed, are called **द्रष्टार:**, 'seers' and कर्तार or स्रष्टार:, 'composers.' **ध्वजिनी**, 'army'; (ध्वजा: सन्ति अस्या: इति).

The st. is an instance of मालोपमा, as one and the same उपमेयं, *viz.*, मुरजिद्ध्वजिन्य:, is compared to a series of उपमानs, *viz.*, प्रजा:, आप:, and श्रुतय:.

66. अन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं श्लिष्यद्भि: विलोलै: हरिभि: अश्ववारा: परस्परोत्पीडितजानुभागा: दु:खेन निश्चक्रमु:.

अन्योन्य°—(an *adverb* qualifying **श्लिष्यद्भि:**), अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलन्त: खलीना: यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा—'so that the bits slipped off, on account of their mouths coming into close contact with one another.' The outer parts of the mouths of the horses came into so close a contact with each other that the bits slipped off from them. **विलोलै:**—'restive.' **अश्ववारा:**—अश्वान् वारयन्ति इति--'horsemen.' In this stanza there is a सङ्कर of two figures, *viz.* स्वभावोक्ति and अतिशयोक्ति.

67. तमसा इव प्राणभृतां गणेन निरन्तरालेऽपि पथि दूरं विमुच्यमाने, तेजोमहद्भि: द्विपै: दीपै: इव असम्बाधं अयाम्बभूवे.

निरन्तरालेऽपि, (*qual.* **पथि**), 'which was already very narrow'. अन्तरालेन रहितं निरन्तरालम्. अन्तरं (व्यवधानसीमां) आराति गृह्णाति इति अंतरालम्. (अन्तर+आ–रा+क, a *Krit.* suffix—रस्य लत्वम्), 'intervening space; interval'. दूरं, 'even from afar'. **विमुच्यमाने**, 'being left,' (1) for fear of the lamp (when taken with **तमसा**), and (2) for fear of the elephants, (when taken with **प्राणभृतां गणेन**). **तेजोमहद्भि:**, (1) *qual.* **द्वीपै:**, 'of great might', (2) *qual.* **दीपै:**, 'of very powerful light.' **तमसेव**—तमसा is the उपमान of प्राणभृतां गणेन. **असम्बाधम्**, 'without confusion,' *or* 'without obstruction or difficulty, *i. e.*, freely. *Cf.* सम्बाधं बृहदपि तद्बभूव वर्त्म—*Śis*. 8. 2; व्योम्नि संबाधवर्त्मभि:—*Raghu*. 12. 67. **अयाम्बभूवे**—*Perf.* pass. 3rd Sing. of अय् 1 P., 'to go,'—used impersonally. The elephants could go forward freely, the beasts of the forest being scared away even from afar, just as lamps can move on freely, darkness being dispelled from afar by their own light. The figure is उपमा.

68. रयात् पतन्तः रथाः सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगैः (अत एव) अखेदैः तुरङ्गैः हस्तिनखात् शनैः क्षितिं अनीयन्त.

क्षितिं, 'to level ground' from the **हस्तिनख**, which is a turret or mound protecting the approach to the gate of a city or fort. **पतन्तः**, 'running.' **सयत्न°**—सयत्नैः सूतैः आयताः ये रश्मयः तैः भुग्नानां ग्रीवाणां अग्रेषु संसक्ताः युगाः येषां तैः—'whose yokes rested (only) on the extremeties of their necks as they were curved by reason of the reins being pulled up by the careful charioteers', and who were therefore, not fatigued (अखेदैः).

The figure is स्वभावोक्ति.

69. बलोर्मिभिः वलयैः इव तत्क्षणहीयमानरथ्याभुजायाः यस्याः पुरः चक्रपाणौ निष्क्रामति प्रायेण द्वारवतीत्वं इष्टं न आसीत्.

बलोर्मिभिः—बलानि ऊर्मयः इव 'wave-like armies.'–is an उपमा and *not* a रूपक. **तत्क्षण°**—(qualifying **पुरः**) तत्क्षणे हीयमानाः रथ्याभुजाः (रथ्याः भुजाः इव) यस्याः—'whose streets, like hands, were shorn, at that moment, of wave-like armies, like bracelets,' *i. e.*, the streets, as the successive ranks of the army passed from them, appeared like hands from which bracelets are taken off one after another. **प्रायेण**, 'most probably'—a word indicative of उत्प्रेक्षा. **द्वारवतीत्वं**, 'being द्वारवती',—(1) 'having doors;' (2) being Dwáraká. **इष्टं नासीत्**, on account, of course, her separation from Krishṇa. As the march of the armies out of the city is likened to the dropping of bracelets from hands, the figure is उपमा, which is combined (सङ्कीर्ण) with उत्प्रेक्षा consisting in fancying that her being **द्वारवती** was not liked by the city.

Now follows a description of the Sea washing the shores of Dwâraká.

70. मुरारिः नीरानिधेः पारेजलं आनीलपलाशराशीः उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्क्षालितशैवलाभाः वनावलीः अपश्यत्.

पारेजलम्—जलानां पारे an अव्ययीभावcompound, acc. to 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा'—*Pâṇ.* II. 1. 18.

आनील°—(*qual.* **वनावलीः**), आनीलाः पलाशानां राशयः यासां ताः, 'having masses of (thick foliage) dark-blue leaves on all sides'. **आनील**,—'dark-blue on all sides' (आसमंतात् नीलम्); or 'darkish, slightly dark' (ईषत् नीलम्). **उत्कलिका°**–*qual.* **वनावलीः**, उत्कालिकानां सहस्रैः प्रतिक्षणं उत्कूलिताः, उत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलिताः, उत्कलिका........त्कूलितानां शैवलानां आभा इव आभा यासां ताः, 'which had the appearance of (*i. e.*, which resembled) moss thrown up every moment by thousands of waves'. **वनावलीः**, 'long stretches (or rows) of forests.'

In this stanza, the figure is सन्देहसङ्कर, which occurs when there is no certainty of one particular figure, owing the absense of any preferential or exclusive reason,–एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः—*K.* P. *X.* 54.

According to *Sah. D.* there are in the stanza, two figures of speech, *viz.*, उपमा and उत्प्रेक्षा. There is उपमा, for the word आभा is expressive of that figure. However, as there cannot, possibly, be any moss on the shore of the sea, we have to fancy the existence of the moss. Thus there is उत्प्रेक्षा. *Cf. Sáhitya-Darpaṇa.*, X. 46.–अत्र आभाशद्बस्यो-पमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा । पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः संभावनानुपपत्तेः संमावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा ।

71. असौ अधिवेलं लक्ष्मीभृतः अम्भोधितटाधिवासान् नीरदनीलभासः लतावधूसम्प्रयुजः द्रुमान् बहूक्तान् स्वान् इव पश्यति स्म.

लक्ष्मीभृतः—(1) 'beautiful'; (2) 'possessed of लक्ष्मी'. **अम्भोधि°**.—(*qual.* **द्रुमान्**), 'which had their abode on (*i. e.* growing on) the shore of the ocean'. This adjective also applies to Vishṇu (Krishṇa) whose abode is on the shore of the milky ocean (क्षीराब्धि), below the nether world. **नीरदनीलमासः**—'dark-coloured like clouds', an adjective that applies both to 'the trees' and Krishṇa. **लतावधूसम्प्रयुजः**—(1) *qual.* **द्रुमान्**—लताः वध्वः इव लतावध्वः (उपमित समास), ताभिः सम्प्रयुज्यन्ते इति—'united with creepers as wives;' (2) *qual.* **स्वान्**,–लताः इव वध्वः लतावध्वः (मध्यमपदलोपी समासः), ताभिः सम्प्रयुज्यन्ते इति—'united with creeper-like wives.' **बहूक्तान् स्वान्**—The trees, possessing as they did the above-mentioned characteristics, are fancied to be

Krishṇa's own bodies multiplied into many. As the trees are fancied to be multiplied forms of Krishṇa, the figure is उत्प्रेक्षा, which is, however, based on the double meaning (श्लेष) of the epithets. Thus there is a सङ्कर of श्लेष and उत्प्रेक्षा.

72. आश्लिष्टभूमिं, उच्चैः रसितारं, लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गं, फेनायमानं आपगानां पतिं असौ अपस्मारिणं आशशङ्के. **आश्लिष्टभूमिम्**—(1) 'which touched the land',-*qual.* **आपगानां पतिं**; (2) 'who lies on (*lit.*, is in contact with) the ground',—*qual.* **अपस्मारिणं. लोलद्भुजा°**— (*qual.* **पतिमापगानां,**)–लोलतां भुजानां आकारः इव आकारः येषां ते बृहत्तरङ्गाः यस्य तं, 'whose high waves had the appearance of (*i. e.*, resembled) hands tossed about'. **रसितारं**—(1) 'roaring' (*qual.* **आपगानां पति**)'; (2) 'crying out' (*qual.* **अपस्मारिणं**). **फेनायमानम्** (1) 'foaming (sea)'; (2) 'giving out foam' (from his mouth) –an epileptic person. फेनायमान, pres. part of फेनायते, denominative verb from फेन. **पतिमापगानां**, 'the husband of rivers'; the sea. आपगा–अपां समूहः आपं (fr. आप्+अण्); आपेन गच्छति इति–आप+गम्+ड (अ). The figure is उत्प्रेक्षा based on श्लेष, as the sea is fancied to be an epileptic person on account of showing the same symptoms (by the force, of course, of श्लेष) as an अपस्मारिन् does.

73. जलानां निधिना अतिगार्ध्यात् पीत्वा वृद्धिं गतेऽपि आत्मनि नैव मान्तीः (अत एव) क्षिप्ताः इन्दोः रुचः इव स अधिवेलं मुक्तावलीः आकलयाञ्चकार.

पीत्वा has for its object, (इन्दोः) रुचः. **अतिगार्ध्यात्**—अतिमात्रं गार्ध्यं तस्मात्, 'through excessive greediness'. गार्ध्य, an abstract noun from the root **गृध्** 4 P., 'to covet, long for'. **वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि** 'even though he had risen or swelled'. The sea swells at the rise of the moon. **न मान्तीः**—(*qual.* **रुचः**), 'which could not be contained'. **क्षिप्ता इवेन्दोः रुचः**—'as it were, the rays of the moon thrown out', as they could not be contained in himself, swelled as he was. The continuous lines of pearls, which were cast out by the sea and were lying on the shore, are fancied by the poet to be the rays of the moon greedily absorbed by the sea, but cast out as they could not be contained in himself. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा. **आकलयाञ्चकार**, 'observed, noticed'.

74. अमी (मेघाः) साटोपं अनिशं नदतः येः (अम्भोभिः) ऊर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यान्ति तानि अम्भांसि पयोधेः एकदेशात् निभृतं पिबतः मेघान् सः ददर्श.

साटोपम्—(आटोपेन सहितम्), 'haughtily'; *or* 'swelling; expanding.' **अनिशम्**—'incessantly; ceaselessly'–निशा (तद्धेतुकत्वेन उपचारात् चेष्टाविनाशः) नास्ति यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा. **प्लावयिष्यन्ति** 'will flood', 'inundate,' *causal* of प्लु (प्लवते) 'to float, swim; to plung into, bathe'. **अम्भासि...पिबतः**—It is one of the child-like ideas of Sanskrit poets tht the clouds, when they get diminished in size by their out-pour in the rains, replenish themselves by drinking water from the ocean and rivers. *Cf.* दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवः। जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छित्तये–*Bhâm.* V. 1. *Cf.* प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन—*Raghu.* 13. 14.; also *Megh.* 48, 51. **निभृतं** 'quietly; stealthily'. अमी, *i. e.* the clouds.

The water that will flood the earth all over is taken from only one corner of the ocean. This suggests the boundless extent of the ocean.

75. मुनीन्द्रैः ततः (=वेदात्) अर्थं इव, ततः (आम्बुराशेः) एव तोयं उध्दृत्य सम्प्रणीताः अम्बुराशिं पतन्तीः नद्रीः, वेदं (पतन्तीः) स्मृतीः इव, हरिः आलोकयामास.

ततः—(1) वेदात्, (2) अम्बुराशेः. **अर्थम्**—'sense, meaning' of the Veda. **मुनीन्द्रैः**—'by the distinguished sages', such as मनु, अत्रि, हारीत, वसिष्ठ, नारद, गौतम, बौधायन, याज्ञवल्क्य and पाराशर, who have written works on traditional law (स्मृतिs), which are based on the Veda (श्रुति). **सम्प्रणीताः**, (1) qualifyiug नद्रीः, 'discharged or made'; (2) qualifying स्मृतीः, 'laid down or composed'. **स्मृतीः वेदमिव पतन्तीः**—'as the Smritis enter the Veda, *i. e.* are comprehended in the Veda, being based on the Veda', their source. Smritis are supposed to contain only such injunctions as are originally laid down in the Veda. *Cf.* श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्—*Raghu.* 2. 2

The figure is अनेकशब्दा उपमा.

76. दिश्यानि उरूणि धनानि विक्रीय उत्तमलाभभाजः, तत्रत्यं अफल्गु भाण्डं तरीषु आवपतः द्वैप्यान् सायंत्रिकान् असौ अभ्यनन्दत्.

दिश्यानि—दिक्षु भवानि–' of various quarters ', *i. e.*, the produce of various countries.

द्वैप्यान्—(*qual.* **सांयात्रिकान्**)–' living in an island '. द्वैप्य, from द्वीप + यञ्, a *Taddhita* affix having the sense of ' belonging to ', before which the noun taken Vriddhi. *Cf.* गार्ग्य, वात्स्य, etc. द्वीप–द्विर्गताः, द्वयोर्दिशोर्वा गताः आपः यस्य; द्वि + अप्–the अ of अप् is changed to ई when it follows द्वि, अन्तर् or a preposition; द्वि + ईप् + अ = द्वीप. **अफल्गु**, न फल्गु, (not worthless) ' valuable; of great worth '. **भाण्डं**, ' merchandise '. **सांयात्रिकान्**—संयात्रा (सम्भूययात्रा) प्रयोजनं एषां ताम् तान्, *lit*, ' whose necesity is voyaging in company ', *i. e.*, ' seafaring merchants ', सांयात्रिक from संयात्रा + ठक् (इक), a *Tad.* affix.

77. नदभर्तुः अन्तः उत्पित्सवः फणीन्द्राः भक्त्या गरुडध्वजस्य ध्वजान् इव गरीयसा निःश्वसितानिलेन पयांसि उच्चैः उच्चिक्षिपिरे.

उत्पित्सवः (*qual.* **फणीन्द्राः**) Desiderative noun from पत् with उत्, ' desirous of leaping out. ' **गरुडध्वजः**—Krishṇa (*lit.* one ' whose emblem is Garuda '.)

The waters thrown high up by the marine serpents with their hissing are fancied to be flags waved on high by them as a mark of devotion to Krishṇa. Hence the figure is उत्प्रेक्षा.

78. अम्बुराशिः युगान्तबन्धुं उत्सङ्गशय्याशयं आगतं तं वीक्ष्य गुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः प्रत्युज्जगाम इव. **युगान्तबन्धुम्**—' a friend at the time of the end of a cycle ', when the whole world is destroyed. At the end of a युग, the whole world is deluged with the water of the ocean, and nothing remains except Vishṇu and the ocean. Hence Vishṇu (*i. e.* Krishṇa) is called the युगान्तबन्धु (friend in adversity) of the ocean. See note to I. 23. **उत्सङ्गशय्याशयम्**—उत्सङ्गः एव शय्या तस्यां शेते इति, ' lying on the bed of his lap, ' for Vishṇu is said to lie on the coils of Śesha floating on the milky ocean (क्षीरोदधि) below the nether world. *Cf.* जयति स भगवान् कृष्णः यः शेषभोगशय्याम् । मध्येपयः पयोधेरपर इवाम्भोनिधिः कृष्णः । *Veṇi.* I. 5. **गुरुप्रमोद°**—गुरुणा प्रमोदेन प्रसारिताः उत्तुङ्गाः तरङ्गाः एव बाहवः यस्य सः (a रूपक), ' spreading out, in great joy, his arms in the form of the high billows '.

The sea rolling towards land, with waves rising high, is fancied to be going forward to receive his true and constant friend, Krishṇa, with open arms. Hence the figure is उत्प्रेक्षा, which is based on the रूपक contained in गुरुप्रमोद°. We have thus a सङ्कर of रूपक and उत्प्रेक्षा in the stanza.

79. उत्सङ्गिताम्भःकणकः एलालतास्फालनलब्धगन्धः उदन्वतः नभस्वान् अधिवेलं व्रजतः तस्य स्वेदलवान् अनुवेलं ममार्ज.

उत्सङ्गिता°—(*qual.* **नभस्वान्**), उत्सङ्गः (contact) अस्ति येषां ते उत्सङ्गिनः, उत्सङ्गिनः कृताः इति उत्सङ्गिताः, उत्संगिताः अम्भःकणाः येन सः 'wafting sprays,' and hence very cool. **नभस्वान्**—नभः अस्ति आश्रयत्वेन यस्य,-*lit.* 'lord of the sky'. 'the wind'. *Cf.* शद्वाकाशबलानां च वायुरीशस्तथाकृतः—*Vâyu P.* नह्यते मेघैः इति नभः; ह् of नह् is changed to भ् before the उणादि suffix, असुन् (अस्). **अनुवलेम्**—वेलायां वेलायां इति अनुवेलम्, 'frequently; every now and then.' अनु has the sense of वीप्सा or repetition, (वीप्सायां अव्ययीभावः). In this stanza, 'wafting sprays' and 'fragrance, due to contact with cardamum creepers' are the cause of the removal of the drops of perspiration. The figure, therefore, is काव्यलिङ्ग.

80. चमूचरैः उत्तालतालीवनसम्प्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः लावणसैन्धवीनां कच्छभुवां प्रदेशाः आसदिरे.

उत्तालतालीवन°—उत्तालेषु तालीवनेषु सम्प्रवृत्तेन समीरेण सीमन्तिताः केतक्यः येषु ते (प्रदेशः),—'the *Ketaki* plants in which were parted (like hair) by the wind arising in the groves of tall palm-trees'. **सीमन्तित**—सीमन्तः, 'parting line of the hair, or hair parted on each side of the head so as to leave a line.' सीमान्तिनः कृताः इति सीमन्तिताः (*p. p.* of the denominative सीमन्तय), 'parted like hair.' *Cf.* रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान् प्रसक्तसंपातपृथक्कृतान्पथः ॥-*Kir.* 4. 18. सीमन्त from सीमन्+अन्त, formed acc. to the *Vârtika*, 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्'-सीमन्तः केशवेषे सीमान्तोऽन्यः—*S. K.*

लावणसैन्धव्यः—लवणसिन्धोः इमाः इति. लवणसिन्धु+अण् (अ)—a *Tad.* affix, having the sense of 'belonging to', 'of,' before which the first member of a compound takes Vriddhi along with the second, provided the second member is the word हृद्, भग, or सिन्धु—'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य'—*Pâṇ.* VII. 3. 19. कच्छभूः—marshy land'.

The figures in the stanza are स्वभावोक्ति and अनुप्रास.

81. लवङ्गमालाकलितावतंसाः नारिकेलान्तः अपः पिबन्तः आस्वादितार्द्रक्रमुकाः ते (चमूचराः) समुद्रात् अभ्यागतस्य प्रतिपत्तिं ईयुः.

अवतंसः—'an (ear-) ornament.' कलितावतंसः—कलिताः अवतंसाः यैः ते, 'decked with.' **नारिकेलान्तः**—(an *indeclinable*), 'in the cocoa-nuts.' **अपः**—is a separate word; for the words ऋच्, पुर्, अप्, etc. take the suffix अ at the end of a compound (ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे-*Pâṇ*. V. 4. 14.). **क्रमुकः**—'the betel-nut'. **प्रतिपत्तिं**, 'honour; mark of respect,' *i. e.*, reception; 'entertainment.' In the stanza, decking with garlands of clove-blossoms, drinking the water in the cocoanuts, and eating green betelnuts are the cause of (*i. e.* point to) the soldiers receiving a hospitable entertainment from the sea. The figures is, therefore, काव्यलिङ्ग. Besides, as there is a suggestion of the comparison of the sea and the soldiers to a householder and guests respectively, there is here what is called an अलङ्कारध्वनि.

82. परितः तुरगशताकुलस्य, प्रतिपथं प्रमथितभूभृतः सततं धृतश्रियः पुरः परिचलतः बलानुजबलस्य, परं एकतुरङ्गजन्मनः महीभृता भृशं मथितस्य, चिरविगतश्रियः जलनिधेश्च तदा महत् अन्तरं अभवत्.

परितः तुरगशताकुलस्य, as opposed to **परं एकतुरङ्गजन्मनः**,—while the army of Krishṇa was 'full of hundreds of horses on all sides,' the 'sea gave birth to only one horse,' *viz*: उच्चैःश्रवस्, one of the jewels that came out of the ocean when it was churned with mount Mandara by the gods and the demons. Even the one horse that the ocean gave birth to did not remain with him, for it was appropriated by Indra as soon as it arose out of the ocean. **प्रतिपथं प्रमथितभूभृतः**, in antithesis to **महीभृता भृशं मथितस्य**,--While the army 'struck down kings' (प्रमथितभूभृतः) and rased mountains to the ground (प्रमथितभूभृतः), the ocean was 'much' (भृशं) 'churned' (मथित) 'with a mountain' (महीभृता), *viz*, Mount Mandara. The army itself was never मथित ('struck down'), but it struck down kings and mountains; the ocean, on the other hand, never churned others, but was itself churned

with a mountain by the gods and demons. Hence the great difference between the two. महीभृता, ‘ with the (*Mandara*) mountain ’ which had been made the churning rod by the gods and the demons, when they churned the क्षीरसमुद्र for अमृत, see notes on st. 9 (of this canto) above.

धृतश्रियः, as opposed to चिरविगतश्रियः. While the army of Krishṇa was ‘ possessed of श्री (beauty and Lakshmî, the wife of Krishṇa), ’ the ocean was ‘ deprived of श्री, *i. e.*, Lakshmi, ’ for she went to Hari as soon as she had arisen out of it (as one of the fourteen jewels). Thus there was a great difference (अन्तर) between the army of Krishṇa and the ocean. बलानुजबलस्य, बलस्य बलरामस्य अनुजः कृष्णः तस्य, On Balarâma, see notes on I. 6. II. 2., 15, 16, & st. 60 above. अभवदन्तरं महत्— (1) As the army marched onward, there was a great (महत्) distance (अन्तरं) between it and the ocean, *i. e.*, the army went far away from the sea; (2) on account of the contrast presented by their characteristics, there was a great (महत्) difference (अन्तरं) between them.

As the उपमेय, *viz.*, the army of Krishṇa (बलानुजबलं) is described as greatly superior to the उपमान, *viz.*, the ocean (जलनिधि), there is the figure व्यतिरेक in the stanza. The figure is, however, based on the double meaning (श्लेष) of the words मथित, भूभृत्, श्री, and अन्तर.

CANTO IV.

1. असौ निलोपलस्यूतविचित्रधातुं (अत एव) रत्नभाभिः सह भूमिं भित्त्वा उत्थितं उरगाणां निःश्वासधूमं इव (स्थितं) रैवतकं गिरिं ददर्श.

नीलोपल°—नीलोपलैः स्यूताः विचित्रा धातवः यस्य तम्, ‘ whose minerals of various colours were inlaid with sapphires ’. स्यूत, p. p. of सिव् 4 P. ‘ to sew; to unite, join.’ उरगाणाम्–उरगः–उरसा गच्छाति इति. उरस्+गच्छ्+ड् (उस्). The उरस् is dropped before ड् by the Vârtika ‘ उरसो लोपश्च ’ on *Pâṇ*. III. 2. 48. *Cf.*

with the stanza one of the explanations of the origin of the rainbow, as cited by *Varáhamihira,* ' केचिदनन्तकुलोरगनिःश्वासोद्भूतमाहुराचार्याः ' ।

The mountain with its sapphires and many-hued minerals is imagined to be the vapour of the hissings of serpents tinted with the hues of (various) gems. Therefore, the figure is उत्प्रेक्षा.

2. गुर्वीः दृषदः उपर्य्युपरि समन्तात् अजस्रं उन्नमद्भिः अम्बुमुचां वितानैः दिवसस्य भर्तुः मार्गं पुनः रोद्धुं विध्यायमानं इव.

अजस्रम्—(न जस्-र) न जस्यति यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, ' ceaselessly, constantly. ' (जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते–*S. K.*)

उपर्य्युपरि—' just above '. उपर्युपरि, अधोधः and अध्यधि, when they have the sense of ' nearness ', govern the Accusative case. (' उपर्यादिषु त्रिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया '—*Vámana.*)—See note to I. 4. above. **वितानैः**—' by the masses or assembleges ' (of clouds). *Cf.* नीरन्ध्रे परिगमिते क्षयं पृषत्कैर्भूतानामधिपतिना शिलावितानै ।—*Kir.* 17. *61.* In III. 50, however, ' वितान ' has a different sense, *viz.*, ' canopy '. **विन्ध्यायमानम्**, विंध्यवत् आचरन्तम्—pres. part. of the denominative from विंध्य, formed by the addition of the affix क्यङ् (य) in the sense of ' agent ' and आचार. क्यङ् always forms denominatives in the Atmanepada. कर्तुः क्यङ् सलोपश्च:—*Pâṇ.* III. 1. 11.—उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । कृष्ण इव आचरति कृष्णायते—*S. K.* **विंध्यायमानम्**—' playing the part of Vindhya '; Vide note on **आगस्त्यं मार्गं** in III. 1. above.

With the masses of clouds ceaselessly rising higher and higher just above its lofty crags, Mount *Raivataka* appeared to play the part of Vindhya over again, *viz.*, rising in order to obsruct the path of the sun; that is to say, Raivataka was so high a monntain that, with the masses of clouds on its peaks, it seemed to obstruct the path of the sun. The figure is उत्प्रेक्षा.

3. नवप्रभाजालभृतां मणीनां काञ्चनवप्रभाजा रुचा क्रान्तं, शिलाश्यामलताभिरामं, आमन्त्रितषट्पदाभिः लताभिः श्रितम्.

क्रान्तम् ' suffused, covered. ' **रुचा** goes with मणीनाम्. **काञ्चनवप्रभाजा**—काञ्चनस्य वप्राणि भजते इति तया,—' that spread over the

golden peaks.' श्रितम्—goes with लताभिः. शिलाश्यामलताभिरामम्—शिलानां श्यामलतया अभिरामम्, 'lovely with the dark hue of stones or sapphires.' आमन्त्रित०–(*qual.* लताभिः)–'which invited (*i. e.*, attracted) the bees', for they bore blossoms that were full of honey.

In this stanza, there is a शब्दालङ्कार called यमक. A शब्दालङ्कार means a figure of speech that depends for its beauty only on the sound or words which constitute the figure. As soon as the words are replaced by others of the same meaning, the figure disappears. The ninth Ullâsa of the *Kávyaprakâśa* treats of शब्दालङ्कारs. A यमक is thus defined in the K. P.—'अर्थे सत्यभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः' *i. e.*, repetition, in the same stanza or any part of it, of the same letters, *i. e.*, words or syllables similar in sound but different in sense. It is of various kinds, according as the same letters or syllables are repeated in various parts (पादs) of a stanza.

In this canto, a stanza containing the यमकालङ्कार follows every two stanzas.

4. सहस्रसंख्यैः शिरोभिः गगनं तया (सहस्रसंख्यैः) पादैः भुवं व्याप्य वितिष्ठमानं विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं (अतः) साधु हिरण्यगर्भम् (इव).

शिरोभिः, (1) 'with peaks'; (2) 'with heads.' पादैः, (1) 'with ridges;' (2) 'with feet'. व्याप्य वितिष्ठमानम्—'who fills the the sky and the earth'; (2) 'who pervades, and is present in, the whole of heaven and earth,' *or* 'who remains (without space to occupy) after filling the sky and the earth.'

विलोचन°–विलोचनयोः यत् स्थानं तद्गतौ उष्णरश्मि–निशाकरौ यस्य तम्, (1) qualifying रैवतक,—'having the sun and the moon in that part of it which would serve for its eyes'; (2), qualifying हिरण्यगर्भ,—'having the sun and the moon for his eyes.' हिरण्यगर्भ, the Supreme Being, as described in the पुरुषसूक्त (*Rigveda X. 90*) 'सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥' साधु, 'rightly; truly.'–an उत्प्रेक्षावाचक word हिरण्यगर्भम्—see note to I. 1.

हिरण्यगर्भ –when refering to Mount *Raivataka*, means 'containing wealth' of minerals. All the विशेषण्s, by force of their double meaning, apply both to Mount Raivataka and Hiraṇyagarbha. Hence the mountain is imagined to be Hiranyagarbha. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा.

5. क्वचित् जलापायविपाण्डुराणि धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि अभ्राणि बिभ्राणं (अत एव) उमाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानं स्मरारिं इव.

उमाङ्गसङ्ग॰–उमायाः अङ्गस्य सङ्गेन विभक्तं भस्म यस्य तं, 'the ashes (on whose body) are divided by the union of the body of Pârvatî with it', *i. e.*, whose body is divided between *Bhasman* (ashes) and Pârvatî. Only half of Śivâ's body is smeared with ashes, the other half being united with Pârvatî. This refers to one of the forms of S'iva, known as अर्धनारीश्वर (half male and half female).) The figure is उपमा, the साधारणधर्म being विपाण्डुरत्व—the mountain, with a portion of it bearing white fleecy clouds, is compared to S'iva, a portion of whose body was smeared with white ashes.

6. निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिच्चटुलालसानां विहङ्गमानां उत्पिञ्जलजातपत्रैः जलजातपत्रैः छायां कुर्वाणम्.

छायां, object of **कुर्वाणम्**. **निजस्त्री°**—(*qual.* **विहङ्गमानाम्**),–निजस्त्रीणां चटुषु लालसाः तेषाम्,—'absorbed in (listening to) the endearing words of their mates'. **किञ्चिच्चटुलालसानाम्**—(*qual.* **विहङ्गमानाम्**), किञ्चित् चटुलास्ते अलसाश्च तेषाम्,—'who were a little unsteady and languid' on account of lasciviousness (मदेन). **उत्पिञ्जलजातपत्रैः**—उत्पिञ्जलानि जातानि तानि उत्पिञ्जलजातानि (विशेषण compound), तानि पत्राणि येषां तैः, 'whose petals had become ruffled'. **जलजातपत्रैः**—जलजानि एव आतपत्राणि तैः–a रूपक,–for the lotuses are identified with umbrellas, as is shown by 'छायां कुर्वाणम्'.

In this stanza there a सङ्कर of यमक and रूपक. It also suggests that the mountain was rich in lotuses, so numerous that they cast shade all around.

7. स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठान्, अहीन्द्रैः श्लिष्टतनून्, प्रनर्तितानेकलताभुजाग्रान्, अनन्तान् रुद्रान् इव (स्थितान्) उर्वीरुहः धारयन्तम्.

स्कन्धाधिरूढ०—(1) *qual.* **उर्वीरुहः**,-स्कन्धान् अधिरूढाः उज्ज्वलाः नीलकण्ठाः येषां तान्,—' with splendid pea-cocks perched on their branches'; (2) *qual.* **रुद्रान्**,—स्कन्धं आधिरूढाः उज्ज्वलाः नीलाश्च कण्ठाः येषां तान्,' whose bright blue necks were lying (resting) on their shoulders'. The रुद्रs are a group of gods, eleven in number, supposed to be inferior manifestations of Śiva, who is said to be the head of the group. **श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः** (*qual.* both **उर्वीरुहः** and **रुद्रान्**),-अहीन्द्रैः श्लिष्टाः तनवः येषां तान्, ' whose bodies were covered with big serpents,'—the bodies (1) of the trees, bacause serpents lived on them, and (2) of the Rudras, because they wear serpents as their ornaments. **प्रनर्तिता०**—(1) *qual.* **उर्वीरुहः**,-प्रनर्तितानि अनेकलतानां एव भुजानां अग्राणि येषां तान्, ' whose hands in the form of the numerous creepers were dancing (in the air)'—(a रूपक्); (2) *qual.* **रुद्रान्**,-प्रनर्तितानि अनेकलतानां इव भुजानां अग्राणि येषां तान्, 'whose hands like numerous creepers were dancing (tossing in the air.)' **रुद्रानन्ततान्**,—The Rudras are only eleven in number, but as the numberless trees are fancied to be Rudras, the latter also are imagined to be multiplied in number. The figure is **उत्प्रेक्षा**.

8. विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः लोध्रगौरीः कपोलभित्तीः, इव (स्थिताः) नवोलपालङ्कृतसैकताभाः शुचीः शैवालिनीः अपः दधानम्.

विलम्बि०—qualifying अपः and कपोलभित्तीः,—नीलोत्पलानि एव कर्णपूराः, विलम्बिनः नीलोत्पलकर्णपूराः यासां ताः ' having the blue lotuses for their pendent ear-rings'—(a रूपक). **कपोलभित्तीः**—' excellent or fine cheeks' (of a woman). See note to I. 64. **लोध्रगौरीः**, (1) qualifying अपः,-लोध्रेण गौरीः, ' white with the pollen of the *Lodhra* flowers'; (2) qualifying कपोलभित्तीः,—लोध्रं इव गौरीः, ' white like the *Lodhra* flower'. *Cf.* मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना.—*Raghu.* 2. 2. **नवोलपा०**—नवैः उलपैः अलङ्कृतानां सैकतानां आभा इव आभा यासां ताः (अपः)—' whose beauty was like that of the sands (*i. e.* which appeared like sands) adorned with new tender grass'.

There are two उपमाs in the stanza. In the first, the waters, white with the pollen of *Lodhras,* are compared to fair cheeks, as white as *Lodhras*; and in the second, the pellucid and moss-covered waters are compared to sands adorned with new, soft grass.

9. राजीवराजीवशलोलभृङ्गं, तरूणां ततिभिः उष्णं मुष्णन्तम्, कान्तालकान्ताः सुराणां ललनाः रक्षोभिः अक्षोभितं उद्वहन्तम्.

राजीवराजी°—(*qual*. रैवतकम्),–राजीवानां राजी सा राजीवराजी; राजीवराजीनां वशाः राजीवराजीवशाः, लोलाश्च ते भृङ्गाः लोलभृङ्गाः, राजीवराजीवशाः लोलभृङ्गाः यस्मिन् तम्—'on which the fickle bees were fascinated by the rows of blue lotuses'. **राजीव**—राजी (row of petals) अस्ति अस्य. (राजी + व). **मुष्णन्तम्**— 'dispelling; driving away'. *Cf.* घनतिमिरमुषि ज्योतिषि, st. 67 *below*. **उष्णम्**— 'heat,' (उष्, 'to burn' and नक्; *Uṇâ*. 3. 2., ओषतीति) **ततिभिः**—तति, [Der. तन् + क्तिन् (ति), a *Krit*. termination forming abstract nouns, before which the final consonant of the root is dropped], 'a group, grove, multitude.' *Cf.* व्रततीततीः—1. 5 *above*. and बलाहकततीः, st. 54 *below*. **कान्ता°**—कान्ताः अलकानां अन्ताः यासां ताः (ललनाः), 'having lovely ringlets (of hair)'. कान्त, p. p. कम्, 'to love; to wish for.' अलकः, [अल्, to adorn + वुन् (अक), a *Krit*. affix.] अलति भूषयति मुखम् इति, 'a curl of hair.' **रक्षोभिः अक्षोभितम्**—'without being disturbed or thrown into consternation by the demons'. रक्षस्-रक्ष्यते हविः अस्मात्, रक्ष + असुन् (अस्), an Uṇádi termination. अक्षोभितम्, an *adverb*. There was absolutely no fear from the demons on the mountain, so that the *Apsarasas* could sport there undisturbedly.

There is the यमक figure, the last syllables in the first *páda* being similar in sound to the first syllables in the second, and the first three syllables in the fourth being the same as next three.

10. मुरारेः मुदे अमरैः सुमेरोः शृङ्गैः आनीय उपचितस्य यस्य (शैलस्य) उच्छ्रायसौंदर्यगुणाः उद्दामगिरां कवीनां मृषोद्याः न भवन्ति.

मुदे मुरारेः—The poet fancies that the gods made the mountain larger with the peaks of Sumeru to please Krishṇa whom they knew to be an incarnation of Vishṇu. **यस्योपचितस्य**–उपचित may either mean 'heaped up' or 'increased'. Either the Raivataka, which had already been there, was enlarged with the peaks of Meru by the gods, or a new mountain Raivataka was made by heaping up the peaks of Meru.

उद्दामगिराम्—(qualifying **कवीनाम्**,)—उद्दामानः गिरः येषां ते, 'unrestrained in their words' (bold in their poetical flights). उद्दामानः, उद्गताः दाम्नः, *lit.* 'broken away from rope or string', hence 'unrestrained, free, bold.' **उच्छ्राय°**—उच्छ्रायः सौन्दर्यं च तयोः गुणाः, 'the glories of its height and beauty'. उच्छ्रायः, 'height; elevation', from श्रि with उद् (उच्छ्रयति-ते) 'to rise'. उद्+श्रि+घञ् (अ), a *Krit.* affix forming abstract nouns from roots, before which the final vowel and penultimate अ undergo *Vriddhi* and the penultimate short lowel takes *Guṇa*. उत्कृष्टः श्रायः स उच्छ्रायः—a प्रादिसमास, for the affix घञ् is not added to the verb श्रि with an उपसर्ग. ('श्रिणीभुवःऽनुपसर्गे'—*Pāṇ*. III. 3. 24). *Cf.* शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैः यो वितत्य स्थितः खम्–*Megh.* 58. उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि—*Śiś*. 8. 22. मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया—*Kir*. 8. 23. उच्छ्रायस्थगितनभोदिगन्तरालम्—*Kir*. 17 61. **मृषोद्याः**—मृषा उद्यन्ते इति—an irregular formation from मृषा (false) and वद्, with the *Krit.* termination क्यप् (य). Similar formations are राजसूय and सूर्य—'राजसूय-सूर्य-मृषोद्य-रुच्यकुप्यकृष्टपच्य-अव्यथाः'—*Pāṇ*. III. 1. 114. (एते सप्त क्यबन्ताः निपात्यन्ते । मृषोपपदात् वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम्—*S. K.*)

उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः मृषोद्याः न भवन्ति—The poet assures us that the glories of the mountain sung by the poets are perfectly true to nature, though they seem to be exaggerated, described as they are by poets known for the boldness of their imagination; for it must be borne in mind, says the poet, that Mount Raivataka being made of the peaks of Meru, was a very picture of the sublime and the beautiful. Probably, the poet here anticipates and answers the charge of exaggeration (in his description of the mountain) that might be laid against him by captious critics.

In this and the following six stanzas, the relative pronoun यत् stands for शैल in st. 17 (दृष्टोऽपि शैलः)

The figure of speech in the st. is अतिशयोक्ति, as the mountain is described as being made of मेरुशृङ्ग, though that is not the case.

11. यतः (शैलात्) पराध्यानि, अनूनैः भूरिभिः प्रस्थैः मुहुः भृतानि, उच्छिखानि अमितानि रत्नानि, आढ्यात् धनिकात् इव लोकः अजस्रं जग्राह.

परार्ध्यानि—(See *Supra* III. 58.)—qualifies **रत्नानि.** **अनूनैः** (न ऊनैः) 'great; large'. **प्रस्थैः**—प्रस्थ (1) peak; summit; (2) a particular measure of capacity, equal to thirty two पलs. **उच्छिखानि**—उद्गताः शिखाः (rays) येषां तानि,—' radiant.' आढ्य, 'wealthy; rich'; from आ–ध्यै + क (अ) आध्यायति इति, an irregular formation. **प्रापणिकात्**—[प्रपण + टक् (इक), a *Tad*. affix, having the sense of 'whose business it is'.] प्रपणः (व्यवहारः) प्रयोजनं अस्य, 'whose business is barter', *i. e.*, 'a merchant, a trader'. (प्रपण is used only in the Veda.)

The mountain is compared to a wealthy merchant, as most costly and radiant jewels were constantly taken in immense quantities from it, just as they are bought from wealthy merchants. The figure is उपमा.

12. आसन्नं (अत एव) उदग्रतापं रविं दधानेऽपि अरविन्दधाने यस्य (शैलस्य) तटे निपीतरसा, नमत्तामरसा (अत एव) मत्ता भृङ्गावलिः न अखिद्यत.

आसन्नम्—'near,' on account of its height. **उदग्र**—उद्गतं अग्रं यस्य (उद् + अग्र), 'intense; terrible'.

दधाने—qualifies **तटे**. **अरविन्दधाने**—धीयतेऽस्मिन् इति धानम् [धा + ल्युट् (अन्), a *Krit*.. affix, denoting 'location.'], अरविन्दानां धानम् तस्मिन्, 'which was a receptacle or treasure-house of lotuses' which open when the sun shines. अरविन्द–अरं (शीघ्रं) लिप्सां विन्दति इति अराः (अराकाराणि दलानि) विन्दति इति वा, *i. e.*, 'having petals resembling the spokes of a wheel'. **रविं दधानेऽपि अरविंदधाने**–an apparent contradiction, for the words appear to be रविं दधानेऽपि अरविं–दधाने, *i. e.*, 'though bearing the sun, yet not bearing the sun. The contradiction, however, disappears when we know that the word is *not* अरविं-दधाने but अरविन्द-धाने. Therefore, we have here the figure विरोध, based on a शब्दश्लेष. **नमत्तामरसा**–(*qual* **भङ्गावलिः**,)—नमन्ति तामरसानि यया, 'by which (under which) the lotuses bend.' तामरसम्—तामरे (on water) सस्ति (lie on) इति.

Though the sun was very close to the sides of the mountain, yet the bees were not troubled by the heat of the sun, as they could be sheltered in the beds of lotuses on the mountain side.

13. यत्र राजतगण्डशैलः उन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा अधिरूढेन उच्चैः महीरुजा सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ.

उन्निद्र°—उद्गता निद्रा येषां तानि उन्निद्राणि, उन्निद्राणि पुष्पाणि अक्षीणि इव इति उन्निद्रपुष्पाक्षीणि (उपमित समासः), तेषां सहस्रं भजति इति तद्भाजा—'having a thousand full-blown flowers like eyes.' The fully opened flowers on the tree are compared to the thousand eyes of Indra (सुराधिप). Indra was once cursed by the sage, Gautama, whose wife Ahalyá he had seduced, that his body would be impressed with a thousand marks resembling the female organ. However, the sage relented, and these marks were afterwards changed to eyes; hence Indra is called सहस्राक्ष, सहस्रनेत्र, etc. **राजतगण्डशैलः**—रजतस्य विकारः राजतः राजतश्चासौ गण्डशैलश्च—'a dislodged rock of silver.'. 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः'—*Amar.*

सुराधिपा०—सुराणां अधिपेन अधिष्ठितस्य हस्तिमल्लस्य (हस्ती मल्लः इव तस्य) लीलां, 'the (beauty or appearance) of *Airávata* with the King of the Gods (इन्द्र) seated on it,' for Indra's elephant is white in colour. **०लीलां दधौ**--Here, because of the impossibility of the assumption by one thing of the beauty possessed by another, we are led to the idea of comparison, *viz.,* that the beauty of the silver rock with the tree bearing a thousand flowers growing on it was like that of (the white) *Airávata* with Indra (of a thousand eyes) mounted on it. The figure, therefore, is निदर्शना.

14. यत्र (शैले) गरुडाग्रजेन विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः वंशकरीरनीलैः रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा पुनः स्वां रुचं आनिन्यिरे.

गरुडाग्रजेन, 'by the elder brother of Garuḍa,' *viz.,* by Aruṇa. See note to I. 2, above.

विभिन्नवर्णाः–'whose colour was changed', *i. e.,* was turned into ruddy, on account of the lustre of Aruṇa which was shed over them. **सूर्यस्य रथ्याः**—The horses of the Sun, seven in number, are of a pale green colour. Hence is the sun called **हरिदश्व**. *Cf. Raghu.* 3. 22. 18. 23. and *Kir.* 2. 46.

रथ्याः—रथं वहन्ति इति [रथ + यत् (य), a *Krit.* affix]. **स्फुरन्त्या** qualifies **रुचा.** **रत्नैः**, *i. e.,* by the emeralds of the mountain.

पुनः स्वां रुचमानिन्यिरे, 'were restored to their own colour', *viz.*, green. आनिन्यिरे, Perf. pass. 3rd plu. of नी with आ. नी is one of those roots governing two accusatives, (*viz.* नी, हृ, कृष्, and वह्), which in their passive construction have the principal object put in the nominative case, the other object remaining the same as in the active construction.—'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। लादयो मताः'—*S. K.* वंशकरीरनीलैः—वंशस्य करीराः इव नीलानि तैः, 'dark-green like shoots of the bamboo'. The original green colour of the sun's horses was changed into ruddy by the powerful of ruddy lustre Aruṇa. But when the chariot of the sun reached the *Raivataka*, the ruddy hue overspreading the horses gave way to the powerful green lustre of the emeralds of the mountain, and thus the original colour of the horses was restored.

In this stanza, as the horses leave their own colour and put on the more powerful hue of Arūṇa, but again leave even that and assume the still more powerful lustre of the jewels, there are two cases of the figure, तद्गुण, the latter तद्गुण depending on the former. The figure suggests that the mountain was so high that it appeared to reach the orb of the sun.

15. The stanza may be thus written, separating the words:—यत्र उज्झिताभिः मुहुः अम्बुवाहैः समुन्नं अद्भिः न समुन्नमद्भिः। वनं बबाधे विषपावकोत्था विपत् नगानां अविपन्नगानाम्॥ Construe: यत्र समुन्नमद्भिः अम्बुवाहैः उज्झिताभिः अद्भिः मुहुः समुन्नं अविपन्नगानां नगानां वनं विषपावकोत्था विपत् न बबाधे.

उज्झिताभिः (qualifies अद्भिः), 'sent or poured down.' समुन्नम्,—p. p. of सम्-उन्द् 7 conj. P., 'to moisten thoroughly.' समुन्नमद्भिः qualifies अम्बुवाहैः.

विषपावकोत्था (qualifies विपत्), विषं एव पावकः विषपावकः तस्मात् उत्तिष्ठति इति, 'arising from the fire of the poison' of the serpents living in the trees (अविपन्नगानां नगानां). नगानां,—to be construed with वनम्,—'forest of trees'. नगः—न गच्छति इति,—'a tree.' अविपन्नगानाम्—(qualifies नगानां) विगताः पन्नगाः येभ्यः ते वि-पन्नगाः, अवि-पन्नगाः न भवन्ति इति अवि-पन्नगाः, तेषाम्, 'which had serpents in

them'; 'which were not free from serpents'. पन्नग—from पन्न 'downward notion' and ग, 'going.' The forest was likely to be blighted by the poisonous breaths of the serpents that lived on its trees, but the constant rain that poured down on the mountain made the poison ineffective. The moisture which the trees constantly absorbed made them immune to the effects of the serpents' poison.

16. यः (शैलः) उष्णांशुकराभिमर्षात् काशानवं धाम फलाद्भिः पतङ्गकान्तैः गुणानां संक्रान्तिं पात्रगुणात् आक्रान्तगुणातिरेकां शशंस.

उष्णांशु°—उष्णांशोः कराणां अभिमर्षात्, 'at the touch of the rays of the sun'. **फलाद्भिः**—has for its object (काशानवं) **धाम** and means 'giving out, emitting'. **काशानवम्**—कृशानोः (of fire) इदम् इति [कृशानु + अ्र (अ), a *Tad.* affix, having the sense of 'pertaining to,' before which the first vowel of a word takes it Vriddhi substitute, and the final उ takes is Guṇa substitute.] **धाम्** (न्) 'lustre, splendour'. See note to I. 2, above *Cf.* धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः—*Mudra.* 3. 17. परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् *Kir.* 2. 55. अहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्.—st. 20 below.

पतङ्गकान्तैः—सूर्यकान्तैः—The sun-crystal is supposed to give out fire at the touch of the rays of the sun. *Cf.* स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ।—*Sak.* 2. 7. यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतानिकृतिं कथं सहते ॥ *Vair. Śat.* 37. Also, *Uttar.* 6. 14.

पतङ्ग, 'the sun' [पतन् (jumping) गच्छति इति, an irregular ormation.]; see note to I. 12 above. **पात्रगुणात्**, 'from the excellence of the recipient or material.' **गुणानां संक्रान्तिम्**, 'the passing over or transference of good qualities.' **आक्रान्तगुणातिरेकाम्**-*qual.* **संक्रान्तिं**-आक्रान्तः गुणानां अतिरेकः यस्याः ताम्,—'which has attained, *i.e.*, 'which results in the sublimation of the good qualities imparted or transferred, *i. e.* which make the qualities superior or higher. **शशंस** &c.—'which declared that excellences, when imparted to another, become sublimated on account of the excellence of the recipient'. For the rays of the sun pass over to all objects, but it is only the sun-gem that they ignite.

Thus exaltation of qualities that are imparted to another depends upon the excellence or capacity of the material. *Cf.* पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातोः। जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥—*Mâlavik*. 1. 6.

The figure is वृत्त्यनुपास, which defined in the Kâvyaprakâśa (Ullâsa IX. as एकस्याप्यसकृत्परः ।—*i. e.*; एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः । A वृत्त्यनुप्रास consists in the similarity of one or more consonants occurring two or more times. In this stanza we have it in °गुणाद्गुणानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणाति°.

17. मुहुः दृष्टः अपि स शैलः मुरारेः अपूर्ववत् विस्मयं आततान. क्षणे क्षणे यत् नवतां उपैति तत् एव रमणीयतायाः रूपम्.

अपूर्ववत्, ‘as if it had never been seen before’; as if it was seen for the first time. **विस्मयं**, ‘admiration’. The mountain was so very beautiful that Krishṇa, who had seen it often, looked at it with all the admiration evoked at the first sight of a very beautiful object. **नवतामुपैति**, ‘appears new’, *i. e.*, reveals fresh charms.

तत्—नवत्वोपगमनम्—‘that freshness or newness.’ **रूपम्**, ‘real nature’; ‘essence.’ The real charm of a thing lies in its appearing new every moment. That thing is really beautiful which reveals fresh charms every moment.

In this stanza, the import of the sentence, which defines what real beauty consists in, sets forth the cause of the admiration felt by Krishṇa. Thus we have the figure, (वाक्यार्थहेतुक) काव्यलिङ्ग.

18. अथ गिरां उच्चारणज्ञः दारुकः उच्चाः रणत्पक्षिगणाः तटीः दधानं तं धरं द्रष्टुं उत्कं उत्कन्धरं शौरिं अवेक्ष्य इति उवाच.

उच्चारणज्ञः, (to be construed with **गिराम्**), ‘who knew well how to speak (*lit.* to utter words)’, *i. e.*, skilled in the art of speaking. **दधानम्**–has **तटीः** for its object. उच्चाः qualifies तटीः. **रणत्पक्षिगणाः**—(*qual.* **तटीः**),—रणन्तः पक्षिगणाः यासु ताः—‘on which bird were screaming’. **उत्कम्**—‘eager’. द्रष्टुं has for its object धरम्. **उत्कन्धरम्**’, (*qual.* **शौरिं**), उन्नमिता कन्धरा यस्य सः, ‘with his neck uplifted.

The figure in the st. is **यमक**, as the first five syllables in the 1st and 3rd Pâdas are similar to the first five syllables in the 2nd and 4th respectively.

19. From this st. forward, every st. containing the यमक figure is followed by one in the वसन्ततिलका metre.

Construe:—आच्छादितायतदिगम्बरं, उदग्रविशालशृङ्गं उच्चकैः गां आक्रम्य संस्थितं, मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिं एनं नगेशं उद्वीक्ष्य भुवि को न विस्मयते ?

नगेशम्—(1) the best of mountains, *i. e., Raivataka*; (2) the lord of Mount *Kailása, i. e.*, Śiva. **आच्छादिता०**—(1) qualifying **नगेशं** (*i. e. Raivataka*),—आच्छादितानि आयतानि दिगम्बराणि (दिशः अम्बरं च) येन तम्, 'which has covered the vast quarters and sky'; (2) qualifying **नगेशं** (*i. e.* Śiva), आच्छादितं आयतं दिक् एव अम्बरं येन सः, 'who is clad in a large garment in the form of space'. अम्बर, (1) the sky; (2) a garment. **उदग्रविशालशृङ्गम्**—(1) qualifying **नगेशं** (*i. e.*, Baivataka), उदग्राणि विशालानि च शृङ्गाणि यस्य तम्, 'whose peaks are lofty and extensive'; (2) qualifying **गाम** (*i. e.*, the bull of Śiva), उदग्रे विशाले च शृङ्गे यस्य तम्, 'having pointed and large horns'. शृङ्ग, (1) peak; (2) horn. **गामाक्रम्य संस्थितम्**,—(1) qualifying नगेशं (*i. e.*, Raivataka) 'who stands occupying the earth'; (2) qualifying **नगेशं** (*i. e.*, Śiva), 'who remains seated on the bull (*i. e.* नन्दी). **गाम्**—गो, (1) the earth; (2) *m.*, the bull (of Śiva). **आक्रम्य**–आक्रम्, (1) 'to occupy, extend over'; (2) 'to mount; to sit upon. **मूर्ध्नि**,—(1) 'on the top (of the mountain)'; (2) 'on the head (of Śiva)'. **स्फुरत्तु०**—तुहिनाः (cold) दीधितयः (rays) यस्य सः तुहिनदीधितिः (चन्द्रः), स्फुरन्ती तुहिनदीधितेः कोटिः यस्य तम्,—(1) qualifying **नगेशं** (*i. e. Raivataka*), 'which has on its top the flashing edge of the moon'; (2) qualifying **नगेशं** (*i. e. Śiva.*), 'who has on his head the flashing digit of the moon'. **कोटि**, (1) 'edge, point'; (2) 'digit or horns of the moon.' *Cf.* आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः–*Kumâr*. 2. 26.

In this stanza, there is no figure of speech, but there is what is called ध्वनि or व्यञ्जनं, suggestion, which is defined in the K. P. as अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ *i. e.*, 'when the expressive power of a word

having several significations is restricted by संयोग (conjunction) etc., the operation, which determines a signification that is not the primary sence, is अञ्जन (or व्यञ्जन)'. Here we know that it is the mountain *Raivataka* that is described, and therefore, the word नगेश, though it has a double meaning, is restricted by context (प्रकरण) to the meaning, 'the best of mountains'. The double meanings of the विशेषणs are obtained by their अभिधा (expressive) power; but only the first meanings (as given above) are applicable, for when once the expressive power of the principal word (विशेष्य) is restricted, as in the present case, by context to Mount *Raivataka*, that of the attributes (विशेषणs), too, is confined to meanings that are applicable with reference to the विशेष्य. However, although the words are thus restricted to particular meanings, still we cannot but apprehend their other meanings. This apprehension of the other senses (in the present stanza, the sense that conveys to us a dscription of of Śiva) is only through suggestion *i. e.*, व्यञ्जन or ध्वनि. In short, we have ध्वनि when we apprehend, through suggestion, a sense other than the principal sense (which has been restricted by context etc.,) from the double meanings of the principal word (विशेष्य) and of the attributives (विशेषणs).

The figure in the st. is not श्लेष, as the principal word (विशेष्य), *viz.*, नगेश is not श्लिष्ट, its sense being restricted by context to 'the best of mountains'; nor is it समासोक्ति, for the meanings of the attributives (विशेषणs) too are restricted by context. Nor there is तुल्ययोगिता; for, in the stanza, both the प्रकृत (*i. e.*, Raivataka) and अप्रकृत (*i. e.*, Śiva) are described—the प्रकृत, directly and the अप्रकृत, by suggestion.

20. विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ अहिमरुचौ उदयति, (विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ) हिमधाम्नि च अस्तं याति, अयं गिरिः विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलां वहति.

उदयति—Loc. Sing. of the pres. part इ with उत्. **वितता०**—(qualifies **अहिमरुचा** and **हिमधाम्नि**), वितताः उर्ध्वाश्च रश्मिरज्जवः (रश्मय रज्जवः इव) यस्य तस्मिन्,—'with his string-like rays spread up-

wards'. अहिमरुचौ, अ-हिमा (hot) रुचि (lustre) यस्य सः,—'th sun.' हिमधामन्, 'the moon,' *Cf.* तुहिनदीधिति. *Cf.* यात्यकतोऽस्त शिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः।—*Śâk.* 4. 2. **विलम्बि** विलम्बिना घण्टाद्वयेन परिवारितस्य वारणेन्द्रस्य लीलाम्,—'the beauty of stately elephant begirt with a pair of bells dangling dow (on either side of his body)'.

The sun and the moon either side of the mountain ar compared to bells hanging down on the sides of an elephant *i. e.*, the mountain appeared to tower even above the sun an the moon.

The figure is निदर्शना, as a comparison is implied, *viz*: th beauty of the mountain with sun and the moon on the sides wa *like* that of an elephant with two bells dangling on his sides 'अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम्. *K. P.* X Here the impossibility of the *Raivataka* bearing the lovelines of the elephant terminates in (implies) a comparison, *viz.* that the *Raivataka* bears a loveliness similar to that borne b the elephant.

21. लसमाननवांशुकः यः (अचलः) सहरिताः कनकस्थलीः परितः वहति स एषः अचलः हरितालसमाननवांशुकः भवान् इव राजते.

कनकस्थलीः, 'plots of gold'. स्थली, 'a natural spot o ground'. [स्थल+ङीष् (ई), a feminine termination, in the sens of 'natural' (अकृत्रिमार्थे).] **लसमाननवांशुकः**, (*qual.* **यः**,)— लसमानाः नवाः अंशवः यस्य सः, 'with his fresh rays gleaming o beaming'. **हरिताल०**—(*qual.* **भवान्**),—हरितालेन समानं नवं अंशुक लस्य सः, 'who wears a new garment like (*i. e.*, as yellow as the orpiment'. Krishṇa always wore a yellow silk-garmen and was hence called पीताम्बरः. the figure is यमक, the 2nd and 4th pâdas are exactly similar in syllables and sound.

22. इह सानुषु सन्निषण्णाः (जनाः) शान्तमलसान्द्रतरांशुजालं सम्पूर्णलब्ध ललनालपनोपमानं उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य मृगाङ्कमूर्तेः पाश्चात्यभागं पश्यन्ति.

पाश्चात्यभागम्—(governing **मृगाङ्कमूर्तेः**),—'the hinder part. पश्चात् भवति इति पाश्चात्यः, पाश्चात्यश्चासौ भागश्च तम्. [पश्चात्+त्यक् (त्य)]. **पाश्चात्यभागम्**, object of पश्यन्ति. Those who were seated on the

peaks of the mountain could see the hinder part of the moon, for the mountain was so high that both the sides of the moon, who was far below, could be seen by persons seated on its summits. **शान्तमला०**—(*qual.* पाश्चात्यभागम्), शान्तं (removed) मलं यस्य तत् शान्तमलम्, शान्तमलं अत एव सान्द्रतरं अंशूनां जालं यस्य तम्, 'whose collection of rays was perfectly compact, being free from the spot,' *i. e.*, the rays of the moon were perfectly compact on the hinder part, as it was free from a spot like that which we see on her side facing the earth. **सम्पूर्णलब्ध°**—(*qual.* **पाश्चात्यभागम्**),—सम्पूर्णं लब्धं ललनायाः लपनस्य उपमानं येन तम्, 'which completely (*i. e.*, in every respect) attained resemblance to the face of a lovely woman, *i. e.*, which resembled the face of a lovely woman in every respect. **लपनं**, 'the mouth'; 'face.' लपति अनेन इति, (लप्, to speak, talk) 'आननं लपनं' इत्यमरः. **उत्सङ्ग°**—(*qual.* **मृगाङ्कमूर्तेः**)—उत्सङ्गेन सङ्गः यस्य अस्ति स उत्सङ्गसङ्गी, उत्सङ्गसङ्गी हरिणः यस्य तस्य,—'who has the deer in his (*her*) lap'. हरिण-the spots on the moon are popularly considered to resemble the form of a deer or hare. We see the moon with the deer-shaped spot on her, but those seated on the peaks of Raivataka could see the other side of the moon, which was perfectly spotless and refulgent, and therefore, resembled in all respects the face of a lovely woman. **मृगाङ्कमूर्तेः**—मृगः अङ्के (lap) यस्याः सा, or मृगः अङ्कः (spot) यस्याम् सा मृगाङ्का मूर्तिः यस्य तस्य,—'of the moon'. The figure is अतिशयोक्ति, as the hinder part of the moon is described as being seen by the men on the peaks, which, in fact, is impossible. The figure, however, suggests that the mountain was so high that it may be fancied that from its summits the spotless other side of the moon could be seen.

23. अत्र निर्झरौघाः पुंवत् उच्चैः भृगुभ्यः ग्राव्णां मूर्ध्नि पातं कृत्वा जर्जराः (सन्तः) द्यां उत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणं कुर्वन्ति.

पुंवत्—पुम्भिः तुल्यम्, 'like men' in the वानप्रस्थ stage of life. When a man in the third stage of life is unable, owing to decrepitude, to discharge the duties that are incumbent on him, he may immolate himself by entering fire, throwing himself

from a rock, etc. ' वानप्रस्थो वीराध्वाशं ज्वलनाम्बुप्रवेनं भृगुपत वानुतिष्ठेदिति स्मरणात् '—*Mit.* on Y. III. 55. (*Cf.* पुंवत्प्रगल्भा प्रति हाररक्षी-*Raghu*. 6. 20). **पातं कृत्वा**, ' throwing themselves down. कृत्वा has निर्झरौघाः for its subject. भृगुभ्यः, ' from precipices. ' **मूर्ध्नि**, construe with ग्राव्णाम्. **जर्जराः**—' split into thin particles The mountain torrents (निर्झरौघाः,) dashing down from the towering cliffs on the rocks below are scattered into thin particles (sprays), which rise up into the sky. **यामुत्पतन्तः**— (1)-**निर्झरौघाः**, ' rising to the sky '; (2) **पुंमासः**, ' ascending to Heaven. ' **स्मरार्त्त°**—स्मरार्त्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां गात्राणां निर्वाणम् ' exquisite felicity experienced by the bodies of love-smitten celestial damsels'. The cool spray of the mountain-torrents rising to the sky gives supreme pleasure to the bodies of the celestial damsels flying in the sky. **निर्वाण**, (p. p. of वा with निर्, to blow out), ' supreme bliss'; ' exquisite felicity or pleasure '. *Cf.* अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्-*Śák.* 3. प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ।-*Málavik, 3. 1.* निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः।—*Vikr. 3. 21*

The mountain-torrents are compared to men in the वानप्रस्थ stage of life, who are enjoined to hurl themselves from precipices or into fire or water, when they become decrepit and are unable to perform their usual religious duties. Such men, after such a death, are supposed to go to Heaven where they enjoy all the celestial pleasures including the company of the celestial damsels.

24. इह (क्वचित्) अमूः जगतीः शमितचातकार्त्तस्वराः तडित्तुलितकान्त-कार्त्तस्वराः जलदाः स्थगयन्तिः, क्वचित् (च) स्फुरितचारुचामीकराः अमी सवितुः कराः (अमूः जगतीः) कपिशयन्ति.

शमित°—(*qual.* **जलदाः**)-, शमिताः चातकानां आर्त्तस्वराः यैः— ' which have silenced the piteous cries of the *Chátakas* ' by pouring down rain. The चातक is a bird that is supposed to live on rain-drops alone. Generally in poet-mythology the idea is that the Chátaka bird *will* not, not that it *can* not, drink earthly water. Tha *Chátaka* is not a fabulous bird. It is a migra-

tory bird and appears only in the rainy season, when it is heard crying in a shrill note which resembles the words पावसा गो ! पावसा गो ! (meaning 'Oh rain ! Oh rain'). Hence the bird is supposed to utter piteous criee for rain and to watch anxiously for rain-drops falling form heaven. *Cf.* अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् चातकान्वीक्षमाणाः—*Megh.* 1. 22. अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम् ।—*Vik* II. स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि—*Raghu.* 5. 17. **तडित्तुलित°**—(*qual* **जलदाः**,)—ताडिद्भिः तुलितानि कान्तानि कार्त्तस्वराणि यैः ते, 'which, with (their flashing) lightnings resembled brilliant gold', *i. e.*, which shone with a bright yellow hue like that of brilliant gold, whenever (their) lightnings flashed. **कार्त्तस्वरम्**, 'gold'. **जगतीः**, (object of **स्थगयन्ति** and **कपिशयन्ति**),—'spots; lands.' **स्फुरति°**—स्फुरितानि चारूणि चामीकराणि यैः ते,—'flashing out beautiful gold'. **सवितुः च अमी कराः**—'and these rays of the sun.' **कपिशयन्ति**—a nominal verb from **कपिश**, 'brown'. The same spots present a beautiful constrast of light and shade. Here the clouds with lightnings flashing cast a dark shade on the prospect; there the sunbeams light it up with their golden effulgence.

25. उच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैः उत्तम्भितोडुभिः शिरोभिः अतीवतरां उत्क्षिप्तं श्रद्धेयनिर्झरजलव्यपदेशं अन्तरिक्षं अस्य अद्रेः तटेषु विष्वक् स्फुटं पतति.

उत्क्षिप्तम् (*qual* अन्तरिक्षम्), 'held up; supported'. **उच्छ्रित°**—*qual* **शिरोभिः**),–उच्छ्रिताः सितांशोः (सिताः अंशवः यस्य तस्य–चन्द्रस्य) कराः अवलम्बः येषां तैः, 'which have for their support (are supported by) the raised hands (rays) of the moon.' The moon being lower then lofty mountain, her rays are turned upwards and seem to support the sky. **उत्तम्भितोडुभिः**, (*qual* **शिरोभिः**,)—उत्तम्भितानि उडूनि यैः तैः, 'which have propped themselves on the stars.'

अतीवतराम्–तर, the *Tad.* affix of the comparative degree, when added to verbs and indeclinables, is changed to **तराम्**. **शिरोभिः**—construe with **उत्क्षिप्तम्**,—(1) 'with heads'; (2) 'with peaks.' **श्रद्धेयनिर्झर°**, (*qual.* **अन्तरिक्षम्**,)—श्रद्धेयः निर्झरजलं इति व्यपदेशः यस्य तत्, 'under the credible title of the water of

the mountain–torrents', *i. e.*, which could be well believed to be the water of the mountain-torrents. व्यपदेश (from वि-अप-दिश 'to name, call'), व्यपदिश्यते अनेन, 'by which any person or thing is called or signified'—hence, (1) 'name, appellation, title'; (2) 'family, race'. विष्वक्, *adv.* 'all around; on all sides.'

The water of the mountain-torrents, flowing all around on the slopes of the mountain, is fancied to be the sky itself, falling down inspite of its being held up by the peaks with the support of the moon-beams and the stars, and going by the name of 'water' owing to its close resemblance to it. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा, by which the height and the vast extent of the mountain are suggested.

26. इह एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः, अपरत्र नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसः सरितः कालिन्दीजलजनितश्रियः सुरापगायाः वैदग्धीं श्रयन्ते.

स्फटिकतटांशु०—(*qual*, **सरितः**,)–स्फटिकस्य तटं स्फटिकतटम्, तस्य अंशुभिः विभिन्नानि नीराणि यासां ताः, 'whose waters are mingled with the rays of the crystal bank,' and are therefore perfectly white (like the waters of the Ganges). **नीलाश्म°**—(*qual* **सरितः**,) नीलाश्मनां द्युतिभिः भिदुराणि अम्भांसि यासां ताः, 'whose waters are blended with the radiance of sapphires', and therefore, look dark-blue (like the waters of the Jumna.)—**भिदुर** [भिद् + कुरच् (उर)], 'blended, mixed, variegated.' **कालिन्दी°**—कालिन्द्याः जलैः जनिता श्रीः यस्याः तस्याः, 'beautified by the waters of Yamunâ,' *i. e.* joining Yamunâ. कालिन्दी कलिन्दस्य अपत्यं स्त्री, the daughter of Kalinda. Kalinda is the mountain from which the river Jumna rises. She joins the Ganges at Prayâga. *Cf.* यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले । कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेवभाति ॥—*Raghu.* 6. 48. क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य । पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥—*Raghu.* 13. 57. संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ । स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ *Megh.* I. 55.

वैदग्धीम्—'beauty; grace'. विदग्धस्य भावः. **सुरापगायाः**—'of the heavenly river' *i. e.*, of the Ganges. See note on सिद्धसिन्धु in III. 3 above.

The rivers on the mountain are described as taking the hue of the crystals and sapphires on their banks, and thus assuming the beauty of the Ganges joined with the Jumna. We have, therefore, here an implied comparison between the mountain-rivers and the Ganges joined with the Jumna, on account of their similarity,–a similarity, which is again, due to the mountain-rivers taking the hue of the crystals and sapphires on their banks. The figure, therefore, is निदर्शना based on तद्गुण.

27. मेरोः समानवप्रे अस्मिन् (अद्रौ) इतस्ततः मणिसानुरागाः विलसन्ति (किञ्च) नवप्रेमणि पत्यौ सानुरागाः सुरसुन्दरीभिः समाः स्त्रियाः च इतस्ततः विलसन्ति.

समानवप्रे—समानाः वप्राः यस्य तस्मिन् 'whose peaks are like' (those of Meru). *Cf.* मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोः यस्योपचितस्य शृङ्गैः।—st. 10 above. **विलसन्ति**—(1) 'shine, gleam', when the subject is **मणिसानुरागाः**; (2) 'sport,' when the subject is **स्त्रियः**. **मणिसानुरागाः**—मणीनां सानूनि मणिसानूनि, तेषां रागाः 'the brilliant hues of the jewelled ridges'. **पत्यौ**–construe with **सानुरागाः**. **नवप्रेमणि**, (*qual.* **पत्यौ**), नवं प्रेम यस्य तस्मिन्, 'whose love is fresh', who are, therefore, ardent or impassioned. **सानुरागाः**,—अनुरागेण सह वर्तन्ते इति, 'full of love'.

Here amorous couples, well matched and full of passionate love for each other, sport amidst scenes that are as lovely as those on Mount Meru.

The figure is यमक, the 2nd and 4th pâdas being similar in sound and syllables.

28. इव सान्द्रसुधासवर्णा महारजतराजिविराजिता असौ उच्चैः दुर्वर्णभित्तिः भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेः उद्वन्हिलोचनललामललाटलीलां अभ्येति.

महारजत०—(*qual.* **दुर्वर्णभित्तिः**), महारजतस्य राजिना विराजिता, 'adorned with a line of gold'. महारजतम्, 'gold'.

सान्द्र०—सान्द्रया सुधया समानः वर्णः यस्याः सा, 'whose colour is like that of thick white-wash (or ambrosia,)' *i. e.*, as white and thick as white-wash or nectar. **दुर्वर्ण**, 'silver'. **भस्म०**—भस्मना परिपाण्डुरितस्य, स्मरारेः–'of Śiva (*lit.*, the enemy of Cupid), whitened with ashes'. **उद्वन्हि०**—उद्गतः वन्हिः यस्मात् तत् उद्वन्हि, उद्वन्हि

लोचनं एव ललामं यस्य तस्य ललाटस्य लीलाम्, 'the beauty of the forehead having for its ornament (or adorned with) his flaming eye'. According to mythology, Śiva has three eyes, the third one being in his forehead. Full of fire, it always remains closed and opens only when the god gets angry. Madana or Smara, the god of love, sent by Indra to influence Śivá's heart and win it for Pârvati, was consumed by the fire from the third eye, just as he was about to shoot his shaft at the Great God. Hence Śiva is called स्मरारि, कामारि, मदनदहन. See *Kumár.* Cantos II. and III. *Cf.* स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात। —*Kumár*. 3. 71.

The silver cliff, as white as thick mortar *or* ambrosia, is fancied to be the forehead of Śiva whitened with ashes, and the streak of gold on the cliff, to be flaming eye in Śiva's forehead. This fancy implies comparison between the beauty of the silver cliff with golden streak across it and Śiva's forehead with the flaming eye in it. The figure is, therefore, निदर्शना.

29. अयं (गिरिः) अतिजरठाः प्रकामगुर्वीः, अलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः सततं असुमतां अगम्यरूपाः, परिणतदिक्करिकाः तटीः बिभर्ति.

अतिजरठाः—(1) 'very hard;' (2) 'very old'.

प्रकामगुर्वीः—(1) 'exceedingly large'; (2) 'exceedingly heavy' (on account of fatness). **अलघु°**—अलघुभिः विलम्बिभिः च पयोधरैः उपरुद्धाः, (1) 'that are covered with by large and hanging clouds'; (2) 'that are impeded (in their movements) by large and hanging breasts'. **पयोधराः**—धरतीति धरः, पयसां धराः पयोधराः, (1) 'breasts'; (2) 'clouds'. **उपरुद्ध**, (1) 'covered'; (2) impeded; obstructed'. **असुमताम्**, (1) 'of living beings'; (2) 'of men'. **अगम्यरूपाः**, (1) अगम्यं (दुरारोहं) रूपं (स्वरूपं) यासां ताः, 'of an inaccesible nature'; 'to which it is impossible to rise'; (2) अगम्यं (गमनानर्हं) रूपं (विग्रहः) यासां ताः. 'whose bodies are unfit for cohabitition'. **परिणतदिक्करिकाः**, (1) परिणताः (तिर्यग्दन्तप्रहारिणः) दिक्करिणः (दिग्गजाः) यासु ताः, 'that have on them the elephants of the quarters giving side-blows with their tusks'; the compound ends in क, acc. to 'शेषाद्विभाषा'—*Pâṇ.*

V. 4. 154. (2) ‘ that have mature young girls (दिक्करिकाः) on them ’; दिक्करिकाः, परिणताः *or* (किणीभूताः) दिशः (दन्तक्षतविशेषाः) करिकाः (नखव्रणाः) च यासां ताः, ‘ who have the marks of tooth-bites and nail-scratches turned into scars ’. *or* परिणत (1) (an elephant) ‘ stooping to strike with his tusks, or giving a side-blow with his tusks’; (2) (the nail-scratches, &c.) ‘ become ripe ’, *i. e.*, turned into scars. परिणत is *p. p.* of परिणम्, 1. ‘ to stoop; 2. ‘ to become ripe, to be fully formed ’.

दिक्करिणः—‘ the elephants of the quarters ’. Every cardinal point (or quarter) has a regent or a presiding deity, called दिक्पाल, who has with him a male and a female elephant called दिग्गज for assisting him in guarding the quarter under his protection; thus, (1) at the East, presided over by Indra, there is ऐरावत; (2) at the South-East, Agni’s पुण्डरीक; (3) at the South, Yama’s वामन; (4) at the South-West, Súrya’s कुमुद; (5) at the West, Varuṇa’s अञ्जन; (6) at the North-West, Váyu’s पुष्पदन्त; (7) at North, Kubera’s सार्वभौम; and (8) at the North-East, Śoma’s सुप्रतीक.

दिक्करिकाः—दिशः करिकाश्च. दिश्–‘ the mark of a bite ’, (while kissing). करिका–‘ a wound caused by a finger-nail ’ (नखक्षतपद) ‘ a nail-mark ’. दिग्दष्टे वर्तुलाकारे करिका नखरेखिका–वैजयन्ती.

The stanza describes the mountain-slopes (which are thus the प्रकृत), but at the same time by the force of the double meaning of the attributives, it expresses a thing that is अप्रकृत, *viz.*, old women. We have, therefore, the figure समासोक्ति.

30. इह पुरः वर्णेन अग्नेः सदृशि सौवर्णे तटे कुसुमसमूहे लीनां अलीनां आलीं बिभ्राणाः (अत एव) श्यामीभूताः अमी तरवः धूमाकारं दधति.

धूमाकारं दधति—‘ assume the appearance of smoke ’, *i. e.* look like smoke. The subject of **दधति** is **तरवः** in the second line. **श्यामीभूताः** –(*qual.* तरवः,)–अश्यामाः श्यामाः सम्पद्यमानाः कृताः, ‘ darkened ’, ‘ turned dark ’—a च्वि formation (अभूततद्भावे च्विः). The trees look dark, as their blossoms are covered with swarms of bees. आली, ‘ row; swarm.’

The slope of gold looks like fire and the trees on it darkened with swarms of bees look like smoke, as it were, rising from that fire. The figure is उपमा.

31. व्योमस्पृशः उन्निद्रपुष्पचणचम्पकापिङ्गभासः कलधौतभित्तीः प्रथयता (अत एव) सौमेरवीं नितम्बशोभां अधिगतेन एतेन (रैवतकाद्रिणा) भारतं इलावृतवत् विभाति.

प्रथयता,—*qual.* **एतेन** (अद्रिणा). 'displaying'. **कलधौतभित्तीः**— object of **प्रथयता.** कलधौत, 'gold.' **उन्निद्रपुष्प°**—*qual*.(**भित्तीः**), उन्निद्रैः पुष्पैः वित्ताः उन्निद्रपुष्पचणाः, ते च ते चम्पकाश्च तद्वत् पिङ्गा आभा यासां ताः; 'that have a tawny lustre like that of the *Champaka* trees which are celebrated for (or marked out by) their full-blown flowers.' The *Champaka* flowers have a bright yellow colour. The ridges of the mountain being formed of gold appear like *Champaka* trees laden with bright yellow flowers, fully opened. चणप् is a termination affixed to nouns in the sense of 'known or celebrated for.'—' तेन वित्तश्चुञ्चुप्-चणपौ.'

सौमेरवीम्, ' of Sumerû. ' **सुमेरोः इमाम्** सौमेरवीम्. सुमेरु–See note on III. 37. above. **नितम्बशोभाम्**, object of **अधिगतेन**,—'which had attained the beauty of the slopes of Meru'. **भारतम्**—the country of Bharata; *Bhâratavarsha* (India). **इलावृतवत्**, 'like *Ilávrita*,' *Ilávrita* is one or the nine *Varshas* or divisions of the *Jambûdwipa*, or the continents inhabited by men. According to the geography of the *Purâṇas*, the earth consists of seven insular continents (द्वीपाः), surrounded by seven seas. Of these, the *Jambudwîpa,* which is surrounded by the salt sea (क्षारसमुद्र) and which is inhabited by men, lies in the centre, having in the middle of it Mount *Meru* or *Sumeru*. The Jambudwîpa is, again, divided into nine *Varshas* (वर्ष), *viz.* (1) कुरु; (2) हिरण्मय; (3) रम्यक; (4) हरि; (5) इलावृत्त; (6) केतुमाल; (7) भद्राश्व; (8) किंपुरुष; and (9) भारत. Of these, the भारतवर्ष lies to the extreme south while the इलावृत lies in the centre and stretches round Mount *Meru*. The *Vish. P.* states:—

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥—II. 3. 1.
मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥
इलावृतं तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ।—II. 2. 14-15.

The idea in the st. is that mount *Raivataka*, with its ridge of brilliant gold, looks like mount *Meru*, which is one solid mass of gold, and therefore, the *Bhárata* (*–varsha*), in which it stands, appears as if it were the *Ilávrita* (*-varsha*), having the golden Sumeru in its centre.

32. असौ (गिरिः) रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः परितः विचलितैः प्रियकव्रजैः जङ्गमतां गतैः विविधरत्नमयैः अवयवैः इव अभिभाति.

रुचिर°—रुचिरैः चित्रैः च तनूरुहैः शालन्ते इति, 'having shining and variegated hair.' रुचिर–रुचिं (lustre) राति (gives) इति. (रुचि+रा+क=अ).

प्रियक—a kind of deer. व्रज—'herd, multitude, group'. **विविधरत्नमयैः**,—(*qual.* **अवयवैः**,)—'full of various gems.' This *adj.* corresponds to रुचिरतनूरुहशालिभिः. **अवयवैः**, 'with (its) or parts, corresponds to प्रियकव्रजैः. **जङ्गमतां गतैः**—'became moveable, in motion.' **जङ्गम**—'Moving, moveable' (as opposed to स्थावर), from गम्+यङ् (य) the termination of the Frequentative, before, which गम् is reduplicated writh nasal, thus, जङ्गम्+अच् (अ). The herds of *Priyaka* deer having bright, variegated hair are imagined to be the parts of the mountain itself—parts full of various jewels, only become moveable. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा.

33. अत्र जलाशयोषिताः कलभाः विकस्वरैः कुशेशयैः मुदा रमन्ते; (किञ्च) कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः योषितां अन्ते उदारं प्रगीयते च.

कुशेशयैः—'with lotuses'. कुशे (जले) शेते इति; ftom कुश+शी+अच् (अ). When शय is second member in a Locative Tatpurusha compound, the noun in the locative, if it ends in a consonant or अ, optionally retains its case-ending. 'शरं वनं कुशं नीरम्' इति धनञ्जयः. **जलाशयोषिताः**—जलाशयेषु उषिताः इति, 'living in lakes'. उषित, past pass. part. of वस्, had an active sense. गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च—*Páṇ.*—III. 74. 2., *i. e.*, the past pass. participles of roots implying 'motion', of intransitive roots, and of the roots, श्लिष् 'to embrace', शी, स्था,

आस्, वस् 'to dwell', जन्, रुह, जॄ 'to grow old', have an active sense. **कलभाः**—(either from कल् 'to utter a sound' and अभच्, the Unádi affix, or from कर 'trunk' and the rt. भा,–करेण भाति इति; रस्य–लत्वम्), a young elephant, thirty years old. **विकस्वरैः** (from विकस् 'to open'+वरच्-वर, a Krit. affix), 'opening, expanding.' **विकस्वरैः** qualifies कुशेशयैः. **प्रगीयते**, used impersonally. **सिद्धगणैः**—See note on III. 3. above **उदारम्**, 'loudly'. **अन्ते**, 'near to.' **कलभाविकस्वरैः**—(*qual* **सिद्धगणैः**) कलाः भाविकाः च स्वराः येषां तैः, 'whose tones are melodious and impassioned'. कल, properly means अव्यक्तमधुर, *i. e.*, 'sweet and indistinct;' hence 'soft, melodious, pleasing.' भाविकाः–भावः (feeling, emotion, passion) प्रयोजनं येषां ते, 'conveying emotion or feeling'; 'pervaded by sentiment or passion; impassioned'.

The figure in the stanza is यमक. The 2nd and 4th pâdas rhyme, being similar in sound and syllabes to each other.

34. इह अमूः महोषधयः नियतेः नियोगात् तमसां आसादितस्य पुनः अपक्रमणेन कालं आकाङ्क्षतः त्विषां पत्युः परैः अनभिभूतं कलत्रस्थानं वहन्ति.

आसादितस्य—(*qual.* **पत्युः**), 'overtaken'. **नियति** (from नि-यम् 'to ordain');, 'destiny; fate'. **तमसा**, (1) 'by darkness'; (2) 'by misfortune.' **आकाङ्क्षतः**—(*qual.* **पत्युः**),—'looking forward to.' **कालम्**, object of **आकाङ्क्षतः**, 'the time (of re-union with wives,' viz. the त्विष्s, *i. e.*, splendours). **पुनरपक्रमणेन**, 'by its passing away again'. **आकांक्षतः पुनरपक्रमणेन कालम्**, 'looking forward to (or biding) the time (of–re union) when it (*i. e.*, darkness) would pass away', *or* 'longing for the time (of re-union) by its passing away'. **पत्युस्त्विषाम्**—'of the lord of splendours', *i. e.*, of the sun. **महौषधयः**—*lit.* 'the great medicinal plants'; but here it means 'herbs which emit light' at sunset, which, however, disappears at sunrise. Some herbs growing on the Himalaya are believed to shed a natural lustre gleaming at night like the flame of a lamp.

Cf. सरलासक्तमातंगग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥—*Raghu.* 4. 75.

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥—*Kumâr*. 1. 10.

गुणसम्पदा समधिगम्य परं महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥–*Kir*. 5. 24.

In his commentary on the above two ślokas, Mallinâtha interprets औषधयः as तृणज्योतींषि, *i. e.*, the ज्योतींषि plants. **कलत्रस्थानम्**, *object* of वहन्ति,—कलत्राणां (त्विषां) स्थानम्, 'the stay or residence of his wives (*viz.* the splendours)'. **परैः**, (1) 'by other luminous bodies or lights;' (2) 'by other men'. **अनभिभूतम्**, (1) 'not obscured'; (2) 'not violated or insulted', *i. e.*, without being obscured or violated. **वहन्ति**, 'look to, attend to, take care of.' *Cf.* मुग्धाया मे जनन्या योगक्षेमं वहस्व–*Mâlavik.* 4.; तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्—*Bg*. 9. 22.

The sun, who is the husband of splendours, is overtaken by darkness (at night) and has to give his wives, the splendours, in the charge of the महौषधिs (the great herbs), who look after them while he is waiting for the passing away of darkness when he would be re-united with them, just as a person in distress, unable to take care of his wives, has to give them in the charge of other good women, who protect them, see that they are not insulted by strangers during their stay with them, and deliver them back to him, when he is restored to his former condition. Divested of figurative language, the stanza means that on mount Raivataka there were औषधिs which emit bright light at sunset.

The figure in the st. is समासोक्ति, as we apprehend the similarity of a man in distress, to the sun from the double meaning of the attributives. The sentence, describing the प्रकृत, *viz.*, the sun etc., expresses the अप्रकृत, *viz.*, a man in distress etc., by the force of the double meaning of the attributive words.

35. अत्र, वनस्पतिस्कंधनिषण्णबालप्रवालहस्ताः मधुव्रतव्रातवृतैः (अत एव) लम्भितलोचकैः वा पुष्पेक्षणैः (इव) व्रतत्यः प्रमदाः इव (लक्ष्यन्ते).

वनस्पति०—(*qual.* **व्रतत्यः**) वनस्पतीनां स्कन्धेषु निषण्णाः बालप्रवालाः हस्ताः इव यासां ताः—'whose young sprouts, like hands, are

resting on the trunks (or branches) of trees. ' वनस्पति—' a large forest tree, especially one that bears fruit without any blossoms, (' वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे ' इति विश्वः). Note that बालप्रवालहस्ताः is an उपमा and not a रूपक, (उपमितसमास). **पुष्पेक्षणैः**—पुष्पैः ईक्षणैः इव (उपमितसमास). ' flowers like (resembling) eyes '. पुष्पेक्षणैः उपलक्षिताः. **लम्भितलोचकैः**—(*qual.* पुष्पेक्षणैः)—लम्भिताः लोचकाः यैः, तैः, ' which are given pupils or collyrium. ' The swarms of bees on the flowers are fancied to be the pupils or collyrium in the eyes to which the flowers are likened. ' लम्भितलोचकैर्वा ' is an उत्प्रेक्षा, as the flowers can never have pupils or collyrium, and hence the implied comparison is that the bees on the flowers resemblnd the pupils or collyrium in eyes. **मधुव्रतव्रातवृतैः**—(qualifies पुष्पेक्षणैः)—मधुव्रतानां व्रातेन वृतैः, 'covered with swarm of bees '. **मधुव्रतः**—मधूनि व्रतयति (eats together) इति, 'a bee'. व्रात,—' multitude, group, assemblage'. **व्रतत्यः**—creepers. प्रतनोति इति व्रततिः; it is a word irregularly formed like पृषोदरादि (See *Pâṇ*. III. 3. 174).

The creepers, with their young shoots resting on branches of trees, and with their flowers covered with swarms of bees, are compared to young women with their hands resting on the shoulders of their husbands and with their eyes having dark pupils or collyrium in them. The figure is उपमा combined with उत्प्रेक्षा.

36. कदम्बसुरभौ इह (अद्रौ) विहगाः अनुक्षणं अनेकलयं गाः कलयन्ति; (किञ्च) धूतनीपवनः अयं पवनः मुहुः अभ्रं भ्रमयन् उपैति.

विहगाः—(विहायसा (in the sky) गच्छन्ति इति, ' birds '. **कदम्बसुरभौ**—(*qual.* अद्रौ understood), कदम्बैः सुरभिः तस्मिन् ' redolent of *Kadamba* flowers'. कदम्ब is a kind of tree said to put forth buds at the roaring of thunder-clouds. *Cf.* घनराजिनूतनपयःसमुक्षण-क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरः ।—*Málati*. 8. 7. त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।—*Megh*. 26. मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ।—*Uttar*. 3. 42.

गाः—' words; notes. '—object of **कलयन्ति**. *Cf.* रघोरुदारामपि गां निशम्य—*Ragh*. 5. 12 **अनेकलयम्**—अनेके लयाः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, ' with various pauses. ' लयः is pause or time in music.

Cf. किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः—*Ragh.* 9. 32.; पादन्यासो लयमनुगतः—*Ma'lavik.* 2. 9. **धूतनवनीपवनः**—(*qual.* **पवनः**), धूतानि नवानि नीपवनानि येन सः ' which has shaken the new *Kadamba* forests'. नीप is the Kadamba tree. *Cf.* सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्—*Megh.* 65.

The figure in the st. is यमक. कलयन् and कलयम् rhyme in the 2nd páda, भ्रमयन् & °भ्रमयम् in the 3rd, and पवनः and °पवन- in the 4th.

37. एषः (अद्रिः) श्रेयान् द्विजातिः इव आगमपरैः विद्वद्भिः कथञ्चित् विवृतं, अनिश्चितधीभिः अन्यैः श्रुत्वापि दुर्ग्रहं, अघानि हन्तुं दक्षं, गूढार्थं निधिमन्त्रगणं बिभर्ति.

विद्वद्भिः—(1) ' by those learned in the science of detecting under-ground treasures'; (2) ' by those learned in the science of spells '. **आगमपरैः**—आगमः एवः परं येषां तैः—(1) ' who are devoted to the science of detecting treasure-troves '; (2) ' who are devoted to the science of spells '. आगम, (1) the science teaching magical and mystical formularies for the worship of the deities शिव and शक्ति, or the attainment of superhuman powers,-what is known as तन्त्र; (2) the body of rules prescribed for detecting treasure-troves. आगम is thus curiously derived in the शब्दकल्पद्रुम, ' आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतं च गिरिजानने । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ' ॥ **विवृतम्**—(1) ' disclosed ' (निधि); (2) ' expounded ' (**मन्त्र**). **अनिश्चितधीभिः**—अनिश्चिता धीः येषां तैः- ' whose mind have no firm or fixed opinion '.

अन्यैः—' by laymen ', who are not conversant with science. **दुर्ग्रहम्**, (1) ' difficult to obtain '; (2) ' difficult to grasp '. **श्रुत्वाऽपि**, *i. e.*, laymen find it difficult (1) to grasp the science of spells or (2) take advantage of the means of detecting treasure-troves, even though these be imparted to them by a trustworthy person. **अघानि**, (1) ' miseries '; ' sorrows'; ' difficulties'; (2) ' sins. ' **दक्षम्**, ' able; potent',-qualifies निधिमन्त्रगणम्. The treasure-troves in the mountain are *able* (rich enough) to relieve miseries just as *mantras* (spells) are *potent* enough to destroy sins. **गूढार्थम्**—*qual.* **निधिमन्त्रगणं**- (1) ' containing hidden wealth ' (निधि); (2) ' having a

hidden meaning' (मन्त्र). **निधिमन्त्रगणम्**, *object* of **बिभर्ति**-(1) निधयः मन्त्राः इव तेषां गणम्, 'a collection of treasure-troves like spells'; (2) निधयः इव मन्त्राः तेषां गणम्, 'a collection of spells like treasure-troves'.

It should be noted that all the attributives have double meaning, one applicable to the mountain, and the other, to 'a great Brâhmaṇa' to whom the mountain is compared. The meaning of the st. may be thus stated in simple words:—This mountain contains treasures of hidden wealth, which can relieve the miseries of men, but which cannot be obtained by others vacillating as they are, even though the treasures be disclosed to them by persons well-versed in the science of detecting treasure-troves, just as an eminent Brâhmaṇa possesses the knowledge of a large number of Mantras of hidden meaning, which are potent enough to destroy sins, but which are difficult to grasp by others who have no firm faith, even though the Mantras be expounded to them by persons learned in the Âgama or science of spells.

The figure is श्लिष्टोपमा.

38. इह (अद्रौ) तुरङ्गवक्त्रः बिम्बौष्ठं प्रियायाः मुखं चुम्बन्तं किन्नरं बहु मनुते. इतरः अपि उत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्यां निजस्त्रीं मुहुः श्लिष्यन्तं तं (बहु मनुते).

बिम्बौष्ठम्—बिम्बं इव ओष्ठः यस्य तत्—(*qual.* **मुखम्**), 'having lips as ruddy as the *Bimba* fruit'. *Cf.* पक्वबिम्बाधरोष्ठी–*Megh* II. *Cf.* दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि बैम्बिकानां कुलव्रतम्—*Málavik 4. 14.* See note to II. 14, above.

तुरङ्गवक्त्रः—There are two ways of dissolving this compound word:—(1) तुरङ्गः इव वक्त्रं यस्य सः, तुरङ्ग meaning तुरङ्गवक्त्रम् by लक्षणा; (2) तुरङ्गस्य वक्त्रं इव वक्त्रं यस्य सः. In the first case, the उपमान, तुरङ्ग (=तुरङ्गवक्त्रं), is mentioned, and the latter part of the compound word, *viz.*, वक्त्रं is the उपमेय. In the second case, वक्त्रं is the उपमान and is dropped in the formation of the compound, according to the rule in Kátyâyana's *Vârtika*, *viz.*, 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च', *i. e.*, a compound word, having as its first member a word in the Locative or a standard of comparison,

forms a *Bahuvrîhi* compound with another word as the second member, the latter part of the first member being dropped.

तुरङ्गवक्त्रः—a mythical being having the head of horse on the body of a human being. Generally, in mythology, Kinnaras are described as beings having human bodies and heads of horses. In this stanza, however, तुरङ्गवक्त्रs are distinguished from किन्नरs, who are described having human heads on bodies of horses. That is why the Kinnara could kiss the cherry lips of his beloved to the great admiration of the Turangavaktra. **किन्नरः**—कुत्सितः नरः–'a deformed man', *i. e.*, one who has, according to this st., human head and equine body. **श्लिष्यन्तम्** (*qual.* **तम्**), *i. e.*, तुरङ्गवक्त्रम्. The तुरङ्गवक्त्र, though he cannot kiss his beloved, can embrace her, as his body is that of a human being. इतरः, *i. e.*, the Kinnara, who cannot embrace his beloved, as he has the body of a horse. **उत्तुङ्ग°**—(*qual.* **निजस्त्रीम्**), उत्तुङ्गयोः स्तनयोः भरेण यः भङ्गः तस्मात् भीरुः मध्यः यस्याः ताम् 'whose waist was afraid of breaking down under the weight of her protruding breasts', *i. e.*, 'who slightly stooped on account of her plump breasts'. *Cf.* स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्—*Megh.* II. 21. आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्—*Kumâr.* 7. 53.

This is an अतिशयोक्ति, as the waist is described as being afraid of breaking down, though that was not the case. This figure is combined with उपमा. This is an example of संसृष्टि, as the two figures are independent of each other.

39. अस्य (अद्रेः) अनुतटं ततानेकतमालतालं यत् एतत् वनं विभाति (तत्र) अत्र स्थगितार्करश्मौ अनन्तताने (वने) कतमाः लताः अलं न पुष्पिताः ?

ततानेक°—(*qual.* **वनम्**), तताः अनेके तमालाः तालाः च यस्मिन् तत् 'in which spread many *Tamâla* and *Tâla* (palm) trees; 'with its far-spreading Tamâla and Tâla trees.' पुष्पिताः, to be construed with **लताः**,—पुष्पाणि आसां सञ्जातानि इति. पुष्प+इतच्. *Cf.* तारकित, 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्—*Pâṇ.* V. 2. 36; इत is affixed to तारका, पुष्प, etc. in sense of 'that is obtained or possessed by,' *e. g.*, फलित, सुखित. **स्थगितार्करश्मौ** and **अनन्तताने** qualify वने understood. **स्थगिता°**—स्थगिताः अर्कस्य रश्मयः येन तस्मिन्, 'which

has concealed the sun-beams', *i. e.*, which is quite shady अनन्तताने अनन्तः तानः यस्य तस्मिन्, 'of vast extent'. कतमा, 'how many' or 'what.'

The figure is यमक, the 2nd and 4th pâdas rhyming together.

40. अस्मिन् (अद्रौ) दन्तोज्ज्वलासु सद्रत्नचित्रकटकासु अधित्यकासु विमलोपलमेखलान्ताः बृहन्नितम्बाः घनकोमलगण्डशैलाः नार्यः अनुरूपं अधिवासं भजन्ति.

दन्तोज्ज्वलासु (qualifies **अधित्यकासु**) दन्तैः उज्ज्वलासु, 'lovely with (1) teeth, (2) bowers.' **सद्रत्नचित्रकटकासु** (*qual.* **अधित्यकासु**), सद्रत्नैः चित्राणि कटकानि यासां तासु, (1) 'whose peaks are variegated with brilliant gems'; (2) 'whose bracelets are brilliant with excellent gems'. **अधित्यकासु** 'on table-lands'. त्यकन् is added to उप and अधि in the sense of आसन्न and आरूढ ('उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः'); so अधित्यका is अद्रेः आरूढा भूमिः. **विमलोपलमेखलान्ताः** (*qual.* **नार्यः**), विमलानां उपलानां या मेखलाः ताभिः अन्ताः, (1) 'charming with (their) girdles of brilliant gems', (2) 'charming with ridges of brilliant stones or gems.' मेखला—(1) 'girle; zone'; (2) 'ridge'. अन्त, 'charming, lovely'.

बृहन्नितम्बाः, (1) 'having large buttocks'; (2) 'having huge precipices'. **घनकोमलगण्डशैलाः**, घनाः कोमलाः च गण्डशैलाः यासाम् ताः (नार्यः), (1) 'having full and delicate cheeks'; (2) (कटकाः) 'having large and smooth rocks'. गण्डशैलाः, (1) 'broad cheeks;' (2) 'rocks.' **अनुरूपम्**, 'worthy of, or becoming, themselves'; for the table-lands resemble them, as is shown by the attributives which are applicable to both by the force of their double meaning (श्लेष). Thus we have the figure तुल्ययोगिता, inasmuch as both the women (नार्यः) and the table-lands (अधित्यकाः) as the subjects of description (प्रकृत), and they are described as having common qualifies by means of attributives which apply to both.

41. इह (अद्रौ) विरलविकीर्णवज्रशकला धौतकलधौतमही जलदेन अनतिचिरोज्झितस्य चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसः सकलां अनुकृतिं विदधाति.

अनतिचिरोज्झितस्य, (*qual.*, **पयसः**), 'just poured down'. **अनुकृतिं** object of **विदधाति**. **विरलविकीर्ण**०--(*qual.* **०मही**), विरलं

विकीर्णाः वज्राणां शकलाः यस्यां सा, 'with fragments of diamonds lying loosely scattered on it'. **सकलाम्** (अनुकृतिं)—'complete (resemblance)'. **कलधौत**, 'silver'. In st. 31 above, कलधौत, means 'gold'.

The figure in the st. is अतिशयोक्ति, as the water is described as having bubbles on it for a long time, when, in fact, bubbles do not remain long on water. There is also the अनुप्रास figure, as is seen from शकला सकला and धौतकलधौत.

42. एकान्ततः कान्ततः सङ्गमे (सति) सुखं तर्कयन्त्या (अत एव) जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या स्मरासन्नतापाङ्गया सन्नतापाङ्गया अनेकया योषया एषः (अद्रिः) सेव्यते.

वर्जयन्त्या qualifies **योषया. एकान्ततः**, 'in private'; तस् is used in the sense of the Loc.

तर्कयन्त्या—'thinking of; having in view; looking forward to.' **कान्ततः**=कान्तेन; तस् in the sense of the Instr. 'सार्वविभक्तिकस्तासिः'. **स्मरासन्नतापङ्गया**—आसन्नः तापः यैः तानि आसन्नतापानि, स्मरेण आसन्नतापानि अङ्गानि यस्याः तया (योषया), 'whose bodies are afflicted with love'. **अनेकया योषया**—The singular is used to denote the whole class **सन्नतापाङ्गया**–सन्नतौ अपाङ्गौ यस्याः तया, 'the outer corners of whose eyes are downcast.' अपाङ्ग–अपांगति (तिर्यक् चलति) नेत्रं यत्र, अप–अंग्–घञ् (अ).

The mountain has many sequestered spots where young men and women can sport freely.

43. अस्मिन् (अद्रौ) सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबालविच्छेदकातरधियः चमर्य मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्रनिर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव चलितुं न उत्सहन्ते.

सङ्कीर्णकीचक°—सङ्कीर्णानां कीचकानां वने स्खलितस्य एकस्य बालस्य विच्छेदात् कातरा धीः यासा ताः (चमर्यः), 'who are frightened at the loss of one hair dropped in the forest of bamboos entangled with one another'. संकीर्ण, p. p. of सं–कॄ 6 p., to mingle together. चमर्यः, a kind of deer having white bushy tails of which *chowries* (चामरs) are made. *Cf.* यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः। *Kumár. 1. 13.* **मृदुश्वसन°**—मृदुश्वसनः गर्भे येषां तेभ्यः तदीयरन्ध्रेभ्यः निर्यतः स्वनस्य श्रुत्या यत् सुखं, तस्मात्, 'on account of the pleasure (they feel) in hearing the (sweet) notes issuing from their (*i. e.*

of the bamboos) interiors holding the gentle breeze.' The dry hollow bamboos on the mountain when filled with wind gave out sweet notes like flutes. These it was, fancies the poet, that held the *chamaris* spell-bound and not the fright at the loss of one hair in their tails. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा. *Cf.* चमरीगणैर्गणबलस्य बलवति भयेऽप्युपस्थिते । वंशवितातिषु विषक्तपृथुप्रियबालवालधिभिराददे धृतिः ॥—*Kir. 12. 47.*

कीचकः,–चीकाति चीकयते वा, from चीक् 'to give out sound', the letters being interchanged–' चीकयतेराद्यन्तविपर्ययः '–Uṇádi. 5. 56. *Cf*:–यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥–*Kumár. 1 8.* स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् । शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥–*Raghu. 2. 12.* शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः ।–*Megh. 60.*

44. इह (अद्रौ) अन्तर्लीनमहानीलदलासु वापीषु अभ्रैः मुक्तं मुक्तागौरं (अत एव) क्षीरं इव (स्थितं) अम्भः शस्त्रीश्यामैः अंशुभिः आशु द्रुतं (सत्) नीलिसलिलस्य अच्छां छायां ऋच्छति.

मुक्तं, qualifies **अम्भः** in l. 3. **मुक्तागौरं**–' as white as pearls'. **अभ्रैः** to be construed with **मुक्तम्**. **अन्तर्लीन०**—अन्तर्लीनानि महानीलानां दलानि यासु तासु (वापीषु), ' having pieces of *Mahánîla* sapphire lying in them'. महानील, a kind of sapphire of the mines of Ceylon. **शस्त्री**, ' knife '. **अंशुभिः**, ' with the rays ' (of the sapphires in the well). The rays of the sapphires have the dark sheen of polished knives. द्रुतम्–' commingled '. **छायाम्**–' hue; lustre '. नीली–the Indigo plant. **नीलीसलिलस्य**, ' of the juice of indigo leaves '.

In this st. there is a सङ्कर of six figures of speech. Firstly, there is निदर्शना, as in ' नीलीसलीलस्य छायां ऋच्छति ', there is implied the comparison, *viz.*, the milk-white water falling into the well assumes a hue *like* that of the juice of indigo leaves, for it is impossible for one thing to assume the colour that is possessed by another. Then there are three उपमाs,–मुक्तागौरम्, क्षीरमिव, and शस्त्रीश्यामैः. Further, as the words ' वापीषु......दलासु ' express the cause of the assumption of the नीलीसलिलच्छाय by the milk-white water, we have the काव्यलिङ्ग *Alamkára*. Lastly,

the water is described as commingling with the rays of the sapphires in the well and thus assuming the blue colour; thus, there is the तद्गुण. The निदर्शना is based on the तद्गुण, which again is based on the काव्यलिङ्ग and the three उपमाs.

45. इह (अद्रौ) अन्यवधूभ्यः सारतरागमना या (स्त्री) यतमानं प्रियं न ययौ सा स्त्री रहः तेन सह अनायत-मानं रतरागं बिभर्ति.

सारतरागमना: qualifies **या** (स्त्री), and is to be construed with **अन्यवधूभ्यः**,–सारतरं आगमनं यस्या सा, 'who is superior to all other young women for sexual intercourse'. **यतमानम्** qualifies **प्रियं**—'seeking' (her company). **सा**—Though anger made her reject his advances before, now in the midst of the mountain scenery, which is calculated to excite passion, her anger has vanished and she longs for union with him in secret. **अनायतमानम्**—न आयतः अनायतः, अनायतः मानः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, '(her) anger not continuing long.'

The figure is यमक, the 2nd and 4th padás rhyming with each other.

46. इह (अद्रौ) इन्दोः किरणेषु उच्चावचैः रत्नकिरणैः भिन्नेषु (अत एव) सहस्रसंख्यां उपगतेषु नलिन्यः 'असौ अहिमांशुः किल' इति दोषा अपि नूनं व्याकोशकोकनदतां दधते.

भिन्नेषु, 'blended; commingled'. *Cf.* 'स्फटिकतटांशुभिन्ननीराः'—st. 26 above. **उच्चावचैः**—(*qual.* **रत्नकिरणैः**)–उदञ्चश्च अवाञ्चश्च, *lit.*, 'high and low; 'great and small,' *i. e.*, 'of various kinds, diverse; multiform'. उच्चावच—an irregular compound coming under the मयूरव्यंसकादि class, acc. to *Páṇini*. **दोषा**, *an indeclinable*,—'at night', 'असौ अहिमांशुः किल'—for he has a thousand rays (सहस्रकिरणः सूर्यः) **व्याकोशकोकनदताम्**, 'having full-blown red lotuses (कोकनदाः)'. कोकनद–कोकान् (चक्रवाकान्) नदति नादयति वा,–कोक + नद् + अच्. *Cf.* किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशेनेत्रे स्वयं रज्यतः।–*Uttar*. 5 36.

Here, as the lotus-plants are described as bearing red lotuses which open fully at night, when, in fact, red lotuses never open at night, we have the figure अतिशयोक्ति, which, again, suggests the figure भ्रान्तिमान् as the lotus plants are described as mistaking the moon for the sun.

47. अपशङ्कं अङ्कपरिवर्तनोचिताः पतिं उपेतुं पुरः चलिताः आत्मजाः निम्नगाः करुणेन पत्रिणां विरुतेन एषः (अद्रिः) वत्सलतया अनुरोदिति इव.

अपशङ्कम्—अपगता शङ्का यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा, 'fearlessly'. **अङ्कपरिवर्तनोचिताः**—(*qual.* **निम्नगाः**), अङ्के परिवर्तनं तत् अङ्कपरिवर्तनं अङ्कपरिवर्तनेषु उचिताः,–'who are accustomed to roll in his lap, (*i. e.*, which roll on the sides of the mountain.) *Cf*, अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यामुभे। *Raghu.* 19. 13. **आत्मजाः**, (1) 'rising from him'; (2) 'daughters'. **पतिम्**–The ocean is called the सरितां पतिः. *Cf.* पतिमापगानां—III. 72. **अनु–रुद्** 'to weep along with'. *Cf.* गुरुशोका मनुरोदितीव माम्—*Kumâr.* 4. 15. **वत्सलतया**, 'through affection or fondness'. **वत्सल**—The termination लच् is affixed to वत्स in the sense of 'affection or love,'–'वत्सांसाभ्यां कामबले च'; or वत्सं लाति (takes up) इति–वत्स-ला-क (अ). **निम्नगाः**, 'rivers, mountain-streams' —निम्नं (low) गच्छान्ति इति. The mountain is fancied to be weeping along with his daughters, the rivers who are leaving for their husband's home, the cries of the birds being fancied to be his own cries. The figure is, therefore, उत्प्रेक्षा, and it is based on the श्लेष contained in the words अङ्क and आत्मजा.

48. मधुकरविटपानं इताः विटपानमिताः तरुपंक्तीः बिभ्रतः अस्य (अद्रेः) रोधः गलता परिपाकपिशङ्गलतारजसा कपिशं चकास्ति.

मधुकरविटपानं इताः—मधुकराः एव विटाः तेषां पानम्, तं इताः,–'being kissed by paramours in the form of bees'. **विटपानमिताः**—विटपैः आनमिताः 'bending under (their) b ughs'. **परिपाकपिङ्गलतारजसा** —परिपाकेन पिशङ्गीनां लतानां रजसा, 'by the pollen of the creepers which have become tawny by complete development'. **गलता** qualifies **रजसा**. रोधः–'flank; side of the mountain'. The figure in the st. is यमक, as the 1st and 2nd pádas rhyme with each other, as also the 3rd and 4th.

49. इह (अद्रौ) प्राग्भागतः उपत्यकासु पतत् शृङ्गारितायतमहेभकराभं विविधरत्नकरानुविद्धं इदं अम्भः उर्ध्वप्रसारितसुराधिपचारु संलक्ष्यते.

प्राग्भागतः—'from the front or projecting part of the mountain'; 'from the uplands'. **उपत्यकासु**—'on the lowlands'. 'उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिः'—*Amar.* 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः'—*Pâṇ.* V. 2. 34. **शृङ्गारिता°**—शृङ्गारितः आयतः यः महेभस्य करः, तस्य आभा इव आभा

यस्य सः, 'having the beauty of the long, decorated trunk of a large elephant',—an उपमा. शृङ्गारित-शृङ्गारः अस्य सञ्जातः, acc. to 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्'-*Pāṇ.* V. 2. 36. The trunk of an elephant is painted, by way of decoration, with red lead and other colours. **अनुविद्ध** (p. p. of अनु-व्यध् 'to blend with'), 'mingled; variegated, tinted'. *Cf.*—रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः। *Raghu.* 6. 63. **उध्र्वप्रसारितसुराधिपचापचारु**—उर्ध्वं प्रसारितं यत् सुराधिपचापं तद्वत् चारु, 'lovely as the rainbow (*lit.*, the bow of Indra) turned upwards'. सुराधिप–सुराणां अधिपः, इन्द्रः.

The water, as it fell down on the lowlands, was tinted with the diverse hues of the gems of the mountain, and thus appeared like the long trunk of an elephant painted in various colours, or rather like the rainbow turned upwards. The figure is उपमा based on अतिशयोक्ति, in as much as the उपमान, इन्द्रचाप, is spoken of as turned upwards, which is an impossibility. According to some, this is an अभूतोपमा, *i. e.*, an उपमा in which उपमान is a thing that never existed, *i. e.*, which is simply a creation of fancy.

50. अमुष्य (अद्रेः) एताः शिखरशिखाः विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैः अभिगुम्फितान् इव अलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः शिखिशेखरान् क्षणं दधाति (इव).

विकद्विचित्र०—विकसद्भिः विचित्रैः कल्पद्रुमस्य कुसुमैः, 'with the opening flowers of various colour of the desire-yielding tree'. **अभिगुम्फितान् इव**, 'as it were, interwoven'.—an उत्प्रेक्षा.

अलघु०—(*qual.* **शिखिशेखरान्**), अलघूनि विलम्बीनि च पिच्छानि एव दामानि येषु तान्, '(decked) with chaplets in the form of large and hanging peacock feathers'.—a रूपक.

शिखरशिखाः—शिखराणि एव शिखाः, 'braids of hair in the form of the peaks'—a रूपक. The peaks of the dark rocks are imagined to be braids of hair of the mountain. **शिखिशेखरान्**—शिखिनः एव शेखराः तान्—'chaplets (tied on the crown of the head) in the form of peacocks'—a रूपक.

The peacocks with their ample and long tails, standing on the peaks of the mountain are fancied to be crest-chaplets

in his (its) locks of hair, woven with garlands in the form of their long and feathers,—the chadlets which are, as it were, woven with the many-hued flowers of the कल्पद्रुम. Thus, there is उत्प्रेक्षा based on three रूपकs and one उत्प्रेक्षा.

5I. अस्मिन् (अद्रौ) अनवरतम-मन्दरागतामर-सदृशः अमन्दराग-तामरसदृशः सुखिनः सवधूकाः (सन्तः) रसवत् नवरतं न आसेवन्ते (इति) न.

अनवरतम०—(*qual.* **सुखिनः**), न भवन्ति अवराः इति अनवराः, मन्दरात् आगताः इति मन्दरागताः, अनवरतमाः च मन्दरागतैः अमरैः सदृशाः च, 'who are most excellent and resemble the gods coming from heaven'. मन्दर, Heaven'. **अमन्द०**—(*qual.* **सुखिनः**), अमन्दः रागः येषां तानि अमन्दरागाणि तामरसानि इव दृशः येषां ते, 'whse eyes are like the bright red lotuses'. तामरे (in water) सरति (sleeps, lies) इति तामरसम्. **सुखिनः**, 'pleasure-seeking men'; 'voluptuaries'. **सवधूकाः**—वधूभिः सह वर्तन्ते. If the last member of a *Bahuvrîhi* compound be a feminine noun ending in ई or ऊ which is not capable of being charged to इय् or उव् before the vowel case-termination, or if it ends in ऋ, then क is necessarily affixed to it. ('नद्यृतश्च'—*Pâṇ*. V. 4. 153).

The figure in the st. is उपमा.

52. एषः (अद्रिः) महान्तं पुष्पपटं आच्छाद्य अन्तः आवर्तिभिः गृहकपोत-शिरोधराभैः आगुरवीं धूमरुचिं दधानैः नवनीरदानां पटलैः स्वाङ्गानि धूपायति इव.

पुष्पपटम्—पुष्पाणि एव पटःतम्, 'a large piece of cloth in the form of flowers'.—a रूपक. **गृहकपोतशिरोधराभैः**—गृहकपोतस्य शिरोधरायाः आभा इव आभा येषां तैः, 'which have colour like that of the neck of a pigeon'.—as उपमा.

आगुरवीम्—(*qual.* **धूमरुचिम्**),-अगुरोः इमाम्, 'of the Aguru', the agallochum, *i. e*, the fragrant aloe wood. *Cf.* the word, सौमेरवीम्. **धूपायति**,—properly, धूप् 1. P. means 'to heat'; here it is used in the sense of धूपयाति (धूप् 10. U.), 'fumigates; incenses.' The dark-grey clouds, rolling beneath the flowers on the mountain are fancied to be the fumes of incense with which the mountain, is perfuming itself. This is उत्प्रेक्षा. The clouds are again described as putting on the colour of

Aguru fumes, *i. e.*, as having a colour like that of Aguru fumes. Thus we have निदर्शना. We have, therefore, a सङ्कर of उत्प्रेक्षा, निदर्शना, रूपक, and उपमा, the उत्प्रेक्षा being based on the other three figures.

53. अमुष्मिन् (अद्रौ) अन्योन्यव्यतिकरचारुभिः विचित्रैः अत्रस्यन्नवमणिजन्मभिः मयूखैः आकाशे रचितं अभित्तिचित्रकर्म गगनसदः विस्मेरान् करोति.

अन्योन्य°—अन्योन्येषां व्यतिकरेण चारुभिः, 'lovely on account of blending with one another.' **अत्रस्यन्नव°**—अत्रस्यन्तः ये नवाः मणयः तेभ्यः जन्म येषां तैः, 'rising from flawless new gems'. **त्रस्** 4 P., 'to fear', *i. e.*, (for a jewel) 'to have a defect or flaw'. Generally the noun त्रास (flaw in a jewel) is used. 'त्रासो भी-मणिदोषयोः' इति विश्वः. **विस्मेरान्**, 'astonished; struck with wonder'. वि-स्मि+र, a *Krit.* affix, before which the final vowel takes Guṇa. **अभित्ति—**भित्ति, 'ground (आश्रय) to work or draw anything upon'. *Cf.* चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्तते ।—*Mudrá.* 2. 4.

As the pictorial decoration is described as painted without a ground to paint upon, *i. e.*, an effect is said to be produced without a cause, the figure is विभावना, which again is based on भ्रान्तिमान् which lies in the statement that the aerial spirits mistook the rays of the gems for pictorial decoration.

54. समीरशिशिरः अयं (अद्रिः) शिरःसु वसतां निकामसुखिनां सतां मुदं जनयन् अपां अपायधवलाः बलाहकततीः जवनिकाः बिभर्ति.

समीरशिशिरः qualifies **अयम्. मुदं जनयन्**, *lit.*, 'causing delight', *i. e.*, to the delight of. **जवनिकाः**—'screens'. **अपटीः** काण्डपटः स्यात् प्रतिसीरा जवनिका तिरस्कारिणी' इति हलायुधः. **अपां अपायधवलाः**, 'white on account of absence (shedding) of water'. **बलाहकततीः**, 'lines or assemblages of clouds'. **बलाहकः**—वारीणां वाहकः बलाहकः-a पृषोदरादि (an irregular) formation. The जवनिकाs (screens) are superimposed on the बलाहकततिs (lines of clouds). But this identification serves the purpose of describing the matter in hand (प्रकृत), *viz*, that the clouds give great delight or pleasure to the meritorious persons living on the summits of the mountain. The figure is, therefore, परिणाम ('आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः'—अलङ्कार-

सर्वस्व). This figure is distinct from the रूपक, in which identification serves no ulterior purpose, but is its own end.

55. इह (अद्रौ) समाधिभृतः मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदः क्लेशप्रहाण विधाय (अतः) लब्धसबीजयोगाः सत्त्वपुरुषान्यतया ख्यातिं च अधिगम्य, तां अपि निरोद्धुं वाञ्छन्ति.

मैत्र्यादि°—मैत्री आदिः येषां तानि मैत्र्यादीनि चित्तस्य परिकर्माणि विन्दन्ति इति, 'who employ the means of purifying the mind, such as मैत्री (good-will), etc'. According to the Yoga-śâstra, the cultivation of the four emotions (भावनाः), *viz.*, मैत्री, करुणा, मुदिता, and उपेक्षा, purifies the mind and facilitates the progress of the aspirant on the path of Yoga. मैत्री is friendship with the meritorious; करुणा is compassion on the distressed; मुदिता is giving joy to others, and उपेक्षा is indifference to the sinners. When the mind is purified by the cultivation of these भावनाs (feelings), the aspirant is freed from the क्लेशs, *i. e.*, the sources of miseries that beset the soul in this world. The क्लेशs are five, *viz*: (1) अविद्या, *i. e.*, the illusion by which one believes the intransitory objects to be eternal, and mistakes the body, organs of sense, etc. for the soul; (2) अस्मिता, egotism–दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता—Yoga-S. (3) रागः—attachment to worldly objects; (4) द्वेषः-hatred; (5) अभिनिवेशः-an instinctive clinging to worldly life and bodily enjoyments, and the fear of being cut off suddenly from them by death.

प्रहाणम्—(from प्र-हा, 3 P., 'to abandon; give up' and ण, a *Krit.* suffix), 'abandoning; casting off.' **लब्धसबीजयोगः**—लब्धः सबीजः योगः यैः ते, 'who have the reached stage of सालम्बन contemplation'. सबीज or सालम्बनयोग is a form of contemplation in which a Yogî tries to bring before his mind the gross form of the Eternal, that he may concentrate on it his mind which has not yet been developed enough to be fixed on the *Parabrahman*. **सत्त्वपुरुषान्यतया ख्यातिम्**—'the knowledge that the Prakriti and Purusha are distinct from each other'. According to the Sânkhya philosophy on which the Yoga philosophy is based, the Purusha or soul is emancipated from the bonds of worldly

existence by attaining a perfect knowledge of the twenty-four तत्वs which are developments of the Prakriti and by correctly discriminating them from the Purusha or soul who is altogether passive, a mere looker-on. See note on I. 33. above. ख्यातिम्—' knowledge, *i. e.*, the faculty of discriminating objects by appropriate designation'.

वाञ्छन्ति तामपि निरोद्धुम्—Even the knowledge of the distinction between Purusha and Prakriti, the Yogins on this mountain wish to keep off; for, to possess this knowledge means to have the mind working; and as long as the working of the mind has not ceased, there is no real emancipation of the soul. The Yogins, therefore, wish to stop this working of the mind, and remain as self-illumined souls on this mountain, which is verily just the place for emancipated souls to dwell in. *Cf.* यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयो तस्मिन्तपस्यन्त्यमी ।–*Sâk. 7. 12.*

56. इह (अद्रौ) मरकतमयमेदिनीषु तरुविटपान्तरपातिनः स्फुरिताणुरेणुजालाः भानोः मयूखाः अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीं दधाति.

मरकतमयमेदिनीषु—मरकतानां विकाराः मरकतमय्यः तासु मेदिनीषु, ' on the grounds of emeralds '.

मेदिनी—मेदः अस्ति अस्यां इति मेदिनी. According to the Purâṇas, the earth has been called मेदिनी, since it was covered with the fat and flesh of the demons मधु and कैटभ, slain by Vishṇu. मधुकैटभयोरासीन्मेदमांसपरिप्लुता । तेनेयं मेदिनीनाम्ना सर्वतः परिकीर्तिता. **तरुविटपा°**—तरुविटपानां अन्तरैः पतन्ति इति ' that fall through the interstices between the leaves.' **अवनत°**—अवनतस्य शितिकण्ठस्य कण्ठस्य लक्ष्मीम्, ' the beauty of the neck of the peacock bent down '. **स्फुरिता°**—स्फुरितानि अणुरेणूनां जालानि येषु ते, ' in which collections of minute particles are gleaming (or become visible)'. The rays of the sun, falling on the ground of emerald, appear green, and thus, with the minute particles of dust gleaming in them, they have the dark-green hue of peacock's neck. The figurse is निदर्शना.

57. अत्र (अद्रौ) अतिकालिमा अलया या (अलिमाला) कलवल्लकीगुणस्वानमानं बिभर्ति, उपगीतया तया अलिमालया स्वानमा का (स्त्री) कान्तं न नमति ?

या, stands for अलिमाला ('अलिमालया' in 1. 2). **कलवल्लकी°**—कलः यः वल्लक्याः गुणस्य स्वानः, तस्य मानम् 'resemblance to the sweet indistinct music of a lute-string'. The buzzing of the bees is compared to the sweet, indistinct notes of a lute. **अलया**—न विद्यते लयः यस्याः सा, 'not resting in one place'; always moving from flower to flower (whence the bee is called भ्रमर). **कान्तम्**—object of **नमति. उपगीतया,** 'singing to (her)', उपगीत, a past pass. part, used in an active sense ('आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च'. **तया** correlative of **या** in 1. 1. **स्वानमा**—सुखेन आनमयितुं शक्या, 'who can be easily drawn or conciliated'. सु + आ–नम् + खल् (अ), खल् is added to a root with ईषत्, दुर् or सु prefixed to it, when the idea of ease or difficulty is present. **का (स्त्री) कान्तं न नमति**. *i. e.*, the humming of the bees is so very calculated to excite passion that even a haughty woman cannot help giving up her anger and yielding at once to the advances of her lover.

The figure is यमक, the 2nd and 4th pádas rhyming with each other.

58. इह (अद्रौ) वप्राः सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः, अह्नि अर्कोपलोल्लसितवह्निभिः तप्ताः (सन्तः) तीव्रं महाव्रतं चरन्ति इव.

शशाङ्क°—शशाङ्कस्य किरणैः आहतेभ्यः चन्द्रकान्तेभ्यः निस्यन्दिना नीरनिकरेण, 'by the flood of water trickling from the moon-gems struck by the rays of the moon'. On चन्द्रकान्त, see note on III. 44 , above.

अर्को°—अर्कोपलेभ्यः उल्लसितैः वह्निभिः, 'by the fires rising (or blazing) from the sun-stones'. On **अर्कोपल** (सूर्यकान्त), see note on st. 16 above. **तीव्रं महाव्रतं चरन्तीव**—The peaks bathed, by night, in the streams of water from the moon-gems and heated, by day, by the fires from the sun-stones are fancied to be practising a kind of severe mortification in exposing themselves to extreme cold and extreme heat, as if they were ascetics engaged in very austere penances. The figure is उत्प्रेक्षा.

59. एतस्मिन् (अद्रौ) अधिक-पयः श्रियं (अधि-कपयः, श्रियं) वहन्त्यः, पवनभुवा जवेन संक्षोभं नीताः, महासरस्यः अरहितरामलक्ष्मणानां वाल्मीकेः गिरां साटृश्यं दधति.

अधिकपयः श्रियं वहन्त्यः, (1) *qual.* **महासरस्यः**,–अधिकां पयसः श्रियं वहन्त्यः, 'having a great abundance of water'; (2) *qual.* **वाल्मीकेः गिरः**,—अधिकाः कपयः यासु ताः च श्रियं वहन्त्यः च, 'in which there are (described) many monkeys, and which are beautiful'. **सक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः**, (1)–महासरस्यः 'which are agitated by the swift movement of the wind;' (2)–वाल्मीकेः गिरः 'which are made bold by (the description of) the swift son of Wind (*i. e.*, हनुमान्)'. संक्षोभ—(1) 'agitation;' (2) 'haughtiness;' 'boldness'. **पवनभुवा**–(1) *adj.*–पवनात् भवति इति पवनभूः तेन, 'caused by wind'; (2) *noun*–' one born of Wind, *i. e.*, Hanumân. In (1), जवेन is a noun, while in (2), it is an adjective (=जविना).

वाल्मीकेः—Válmîki, the author of the Râmàyaṇa. **वाल्मीकेः गिराम्**, 'of the words, *i. e.*, poetry of Vâlmiki. **अरहितरामलक्ष्मणानाम्**—(1) अरहितौ रामलक्ष्मणौ याभिः तासाम् (गिराम्), 'which have not left out Ráma and Lakshmaṇa,' *i. e.*, which have described the deeds of Ráma and Lakshmana; (2) अरहितरामाः लक्ष्मणाः यासु ताः (महासरस्यः), 'in which female cranes are not separated from their mates'. The poetry of Vàlmîki, *viz*: the Rámáyaṇa, is likened to the great lake, and the resemblance is based upon the attributive words which convey a double meaning, one applying to the great lakes and the other, to the poetry of Vâlmîki. In 'पवनभुवा जवेन, there is अर्थश्लेष, when the two word together convey a double meaning, and a शब्दश्लेष, when each of the two words separately conveys a double meaning. Thus we have an उपमा based on the two kinds of श्लेष.

60. इह (अद्रौ) मुदितैः कलभैः प्रतिदिशं कलभैरवः रवः मुहुः क्रियते, अनुवनं च चमरीचयः स्फुरति; (किञ्च) कनकरत्नभुवां च मरीचयः (स्फुरन्ति).

कलभैरवः—कलश्चासौ भैरवश्च, 'sweet, yet terrible'. **चमरीचयः**,–'a herd of *Chamari* deer.' The figure is उदात्त, as here we have a description of the abundance of elephants and *Chamaris*, of gold and jewels. Besides there is the शब्दालङ्कार, यमक, for the 1st pàda rhymes with the 2nd, and the 3rd, with the 4th.

61. अस्मिन् (अद्रौ) त्वक्सारन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिः असौ वायुः रागी इव विषयेषु अधिकां सक्तिं एति.

त्वक्सार°—त्वक्साराणां रन्ध्राणां परिपूरणेन लब्धा गीतिः येन सः, 'who has enjoyed (the pleasure of hearing) songs by filling (blowing into) the cavities of bamboos'. *Cf.* अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र-निर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते । st. 43 above. See notes on the stanza. त्वक्सार—त्वचि सारः यस्य सः, 'a (hollow) bamboo'. गीति—'a song'; here, 'the pleasure of hearing a song'.

मृदित°—मृदितानि पक्ष्मलानि रल्लकानां अङ्गानि येन सः, 'who has come in contact with the hairy bodies of the *Rallaka* deer'. रल्लक—a kind of deer with long woolly hair, of which blankets were made. कस्तूरिका°—कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन सुगन्धिः, 'fragrant (perfumed) by rubbing against the musk-deer.' Mallinátha considers the compound कस्तुरिकाविमर्दसुगन्धि to be irregular. According to the *Vârtika*, 'गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्' (on *Pâṇ.* V. 4. 135), as interpreted by him, the smell must be the natural property of the wind to necessitate the final इ, and therefore, the compound should have been °सुगन्धः. However, there is a difference of opinion among the eminent grammarians as to the meaning of the *Várt.* 'गन्धस्येत्वे,' etc. Acc. to Kaiyaṭa, Nagojibhatta, Bhattoji, and others, the final अ of गन्ध is changed to इ, only when the smell referred to is inseparably connected with (*i. e.*, looks like part and parcel of) the object denoted by the other member of the compound. Therefore, acc. to them, कस्तुरिका...सुगंधि is a regular compound. See. Mall. on *Raghu.* 4. 45, and Jayamangala on *Bhatti K.* 2. 10. रागि इव, 'like a voluptuary', who indulges in pleasures of sense, such music, perfumes, etc. विषयेषु—(1) regions; (2) pleasures of sense.

The figure is उपमा.

62. इह (अद्रौ) यूनां प्रीत्यै व्यवहिततपनाः (अत एव) सुरतक्रीडायासश्रम-शमपटवः जलदाः प्रौढध्वान्तं दिनं दोषामन्यं विदधति.

व्यवहिततपनाः 'which ward off the sun'. प्रौढध्वान्तम्—(*qual.* दिनं), प्रौढं ध्वान्तं यस्मिन् तम्, 'of pitchy darkness'. प्रौढ (p. p. of प्र-वह्, 'to grow full; to develop'). *Cf.* प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्रम्—*Málati.* 7. 3. दोषामन्यम्—दोषा आत्मानं मन्यते इति, 'thinking

itself to be night', from दोषा + मन् + खश् (अ) a *Krit*. affix, added acc. to 'आत्ममाने खश्च'—*Pâṇ*. III. 2. 83.

The clouds overcasting the sky make even the day think itself to be night; *i. e.*, even by day it is as by dark as night on account of the clouds. Therefore, the youths fearlessly indulge in amorous sports even by day.

63. इह (अद्रौ) अस्य (नागस्य) निवासः सदा पुष्पैः आनतः अयं अगः सदाननतोयेन येन विषाणिना भग्नः तेन कोपितः असौ नागः तीव्राणि विषाणि उज्झति.

विषाणिना—विषाणौ अस्य स्तः इति विषाणी तेन, 'by an elephant (who has tusks)'. *Cf.* अलघुचरणाकृष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ।—*S'is.* 12. 77. **विषाणं-णः**— 'the tusk of a elephant'. 'विषाणं दन्तशृङ्गयोः'–हलायुधः. *Cf.* न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि न प्ररोहति ।–*Śis.* I. 60; तदानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः प्रल्हादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।–*Kir.* 7. 13. अगः—न गच्छति इति, 'a tree'. **कोपितः**—angry with the elephant who snapped the tree, his abode. **सदानतोयेन** (*qual.* **विषाणिना** in 1. 1.), दानतोयैः सह वर्तते असौ, 'in rut; furious.'

The serpent, not able to vent his wrath on the elephant, is only destroying the tree, on which he himself lives.

The figure is **यमक**, the 2nd and 4th pâdas rhyming.

64. ईश्वरः सान्द्रेभचर्मवसनावरणः प्रालेयशीतं अचलेश्वरं अधिशेते, (किन्तु) सर्वर्तुनिर्वृतिकरे इह (अद्रौ) निवसन् अकिञ्चनः अपि किञ्चित् (अपि) द्वन्द्वदुःखं न उपैति.

प्रालेयशीतम्—प्रालेयेन शीतम्, 'cold with snow'. **प्रालेयम्**— 'snow; frost'–प्रलयात् आगतम्. *Cf.* प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य । etc.–*Megh*. 61. **अचलेश्वरम्**—the Himâlaya. **ईश्वरः**–the supreme God *i. e.*, Śiva. Note the contrast between 'ईश्वर' and 'अकिञ्चन.' **सान्द्रेभ°**—सान्द्रं इभचर्म एव वसनं, तदेव आवरणं यस्य सः, 'covered with a garment in the form of a thick elephant-hide'. Śiva is said to wear the skin of गजासुर whom he had killed. *Cf.* क्षणं क्षणे-त्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना...शम्भुना'—I. 4. and note there-on above. तत्रोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजम् ।—*Kir.* 18. 32. **सर्वर्तु०**—(*qual.* अद्रौ understood), निर्वृतिं करोति इति निर्वृतिकरः. सर्वर्तुभिः निर्वृतिकरः, 'pleasant on account of

the presence of all seasons'. Seasons do not follow in succession here, as the do on the other parts of the earth, but are all present simultaneously throughout the year. *Cf.* I. 66., and notes thereon, above. **द्वन्द्वदुःखम्**, 'suffering trouble from the couple of opposite conditions', *viz.*, heat and cold. द्वन्द्वम्—'a pair of opposite conditions', such as pleasure and pain, heat and cold, etc. *Cf.* द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ।—*Manu.* 1. 26, बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः—*K.* 135. **अकिञ्चनः**—न विद्यते किञ्चन यस्य, 'one who has nothing'; 'a destitute person'. अकिञ्चन is an irregular compound of the मयूरव्यंसकादि class, (*Pâṇ.* II. 1. 72).

On the Himâlaya, the supreme Lord, Śiva, has to cover himself with a thick elephant-hide to protect himself from the extreme cold, but on this mountain, which is made so very pleasant by the presence of all the seasons throughout the year, (or which is pleasant in all seasons) even an utterly destitute person is free from the fear of the inclemencies of weather. Thus the उपमेय, *viz.*, रैवतक, is superior to the उपमान, *viz.*, the Himâlaya.

The figure is, therefore, व्यतिरेक.

65. एषः शैलः नवनगवनलेखाश्यामम‌ध्याभिः आभिः स्फटिककटकभूमिः आहिपरिकरभाजः भास्मनैः अङ्गरागैः अधिगतधवलिम्नः शूलपाणेः अभिख्यां नाटयति.

नवनग०—नगानां वनानि नगवनानि, नगवनानां लेखा नगवनलेखा, नवया नगवनलेखया श्यामः मध्यः यासां ताभिः, 'whose middle is dark with a new line of woods'. **स्फटिककटकभूमिः** with the slopes of crystal'. **नाटयति**—(causal of नट्), 'imitates'. (नट् forms नटयति in the sense of 'causing to dance'). **अहिपरिकरभाजः**—(*qual.* **शूलपाणेः**), अहिः एव परिकरः तं भजति इति तस्य, 'who wears a waist-band in the form of a serpent'. Śiva is said to wear serpents as ornaments all over his body, a huge black serpent forming his girdle. *Cf.* ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः ।—*Kir.* 18. 32.' **भास्मनैः**—'of ashes'. भस्मन्+अ, a *Tad.* affix, meaning, 'pertaining to, of'. **शूलपाणेः**—'of the trident-bearer', *i. e.*, of S'iva. **अभिख्यां नाटयति**, *i. e.*, शूलपाणेः अभिख्यां इव अभिख्यां दधाति. The figure is निदर्शना.

66. अत्र (अद्रौ) माधवाः विकचवारिजाम्बू अभितः तटौ दधद्भिः नदैः विनोदितक्लमाः जाम्बूनदैः च कृतरुचः रसवत् कादम्बरं मधु निषेव्य रतये रहः प्रियतमाङ्कात् अम्बरं हरन्ति.

तटौ, object of **दधद्भिः. विकचवारिजाम्बू** (*qual.* **तटौ**) विकचानि वारिजानि येषु तानि अम्बूनि ययोः तौ–' with waters having full-blown lotuses in them '. **नदैः**, ' streams; rivulets '.

कृतरुचः, ' decked '. **जाम्बूनदैः**–' in ornaments of gold '. जम्बूनद्यां भवं जाम्बूनदम्, तस्य विकारैः. (जम्बूनदी is one of the seven heavenly rivers.)

माधवाः—the Yâdavas, *lit.*, the descendants of मधु. **कादम्बरम्**, कादम्बं (sugar-cane) लाति (takes up) इति कादम्बरम् (रलयोरभेदात्), ' made of the sugar-cane.

The figure is यमक, the 1st pada rhyming with the 2nd and the 3rd with the 4th.

67. इह (अद्रौ) रविः, दर्पणनिर्मलासु पुरः रौप्यभित्तिषु पतिते घनतिमिरमुषि ज्योतिषि काञ्चनकन्दरासु मुहुः प्रतिफलति (सति), रमणैः अपहृतवसनाः तरुणीः असम्मुखः अपि व्रीडं नयति.

दर्पणनिर्मलासु (*quâl.* ज्योतिषि), ' as stainless as mirrors '. **घनतिमिरमुषि** (*qual.* ज्योतिषि), घनं तिमिरं मुष्णाति इति घनतिमिरमुट्, **तस्मिन्**—' which dispels dense darkness'. **प्रतिफलति** goes with **काञ्चनकन्दरासु**; the light of the sun first falls on the walls of silver, and thence it is reflected on the caves of gold where lovers are sporting. **असंमुखः अपि**—' though not facing them;' ' though not actually present before them '. **व्रीडम्**—Usually the feminine form व्रीडा is used. The lovers took off garments from the bodies of their beloveds thinking that it was dark in the caves, but the reflection of the sun on the golden walls of the caves filled them with shame at finding themselves exposed to light in a naked state.

The figure is अतिशयोक्ति, as it was impossible that the light of the sun should be reflected from the golden caves, not which were directly exposed to it.

68. असौ उच्चैः अद्रिः त्वयि अभ्यागते अनुकृतशिखरौघश्रीभिः द्रुतमरुदुपनुन्नैः सहेलं उन्नमाद्भिः हलधरपरिश्यामलैः अम्बुवाहैः सरभसं अभ्युत्तिष्ठति इव.

अनुकृत°—शिखरेषु ओघाः शिखरौघाः, अनुकृता शिखरौघाणां श्री यैः तैः—'which imitate the beauty of, the torrents on the summits'. *i. e.*, whose beauty is like that of, etc., as it is impossible for the clouds to imitate the beauty of the torrents; the figure is thus निदर्शना.

द्रुत°--(*qual.* अम्बुवाहैः), द्रुतेन मरुता उपनुन्नैः, 'impelled by the swift wind'.

हलधरपरिधानश्यामलैः (*qual.* अम्बुवाहैः), हलस्य धरः हलधरः, तस्य परिधानानि इव श्यामलैः, 'dark as the garments of Balarâma (*lit.* plough-bearer)'. Balarâma, the elder brother of Krishṇa, is represented as of fair complexion, and as dressed in dark-blue clothes (नीलवासस्, नीलाम्बर) and armed with a ploughshare, his most effective weapon, from which he is called हलधर, हलायुध, हलभृत्, लाङ्गली, सीरपाणी, and सङ्कर्षण. See notes on I. 6 and II. 14, 19, above.

Cf. I. 19., and वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं हलहतिभीतिमीलितयमुनाभम्। केशव धृतहलधररूप जयजगदीशहरे ॥–*Git.* शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीया भवित्री–मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥—*Megh.* 61.

व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मीमसितमधरवासो बिभ्रतः सीरपाणेः॥-*Kir.* 4.34

As the mountain is fancied to be rising up to receive Krishṇa, the figure is उत्प्रेक्षा, based on the निदर्शना noted above. Besides there is the शब्दालङ्कार, वृत्त्यनुप्रास.